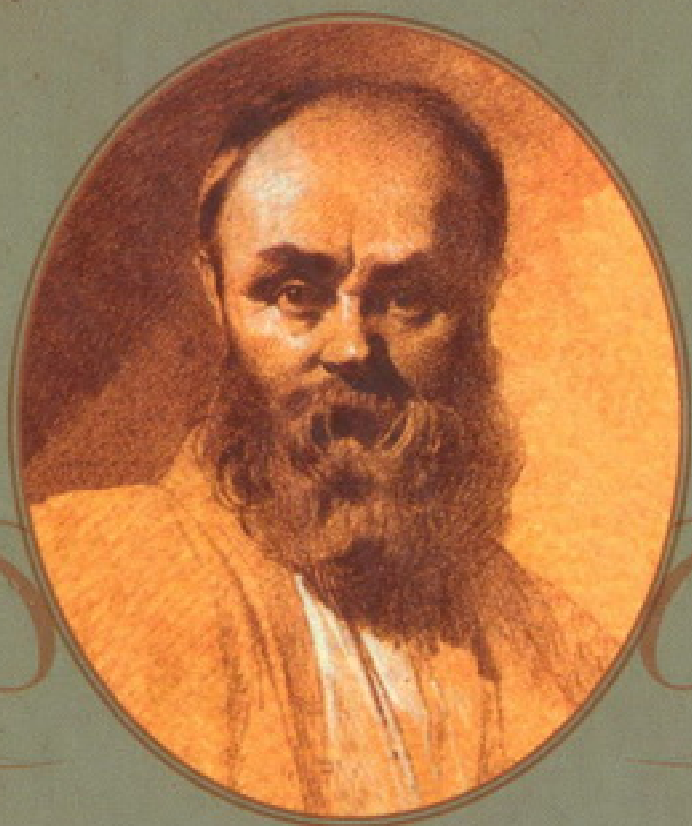
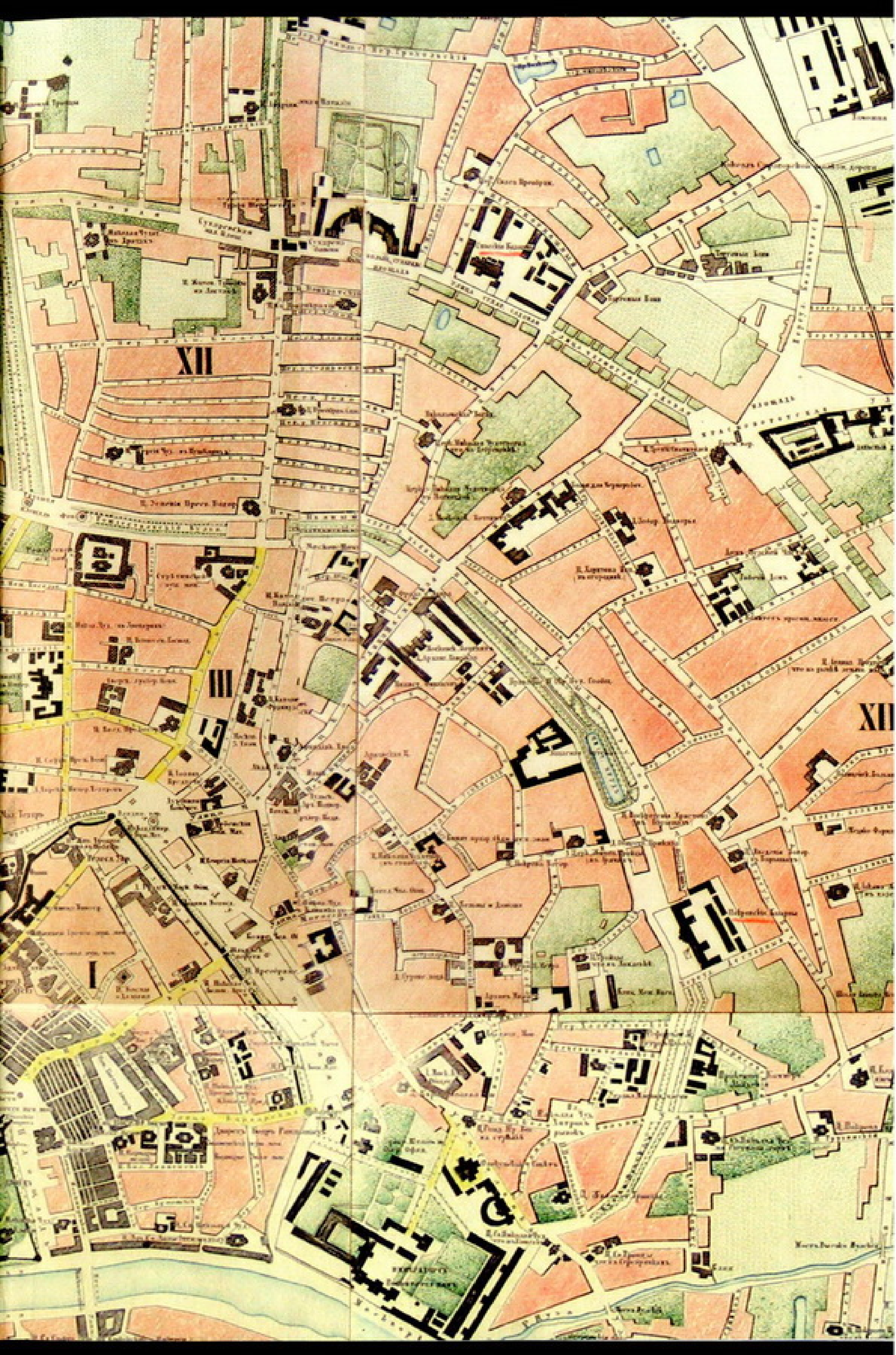
Володимир Мельниченко

Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві»

ПЛАНЪ
СТОЛИЧНАГО ГОРОДА
МОСКВЫ
вновь снятый въ 1859 году
VII
II

XII
III
I

Тарас Шевченко:
«Моє перебування в Москві»

МОСКВА
2007

УДК 930.85
ББК 74.04(2)
М 48

Оформлення обкладинки
Козаченко А.

Мельниченко В.

М 48 Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. — 512 стор.

ISBN 978-5-373-008884

Читач тримає в руках унікальну книгу доктора історичних наук, члена-кореспондента АПН України, заслуженого діяча науки України Володимира Мельниченка, в якій уперше всебічно розкривається неодноразове перебування Тараса Шевченка в Москві. Вчений встановив адреси, які відвідав поет у місті, з науковою точністю і художньою теплотою передав атмосферу тих часів, обґрунтовано населив Шевченкове оточення в Москві відомими інтелектуалами, діячами культури та науки, глибоко розкрив дружбу і московські зустрічі Тараса Шевченка з Михайлом Щепкіним, Осипом Бодянським, Михайлом Максимовичем. Книга В. Мельниченка переконливо свідчить, що й досі не вичерпана можливість серйозного вкладу в сучасне шевченкознавство.

УДК 930.85
ББК 74.04(2)

ISBN 978-5-373-008884

Українська Москва Тараса Шевченка

Ефект впізнаваного діє на нашу підсвідомість на рівні стереотипів: здається ми все знаємо про той чи інший об'єкт, ту чи іншу особистість. Ми вимовляємо «Шевченко» і сума знань про нього немов вичерпується його іменем. Ми кажемо «Петербург» чи «Москва» і постає вся сума негативів, історичних кривд, упослідженості і сановної самовтіхи, кар'єрності і самодостатності, столичності і провінційності в цих двох імперських погніздов'ях... Незримі павутини силових ліній пристали до нашого єства... Потрібна відстань для відсторонення. Проте — потрібне й належне світло, аби розгледіти це історичне павутиння, яке коконом обснувало твоє єство...

Десятки, сотні разів я особисто під час навчання в Москві сновигав столичними вулицями імперії, не замислюючись, що до цього гідроніму, помноженого на топонім, причетне не одне покоління моїх однокровців. Про засновника, бронзова десниця якого вказує на вольове рішення утвердити одноосібно град, тобто перетрансформувати гідронім в твердий підмурівок — мовчимо... Візьмемо пізніші часи... Коли болотяний дух «московщини» запанує на цих пагорбах, подивує європейців, та, навіть злякає безглуздою азіатською жорстокістю, загумінкуватістю, безоглядним свавіллям, — коли до освіченості ставлення вороже, коли прислів'я: «Кто по латини научился, тот с правого пути совратился», стало найвищим аргументом на користь православ'я. Тому й недивно, що історик Іван Забєлін називав розум контрабандою, а знання — шляхом до пекла... Дійсно, саме з України наука прийшла до Москви...

І, здійснивши разом з автором цього видання професором Володимиром Мельниченком цей необхідний екскурс у минуле, я починаю розуміти, чому були майже безплідними місіонерські спроби українців впродовж тривалого часу зм'якшити своєю європейськістю холодну азіатську авторитарність. Я вдячний Володимиру Мельниченку за ці подорожі маршрутами кривульчато-історичних провулків і вулиць старої Москви, яка неоном і архітектурним модерном заліковує те, що відлилося в знану з дитинства формулу: «Москва сльозам не вірить» або застережливу для кожного українця: «Тихіше — Москва не спить»...

Але найвищі слова подяки я складаю авторові за те, що він суттєво доповнив портрет визначальної нашої національної постаті — Тараса Григоровича Шевченка, вписавши його в ширший просторово-часовий контекст. І тоді стає зрозуміло, чому саме над Москвою-рікою стоїть гранітний Тарас, в устах якого запеклися слова, цитовані В. Мельниченком: «За що скородили списами / Московські ребра?? Засівали, / І рудою поливали... / І шаблями скородили. / Що ж на ниві уродилось??!»

Мені імпонує цей не сухо науковий стиль автора, а несподівано-асоціативний, коли в тканину розвідки вплітаються поетичні рядки Василя Симоненка чи цитата з есеїстики Бориса Олійника, коли авторська оповідь про давно минулі часи зупиняється на минулих подіях, фіксуючи й укрупнюючи їх як в стоп-кадрі — з відповідним до сьогодення коментарем: «Хочу, щоб ці добрі й високі слова про українське козацтво пролунали саме тут, поки козаки Петра Сагайдачного знаходяться у незвичному для них місці — біля Арбатських воріт, в абсолютно незвичній для них ситуації — перед штурмом православної Москви». Тут ідеться про авторську інтонацію, — без пафосу чи наголосу на «високоштивні словеса», — буденні слова одразу сказали все про ту, викреслену з історії обох народів подію: похід Петра Сагайдачного до Москви і її довготривалу облогу, що закінчилась на Покрову. Автор навіть робить такий досить постфактний, постфатумний висновок: «Взяли б українські козаки Москву, невідомо, як пішла б далі історія...»

І цілком вмотивованими виглядають інвективи на адресу новітніх московських «користувачів» і тлумачів історії, які, спо-

творюючи реальні зафіксовані в історичних джерелах факти на догоду неоімперським тенденціям і сентенціям, перетрактовують облогу Москви українським козацтвом на чолі з П. Сагайдачним, видаючи її за нищівну поразку козаків від Дмитра Пожарського...

Отже, вмотивовано й публіцистичний заклик автора: «Переконуймося нарешті в тому, що українська присутність у Москві продовж її історії має бути висвітлена на рівні наукових знань об'єктивно і неупереджено». Об'єктивне і неупереджене подання вивірених фактів і їх висвітлення є характерним для автора, він приводить у дію десятки персонажів і головних героїв цього незвичного життєписання, в якому ми бачимо — вперше! — системно і послідовно відтворено авансцену, де вияскравлюються прикметливі постаті таких видатних українців, як Осип Бодянський, Михайло Щепкін і Михайло Максимович.

Ловлю себе на відчутті, що думав довгий час про Т.Г. Шевченка, як про людину вподобання мого покоління, присутність якого в літературному житті я сприймав як даність, згодом виявилась розмитою, не конкретизованою, крім одного: соціально-ідеологічної складової — кріпак, неволя, викуп, боротьба з царатом, заслання, любов до України і її знедоленого люду, смерть, перепоховання і відповідні набори цитат з поетичних творів Т.Г. Шевченка — виходив якийсь плакат, якась площина... Тому книга фактів роздумів В. Мельниченка — це книга посилань і контекстів, книга свідчень і доказів, а не припущень та здогадів... А отже, книга співвіднесень та співставлень оточення з головним героєм, із самим Т.Г. Шевченком, Москви з Чигирином, сьогодення з минувшиною і майбуттям...

Автор реконструює тло, що було тогочасною реальністю, і удостовірнює, і вияснює її, залучаючи десятки, а то й сотні історичних джерел. Дистанція поміж фактом і узагальненням скорочується за рахунок авторських коментарів, які слугують задуму В. Мельниченка: пройти Шевченківським маршрутом по Москві, як дуже суттєвим відрізком його життєвого шляху, а відтак і творчого. Шлях цей наділений особливим змістом і має особливу людську міру — суто національну, українську. Тоді стане зрозумілим і ставлення Шевченка до Гоголя, і самого Гоголя до Шевченка...

Володимир Мельниченко з суми фактів, здобутих в архівах, вишуканих у давніх історичних джерелах і запозичених з інших текстів, вибудовує цілісне узагальнююче полотно, залишаючись водночассі всередині тих частковостей, з яких, власне, й сходиться наше життя. Ознайомившись з працею автора, ми починаємо усвідомлювати, що постать нашого Генія ще не достатньо вивчена, що його спадок, в т. ч. «Журнал» (щоденники Шевченка), потребують нового прочитання. Надто багато силових ліній фокусуються в ньому. Фундаментальні дослідження і масштабні узагальнення — все ще попереду. Ось чому такі малодосліджувані сторінки, як «Шевченко в Москві» є результативними та важливими для нас, вони чітко вписуються в контексти сучасного шевченкознавства. Без сумніву, існують теми, до яких варто звертатися в разі внутрішньої необхідності. І цілком вмотивованими є звертання до теми Шевченка історика і публіциста Володимира Мельниченка після його успішних попередніх розвідок: «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті».

Він ніби спонуканий важливим для людини стремлінням: показати реальність безмежної тривалості нашої душі, яка причетна до визначальних в нашій науці імен, подій, часу та простору. Душа формується і далі, порушуючи докази своєї причетності до великого масиву, який зветься Україною.

Павло МОВЧАН,
лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка

«Ми обходили пішки чверть Москви»

(Замість передмови)

Назва цієї книги народилася зі слів самого Тараса Шевченка, який у березні 1858 року ненароком сформулював у своєму щоденнику тему: **«Моє перебування в Москві»**[1]. Цієї теми довелося вперше побіжно торкнутися в книзі про життя й діяльність Михайла Грушевського на Старому Арбаті в 1916–1917 роках[2]. Захопившись дослідженням Шевченкових відвідин Москви, видав його перші результати в монографії про перебування двох великих українців у староарбатському ареалі[3], виокремивши чималий (понад 10 друк. арк.) розділ: «Тарас Шевченко: "Пустилися ми Москву споглядати"». Проте роботу продовжував, адже тема цілком заслуговує на окрему книгу, яку читач і тримає тепер у руках.

Втім, розповім про все по порядку, починаючи з виникнення самої ідеї такої книги.

Якось я приїхав на днинку до рідного Медвина[4], що на Богуславщині.

---

[1] 22 березня Шевченко висловив радість з приводу свого знайомства з Сергієм Аксаковим: «Сьогодні я бачив людину, яку не сподівався побачити за теперішнього **мого перебування в Москві**» (виділено мною. — *В. М.*).

[2] Володимир Мельниченко. Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55». М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005.

[3] Володимир Мельниченко. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006.

[4] Назва яка — від мед і вино! В давнину київський князь Володимир тримав тут запаси вина й меду в так званих медушах...

Як у Ліни Костенко:

У Медвині, де київські князі
меди тримали встояні в медушах,
де все і всі записані у душах...

Моє село межує з Черкаською областю, і звідси до Шевченкових Моринців і Керелівки (Кирилівки) рукою подати... Чи може я перебільшую сусідство, наголошуючи на відстані? Адже насправді важлива саме духовна спорідненість, а не географічна близькість. І все-таки, все-таки... Від Медвина до святої цятки на світовій карті — менш, як півсотні кілометрів[1], а до Лисянки[2] — не буде й двадцяти. Майже так само — до рідного мені Богуслава, куди Шевченко їздив на базар у дитинстві, а потім **був у 1845 році, коли відвідав і Москву**, де народився його друг, український художник Іван Сошенко[3]. Та й до Канева, де на Чернечій горі впокоївся Кобзар, не більше сотні... Я добре знав про це від батьків, мабуть, з трьох рочків.

На початку травня хатів у вишнево-яблуневому селі не видно за білоквітучими деревами. Коли в серпні стоїш у медвинському дворі, то щомиті чуєш, як з глухим стукотом падають у траву яблука. «Падають тепло і глухо яблука в нашім саду» (Володимир Сосюра). Так багато яблунь і так рясно плодів на них! А груші, які до певного часу міцніше тримаються на обважнілому від них дереві, буває відчахують гілку... У такі хвилини згадується Тарас Шевченко: «Сам Бог витає над селом».

[1] В липні 2006 року точно встановив, що від моєї медвинської хати до жорен, які встановлені на місці Тарасової хати в Моринцях — 40 км і доїхати туди можна за півгодини — через Лисянку й Почапинці. Дорога напрочуд красива — під сліпучо-блакитною безоднею неба пшеничне золото ланів переходить в густу зелень балок, лісів і перелісків. Благодатний український край...

Стояв біля тих віковічних, єдиних у світі жорен і подумки повторював за Василем Симоненком:

Твій гордий подвиг
не принизять жорна —
вони лиш возвеличують тебе.

[2] В «Автобіографії», написаній у кінці життя, Шевченко розповів, як у дитинстві втік від дячка в школі, де притулився в ролі школяра-попихача: «...бежал в местечко Лысянку, где и нашел себе учителя живописи отца диякона...»

[3] Про нього Шевченко тепло написав у своїй короткій автобіографії: «...Познакомился он с художником Иваном Максимовичем Сошенком. С которым и до сих [пор] в самых искренних братских отношениях». Що ж до Богуслава, то у відомій поетові «Думі про Марусю попівну Богуславну», яку співали кобзарі ще й за життя Шевченка, є такі слова: «Тільки прошу я вас, одного города Богуслава не минайте».

З того часу жива Шевченкова присутність є постійною для мене в рідних місцях. Хоча поет і не був у Медвині, проте народився таки недалеко від нього й напевне проїздив повз село. Принаймні, якщо уважно читати його «Прогулку с удовольствием и не без морали», то стане ясно, що Тарас Григорович... проспав Медвин по нічній дорозі з села Баранполя (тепер Бране Поле), що менш як за десять кілометрів від мого села, до Лисянки. «Я проснулся на рассвете у местечка Лысянки, — писав він. — Местечко Лысянка имеет важное значение в истории Малороссии. Это родина отца знаменитого Зиновия — Богдана Хмельницкого, Михайла Хмиля[1]... Не только какая-нибудь Лысянка — каждое село (значить, і Медвин. — *В. М.*), каждый шаг земли будет замечателен в Малороссии, особенно по правую сторону Днепра»[2].

Так от, у той приїзд в село потрапила мені на очі товста темнозелена книжка, яку вперше читав рівно півстоліття тому, в четвертому класі: «Т.Г. Шевченко. Твори в трьох томах. Том перший. Поезії. Державне видавництво художньої літератури. Київ, 1955». Послужлива на дитячі спогади пам'ять підказала, що тоді самотужки подужав я передмову до тритомника, бо вкрай хотілося знати, що розповідає про Шевченка, здавалося, захмарний, на відміну від Кобзаря, «Акад. О.Є. Корнійчук». І тут дивовижна пам'ять ще й видобула для мене, мабуть, з підсвідомості слово, що тепер уже стало близьким і рідним, а тоді — на десятому році життя — зустрінутим уперше: «Арбат». Я справді блискавично згадав, що вперше зіткнувся з цим незнайомим і загадковим словом у передмові Корнійчука! Де саме? Цього не пам'ятав! Але в корнійчуковому тексті мало бути слово «Арбат»! Я став гарячково гортати сторінки. Ось! «З Петербурга через Москву, де на Арбаті зібрались студенти, літератори, щоб вшанувати пам'ять Шевченка, тіло поета повезли на Україну його друзі».

---

[1] Вірогідного документа, що Михайло Хмельницький народився в Лисянці, немає.

[2] Російськомовні повісті, листи та «Щоденник» Тараса Шевченка цитуються мовою оригіналу. Так само не перекладаються тексти відомих російських авторів і російськомовні документи. На мій погляд, це дає змогу контрастніше відчути Шевченкову епоху і глибше зрозуміти сутність нашої теми. «У них народ і слово — і в нас народ і слово».

Академік Олександр Корнійчук в одному реченні свого досить сухого і вкрай ідеологізованого «критико-біографічного нарису» сконцентрував інформацію, якої й через десятки років не стало набагато більше. Йшлося про те, що в квітні 1861 року, коли прах Шевченка перевозили з Петербурга в Україну, то в Москві домовину було встановлено в арбатському храмі Тихона Амафунтського... Після того, як я став генеральним директором Культурного центру України в Москві на Старому Арбаті, 9, неодноразово писав про це в книгах з історії Арбату і про роботу Центру, але жодного разу не згадалися мені Корнійчукова передмова і таємниче слово «Арбат» із неї, яке школяром і не розшифрував ясно для себе, тому, здається, навіки забув. А доля розпорядилася по-іншому: більше сімнадцяти років мені довелося жити в Москві, з них понад шість — на самому Арбаті. Коли через півстоліття після дитячого прочитання корнійчукового тексту Шевченко і Арбат, об'єднавшись, одночасно вибухнули в моїй пам'яті, сприйняв це, як знак згори. Вирішив докладно написати про московські сторінки біографії Тараса Шевченка, неодноразове відвідання ним першопрестольної і його останню дорогу в Україну через Москву.

В якому контексті виникає Москва в поезіях Тараса Шевченка? В рік першого приїзду до міста поет писав у комедії «Сон» (липень 1844 року):

Тяжко мені
Витать над Невою.
України далекої
Може, вже немає...
Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили —
Нашу славу.

Ще одну важливу згадку про Москву зустрічаємо в «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...» (грудень 1845 року) в контексті гнівного засудження поетом тих перевертнів з українців, які на догоду московським панам, говорячи словами Вячеслава Чорновола, «відкидалися від рідного народу, від його мови, культури, від його інтересів...»:

Раби, подно́жки, грязь Москви...

Не жалує Шевченко Москву й москалів у поезіях, які, за словами Миколи Жулинського, входять до епіцентру літературної спадщини й осердя національної і державницької мислі Кобзаря: «Розрита могила» (1843), «Чигрине, Чигрине» (1844), «Великий льох» (1845), «За що ми любимо Богдана?..» (1845), «Якби-то ти, Богдане п'яний...» (1859).

У «Великому льосі» гріховною була дорога гетьмана Богдана Хмельницького, який «їхав в Переяслав Москві присягати!..» Тяжким гріхом, який не пускає в рай, названо те, що дівчина

Цареві московському
Коня напоїла
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави.
Я була ще недолітком,
Як Батурин славний
Москва вночі запалила...

З усією силою свого генія Шевченко показав, що значить для українського народу «запить з московської чаші московську отруту»...

Та, безперечно, що Шевченкове ставлення до Москви не вичерпувалося цими жорсткими поетичними максимами, в яких вона виступає символом російського гноблення українства, уособленням наруги над українською історією та духовністю.

Був ще «престольний град Москва», місто «білокаменне»[1], красиве, привабливе й цікаве, яке Шевченко любив і знав, яке снилося йому на засланні, в якому жило багато друзів і знайомих. Ще в 1844 році писав Якову Кухаренку: «Чом ми не зострілися в Москві ту зиму?» В 1850 році згадував у листі до Осипа Бодянського, «як ми з тобою в Москві бачились...» В 1857-му радів надією: «Я в Москві побачуся з старим Щепкіним...» В березні 1858 року в Москві поет познайомився з багатьма цікавими людьми, в тому числі з «літературними мос-

[1] Слова «престольний» і «білокаменна» Шевченко вживає лише один раз якраз стосовно Москви.

ковськими знаменитостями» й захоплювався: «І що се за чарівна знаменитість!» Від'їжджаючи з міста записав однозначно: «...Залишив я гостинну Москву». Про цю Москву йтиметься в нашому дослідженні.

Після Шевченкової смерті московські сюжети його біографії вперше замайоріли на сторінках українського щомісячника «Основа» (виходив у Петербурзі в 1861–1862 роках), де друкувалися твори, листи поета й уривки з його «Щоденника» та статті й спогади про Кобзаря. До того ж, у статті Михайла Максимовича «Значение Шевченка для Украины» в цьому журналі, про яку докладно скажемо в останньому розділі даної книги, були закладені перші підвалини в методологію написання наукової біографії поета. Ще за життя Шевченка з'явилися дослідники, які повністю віддали себе вивченню його життя й творчості. Скажімо, в листі до поета 10 вересня 1859 року київський гімназист Василь Маслов писав Шевченкові: «Давно вже я присвятив своє життя вивченню ваших творів, зітканих з горя та суму і підбитих гнівом — праця, на яку мало людського життя: над нею повинні працювати віки і нащадки... Хай світ взнає, що й пригноблена Малоросія може виражати світові істини...»[1]

Такий самовідданий і мудрий підхід мало вплинув на плідне й докладне висвітлення московського періоду поетової біографії, але врешті-решт таки склалася невеличка та цікава історіографія теми «Шевченко і Москва», і ми віддамо їй шану. Всередині 70-х років минулого століття дослідник, філолог Михайло Зозуля звернув увагу на те, що «тему "Шевченко і Москва" в дореволюційній науковій літературі вперше порушили не біографи великого поета, а найвидатніший його дослідник Іван Франко, котрого наштовхували на неї роздуми про передумови Шевченкової

[1] У 1874 році Маслов опублікував у Москві першу біографію поета «Тарас Григорьевич Шевченко. Биографический очерк», в якій, за його словами, «вперше, хоч коротко, але з відповідною послідовністю і правдивістю, розказано все страдницьке життя поета до останніх його хвилин». Щоправда, Москви Маслов не торкався. Стосовно березня 1858 року він обмежився згадкою про те, що поет «після короткочасного перебування в Москві, зміг обняти в С.-Петербурзі своїх благодійників».

політичної поезії»[1]. Йшлося про те, що Франко пов'язував творчість Шевченка 40-х років «зі зростом реалізму в штуці[2] та науці» і «демократизму, республіканізму та соціалізму в питаннях політичних і суспільних». Згадавши кращі твори Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Грибоєдова, діяльність Бєлінського і Герцена, Франко писав у статті «Темне царство» (1881 рік): «Неможлива річ, аби Шевченко, живучи під той час у Петербурзі, не мав також захопитися тою великою хвилею поступового руху... Від початку сорокових років Шевченко чимраз виразніше та сміліше вступає на нову дорогу. Майже кожний новий його твір, се крок наперед по тій дорозі».

Поглиблюючи інтерес до цієї проблеми, Франко запитував у листі до російського історика літератури Олександра Пипіна (23 січня 1888 року): «В і д к и в з я л а с я п о л і т и ч н а п о е з і я Ш е в ч е н к а? Які товчки пхнули Шевченка на сю дорогу, які впливи допомогли виробитися його думці?.. Що таке був по своїм політичним поглядам Гребінка... яке становище займали там Бодянський, Н. Маркевич... Шевченко знакомий і навіть у великій приязні з Щепкіним ще до 1847 року. Відки се? Що таке був Щепкін з політичного боку?» В листі до Михайла Драгоманова того ж 1888 року Франко цікавився: «...Чи звісні які деталі про знакомство Шевченка з Ник. Марковичем і Бодянським?»

Серед авторів, які висвітлювали життя і творчість Шевченка з хоча б коротким виокремленням московського перебування поета, найперше хочу назвати Михайла Чалого, з яким Шевченко познайомився в 1859 році й називав приятелем. Викладач київської гімназії дізнався від свого колеги, друга Шевченка Івана Сошенка чимало біографічних подробиць про поета, сам зібрав багато спогадів, листів, 46 з яких опублікував уперше. У 1882 році Чалий видав у Києві книгу «Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Свод материалов для его биографии)». Спираючись на поетів щоденник, він описав коротко перебування Шевченка в Москві в березні 1858 року. З цього часу такий підхід став історіографічною традицією і за сто років принципово нічо-

[1] Михайло Зозуля. Тарас Шевченко у Москві. В кн. «Наука і культура України, 1974». К., 1974. С.520.

[2] Мистецтві.

го не змінилося, автори добросовісно переписували в своїх публікаціях поетів щоденник або популярно викладали його текст, доносячи до читача найпотрібніші відомості. Коли Чалий не цитував Шевченка дослівно, то робив переказ його слів на кшталт: «19 березня обійшли з Щепкіним мало не чверть Москви, а 20-го Шевченко сам, бо Михайло Семенович занедужав, вимазавши дьогтем чоботи, пішов блукати по грязьких вулицях». Якраз у такому жвавому ключі написав чотири сторінки про московський період Олександр Кониський у праці «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя», два томи якої вийшли в світ у 1898 і 1901 роках.

Цікаво, що наповнення Шевченкових рядків із його щоденника багатшою, докладнішою інформацією справедливо покладалося Михайлом Чалим на майбутніх істориків і біографів поета: «Прогалини ці ми, прихильники його великого таланту, зобов'язані заповнити...» Діловод Академії мистецтв Олександр Благовєщенський, який наприкінці XIX століття писав спогади про Шевченка з використанням документів із архіву Академії та щоденника поета, один із перших зробив вкрай лапідарне узагальнення: «8 марта Шевченко оставил Нижний Новгород, шестнадцать дней прогостил в Москве у М.С. Щепкина, навестил там княжну Репнину, С.Т. Аксакова, Мокрицкого, Бодянского, Забелина, Якушкина и др., а 27 марта приехал в Петербург...»

Богдан Лепкий у розвідці, завершеній у 1919 році (перевидана до 190-ї річниці Кобзаря[1]), також користувався щоденником поета. Це дозволило йому зробити кілька штрихів до відвідин Шевченком Москви навесні 1858 року, які були тоді новими для широкого читацького загалу. Крім того, Лепкий уперше спорядив текст фотографією Московського університету, в якому працювали поетові друзі Осип Бодянський та Михайло Максимович, а також — портретом Сергія Аксакова, з яким Шевченко познайомився в Москві. Ще Лепкий вмістив репродукцію Шевченкового портрету Марії Максимович, тепле знайомство з якою так само відбулося в Москві. Відомий шевченкознавець

[1] Богдан Лепкий. Про життя і твори Тараса Шевченка. Тернопіль: Джура, 2004.

Павло Зайцев у монографії «Життя Тараса Шевченка», завершеній наприкінці 30-х років і виданій у 1955 році (Нью-Йорк—Париж—Мюнхен), так само коротко, але цікаво, невимушено й легко виклав основні факти поетових візитів у Москву.

Не буде перебільшенням сказати, що наприкінці 20-х — на початку 30-х років минулого століття московська сторінка Шевченкової біографії поповнилася науковими розвідками, значення котрих зберігається й досі. Йдеться про коментарі до двох академічних видань Шевченкового щоденника, здійснених в Україні та Росії. В 1927 році Українська Академія наук розпочала видання Повного зібрання творів Тараса Шевченка під загальною редакцією академіка Сергія Єфремова. Найперше вийшов четвертий том «Щоденні записки (Журнал)», тобто поетовий щоденник 1857—1858 років з глибокою передмовою «Літературний автопортрет Шевченка» Сергія Єфремова[1]. Вчений ніяк не виокремив московський сегмент Шевченкового щоденника в березні 1858 року, зате місткі коментарі до нього втричі перевищували сам текст. Так само розмаїтими й багатими були коментарі до окремого академічного видання «Щоденника» поета в Росії[2]. На жаль, цінний матеріал про московських Шевченкових знайомих так і не був повністю використаний впродовж XX століття.

В радянські часи тему «Шевченко в Москві» вперше виокремив український історик Микола Ткаченко, який прочитав спеціальну доповідь на ювілейній Шевченківській сесії Академії наук України в березні 1943 року, опубліковану наступного року[3]. Що вдалося Ткаченку? Він коротко розповів про знайомство Шевченка з Бодянським у Москві та, користуючись поетовим щоденником, іншими документами, виклав інформацію про відвідини поетом міста в березні 1858 року. Проте, мабуть, важливішим є формулювання Ткаченком перспективи дальшої дослідницької роботи: «Той багатий матеріал, що подав у своєму

[1] Повне зібрання творів Тараса Шевченка. Том четвертий. Державне видавництво України, 1927. С. XIII–XL.

[2] Т.Г. Шевченко. Дневник. М.-Л.: Academia, 1931.

[3] М. Ткаченко. Шевченко в Москві // Пам'яті Т.Г. Шевченка. Збірник доповідей, читаних на ювілейній Шевченковській сесії Академії наук УРСР 3 і 10 березня 1943 р. Видавництво Академії наук УРСР, 1944. С. 82–92.

«Щоденнику» поет, потребує доповнень, пояснень, які стануть можливими лише тоді, коли буде освітлено ширше й докладніше життя самої Москви в кінці 1850-х рр. ...Також заслуговує уваги дуже цікаве питання з творчості поета, чому поет у Москві працює над переробкою своїх віршів, написаних на засланні». Дослідник доречно зауважив, що «самé перебування поета в Москві не висвітлено докладно у біографічній літературі». В слові «самé» ставлю наголос на другому складі, бо досі залишається найменш дослідженим якраз **перебування** Шевченка в Москві, так би мовити, картина його знайомства з містом.

Ткаченко слушно наголосив, що навіть у новітніх на той час книгах про Шевченка письменника Костянтина Паустовського, літературознавця Григорія Владимирського та мистецтвознавця Олександра Скворцова про перебування поета в Москві «лише маємо короткі згадки»: «В книжці Паустовського сказано небагато рядків... Описові перебування Шевченка у Москві присвячено півсторінки в роботі Владимирського. Майже стільки ж сказано у книжці Скворцова»[1]. Справді, Паустовський в книзі «Тарас Шевченко» (Москва, 1939 рік) присвятив Москві п'ять сухих рядків, а з критико-біографічного нарису Владимирського «Т.Г. Шевченко» (Ленінград, 1939 рік) випливало, що після Петербурга домовину з прахом Шевченка ніби-то відправлено зовсім не в Москву: «Перша зупинка була в Орлі» (?). Задовольнився кількома банальними реченнями і Скворцов у книзі «Художник Тарас Шевченко» (Москва — Ленінград, 1941).

В цьому контексті дивує, що Ткаченко не залучив до свого дослідження книгу російської письменниці й літературознавця Марієти Шагінян «Шевченко» (перша назва), видану в 1941 році, яка має значно більший інтерес, ніж названі ним праці, тим більше, що в інших доповідях на тій Шевченківській сесії згадувалася «яскрава книга про Шевченка Марієти Шагінян». Ця книга заслуговує на нашу увагу ще й тому, що готувалася на Старому Арбаті, де дослідниця жила в будинку № 45 (в 1936–1961 роках).

У лютому 1944 року Шагінян захистила монографію «Тарас Шевченко» як докторську дисертацію. Праця перевидавалася в Москві в 1946 та 1964 роках і в Києві у 1970 році. Вона була по-

[1] М. Ткаченко. Шевченко в Москві. С. 83, 92.

пулярна серед інтелігенції. Богдан Ступка розповідав мені, як вразила його книга Шагінян про Шевченка наприкінці 50-х років, коли він був юнаком. Тема перебування Кобзаря в Москві виникала в книзі зрідка і освітлювалася побіжно, але й ці штрихи, зроблені Шагінян, і сьогодні викликають значний інтерес. Скажімо, дослідниця досить емоційно підтримала негативну оцінку Шевченком будівництва храму Христа Спасителя (архітектор Костянтин Тон): «По достоинству оценил он и бездарную казенщину К. Тона, построившего так называемый "храм Христа Спасителя"... Увидя храм, Шевченко резко отрицательно высказался о нем в дневнике...» Власне, важливий не цей конкретний факт, а те, що Шагінян зробила обгрунтований висновок про глибоке знання Шевченком законів архітектури. Так само вона показала, що поет був прекрасним портретистом, вдумливо працював у історичному малярстві, пробував себе в скульптурі. Шагінян блискуче відповіла на головне питання про творчість Кобзаря: «Что же именно хотел и должен был выразить в своем творчестве сам Шевченко? «Господствующей чертой» личности Шевченко было *сознание себя сыном своего народа*. Этот народ был бесправен, был сдавлен, измучен, уничтожен крепостным правом. И Шевченко не мог забыть этого никогда и ни на одно мгновение не мог стать ренегатом, отделить собственную свою судьбу от страшной судьбы своего несчастного народа».

В останній час прийнято закидати Шагінян, що в її книзі чимало політичних і ідеологічних інсталяцій, обвинувачень в українському буржуазному націоналізмі поетових друзів, зокрема, Пантелеймона Куліша і т.д. і т.п. Так то воно так, але й сьогодні ліпше всього зосередитися на точних спостереженнях і глибоких роздумах російської письменниці, що досі не втратили інтерес, на фактах і сюжетах, які в радянську добу мали новаторський характер.

Павло Зайцев у свій час зазначав, що в бібліографії до книги Шагінян «Тарас Шевченко» (1946 рік) «названі заборонені і не поширювані... на Україні праці про Шевченка, зокрема, біографічні». Справді, дослідниця використала дореволюційні біографічні праці О. Кониського («Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя». Том 1–2, Львів, 1838–1901); М. Чалого («Жизнь и произведения Тараса Шевченко». В 3-х томах, К.,

1882); В. Щурата («З життя і творчості Тараса Шевченка», Львів, 1914) та ін. Крім того, Шагінян дослідила рукописні й архівні документи, родословні книги й хроніки та поетичну й художню спадщину Шевченка. Цікаво, що в бібліографії до праці взагалі була відсутня звична рубрика, в якій перераховувалися твори класиків марксизму-ленінізму, а Ленін і Сталін згадувалися лише один раз серед... критичних статей, спогадів і допоміжної літератури, в одному ряду з М. Драгомановим, М. Костомаровим, П. Кулішем, О. Афанасьєвим-Чужбинським та ін. На той час це була таки потрясаюча бібліографія!

Павло Зайцев наголошував, що в монографії Марієти Шагінян «попри сов. тенденції є ряд цінних фактичних даних». Вслід за ним на початку 60-х років XX століття Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) писав, що «до шевченкознавців увійшов новий і сильний науковець — вірменка Марієтта Шагінян (народилася 1888 року), яка знайшла багато архівних матеріалів про Т. Шевченка...», наголошуючи, що Шагінян «добре знає українську мову, сильно любить Шевченка...»[1]

На мій погляд, книга арбатки Шагінян, якщо абстрагуватися від радянських ідеологем, заслуговує й ширшої позитивної оцінки. Передусім це було справді грунтовне шевченкознавче дослідження. Шагінян всерйоз узялася за книгу, коли їй перевалило за 50 років, зокрема в 1939 році здійснила поїздку по шевченківських місцях в Україні. В «Шевченківському словнику» справедливо відзначалося, що монографію письменниці й вченої «характеризують проблемність, багатство фактів і спостережень, емоційність стилю, полемічна загостреність». До речі, сучасному шевченкознавцеві не завадило б переглянути розділи книги про поетику Кобзаря, драматургію й малярство, прозу, познайомитися з аналізом його естетики та стосунків з Чернишевським... Особливий інтерес викликає п'ятий розділ книги — «Любовь», у якому розкрито стосунки поета з жінками, показано його «любовне небо».

Про все це я писав у попередній книзі «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті», в якій високо оцінив

---

[1] Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Тарас Шевченко. К.: Наша культура і наука, 2002. С. 363.

працю Маріети Шагінян, а згодом був приємно вражений, що Іван Дзюба вважає російську письменницю «тонким інтерпретатором творчості й життя нашого поета». Він зазначив, що Шагінян написала «чудову книжку "Тарас Шевченко"».

Впродовж наступних чотирьох десятиліть деякі автори лише побіжно торкалися окремих сторін московської теми в житті Тараса Шевченка. Скажімо, дослідник Іван Волошин видав брошуру «Т. Шевченко і М. Щепкін» (1963 рік), у якій розповів про дружбу поета з великим артистом і їх зустрічі в Москві; цікаво, зі знанням справи й тепло писала про це правнучка Михайла Щепкіна, російська письменниця Тетяна Щепкіна-Куперник. Працівники музею «Абрамцево» опублікували в 1961 році путівник по виставці «Т.Г. Шевченко и С.Т. Аксаков», який розкривав їх контакти в Москві. Публікація ширшої за назвою, але компілятивної статті І. Федорова «Певец Днепра на берегах Москвы» («В мире книг», 1964, № 3) нітрохи не збагачувала тему. Взагалі, ніхто з авторів, як правило, не виходив за межі добросовісного повтору фактів, описаних Шевченком у своєму щоденнику про відвідини міста в березні 1858 року.

Це стосується загалом і капітальної біографічної книги Євгена Кирилюка «Т.Г. Шевченко. Життя і творчість» (1959 рік) та систематизованої біографії Тараса Шевченка, підготовленої колективом співробітників кафедри української літератури Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова[1]. Втім, три сторінки про московський березень 1858 року у Кирилюка та п'ять сторінок у колективній праці одеситів (автор — А.В. Недзвідський) свідчать про прагнення до наукових узагальнень щодо цього короткого відрізку Шевченкової біографії.

Особливе місце зайняла спеціальна стаття вже згаданого Михайла Зозулі «Тарас Шевченко у Москві», що вийшла в світ до 160-річчя з дня народження поета. Наукова цінність цієї публікації полягає, по-перше, в абсолютно відвертому визнанні того, що зв'язки Шевченка з Москвою «в науковій літературі ще й досі... ілюструються лише кількома цитатами про гостинну Москву, про ставлення освічених москвичів до поета і його по-

[1] Тарас Григорович Шевченко. Біографія. К.: Видавництво Київського університету, 1960.

езії», по-друге, в чіткому формулюванні «великого наукового значення названої проблеми для вивчення історії життя і творчості Шевченка»; на думку Зозулі, вона «така ж складна, як і приваблива, а це вже неабиякий стимул для її щонайглибшого дослідження»[1]. В 1977 році побачила світ книга Леоніда Большакова «Їхав поет із заслання...», в якій автор виокремив розділ «Сторінки московського зошита». Вперше деякі поетові зустрічі й знайомства в Москві в березні 1858 року, зокрема, з Миколою Кетчером, знайшли докладніше висвітлення. Большаков, як ніхто, розумів важливість московської сторінки Шевченкової біографії, бо писав: «А мені в мріях-планах вбачається книга-хроніка, в якій московські дні поета-революціонера простежуються один за одним — у всій різноманітності, у всій багатобарвності. То були важливі дні його життя»[2].

Велике значення для всього шевченкознавства й, зокрема, для розробки нашої теми мав вихід у 1976–1977 роках двотомного «Шевченківського словника», підготовленого Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР. У ньому містилося чимало важливих енциклопедичних статей про людей, з якими Тарас Григорович зустрічався в Москві, та про події, пов'язані з відвідинами поетом міста. В другому томі словника вперше була опублікована стаття Михайла Зозулі «Москва» з розповіддю про Шевченкове перебування в місті.

Наступною серйозною працею була наукова «Біографія» Тараса Шевченка, також підготовлена колективом авторів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка, що вийшла в світ в середині 80-х років минулого століття. В ній було систематизовано небагаті знання про перебування Шевченка в Москві в 1844 і 1845 роках (автор — Є.П. Кирилюк), а головне — з'явився спеціальний десятисторінковий розділ «У Москві (1858)» (автор — Є.С. Шабліовський), який був серйозним проривом у висвітленні теми[3]. З часів Михайла Чалого переказ поетового щоденника був уперше замінений стислим, але системним осмисленням московської сторінки його біографії.

---

[1] Михайло Зозуля. Тарас Шевченко у Москві. С. 522, 523, 531.

[2] Л. Большаков. «Їхав поет із заслання...» К.: Дніпро, 1977. С. 254.

[3] Т.Г. Шевченко. Біографія. К.: Наукова думка, 1984. С.386–396.

1989 року побачила світ науково-популярна біографічна книга Павла Федченка «Тарас Григорович Шевченко», в якій дорога поета із заслання в Петербург висвітлювалася в двох окремих розділах, і один із них присвячувався перебуванню в Нижньому Новгороді. Проте «непередбачена й спочатку небажана тривала затримка в Москві» знайшла відображення лише в десяткові хрестоматійних абзаців.

Здавалося, що грунтовна розробка московської теми забарилася надовго й всерйоз. Але наприкінці 80-х років нарешті з'явилася перша монографія, спеціально присвячена цій темі, — «Шевченко в Москве»[1].

Вона й досі є найдокладнішою працею про московські сторінки біографії Тараса Шевченка. Автори переконливо показали необгрунтованість тверджень про те, що ці сторінки мало значили для нього, й дійшли висновку, що «Москва займала велике місце в житті поета». За словами самих дослідників, вони зробили спробу розповісти про зв'язки Шевченка з Москвою, про його посмертну славу серед москвичів у роки царизму і в радянські часи. Особливий інтерес викликає спеціальний розділ про публікацію творів поета і шевченкознавчих досліджень у московській пресі в 1840–1917 роках. Ніби виконуючи настанову згаданого нами Миколи Ткаченка, науковці виокремили розділ «Москва 1840–1850 годов», показавши в ньому громадське життя міста крізь призму «історії революційної Москви».

Зауважу, принагідно, що мене цікавить інше, а саме: московський «міський пейзаж», конкретний історичний контекст і жива атмосфера, які огортали Шевченка під час його перебування в Москві. Про цей жанр історичного дослідження влучно й переконливо писав москвознавець, знайомий Тараса Шевченка Іван Забєлін: «Нам нужен характер общественный, площадной и домашний. Поэтому и над стариною нужны такие же наблюдения, какие делал Гоголь над современным нам бытом. Для историка нужен глаз Гоголя, бойкий взгляд, которым он так легко подмечал всю мелочь и тину действительности. С такой точки

---

[1] И. Карабутенко, А. Марусич, М. Новохатский. Шевченко в Москве. Историко-литературный очерк. К.: Радянський письменник, 1989.

зрения на историческое дело понятна будет огромная важность мелочных материалов»[1].

На щастя, такий підхід до історичного твору зрідка зустрічається й у наш час. Сучасний московський учений Володимир Єлістратов, досліджуючи старомосковську мову й побут, пише, що ставить перед собою завдання «донести до Читача... все казкове розмаїття, все заворожуюче багатоголосся "дрібниць" нашого минулого, дати відчути справжній аромат Історії, спробувати доказати, що Історія складається не з Наполеонів і Леніних, а з скрипу мостин у рідному домі, старого бабусиного ситцевого плаття, затишної вечері в сімейному колі — всіх цих нормальних, простих і добрих "речей і слів", які насправді так багато значать і які ми так швидко й невдячно забуваємо»[2]. Я не став би протиставляти історичні «дрібниці» тому феномену, який називається «роллю особи в історії», але погодьтеся, про історичний «аромат» сказано красиво й точно. Мені дуже хотілося б передати його стосовно перебування Тараса Шевченка в Москві. Між іншим, подібна робота стосовно часів Пушкіна вже почалася в сучасній Росії, скажімо, в 2005 році в Санкт-Петербурзі вийшла книга Нонни Марченко «Быт и нравы пушкинского времени». Взагалі маю зазначити, що книг про Пушкіна в Росії виходить нині значно більше, ніж шевченкознавчих праць в Україні. Звісно, далеко не всі вони високого достоїнства, і річ не в кількості виданих праць, але й кількість, як відомо, здатна переходити в якість.

В радянські часи вчені, в тому числі шевченкознавці, затиснені в прокрустове ложе класової точки зору, відвикли від аналізу буденної, побутової сторони історичних сюжетів, тоді як такий аналіз передбачає цікаві знахідки, подробиці та відкриття. Ми подивимося на московське життя Шевченка не з «висоти» XXI століття, а, по можливості, з середини того часу, в якому поет знаходився, виходячи з життєвих цінностей та самовідчуття його московських сучасників.

---

[1] И.Е. Забелин. Дневники. Записные книжки. М.: Издательство им. Сабашниковых, 2001. С. 228.

[2] В.С. Елистратов. Язык старой Москвы. Лингвоэнциклопедический словарь. М. 2004. С. 16–17.

Так само важливо сьогодні з'ясувати оцінки Шевченком тих чи інших московських зустрічей, його ставлення до нових знайомих, а також сприйняття поетом відомих історичних пам'яток Москви, скажімо, Кремля чи храму Христа Спасителя.

Автори книги «Шевченко в Москве» писали: «Книга не претендує на відкриття нових сторін чи граней у житті великого поета, вона ставить скромнішу задачу — з можливою повнотою зібрати й осмислити розшукані до цього часу матеріали, що відносяться до його (Шевченка. — *В. М.*) зв'язків з Москвою і москвичами». На мою думку, І. Карабутенко, А. Марусич і М. Новохатський прекрасно впоралися з поставленим завданням. Особливо в тому ракурсі, який був у свій час визначений Іваном Франком. У книзі було розкрито контакти Шевченка з московськими літераторами, вченими, громадськими діячами, друзями, зокрема, з Сергієм Аксаковим, Михайлом Щепкіним, Варварою Рєпніною, професорами Московського університету, московськими слов'янофілами. Це дослідження посідає помітне місце в шевченкознавстві й заслуговує на велику повагу, але повторювати вже зроблене вважаю недоцільним.

Окремо відзначу публікацію московського українознавця Михайла Забоченя «Тарас Шевченко в Москві» (газета «Український кур'єр», № 1–4, квітень 1993 року), в якій названо деякі Шевченківські адреси в Москві з використанням адресних книг міста XIX століття[1].

Серед новітніх видань про великого Кобзаря треба передусім назвати фундаментальну працю Івана Дзюби «Тарас Шевченко»[2], в якій майстерно поєднано докладну розповідь про життєвий шлях поета з унікальним текстологічним аналізом його поетичних та прозових творів і коротким оглядом малярської спадщини. Книга Дзюби вражає новаторським дослідженням таких проблем як українська писемність передшевченківської доби, слов'янська ідея у Шевченка, поетова творчість у контексті Європи та ін. Важливо, що вчений виокремив невеликий

---

[1] На жаль, цю цікаву статтю не включено до бібліографічного видання «Тарас Шевченко. 1989–2004. Матеріали до бібліографії» (Київ, 2005).

[2] Іван Дзюба. Тарас Шевченко. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005.

підрозділ «Москва», в якому виклав основні факти перебування тут Шевченка в березні 1858 року. До книги Дзюби ми неодноразово звертатимемося, бо вона багато важить у методології сучасного дослідження поетової біографії.

Особливо цінну, точну й стислу інформацію з нашої теми нині можна почерпнути, хоч і в розрізненому вигляді, в «Коментарях» до перших шести томів Шевченкового «Повного зібрання творів», виданих на початку XXI століття Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (голова редакційної колегії Микола Жулинський). Без цих науково-довідкових «Коментарів» тепер неможливо уявити будь-яку шевченкознавчу працю.

Не ставлячи під сумнів модерні та постмодерні технології в шевченкознавстві з використанням міфологізму, структуралізму, екзистенціалізму та інших «ізмів», нітрохи не заперечуючи вивчення життя і особистості Шевченка крізь призму психоаналізу в контексті новітніх неопсихологічних досягнень та впровадження етнопсихологічного дискурсу в дослідження творчості поета і т. ін., **хочу наголосити на потребі продовження традиційних історичних досліджень у річищі підготовки Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України чотиритомної Шевченківської енциклопедії та синтетичної наукової біографії Кобзаря. Дуже важливо створити в перспективі фундаментальну Шевченківську біохроніку, над якою вже працює відомий шевченкознавець Сергій Гальченко.**

Дане дослідження московської сторінки біографії Тараса Шевченка розглядаю саме в такому контексті. Ще Михайло Чалий звернув увагу на слова поета про те, що «история моей жизни составляет часть истории моей родины». В умовах незалежної України максима Шевченка звучить для нас абсолютним імперативом. Історія московського життя Шевченка, що залишається найменш висвітленою в поетовій біографії, вимагає невідкладного глибокого висвітлення.

Звернуся тут до важливого методологічного посилу вже згаданого Івана Дзюби. Він пише, що для адекватного розуміння Шевченка потрібен історизм мислення: «Треба знати його життя, його час, його оточення, стан України, Росії й світу». Додам, що все це в нашому випадку пов'язане саме з Москвою, з живим московським контекстом. «А втім, — зазначає Дзюба, — Шевченка можна зрозуміти, сказати б, із нього самого. І про свій час,

своє суспільство, свій народ він може сказати чи не більше, ніж будь-які коментарі. Треба тільки читати без упереджень, уважно і вдумливо»[1]. Тож у цій книзі збираюся уважно й вдумливо, без упереджень прочитати все, що є у Шевченка стосовно Москви. Щодо пояснень, історичних відступів і т.ін., то я цілком згоден з Іваном Дзюбою, що їх можна знайти у тій величезній літературі про Шевченка, яка нагромадилася за півтора десятиліття.

Основним джерелом дослідження є, безперечно, «Щоденник» 1857–1858 років[2] і листи самого Шевченка, в яких Москва згадується понад 70 разів. Автори книги «Шевченко в Москве» навіть стверджували таке: «Без перебільшення можна сказати, що Москву він (Шевченко. — *В. М.*) згадує мало не на кожній сторінці "Щоденника"». Насправді, це перебільшення, проте Москва зустрічається в ньому таки часто — понад 30 разів. Та ще пам'ятатимемо про сім сторінок книжкового тексту Шевченкового щоденника[3] в березні 1858 року, без яких неможливе було б монографічне дослідження, бо вони повністю присвячені перебуванню Шевченка в Москві. Ці дорогоцінні московські сторінки відображають безпосереднє сприйняття поетом міста, друзів і нових знайомих.

За цими Шевченковими документами йдуть листи, спогади та інші матеріали поетових знайомих, які зустрічалися з ним у Москві, або людей, які мали певну інформацію про його відвідини міста. На жаль, немає жодного самостійного, виокремленого спогаду про московські дні Шевченка. Найбільше відчувається брак спогадів його друзів Осипа Бодянського, Михайла Максимовича і Михайла Щепкіна. Скажімо, Бодянський не залишив спогадів і про Гоголя, якого близько знав, але його щоденникові записи давно знаходяться в арсеналі гоголезнавців, їх було навіть опубліковано, хоч і не повністю, ще за радянських часів у книзі «Гоголь в воспоминаниях современников» (1952 рік). Нічого подібного не залишили про Шевченка його найближчі московські друзі. На щастя, збереглися листи Бодянського, Макси-

---

[1] Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 13–14.

[2] Він, за словами Сергія Єфремова, «не тільки одно з найцінніших до його життєпису джерел, а разом і ключ до його творчості...»

[3] В книзі це слово вживаю з маленької літери і без лапок, як це робиться, скажімо, в тексті «Коментарів» до п'ятого тому академічного зібрання творів Шевченка, де опубліковано «Щоденник» поета.

мовича, Щепкіна, Куліша та ін. до Шевченка, в тому числі ті, що стосуються московської теми.

У документальному збірнику «Т.Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814–1861)», виданому в 1975 році, відсутні документи, що стосуються перебування поета в Москві, тому серед опублікованих джерел на перше місце слід поставити «Листи до Т.Г. Шевченка» (К., 1993), «Спогади про Шевченка» (К., 1958), «Спогади про Тараса Шевченка» (К., 1982), «Воспоминания о Тарасе Шевченко» (К., 1988) та ін. Оскільки московське перебування Шевченка пов'язане передусім зі Щепкіним, серйозного значення набуває документальний двотомник «Михаил Семенович Щепкин. Жизнь и творчество» (М., 1984). З його допомогою можна глибше дослідити феномен дружби Шевченка і Щепкіна, без чого не розкрити повною мірою нашу тему.

Велику вагу мають джерела, що дали змогу встановити конкретні адреси перебування Шевченка в Москві. Передусім, особливого значения набуває маловідомий «План столичного города Москвы вновь снятый в 1859 году и гравировнный в военно-типографическом депо в 1862 году». Ця карта справді була щасливою знахідкою в Державній історичній бібліотеці, бо вперше дала змогу зануриться в абсолютно реальну Москву, коли в ній побував українский геній. Саме на цій карті, вміщеній у книзі, позначені місця, що їх відвідав Шевченко в перші приїзди до Москви (1844 і 1845 роки) та в березні 1858 року.

Крім цього, досліджені розмаїті путівники по Москві і довідники[1], покажчики і таблиці («Книга адресов жителей Москвы» Карла Ністрема, «Адрес-календарь жителей Москвы», «Вся Москва», інші адресні книги жителів Москви, в тому числі з відомостями про чиновників і службовців, артистів, а також «Справочные книги о лицах, получивших купеческие свидетельства»); плани і карти міста середини XIX століття, «Указатель Москвы», маловідомий «Алфавитный указатель» до планів усіх адміністративних дільниць Москви, що містить перелік тодішніх міських

[1] Пам'ятатимемо, що Шевченко цінував таку літературу. 26 вересня 1857 року записав у щоденнику: «Нижний Новгород во многих отношениях интересный город и не имеет печатного указателя. Дико! По-татарски дико!»

соборів, храмів, монастирів, готелів, поліцейських будок, а також «казенных, общественных и владельческих домов». Проте й ці раритетні, частіше за все вичерпні джерела виручали не завжди. Скажімо, точне місце розташування будинку Михайла Щепкіна, у якого в березні 1858 року зупинився Тарас Шевченко, вперше вдалося встановити лише з допомогою скрупульозних пошуків у Центральному архіві науково-технічної документації м. Москви та Центральному історичному архіві Москви.

Серед історичних документів, які розкривають перебування домовини з прахом Шевченка в храмі Тихона біля Арбатських воріт, на першому місці стоять спогади очевидців цієї події, передусім Олександра Лазаревського, маловідомі матеріали людей, причетних до неї, наприклад, студента Московського університету з України Миколи Шугурова. Мною також уперше залучено архівні документи Центрального історичного архіву Москви, що розповідають про храм святого Тихона та його священиків, які відслужили панахиду над прахом Тараса Шевченка.

Чимало цікавого про Москву часів її відвідин Шевченком почерпнуто в тогочасних московських газетах, зокрема «Московских ведомостях», «Литературном отделе Московских ведомостей 1858 года», «Московской медицинской газете» та ін. Скажімо, саме з газет стало відомо про погоду в Москві, по вулицях якої в березні 1858 року прогулювався поет, на що раніше ніколи не зверталася увага.

Значною підмогою у висвітленні московської атмосфери часів Кобзаря стали вперше використані нариси та спогади сучасників тодішньої Москви, зокрема, давно забутих побутописців міста І. Кокорєва, П. Вістенгофа[1], приват-доцента Московського університету М. Давидова, академіка М. Богословського[2], московського купця І. Слонова[3], а ще корінного москвича і найплідніщого перекладача та видавця творів Шевченка російською мовою І. Бєлоусова[4] та ін. Нові штрихи до портретів

[1] Москва в очерках 40-х годов XIX века. М.: Издательство «Крафт+», 2004.

[2] Московская старина. Воспоминания москвичей прошлого века. М.: Правда, 1989.

[3] И.А. Слонов. Из жизни торговой Москвы. М.: Издательский Дом ТОНЧУ, 2006.

[4] Иван Белоусов. Ушедшая Москва. М.: Русский мир, 1998.

тих людей, з якими спілкувався Шевченко в Москві, чи характеристик місць, у яких він побував, дають змогу зробити мемуарні та документальні публікації останніх років, скажімо, вихід у світ уже згаданого щоденника москвознавця І. Забєліна чи його раніше невидані праці[1].

Важливі нюанси, доповнення, уточнення по різних сюжетах теми почерпнуто в «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», керованих Осипом Бодянським, в українських і російських історико-документальних часописах «Киевская старина», «Русская старина», «Русский архив» та ін.

Окремо відзначу **знахідку нових архівних документів у Центральному історичному архіві Москви** (ф. 16, оп. 47, спр. 130). Йдеться про «Дело канцелярии Московского Военного Генерал-Губернатора по секретной части о Рядовом Оренбургского батальона Шевченко. Начато 25 сент. 1857 года».

Понад три десятиліття назад ця справа потрапила на очі шевченкознавця Михайла Зозулі, й він повідомив у 1974 році, що в ній «міститься ще неопубліковане секретне листування про Шевченка воєнних генерал-губернаторів Росії: оренбурзького і саратовського, московського, с.-петербурзького і нижньоновгородського, а також московського обер-поліцмейстера»[2]. Проте далі цієї констатації вивчення Шевченкової справи не посунулося, можливо, Зозулі не вдалося роздобути повного тексту документів і отримати дозвіл на їх публікацію.

Для нас дуже важливо, що чотири документи з цієї справи стосуються перебування Шевченка в Москві в березні 1858 року, й вони вперше повністю або частково опубліковані в цій книзі. Інші документи сенсаційної знахідки готуються до публікації.

В цій книзі хочу зосередитися на малодосліджених або зовсім нерозкритих сюжетах перебування Шевченка в Москві і ставлю перед собою такі завдання:

— розповісти про те, як поет, кажучи його словами, «споглядав Москву», де і в кого він у місті побував, що встиг побачити та

[1] И.Е. Забелин. История города Москвы. Неизданные труды. М.: Издательство им. Сабашниковых, 2004.

[2] Михайло Зозуля. Тарас Шевченко у Москві. С. 525.

оцінити, якими московськими бульварами, вулицями й провулками проходив чи проїжджав, які будинки, палаци, церкви й поліцейські будки його оточували;

— потрактувати короткі Шевченкові згадки в листах і щоденнику про відвідини ним Москви у 1844–1845 роках;

— доповнити сучасною інформацією поетові щоденникові записи про його відвідини Москви в березні 1858 року;

— встановити адреси москвичів, у яких побував Шевченко, і нарешті скласти карту його перебування в місті[1];

— акцентувати деякі моменти впливу Москви й московських знайомств на творчість Шевченка;

— розкрити історію перебування домовини з прахом Кобзаря в храмі святого Тихона на Старому Арбаті 27–28 квітня 1861 року[2].

На цих напрямах дослідження можна додати нові штрихи до московських сторінок біографії Тараса Шевченка. Для цього треба повноцінно використати відомі раніше документи і нові архівні знахідки, під іншим кутом зору вчитатися в деякі твори поета, всебічно дослідити щоденник і листи Шевченка, з тодішньою картою Москви в руках вивчити географію перебування поета в місті, новими очима глянути на давно відомі факти й події. Все це дає змогу заповнити давні прогалини в історії перебування Кобзаря в місті, пильніше вдивитися в обличчя Першопрестольної, яку він любив, уявити поета в живому контексті Москви, чого раніше ніхто не намагався зробити.

Ми відстежимо всі пересування Шевченка по Москві і побуваємо скрізь, де бував поет: у Міській, Тверській, Сретенській, М'ясницькій, Міщанській, Басманній дільницях. Але в процесі дослідницької роботи стало ясно, що значна частина Шевченкових згадок і свідчень про Москву та московських візитів поета пов'язана з арбатським і приарбатським ареалом, і ми вперше в шевченкознавстві зосередимося на цій частині міста, тим паче, що саме на Старому Арбаті тепер знаходиться Культурний центр України в Москві. Для цього передусім треба чітко бачити, кажучи словами Андрія Бєлого, «межі ар-

---

[1] Ідею створення такої карти підказав мені в березні 2003 року Микола Жулинський, і я вдячний йому за це.

[2] Всі дати подаються за старим стилем.

батського світу», не лише як особливого культурного простору, але й адміністративної території.

Всередині XIX століття територія Старого Арбату відносилася в основному до двох міських дільниць — Арбатської і Пречистенської. Цікаво, що незрима межа між ними пролягла по самій Арбатській вулиці (тепер — вулиця Арбат). Будинок, у якому нині знаходиться Культурний центр України в Москві належав до Пречистенської дільниці, а будинок напроти — до Арбатської.

Арбатська дільниця простягалася на північ і північний захід в напрямку до Садового кільця та Тверської вулиці, включаючи частину Садової і Тверської вулиць, Кудрінської і Смоленської площ, Патріарші ставки, Єрмолаєвський, Палашевський, Великий і Малий Козихінські, Великий і Малий Бронні, Скатертний, Хлібний, Столовий, Борисово-Глібський, Богословський, Мерзляківський, Георгієвський, Ржевський, Гранатний, Дурновський, Серебряковський провулки, Велику й Малу Молчанівку, Собачу площадку, Велику й Малу Нікітські, Поварську, Спиридоньєвську вулиці, нинішній Новинський бульвар.

Пречистенська дільниця лежала на південь від Арбатської вулиці, і до неї належали староарбатські Великий і Малий Афанасьєвські, Філіпповський, Староконюшенний, Дєнєжний, Гагарінський, Нікольський, Кривий, Власьєвський, Сивцев Вражек провулки, вона сягала за Пречистенку до приарбатської Остоженки і навіть виходила на набережну Москви-ріки. Крім того, визначні арбатські споруди, скажімо, Олександрівський кадетський корпус і храм Тихона Амафунтського біля Арбатських воріт, а також деякі будинки на Арбатській площі належали до Тверської дільниці.

Досі наукові знання про Тараса Шевченка та наукові знання про Старий Арбат і всю Москву були ізольовані одні від інших і не перетиналися. Ми спробуємо їх органічно поєднати.

Особливо хочу наголосити, що прагну до того, щоб у цій книзі якнайчастіше звучав живий голос Шевченка, і читач мав можливість прислухатися до нього: з вуст Тараса Григоровича почути щоденникову розповідь про «перебування в Москві», лише доповнену автором сучасною інформацію; співпережити поетичні одкровення генія. Навіть назви розділів цієї книги і підзаголовків складені зі слів Шевченка. За таким принципом була

написана моя книга про життя і діяльність Михайла Грушевського в Москві, і я переконався, що це організує тексти у ті ключові, смислові вузли, які визначені, акцентовані самим героєм книги.

Нітрохи не вважаю себе мовознавцем, але, працюючи над текстами Шевченкового щоденника московського періоду та його листів, пов'язаних із згадками про Москву, звернув увагу на те, що чимало слів, які вживав поет, відсутні в існуючому «Словнику мови Шевченка»[1] та «Додатку» до нього, в якому подано українські слова і вирази, що зустрічаються в російських творах і листах Тараса Шевченка[2]. Тим часом ці слова входять до сучасних словників української мови, і деякі з них я вирішив акцентувати в підряднику. Скажімо, мені, як пересічному читачеві неясно, чому Шевченкове слово «харчевня», вжите в щоденнику під час перебування в Москві, не включено в «Додаток» до академічного словника. Так само в підряднику звертаю увагу на слова, які в творах Шевченка зустрічаються лише один раз і пов'язані або безпосередньо з Москвою («пішов собі знову блукать по **закарлючистих** улицях московських»), або вжиті поетом у, так би мовити, московському контексті («щоб до Москви або до Чорноморії **допхаться**»).

Коли Іван Бунін, уже будучи Нобелівським лауреатом, писав історико-філософську працю про Льва Толстого, то він намагався переважно користуватися текстами й висловлюваннями самого Толстого і тільки затим вдавався до своїх коментарів. Бунін справедливо вважав, що саме так можна відтворити справжній образ Толстого. Мені хотілося б у міру можливостей смиренно наслідувати такий недосяжний взірець.

Шевченко занотував у щоденнику в березні 1858 року, що вони з Михайлом Щепкіним «...обходили пешком по крайней мере четверть Москвы». А ще він свідчив: «В продолжение недели я здесь встретился и познакомился с такими людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы встретиться».

Настав час, коли вже неможливо й далі обмежуватися простим переказом оцих серйозних Шевченкових заяв про його знайомство з Москвою та її людьми. Тут є про що розповісти.

---

[1] Словник мови Шевченка. В двох томах. К.: Наукова думка, 1964.
[2] Там само. Т. 2. С. 460–566.

В підборі документального матеріалу та літератури мені допомогли завідувачка бібліотекою Культурного центру України в Москві Людмила Гільманова та головний спеціаліст Тетяна Кузмічова. До виходу книги в світ доклав зусиль заступник директора Центру Полікарп Ткач. Комп'ютерний набір тексту Тетяни Чернікової.

Автор книги гонорар не отримував, а тираж її передав у власність Культурного центру України в Москві.

Розділ 1.
«Тоді, як ми з тобою в Москві бачились»

«О Москва! О караван-сарай!»

У сорокових роках XIX століття, коли Шевченко вперше приїздив до Москви, в ній нараховувалося понад 350 тис. жителів[1] і 12 тис. будинків, близько 400 церков і монастирів, 360 поліцейських будок. Москва воскресла, як Фенікс із попелу, після наполеонівської пожежі 1812 року, про яку сам Шевченко писав яскраво: «Как жертва всесожжения, вспыхнула святая белокаменная...»

Внаслідок жахливої пожежі згоріло більш як дві третини міста: з 9158 будинків уціліло 2626 (29 проц.) із 8520 магазинів — 1368 (16 проц.), із 290 храмів — 123 (42 проц.). Проте Москва відбудовувалася швидко. Вихідець із України Григорій Данилевський писав в історичному романі «Сожженная Москва», що побачив світ у 1886 році:

«Молва об освобождении Москвы быстро облетела окрестности. В город хлынули всякого рода рабочие, плотники, каменщики, штукатуры и маляры; за ними явились мелкие, а потом и крупные торговцы... Из подгородных деревень стали подвозить лес для построек, припрятанные съестные припасы и всякий, из Москвы же увезенный товар. Хозяева сожженных, разрушенных и ограбленных домов занялись возобновлением и поправкой истребленных и попорченных зданий. Застучал среди пустынных еще улиц топор, зазвенела пила...»

---

[1] З цього часу й до смерті поета чисельність населення в Москві виросла приблизно на 100 тис. чоловік. Є дані на 1856 рік — 368,8 тис. чоловік і на 1862 рік — у Москві тоді мешкало 448 тис. чоловік. Особливо швидко росла чисельність робітників, на середину XIX століття вона майже подвоїлася.

Вся ця велетенська робота по відбудові Москви була підпорядкована спеціальній комісії, створеній у 1813 році Олександром I. Перед нею було поставлено також завдання будівництва нового громадсько-адміністративного центра міста з напівкільцем парадних площ. Передбачалося регулювання вулиць новими червоними лініями з відповідним розширенням всередині Садового кільця та винесення нової забудови фасадами на червоні лінії вулиць і провулків. Крім того, була поставлена вимога створення певної стильової єдності міста через переважання ампірного стилю.

Протягом двох десятиліть Москва стрімко й невпізнанно змінилася завдяки проведенню єдиної містобудівної політики, уніфікації фасадів, архітектурних деталей і декору, прикрасилася новими будинками й громадськими спорудами. Міська площа в ампірному періоді набуває важливого містобудівного значення (прикладом може бути Театральна площа). Було відроджено архітектурний ансамбль Кремля, відбудовано Московський університет на Моховій, зведено Манеж, сховано під землю річку Неглинну, а біля Кремля на її місці розбито Олександрівський сад...

Наприкінці 20-х — в першій половині 30-х років XIX століття відбудову післяпожежного міста було завершено, і в Москві почали реконструкцію та розширення центру і вулиць, що до нього прилягали. Зводилися торгові споруди нового типу: Купецька біржа на Ільїнці, перший у Росії Пасаж між Великим і Малим театрами та Кузнецьким мостом. Крім того, в Москві відкрилися: 1-ша дитяча лікарня, 1-ша Градська, Новокатерининська і Очна лікарні, Набілковська і Маросєйська богадільні, міський сирітський притулок, Міщанське училище, навчально-виховні заклади — Олександрівський інститут і Миколаївський сирітський інститут. Виникали нові вищі навчальні заклади: Вище технічне училище (1830 рік), Межовий інститут (1835 рік), Петровська академія (1865 рік). Відновлювалися старі й будувалися нові храми.

Біля Кремля було знято бастіони Петра I, а на їх місці утворено проїзди біля стіни Китай-города — сучасні Театральний і Китайський проїзди, тоді ж було відкрито Воскресенську площу. З'явилися Гоголівський, Нікітський, Страсний, Петровський, Рождественський, Сретенський, Чистопрудний, Покровський і Яузький бульвари. Починаючи з 20-х років, коли було остаточ-

но знесено Земляний вал і навколо міста утворилася вулиця Садова довжиною 17 кілометрів, ішла забудова так званого Садового кільця, що існує до сих пір.

Храм Христа Спасителя, Кремль з новим комплексом Великого Кремлівського палацу та дзвіницею Івана Великого — все це Шевченко бачив на власні очі — увінчували концепцію центра Москви, втілену в 1830–1850-х роках. Вони панували над Першопрестольною.

Середнім типом звичайного московського будинку став невеликий одно- або двоповерховий особняк із класичним фронтоном, за яким знаходився привільний двір із господарськими службами; три і чотири поверхи тоді зустрічалися в Москві рідко.

Цікавий побутописець Москви Павло Вістенгоф розповідав у книзі «Очерки жизни Москвы», що вийшла в світ 1847 року: «После пожара 1812 года и до наших дней с каждым годом наружный вид Москвы украшается быстрою постройкою огромных, красивых домов, принадлежавших казне и частным лицам». Ще однією характерною особливістю Москви було те, що великі будинки були «перемішані» з маленькими будиночками: «Вы видите палаты вельмож подле мирной хижины ремесленника, которые не мешают друг другу, у каждого своя архитектура, свой масштаб жизни; ходя по Москве, вы не идете между двумя рядами каменных стен, где затворены одни расчеты и страсти, но встречаете жизнь в каждом домике отдельно».

Щоб переконливо продовжити цю важливу думку, звернемося до Віссаріона Бєлінського, який у статті «Петербург и Москва» в 1845 році писав: «Стоит час походить по кривым и косым улицам Москвы, и вы тотчас заметите, что это город патриархальной семейственности: дома стоят особняком, почти при каждом есть довольно обширный двор, поросший травой и окруженный службами. Самый бедный москвич, если он женат, не может обойтись без погреба... Нередко у самого бедного москвича, если он женат, любимейшая мечта целой его жизни — когда-нибудь перестать шататься по квартирам и зажить своим домиком...

Таких домишек в Москве неисчислимое множество, и они-то способствуют ее обширности, если не ее великолепию. Эти домишки попадаются даже на лучших улицах Москвы, между лучшими домами, так же как хорошие (т. е. каменные в два или три

этажа) попадаются в самых отдаленных и плохих улицах между такими домишками...»

У 1830–1840 роках Москва, зберігаючи риси дворянського міста, дедалі більше перетворювалася в промисловий і торговий центр усієї Росії.

В 1837 році було засновано Московську фондову біржу, вже в 30-х роках у місті влаштовувалися виставки мануфактурних і фабричних виробів. У Москві тоді переважала текстильна промисловість, питома вага металообробної і харчової продукції сильно виросла лише наприкінці XIX століття. Економічному розвитку Москви сприяло поступове перетворення її в ключовий залізничний вузол країни, що почалося з введенням у дію в 1851 році Миколаївського залізничного вокзалу, яким уперше користувався в 1858 році Шевченко. Це колосальне для Шевченкових часів будівництво першої в Росії залізничної магістралі Петербург — Москва тривало понад вісім років і стало тріумфом інженерів, учених і будівельників. Разом з тим залізниця створювалася руками сотень тисяч кріпосних селян, робітних людей і була своєрідним уособленням відсталості суспільного устрою Росії. Недарма Шевченко вважав, що саме технічний прогрес покінчить з «поміщиками-інквізиторами».

З середини XIX століття в Москві швидко зводилися фабричні корпуси, вокзали, банки, торгові пасажі та універсальні магазини, великі доходні будинки, що значною мірою визначало формування основних магістралей міста. Перші ознаки переходу Москви від дворянського міста до капіталістичного підмітив ще Пушкін майже за три десятиліття до реформи 1861 року: «...Москва, утратившая свой блеск аристократический, процветает в других отношениях: промышленность сильно покровительствуемая, в ней оживилась и развилась с необыкновенною силою. Купечество богатеет и начинает селиться в палатах, покидаемых дворянством». В середині 40-х років XIX століття Бєлінський вже зафіксував: «В Москве повсюду встречаете вы купцов и все показывает вам, что Москва по преимуществу город купеческого сословия. Ими населен Китай-город; они исключительно завладели Замоскворечьем, и ими же кишат даже самые аристократические улицы и места в Москве, каковы Тверская, Тверской бульвар, Пречистенка, Остоженка, Арбатская,

Поварская, Мясницкая и другие улицы». Справді, в часи перших приїздів Шевченка до Москви купці ще не заволоділи Арбатом, але вже «кишіли» на ньому. З 60-х років, тобто після смерті Шевченка й приблизно в дитячі та юнацькі роки Грушевського, на Арбаті все впевненіше оселяються торговельні підприємства. Москвознавець Петро Ситін писав: «У 1882 році більшість будинків на Арбаті належало купцям. У всіх будинках були магазини і ятки з розмаїтими вивісками. По вулиці проходила конка, гриміли по бруківці візники».

За другу половину XIX століття населення в Москві збільшилося майже втричі й перевищило 1 млн чоловік. Цей ріст був викликаний промисловим і торговельним розвитком і йшов за рахунок притоку із сіл корінних російських губерній, які оточували Москву в радіусі 300–350 кілометрів. Цим пояснювалася однорідність національного складу московського населення.

Починаючи книгу «Шевченко в Москве», її автори чомусь особливо наголосили, що Москва в середині XIX століття була «без електричного освітлення, без центрального опалення, без газопроводу й, звичайно ж, без радіо, телебачення, телефону, без метро, автобуса, тролейбуса і навіть трамваю, без кінотеатрів, без палаців культури, робітничих клубів». Зауважимо, що ніякої провини в цьому на Москві немає, нічого подібного не було і в інших великих містах Європи та світу. Наразі побіжно скажемо про те, що в Москві тоді таки було.

Щодо освітлення міста в темний час, то воно почалося за сто з лишком років до першого приїзду Шевченка, з 1730 року. В 1840 році в місті нараховувалося 7,7 тис. масляних ліхтарів (всередині скляних чотирикутників знаходився світильник із гнотом, занурений у конопляне масло). Світло масляних ліхтарів було дуже тьмяним, а поскільки відстань між ліхтарними стовпами, скажімо, на Пречистенці чи Остоженці дорівнювала майже сотні метрів, то на вулицях все одно панувала темрява. Не випадково Пушкін в одному з віршів писав:

Когда Потемкину в потемках
Я на Пречистенке найду,
То пусть с Булгариным в потомках
Меня поставят наряду.

В 40-х роках XIX століття прогулянка по московських бульварах у нічний час була доволі небезпечною. Поліцейських стражників було мало, будочники чергували біля своїх будок, а темрява... Темрявою на московських вулицях обурювалися нерідко рядові москвичі, й у 1853 році в місті з'явилися перші гасові ліхтарі. Так що Шевченко, проїжджаючи через Москву в 1858 році, вже користувався здобутками цілої «ліхтаревої революції». Якщо врахувати, що в 1844 і 1845 роках він був у Москві в лютому-квітні, а в 1858 році — у березні, то щоразу ввечері поетові доводилося ходити під московськими ліхтарями, які горіли впродовж 9 місяців — з 1 серпня до 1 травня, правда щомісяця лише 24 ночі. Газові ліхтарі в Москві з'явилися вже після смерті Шевченка — в 1867 році, а перші 32 електричних ліхтаря спалахнули біля храма Христа Спасителя в 80-х роках, а потім — на Тверській. Втім, це нововведення стосувалося лише центральних вулиць, і, як писав сучасник, навіть у 70-х роках «редко поставленные маслянные фонари, ночью едва мигавшие на темных улицах, рано гасли, и улицы с переулками погружались в кромешную тьму и тем дополняли картину патриархальной Москвы...» Більше того, в 1913 році із майже 21 тис. ліхтарів понад 9 тис. залишалися ще гасовими, близько 8 тис. — газовими і лише 4 тис. — електричними.

Опалювалася Москва печами, тому вози, які розвозили дрова по садибах, були найпершою ознакою ранкового міста разом з димами над димарями будинків. Улітку для безпеки від пожеж усім жителям, які мали в дворах дерев'яні будівлі, заборонялося топити, більше того, на устя печі привішували воскову печатку, наявність якої час від часу перевіряли. Дерев'яна Москва споконвіку горіла часто й страшно. З початку XIX століття в місті діяли професійні пожежні команди, які володіли кращими кіньми. Центральне пожежне депо знаходилося на Пречистенці, у кожній дільниці міста за безпекою слідкували брандмейстери (начальники пожежних команд).

На московських вулицях панували візники, які славилися своєю розгнузданою лайкою[1], їх можна було зустріти на кожно-

[1] Сучасник писав: «Извозничья ругань славилась в Москве, и существовало даже выражение: "ругаться по-извозчичьи"».

му кроці, відомо, що наприкінці XIX століття в місті нараховувалося майже 90 тис. візників[1].

На всіх площах і майже на кожному великому перехресті, на вокзалах і біля готелей знаходилися біржі (стоянки) візників. Стоянка на біржі була платною, тому на ній зазвичай стояли візники з добрими кіньми й пристойними екіпажами. На біржі можна було взяти кабріолети, ресорні дрожки та прольотки, запряжені одним конем. Бідні візники в пошуках клієнтів їздили по місту. Нічного, бідного візника називали «ванькою», йшлося про «поганий виїзд». Москвознавець Іван Кокорєв писав: «Назвать простого живейного извозчика-москвича ванькою — значит нанести страшную обиду его амбиции и задеть его репутацию». Найчастіше ваньки — це селяни, які підробляли візництвом у Москві взимку. Середня ціна візника на день складала: прості дрожки — 5 крб, прольотки — 10 крб, фаетон з парою коней — 10 крб, коляска і карета з четвіркою коней — 15 крб асигнаціями. В щоденнику Шевченка є запис, що в березні 1858 року вони зі Щепкіним брали прольотку для поїздок по Москві. Наприкінці 1840-х років, тобто в Шевченківські часи, в місті з'явився перший громадський транспорт — незручні й повільні лінійки, довгі відкриті екіпажі з поздовжною перегородкою, запряжені парою коней, на півтора десятка пасажирів, а потім — омнібуси — багатомісні екіпажі на кінній тязі з кондуктором і регулярним маршрутом.

До речі, за часів Шевченка в Москві лише центральні вулиці мали бруківку — тверде камінне покриття. Мостові були, як правило, дерев'яними, а по тротуарах прокладалися дерев'яні містки. В негоду вони доставляли москвичам чимало неприємностей, навіть і в післяшевченківські часи. Іван Слонов писав: «Но самым главным московским отпечатком[2] были московские мостовые. Это было нечто невозможное. Вымощенные крупным булыжником, всегда грязные и пыльные, с большими ямами, а зимой глубокими ухабами, они всегда были египетской казнью москвичей. На них часто происходили аварии, калечи-

[1] Володимир Єлістратов зазначає: «В Москві існувала, можна сказати, ціла грандіозна візницька культура з її багатющим лексиконом...»

[2] Так Слонов називав недоліки московського життя.

лись лошади, ломались экипажи... Часто страдали и седоки, ломая себе руки и ноги...»

Сучасник Шевченка російський письменник, князь Володимир Одоєвський залишив і таку характеристику московських тротуарів, з якими зіткнувся й український поет: «...Лавочники... считают не только улицу, но и тротуар принадлежностью своих лавок... Вы найдете на тротуарах не только ведра, мешки и прочий товар, но и корыта для корма лошадей, или решета и прочую тому подобную посуду, живописно поставленную рядком... Такого отсутствия всякого порядка не встретишь ни в одном городе в мире». Всемосковським атрибутом були калюжі й баюри, які регулярно засипали, але вони залишалися неподоланими. У свята теслі навіть споруджували над ними дерев'яні помости.

Москва не знала тоді каналізації, робота в цьому напрямку почалася лише наприкінці XIX століття, коли від забруднення міста смертність досягла 33 людини на 1 тис. мешканців. Перший московський водогін було відкрито в 1804 році, але на середину XIX століття в Москві всерйоз не вистачало води. Скажімо, взимку 1847–1848 років замість потрібних 330 тис. відер у день Москва отримувала менше 100 тис. Тому вже на час повернення Шевченка із заслання, в 1858 році за проектом інженера Андрія Дельвіга було закінчено реконструкцію старого водогону, влаштовано водозбірні басейни, а в Великих Митищах побудували помпову станцію. Довжина водопроводу становила 45 км, але охоплювала невелику територію. В будинки вода, як правило, не подавалася. На трасі водогону стояли чавунні водорозбірні колонки, а пізніше воду розвозили й у бочках. В Москві було також кілька колодязів. Сучасник писав: «В местностях, где не было бассейна, водовозы возили воду из Москвы-реки, а иногда и из других совсем уже негигиенических источников — небольших московских речек, прудов и т.д.» За цих умов у москвичів особливо високо цінувалася митищинська джерельна вода. В їх свідомості вона часто асоціювалася з чистою водою, з чаєм (згадаємо, наприклад, картину Василя Перова «Чаювання в Митищах»).

Харчування великого міста забезпечувалося завдяки власним городам і господарствам москвичів і через базари та магазини, лавки. Харчові лавки — м'ясні, овочеві, молочні — з'явилися ще

в старовину, а магазини — в XVIII столітті, після петровських реформ. Серед відомих московських ринків — Смоленський, Хитровка, Сухарєвка. Існувало багато невеликих базарів, які жили яскравим і цікавим життям. На московських вулицях, особливо центральних, можна було зустріти чимало розносщиків, які відрізнялися кольором халатів. Павло Вістенгоф писав: «Бесчисленное множество разносщиков всякого рода наполняют московские улицы; одни из них, разодетые в синих халатах, продают дорогой товар; другие — в серых халатах, торгуют товаром средней сцены; наконец, мальчики и бабы — разносят самые дешевые лакомства». Якраз ці останні користувалися популярністю, у них можна було придбати ласощі, морозиво, всілякі ягоди, в тому числі в чашечках з медом, пряники, медяники, патоку з імбирем, а ще — спаржу, огірки, редьку, горох, яблука та груші, в тому числі сушені на паличках, а ще — курей і курчат — живих і смажених, а ще — малосольну осетрину, свіжу ікру і т.д. і т.п. Продаж, як правило, супроводжувався голосним криком, адже рекламну вивіску розносщик не мав де повісити, не на лобі ж. Цей професійний «крик» став особливим жанром словесного мистецтва й без нього неможливо уявити тодішню Москву, так само, як і без церковного дзвону. Кажуть, що свого часу викрики розносщиків були зафіксовані й видані в нотному записі.

«Яблука квашені і сливи солоні!», — кричав один розносщик. «Апельсини, апельсини!», — волав інший. «Лимони!», — надривався третій. Цікавий штрих. 20 травня 1858 року Шевченко записав у щоденник пародійний вірш, який почув у сім'ї своїх друзів Уварових:

Напрасно, разносчик, в окно ты глядишь
Под бременем тягостной ноши.
Напрасно ты голосом звонким кричишь:
«Лемоны, пельцины хороши!»

Такий інтерес до побутових подробиць лише підтверджує, що Тарас Григорович звертав увагу на вуличних розносщиків, особливо тих, які виконували свою роботу весело, мало не з піснею: «По ягоду, по клюкву, Володимирская клюква, приходила клюква издалека, просить меди пятака, а вы, детушки, поплакивайте, у матушки грошиков испрашивайте...» Або: «Яблочки ранет, у

кого своих нет!»; «Кислых щей — в утробу влей!»; «Устал кричать, покупайте так!» і т.д. і т.п.

З пирогами і млинцями продавці частіше за все вишикувалися в одну шеренгу, торгівля також ішла з приспівками: «Кому пирожки, горячие пирожки? С пылу, с жару — пятачок за пару!»; «Вот блины-блиночки! Кушайте, сыночки и мои любимые дочки!»; «Пышки, пышки, подходите, ребятишки, подтяните штанишки!»

Московські старожили розповідали, що пироги були смачними й недорогими, проте нерідко самі розносщики відштовхували своєю неохайністю. Для історії залишилося чимало цікавих сценок. Скажімо, хлопчик їсть пиріг із варенням, у якому йому попався шматок брудної ганчірки. Він звертається до пирожника: «Дяденька, у тебя пироги-то с тряпкой...» Той у відповідь: «А тебе, каналья, что же, за две копейки с бархатом что ли давать?»

Цікаві й точні рядки про розносщиків залишив московський купець Іван Слонов:

«Среди публики по рядам ходили многочисленные разносчики, носившие на головах в длинных лотках, покрытых тёплыми одеялами, жареную телятину, ветчину, сосиски, пироги, сайки и проч., при этом все разносчики на разные голоса громко выкрикивали названия своих товаров...

Затем еще были интересные типы «рядских поваров». Они носили в одной руке большой глиняный горшок со щами, завернутый в теплое одеяло, в другой руке корзину с мисками, деревянными ложками и черным хлебом. Миска горячих вкусных щей с мясом стоила 10 коп. После еды миски с остатками щей и хлеба торговцы ставили на пол в рядах, около своих лавок, где их доедали бегавшие по рядам бродячие собаки. Потом приходил повар, собирал миски, тут же вытирал их грязным и сальным полотенцем и снова наливал в них желающим горячих щей».

Про живий Шевченковий інтерес до міського базару свідчить його запис у щоденнику 9 серпня 1857 року, зроблений в Астрахані: «Публика рыночная, как и везде, перекупки, повара и кухарки, изредка попадается заплывшая жиром купчиха-гастрономка, да такого же содержания особа духовного чина, сугубо рачащая о плоти греховной».

Всі дари сільських та й місцевих городів москвичі могли просто купити, чимало з них мали власне домашнє господарство, в

часи Шевченка по Москві ще розгулювали корови, які щодня давали москвичам тепле молоко. Та влітку більшість поміщиків із сім'ями відправлялися в свої села, заможні москвичі також мали підмосковні садиби. Далі ми згадаємо про те, як Сергій Аксаков запрошував Тараса Шевченка до себе «в деревню на лето».

Москвознавець Дмитро Никифоров у книзі «Старая Москва. Описание жизни в Москве со времен царей до XX века» (1903 рік) писав: «В пятидесятых годах прошедшего столетия (XIX століття. — *В. М.*) Москва считалась да и была столицей русского дворянства. Помещичьи семьи поздней осенью, и никак не далее Рождественских праздников, наполняли Москву. В течение шести-семи зимних месяцев проживалось в Москве все, что было выручено доходов с имений. Летние месяцы жизнь в деревне почти ничего не стоила. Усадьбы были полны всем, что требовалось для жизни: мясо, живность, молоко, мука, крупа — все было свое. Из Москвы привозили чай, сахар и некоторые бакалейные продукты».

Вже відомий нам Іван Слонов цікаво писав про переваги московського життя в другій половині XIX століття (пам'ятаймо, що він заглядав туди з початку XX століття): «...В прежнее время менее было опасности для жизни обывателя. Он не мог сгореть беспомощно в десятом этаже небоскреба, куда не достает ни одна пожарная лестница; обывателя на улицах не давили трамваи и автомобили; лавочники не отравляли его фальсификацией различных жизненных продуктов, которые в прежнее время были баснословно дешевы и без фальсификации. Так, например: 1 фунт черного хлеба стоил 1 копейку, пара больших вкусных калачей 5 коп., фунт лучшего мяса 5 коп., десяток яиц 8 коп., фунт масла коровьего 15 коп., фунт лучшей паюсной икры 1 руб. 20 коп., фунт осетрины 15 коп., сажень крупных березовых дров 2 руб. 50 коп. и т.д. В центре города, хорошая квартира в 4–5 комнат стоила 25–30 руб. в месяц. В то время не знали ни дровяных, ни квартирных кризисов, все было дешево и всего было вдоволь».

Міську пошту в Москві було відкрито якраз у рік відвідин її Шевченком — у 1845-му. Восени 1848 року вперше з'явилися скриньки, збиті з тонких дошок, оббиті жерстю й пофарбовані в яскраво-зелений колір. У кінці 50-х років з'явилися марки, а в 60-х Москву було розділено на 23 поштових округи. Перше

відділення міської пошти розташовувалося на поштамті, друге — на Арбаті. Імператорський московський поштамт, що наприкінці 50-х років знаходився на Театральній площі, складався з цілого ряду експедицій: прийому кореспонденції і посилок та відправлення пошти; прийому грошей; іноземної кореспонденції; розбору і видачі грошей; газетної експедиції та ін. Існувало також відділення поштових карет.

У 1858 році в Москві діяли близько півсотні лікарень «цивільного відомства», в яких одночасно лікувалися понад 3,5 тис. чоловік, а також лікарні «воєнного відомства» на більш як 800 осіб стаціонару. Крім того, в місті працювали 10 приватних лікарень при фабриках і заводах, у яких розміщувалося понад 1 тис. чоловік. Діяли також приватні лікарні: гомеопатична, костоправна, водолікувальна, «гальванічний кабінет» та ін. В передмістях нараховувалося 13 повітових лікарень на більш як 200 осіб.

Серед великих лікувальних закладів слід відзначити Московську громадську лікарню, Катерининську, Преображенську, Маріїнську та Голіцинську лікарні, Імператорську Павловську лікарню, Московський військовий госпіталь, Дитячу та Очну лікарні, Лікарню для чорноробочого класу.

Якщо взяти березень 1858 року, коли Шевченко хворів у Москві, то за даними «Московской медицинской газеты», спостерігалося певне збільшення кількості захворювань і навіть смертності в місті. Газета невпевнено пояснювала це так: «Несмотря на то, что колебания термометра и барометра были незначительны, внешние атмосферные условия в этом месяце были видимо неблагоприятны. Несколько раннее и неравномерное наступление весны, вскрытие реки, позднее прохождение льда, долго лежавшего под водою, и т. п. обстоятельства, по всему вероятию, содействовали этому».

В березні 1858 року в лікарні Москви поступило 3,9 тис. хворих, а виписалося з них — понад 4,2 тис. чоловік. У воєнних шпиталях знаходилося понад 1 тис. хворих, а до приватних лікарень поступило понад 280 чоловік і виписалося з них більше 300. У березні в Москві померло 1156 чоловік, вражає те, що 775 з них були немовлята й діти. Серед померлих: селян — 463, міщан — 337, дворян — 104, воєнних — 83, купців — 75, дворових людей —

38, людей духовного сану — 28, службовців — 18, іноземців — 10. Статистика зафіксувала, що раптово померли 14 чоловік, вбито було — 3, самовбивств — 4, мертвонароджених — 26[1].

У віданні Московської ради дитячих притулків знаходилися Олександринський, Миколаївський, Ольгинський, Олександро-Маріїнський, Преснєнський, Яузький, Серпуховський та інші дитячі притулки. Жіноча опіка над бідними здійснювалася через спеціальні відділення практично у всіх дільницях Москви. В місті діяли Московський дім вдів, кілька богоділень і притулків для бідняків. В Москві нараховувалося близько 30 «вільних аптек» і працювала Московська запасна аптека в М'ясницькій дільниці міста на Чистопрудному бульварі.

Шевченко, безперечно, мав можливість познайомитися з вуличним життям Москви[2]. Коли місто ще спало, в «калашнях» уже акуратно накладали калачі й булки у великі довгі лотки. Лунали церковні дзвони, вулиці наповнювалися людьми. Хтось прямував у храм, ішли в своїх справах куховарки, чиновники поспішали на роботу, з'являлися візники. Двірники, ліниво потягуючись, виходили з лопатами для прибирання снігу, водовози гуркотіли по мостових, жебраки влаштовувалися біля церковних огорож, кучери вели коней у кузні, п'янички поспішали похмелитися в шинок. Купці в торгових рядах відчиняли лавки і розкладали товар, з дворів вибігали хлопчики з дорученнями від господарів. У дворах з'являлися всюдисущі московські лахмітники зі своїм незмінним викриком скрипучим голосом «Берем!» Або: «Старья сапог, старого платья — нет ли продавать?»

Опівдні московська мостова починала двигтіти від великих екіпажів, фаетонів, прольоток, дрожок, колясок, карет (гуркіт стояв неймовірний, бо шини були тоді металевими) — багаті і заможні москвичі робили візити, молоді люди і панянки їхали в

[1] «Московская медицинская газета», 23 квітня 1858 року.

[2] 6 листопада 1857 року Шевченко записав у щоденнику: «С некоторого времени мне... нравится уличная жизнь, хотя нижегородская публика ни даже в воскресный ясный [день] не показывается на улице, и Большая Покровка, здешний Невский проспект, постоянно изображает собою однообразный длинный карантин. А я все-таки люблю побродить час-другой вдоль этого пустынного карантина».

модні магазини на Кузнецький міст, а сенатори — в Сенат... Цікавий аналіз соціальної і професійної ролі московських екіпажів і московських «виїздів» зустрічаємо у М. Богословського: «Крупные доктора, получавшие хорошие гонорары, ездили летом в каретах, а зимою в парных санях непременно с высокою спинкою. Между экипажем, в котором ездил доктор, и получаемым им гонораром существовала обоюдная связь. Выше был гонорар — лучше был и выезд, пара лошадей и карета, но, с другой стороны, и высота гонорара при первых или случайных визитах определялась по экипажу... Можно было встретить одиночные и парные “сани с верхом” таким же, каким покрывались пролетки и коляски; в таких санях с верхом ездили архимандриты мужских и игуменьи женских монастырей и вообще “монастырские власти”».

О четвертій годині дня наступав обід, і місто завмирало на годину. Потім оживало знову, але ділове життя доволі швидко змінювалося на дозвільне. Безліч москвичів і гостей міста заповнювали, особливо влітку, московські сади і бульвари, та в будьяку пору — трактири і кабаки.

В той час, коли Шевченко бував у Москві, ще тривав сезон балів, і з усіх кінців міста безкінечна низка карет тягнулася до під'їзду Дворянського зібрання або на Поварську, Арбат і Пречистенку, де московські багатії давали пишні бали.

Там теснота, волненье, жар,
Музыки грохот, свеч блистанье,
Мельканье, вихорь быстрых пар,
Красавиц легкие уборы,
Людьми пестреющие хоры,
Невест обширный полукруг,
Все чувства поражают вдруг.

До півночі життя міста завмирало, але через дві-три години починалися роз'їзди з балів і Дворянського зібрання...

Про бали читаємо у того ж Пушкіна, як про «світ пустий»:

...всех занимает
Такой бессвязный, полный вздор,
Все в них так бледно, равнодушно;

Они клевещут даже скучно;
В бесплодной сухости речей,
Вопросов, сплетен и вестей
Не вспыхнет мысли в целы сутки...

Втім, гуляннями та балами жила далеко не вся Москва, в Замоскворіччі, населеному в основному міщанами й купецтвом, життя проходило зовсім інакше — патріархально, спокійно, замкнено в сімейному побуті. В довгих провулках не було жвавого руху і рідко коли гриміла по мостовій карета, на яку майже завжди висовувалися з вікон...

Дворянський син, поет Володимир Філімонов писав:

Тогда в Москве и праздной, и богатой,
Живали жизнью полосатой:
Арбат ложится спать — уж встали на Донской[1]...

Інший сучасник Шевченка Павло Вістенгоф писав те саме в прозі: «Житель Замоскворечья (разумеется, исключая некоторых домов, где живут дворяне) уже встает, когда на Арбате и Пречистенке только что ложаться спать, и ложится спать тогда, как по другую сторону реки только что начинается вечер».

Периметр території Москви дорівнював тоді 40 верстам[2]. Довжина її від південного заходу (з Воробйових гір) на північний схід (до Преображенської застави) складала 13 верст, а ширина від сходу до заходу — 8 $^1/_2$ версти. Клімат у Москві помірний. Середня річна температура за шкалою Реомюра[3] + 3,58°, найхолодніша пора року випадала на січень — -8°, найтепліша в червні — + 15,4°. Панівні вітри — південно-західний і південний, часом дули північно-західний (як у холеру 1848 року) і північно-східний. Бурі в Москві бували дуже рідко, землетрус — один раз, 1 жовтня 1446 року.

Довжина річки Москви від витоків до гирла — 420 верст, із яких 400 приходилося на Московську губернію; ширина від 7 до

---

[1] Вулиця в Замоскворіччі.

[2] Верста — 1,0668 км.

[3] Реомюр Рене Антуан (1683–1757) — французький природознавець, в 1730 році запропонував свою температурну шкалу: 1° Реомюра дорівнював $^5/_4$° звичної нам температурної шкали Цельсія (1742 рік).

60 сажень[1]; глибина від піваршина до 6 сажень. Москва-ріка замерзала близько 1 листопада і розкривалася близько 1 квітня, таким чином, для судноплавства була відкрита майже 200 днів на рік. У місті нараховувалося до 200 ставків, найбільші з них — Патріарший, Чисті пруди, Самотьока.

Москва поділялася в історичному плані на Кремль, Китай-місто, Біле місто, Земляне місто і передмістя (околиці); в адміністративному плані вона була розділена на 17 дільниць, які в свою чергу складалися з 90 кварталів і близько 600 поліцейських дільниць. В місті стояло понад 1200 поліцейських будок. В Москві нараховувалося близько двох десятків готелів, а також над 50 подвір'їв, які мали 1800 номерів.

Приїзди Шевченка до Москви у 1844 і 1845, 1858 і 1859 роках випали на час правління в місті трьох губернаторів. Олексій Щербатов офіційно став воєнним генерал-губернатором у квітні 1844 року, невдовзі після першого приїзду Шевченка до міста. Проте ці обов'язки він виконував з червня 1843 року, коли тодішній губернатор Дмитро Голіцин, який правив Москвою понад 20 років, поїхав на лікування за кордон. Щербатов залишився в історії як голова комісії, що опікувалася зведенням храма Христа Спасителя та ініціатором святкування в 1847 році 700-річчя Москви (з того часу це робилося кожні півстоліття). Він також ініціював царський указ про заборону фабрикантам призначати в нічну зміну малолітніх робітників (менше 12 років). За пропозицією Щербатова в 1846 році була створена комісія по огляду берегових земель і будівництва на них фабрик.

З травня 1848 року і до квітня 1859 року московським воєнним генерал-губернатором був граф Арсеній Закревський, колишній фінляндський генерал-губернатор, а затим – міністр внутрішніх справ Росії. Його прізвище зустрічається у Шевченка. 30 червня 1857 року поет записав у щоденнику, що один із його знайомих у засланні «заврался однажды до того, что назвал себя племянником графа Закревского, московского генерал-губернатора...» Закревський здобув недобру пам'ять в ліберальних колах своїм деспотизмом і непримиренністю до нових віянь, от-

[1] Сажень дорівнював 3 аршинам і 2,1336 м.

римавши навіть прізвисько «Чурбан-паша». Особливо підозріло Закревський ставився до слов'янофілів, вважаючи їх «таємним політичним товариством». За часів Закревського був складений поліцейський «Список підозрілих осіб у Москві», в ньому рахувалися чимало людей, з якими Шевченко познайомився в місті в березні 1858 року. На думку пильного губернатора, друг Шевченка Михайло Щепкін був готовий на все аж до перевороту. Закревський виступав проти будівництва фабрик, заводів і мануфактур, обмежував притік у Москву робітних людей і вимагав вислати з міста вихідців із села, мотивуючи все це необхідністю запобігання безпорядків. Москвичі говорили, що «при Закревському свята Москва стала великомученицею». Борис Чичерін згадував, що Закревський «явился в Москву настоящим типом николаевского генерала, олицетворением всей наглости грубой, невежественной и ничем не сдержанной власти. Он хотел, чтобы вся перед ним трепетало... В Москве водворились необузданный произвол, взяточничество и грязь». Про реакцію московської громадськості на відставку непопулярного Закревського свідчить курйозне повідомлення в одній із газет: «Нам пишут из Москвы, что в нынешнем году наступила весна очень рано, так что прежде Юрьева дня выгнали скотину в поле».

Новим воєнним губернатором Москви став відомий меценат і колекціонер, граф Сергій Строганов, який управляв містом у квітні-вересні 1859 року, саме в цей період — в травні та вересні — Шевченко востаннє двічі ненадовго приїздив у Москву. Строганов особливо цікавий тим, що в 1837–1874 роках був незмінним головою Імператорського товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті, де секретарем працював Осип Бодянський. З активною допомогою Строганова постійно субсидувалися видання Товариства, в тому числі щорічні «Чтения», в яких Бодянський опублікував багато безцінних документів з історії України. Через день після останнього від'їзду Шевченка з Москви (6 вересня 1859 року) Строганова відкликали в Петербург на посаду головного вихователя спадкоємця престолу.

В той час, коли наприкінці квітня 1861 року в Москві знаходилася труна з прахом Шевченка, воєнним губернатором міста був Павло Тучков, за якого в 1862 році було затверджено «Поло-

ження про громадське управління Москвою», що проголосило створення виборних управлінських структур — загальної і розпорядної думи.

В післяшевченківській Москві нараховувалося близько 16 тис. будинків, понад 200 вулиць, 650 провулків, 60 проїздів, 80 площ, а також 14 бульварів і 19 кладовищ.

«Між освічених москвичів...»

Важливо вияснити, в який культурний простір потрапляв Шевченко, приїжджаючи в Москву 40-х — 50-х років XIX століття. Тому зробимо короткий історичний екскурс аби уявити, як місто ставало духовним і освітнім осереддям Росії. Правильно буде зосередитися на староарбатському ареалі, який у дореволюційному путівнику по Москві справедливо був названий «найкультурнішою частиною Москви». Тим паче, що саме тут частенько бував український поет.

Відмінності, передусім культурні, від інших територій Москви в способі тутешнього життя почали виявлятися в процесі соціального вивищення Арбату, зокрема після перенесення Петром І столиці в Петербург, коли Москва стає, за визначенням Пушкіна, «порфіроносною вдовою». Московські слободи, що працювали на царя, втратили свої основні функції, і ремісники покинули ці місця. Зокрема, в середині XVII століття частина українських слобідчан з Арбату переселяються на Маросєйку і Хохловку. Разом з тим якраз у цей час в районі нинішньої Пречистенської набережної розростається село Київці: «в Киевце, у Москвы-реки, на берегу». Джерела свідчать, що тут, між Остоженкою і річкою, була виділена земля для українців, які виїжджали з України після Переяславської угоди 1654 року під час російсько-польської війни. Наші працьовиті предки-земляки знаходили собі роботу в Москві й залишили помітний слід у її становленні й розвиткові.

В цей час на Арбаті дедалі більше розміщувалися дворянські садиби, як правило з городом і садом, зі службами, житлом для прислуги. Цю місцевість почала відрізняти соціальна однорідність постійних жителів, що з часом зростала. На разі, зем-

левласниками й домовласниками залишалися й священики, купці, міщани, проте дедалі частіше тут поселялися саме дворяни — на весь рік або на частину його передусім на зимовий сезон московських балів. Олександр Пушкін зазначав: «Некогда Москва была сборным местом для всего русского дворянства, которое изо всех провинций съезжалось в нее на зиму».

Після московської пожежі 1736 року будівництво нових дворянських особняків стало характерним для всієї Москви й Арбату передусім. Дворянські садиби «наступали» з боку Пречистенки й до середини XVIII століття заповнили квартали поблизу Сивцевого Вражка. В другій половині XVIII століття ця місцевість, Староконюшенний провулок і сама Арбатська вулиця стали аристократичними забудовами того часу — «дворянськими гніздами». Як писав сучасник, «більша частина дворянських сімей живе на Арбаті або біля Арбату». Орієнтовані на Кремль, вулиці Нікітська, Воздвиженка, Знаменка також забудовувалися розкішними дворянськими особняками. Завдяки цьому Москва набувала риси європейського міста і одночасно зуміла зберегти неповторну самобутність російського, більше того, московського колориту. Справді, багата дворянська садиба другої половини XVIII століття — явище суто московське.

Отже, з другої половини XVIII століття Арбат з прилеглою територією «одворянюється», стає одним з аристократичних районів Москви. Тут «осідали» не лише природжені дворяни, а й ті, хто нещодавно, згідно з Табелем про ранги, здобув дворянство, тобто й люди інтелігентських професій — лікарі, професори Московського університету, відкритого у другій половині XVIII століття, юристи та ін. Віссаріон Бєлінський вказав на ще одне джерело поповнення міста освіченими людьми за рахунок вищої знаті: «По смерти Петра Великого Москва сделалась убежищем опальных дворян высшего разряда и местом отдохновения удалившихся от дел вельмож. Вследствие этого она получила какой-то аристократический характер...» Всі ці люди облагороджували Арбат, робили його освіченішим, що мало велике значення для всієї Москви, бо тоді, як визнавав Михайло Пиляєв, «цілком освічених молодих людей в Москві було небагато, більша частина їх жила в Петербурзі або робила кар'єру в армії». Звичайно, за таких умов всяка концентрація людей з освітою та

духовними запитами, тим паче на невеликій території, перетворювала її в окремий острівець культури, який займав дедалі більше місце в духовному житті всього міста.

Цей процес активно розвивався й у післянаполеонівський Москві. В той час, коли Тарас Шевченко народився, район Арбату порівнювали з аристократичним передмістям Парижу. Петро Кропоткін писав: «Жизнь текла тихо и спокойно в этом Сен-Жерменском предместье Москвы». Кажуть, що на кожних шість-сім жителів Арбату випадав один дворянин — найвищий процент по всій Москві. Очевидець свідчив, що парафія церкви Миколи Явленого на Арбаті «був осередлям родовитого дворянства». Михайло Салтиков-Щедрін писав: «Москва того времени была центром, к которому тяготело все неслужащее поместное русское дворянство».

В той же час в арбатському ареалі дедалі більше селилися письменники, поети, малярі, композитори, артисти, науковці, викладачі вузів... Їх притягувала культурна аура Арбату й можливість постійного спілкування з собі подібними. Таким чином, Арбат не тільки не втратив особливу духовну наповненість і привабливість дворянських часів, а навіть посилив її, ставши спадкоємцем кращих культурних дворянських традицій і залишившись справжньою оазою російської культури.

Старий Арбат уособив своєрідність московських архітектурних ліній, які впродовж віків впливали на формування ментальності москвичів, робили їх внутрішньо вільнішими й розкутішими, в порівнянні передусім з петербуржцями. Принаймні, Забєлін стверджував: «Например, постройка домов и улиц в Санкт-Петербурге и в Москве. Там — прямые, давящие на вас линии, здесь — кривые, веселые, нетесные. Вы не чувствуете **нравственного удушья,** вам легко». Справді, між архітектурою арбатського світу і його духовною культурою простягалися невидимі духовні нитки... Петербург дедалі більше сприймався як столиця чиновної і придворної Росії, а Москва — столицею російської культури. Пушкін зазначав: «...Просвещение любит город, где Шувалов основал университет по предначертанию Ломоносова. Московская словесность выше петербургской... Ученость, любовь к искусству и таланты неоспоримо на стороне Москвы...»

Особливо вирізнився район Арбату після розподілу міста на квартали, коли стали помітні їх характерні особливості, в тому числі культурні. Саме тут дедалі помітніше переважала або панувала особлива атмосфера культурних прагнень і вільної думки. В Москві говорили, що за чинами треба направлятися в Петербург, за грошима — в Замоскворіччя, за знаннями й спогадами — на Арбат.

Відвідини Шевченком Москви співпадають у часі з інтенсивним формуванням російської інтелігенції в місті, передусім в арбатському ареалі. В цьому процесі особливу роль відіграло дворянство. Здається, найкоротше й найточніше написав якось арбатець Іван Бунін: «Ни одна страна в мире не дала такого дворянства». Сучасні дослідники також наголошують, що в XIX та й на початку XX століть «більша частина московської творчої (артистичної, художньої, наукової) інтелігенції жили в одному секторі міста... Йде мова про місця, що звалися в Москві “дворянським царством” або “гніздом”»[1].

В одному з солідних дореволюційних путівників по Москві читаємо: «Селянська реформа порушила безтурботне життя гаснучого панства, і дворянський район Москви піддався поступовій зміні: його стали захоплювати дедалі нові культурні верстви московського населення, що народжувалися. **Адже вся сучасна російська культура в початковій своїй стадії — дворянська...**[2] Тому інтелігенція наша, пов'язана з панством культури, стала селитися в тій же відносно культурній частині Москви. Панство, яке частково походженням, а ще більше спадкоємністю сходило зі сцени, поступалося насидженими місцями на Арбаті професорам і вчителям, судовій магістратурі та адвокатам, журналістам і лікарям. В їх руки переходили тепер старі панські особняки» (виділено мною. — *В. М.*).

У цих рядках заторкнуто ключові обставини, за яких Арбат став культурним символом Москви та всієї Росії. Арбатознавець

---

[1] Г.С. Кнабе. Арбатская цивилизация и арбатский миф. В кн. Москва и московский текст русской культуры. Сборник статей. М.: РГГУ, 1998. С. 141, 142, 143 та ін.

[2] Згадаймо, як в «Окаянных днях» Іван Бунін протестував проти перекреслення ролі дворянської культури в історії Росії: «А весь цвет русской литературы? А ее герои?»

Айдер Куркчі на початку 80-х років минулого століття писав: «Спокойно и просто перетекала Россия в Арбат и обратно... С Арбатом видятся внутренняя непогрешимость чувства, такт, умение вести разговор, желание помнить выражение лица — все то арбатское, без чего культура российских пространств XIX–XX веков была бы неполна. Неполна без арбатских особняков, без зеленого и снежного окружения садов, земли».

Особливості життєвого укладу, культурних і розумових можливостей людей інтелектуальних професій, які поселилися й жили на Арбаті, поступово створювали його унікальну атмосферу і неповторний духовний абрис. Сама аура цієї місцевості ніби вимагала залучення нових творчих ідей і сил. Історія російської культури, передусім останніх двох століть, виразно втілилася, відбилася саме в Арбаті. Вдивляючись в історичну тканину російської культури, ми бачимо безліч ниток, що пов'язують її з Арбатом. Справді, в Москві не знайти іншої місцевості, з якою було б поєднано стільки славетних імен літературної, художньої, театральної, музичної Росії. На Шевченковому віку в арбатському ареалі жили, творили чи бували Державін, Денис Давидов, Рилєєв, Вяземський, Пушкін, Лермонтов, Грибоєдов, Загоскін, Салтиков-Щедрін, Гоголь, Герцен, Огарьов, Аксаков, Олександр Островський, Лев Толстой, Тургенєв, Писемський, Плєщеєв, Полонський, Фет...

Для формування духовного феномену Арбату велике значення мало те, що він стверджувався суто російською вулицею, на якій не було на відміну, скажімо, від Кузнєцького моста, магазинів зарубіжних фірм і значного впливу іноземців. Це суттєво сприяло тому, що Арбат став справжнім розсадником російської мови й культури. Поет кінця XVII – початку XVIII століть А. Паліцин писав:

Московский никогда не умолкал Парнас,
Повсюду муз был слышен глас —
Живущим внутрь иль вкруг сея градов царицы,
Языка чистого российского столицы,
И должно в нем служить всем прочим образцом.

А поэт Язиков (про нього Пушкін сказав: «Сей поэт удивляет нас огнем и силою языка») закликав:

Поэты наши! Для стихов!..
В Москве ищите русских слов!..

Арбатський район став у другій половині XIX століття вогнищем музичного життя Москви, особливо з того часу, коли в 1866 році на Воздвиженці було відкрито Московську консерваторію на чолі з Миколою Рубінштейном. В арбатському ареалі на Нікітському бульварі, 6 знаходився відомий усій Москві «солов'їний дім», який належав директору московської казенної сцени, театральному прекладачеві, режисеру Федору Кокошкіну. Володіння виходило на Арбатську площу до церкви Бориса і Гліба, і візнику досить було сказати: «На Арбат, до Кокошкіна, що біля Бориса і Гліба». В будинку Кокошкіна, який театрали називали ще «кокошкінською академією», проходили літературні вечори, читання п'єс, репетиції, в ньому жили артисти, яких господар підтримував і вчив. Скажімо, тут мешкав відомий музикант Варламов, якого в Петербурзі виокремив український композитор і диригент Дмитро Бортнянський, а в Москву забрав Михайло Загоскін. Кокошкін навчав у своєму будинку і за свій кошт Миколу Чиркіна, який потім став знаменитим артистом і співаком під благозвучним прізвищем Лавров. Він був партнером Михайла Щепкіна, Надії Рєпніної, Павла Мочалова...

Перша в Москві драматична трупа була створена в 1756 році при Московському університеті. Через чверть століття на основі студентської трупи виник Московський драматичний театр, названий Петровським, який у 1806 став Імператорським театром. У 1807 році біля Арбатських воріт, приблизно там, де тепер пам'ятник Миколі Гоголю, побудували перший казенний театр, який згорів у пожежі 1812 року. Це був дебют у Росії архітектора Карла Россі. Незвичайною красою цієї дерев'яної будівлі з колонами навколо захоплювалися сучасники. В театрі грала Катерина Семенова, мистецтво якої високо цінував Олександр Пушкін. У зв'язку з будівництвом театру Арбатську площу було вирівняно й замощено.

Біля Арбатських воріт, на розі Знаменки й Великого Знаменського провулку ще й тепер можна побачити обриси палацу-театру, побудованого італійським архітектором Кампорезі на замовлення смоленського воєнного губернатора Степана Апраксіна, який, вийшовши у відставку, поселився в Москві. Цей

театр славився на всю Москву. На його сцені виступали всі знаменитості, які приїжджали в Першопрестольну. Тут співали солісти італійської опери, а з 1814 по 1818 роки виступав Імператорський театр. «На театрі Апраксіна багато років грали імператорські актори, і оперу італійську виписано й поставлено було теж за сприяння Апраксіна» (Пиляєв). У 1812 році тут слухав оперу Россіні «Сорока-злодійка» Пушкін. Цей театр відвідував Герцен. У Апраксіна нараховувалося 17 музикантів і стільки ж акторів і актрис. Театр існував до 1813 року, коли будинок перейшов у казну й був перебудований для сирітського інституту.

В Шевченкові часи в Москві було два професійних театри — Великий театр (театр опери та балету) і Малий театр — драматичний. «Книга адресов жителей Москвы» К. Ністрема за 1858 рік дає можливість встановити, що в дирекції Імператорських театрів в той час числилося п'ять режисерів — два балетних і по одному — драматичний, оперний і водевільний, а також чотири декоратори. На обліку знаходилися 30 акторів «1-го і 2-го розрядів» і 31 актриса «1-го і 2-го амплуа», серед них: Сергій Васильєв, Василь Живокіні, Любов Косицька, Катерина Лаврова-Васильєва, Надія Медведєва, Пров Садовський, Іван Самарін, Сергій Шумський, Михайло Щепкін. Шевченко був другом Щепкіна, в 1858 році поет познайомився в Москві з Шумським і Самаріним. Гру актриси Малого театру Катерини Лаврової-Васильєвої, яка разом із своїм чоловіком, актором цього театру Сергієм Васильєвим на початку 1858 року гастролювала в Нижньому Новгороді, Шевченко відзначив у своєму щоденнику 6 жовтня 1857 року та в театральній рецензії, опублікованій в лютому 1858 року. Прова Садовського поет бачив на гастролях у Петербурзі в ролі Розплюєва в комедії О.В. Сухово-Кобиліна «Весілля Кречинського», про що записав у щоденнику 19 травня 1858 року.

Малий театр нарівні з Московським університетом сприяв тому, що з другої чверті XIX століття центр культурного життя дедалі переміщувався з Петербурга в Москву. В Малому театрі були поставлені «Лихо з розуму» Олександра Грибоєдова, «Ревізор», «Одруження», «Гравці», сцени з «Мертвих душ» Миколи Гоголя, в яких розкрився вражаючий талант Михайла Щепкіна. В постановках за творами Шекспіра та Шіллера вия-

вилося трагедійне обдарування Павла Мочалова. Ще за життя Шевченка, з 1853 року основним драматургом театру став Олександр Островський, творчість якого поет високо цінував, вважаючи її зразком розумної благородної сатири, що сприяє духовному й громадянському становленню суспільства.

Разом з тим у Москві тоді ще не було загальнодоступних художніх галерей і до предметів мистецтва можна було долучитися хіба-що в рідкісних магазинах старовинних художніх витворів із бронзи, фарфору, мармуру, а також скульптур і картин. Правда, з 1856 року починає відлік історії перша в Росії національна галерея — Третьяковка, проте мається на увазі лише придбання Павлом Третьяковим першої картини й початок системного збирання полотен російських художників, а на початку 60-х років Третьяков уже поставив перед собою мету створити музей національної російської школи малярства. До речі, в 1871 році в зібранні Третьякова з'явився замовлений ним і придбаний портрет Тараса Шевченка пензля Івана Крамського, який і нині експонується в Третьяковській галереї. Третьяков також купував деякі роботи Шевченка, які в 1929 році були передані в Україну і тепер знаходяться в Національному музеї Т.Г. Шевченка. За життя поета про Третьякова мало хто знав. Якраз у березні 1858 року газета «Литературный отдел Московских новостей» зазначала: «...Любовь к искусству еще не проникла во все слои общества, его высокое значение понятно еще для весьма немногих, а истинная оценка художественных произведений едва только начинается, и пока в Москве нет ни Музея художественных произведений, ни мастерских, по крайней мере десяти, пятнадцати живописцев и скульпторов, посещаемых публикою, пока нет ни одного художественного журнала и, наконец, художественных вечеров...»

Перший публічний музей, суміщений з бібліотекою, — Рум'янцевський музей в Пашковому домі — було започатковано в рік смерті Шевченка. В дореволюційному путівнику по Москві читаємо: «Музей этот создан был государственным канцлером графом Н.П. Румянцевым, сыном екатерининского героя, умершим в 1826 г. и оставившим свой музей без средств для дальнейшего развития. В 1861 г. решено было перевезти этот музей в Москву (З Петербурга. — *В. М.*) и слить его с вновь образуемым здесь музеем».

Осередком освіти й культури в Москві та й у всій Росії був Московський університет, який відкрився в 1755 році. Наступного року газета «Московские ведомости» повідомляла, що «Московского Императорского университета библиотека, состоящая из знатного числа книг на всех почти европейских языках, в удовольствие любителей наук и охотников для чтения книг, отворена была сего июля 3 числа...» В 1844 році, коли Шевченко вперше приїхав у Москву, в університеті було чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний. В ньому навчалося понад 800 студентів. Незадовго до повернення Шевченка із заслання Московський університет відзначив своє сторіччя. В часи поетових відвідин міста ректором університету був Аркадій Альфонський (1796–1869). Якщо врахувати, що протягом другої половини XIX століття в університеті змінилося понад десять ректорів, то Альфонський працював найдовше — в 1842–1848 і в 1850–1863 роках, тобто майже два десятиліття. Жив він у самому університеті на Моховій вулиці. За сумлінну роботу ректор нагороджувався орденами св. Анни, св. Станіслава і св. Володимира, з 1863 року — був таємним радником[1]. Аркадій Альфонський — випускник університету (1817), працював деканом відділення лікарняних і медичних наук (1833–1834), деканом медичного факультету (1836–1842). У перший період його ректорства відбулося злиття Московської медико-хірургічної академії з медичним факультетом університету, що стимулювало викладання й вивчення медичних наук в університеті.

В 1858 році, коли Шевченко найдовше жив у Москві, в імператорському університеті працювали його знайомі Осип Бодянський та Іван Бабст, а також декан історико-філологічного факультету, відомий історик Сергій Соловйов і молодий ад'юнкт — Микола Тихонравов, який разом із Бодянським у 1861 році був на панахиді над прахом Шевченка в арбатському храмі Тихона Амафунтського.

Серед освітніх закладів і товариств, які входили до складу Московського навчального округу наприкінці 50-років, слід на-

[1] Цивільний чин 3-го класу. Особи, які його мали, займали вищі державні посади.

звати: Імператорське московське товариство дослідників природи; Імператорське товариство історії і старожитностей російських; Фізико-медичне товариство; Імператорське московське товариство сільського господарства; Імператорське московське товариство сільського господарства — практична школа шовководства; Губернська 1-ша гімназія біля Пречистенських воріт; Московська 2-га гімназія (на Розгуляї); Московська 3-я реальна гімназія (на Луб'янці); Московська 4-а гімназія (на вул. Моховій); Московська духовна семінарія (на Садовій біля Каретного ряду); Хліборобська школа (на Зубовському бульварі); Костянтинівський межовий інститут (на Старій Басманній вулиці); Практична комерційна академія (на Покровському бульварі); Ремісницький навчальний заклад (у Лефортовській дільниці); Поштамтське училище (на Луб'янці) та ін. Крім того, в Москві тоді діяли: Московське училище малярства і скульптури Московського художнього товариства на вул. М'ясницькій, **в яке двічі приходив Шевченко до Аполлона Мокрицького**; Дворцове архітектурне училище в Кремлі; Московські малювальні школи на М'ясницькій і Малій Дмитрівці; Московська театральна школа на Великій Дмитрівці. Готували кадри також військові навчальні заклади: 1-й Московський кадетський корпус; 2-й Московський кадетський корпус; Олександринський сирітський кадетський корпус; Олександрівський Брестський кадетський корпус та ін. Серед жіночих навчальних закладів назвемо: Училище ордена св. Катерини; Олександрівське училище; Московське Єлизаветинське училище; Миколаївський сирітський інститут виховного дому; Повивальний інститут і родильний госпіталь; Фельдшерська школа та ін.

Всі ці заклади працювали на освіту, науку й культуру Росії.

З того часу, коли на початку 1840-х років Шевченко вперше побував у місті й до останнього його приїзду сюди в 1859 році в «Літопис міста Москви», складений напередодні Жовтневої революції, увійшли лише три крупні події: будівництво Великого Кремлівського палацу (1838–1849 роки), відкриття першої залізниці з Петербурга в Москву (1851 рік) і промова імператора Олександра II в московському дворянському зібранні про потребу відміни кріпосного права (1856 рік).

Для нас — українців — важливою подією є кожний приїзд національного генія до Москви, і завдання даного дослідження полягає в тому, щоб якомога більше про це дізнатися й розповісти.

«Згадуйте щирого до вас Т.Г. Шевченка»

Деякі біографи Тараса Шевченка вважають, що він уперше побував у Москві в 1843 році, але ми розглядатимемо лише документально підтверджені відвідини поетом міста. Перше з них — лютий 1844 року, коли Шевченко повертався в Петербург після дев'ятимісячного перебування в Україні. Він побував у Києві та в місцях, пов'язаних з Запорізькою Січчю, Визвольною війною українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що сприяло ще гострішому та глибшому відчуванню національного гноблення українського народу. Так розпочався новий період у творчості поета — «Три літа» — від назви альбому, куди Шевченко переписував свої поезії. Основний зміст «Трьох літ» складала антицаристська, антиколонізаторська політична лірика, поєднана з багатим емоційним спектром викриття кріпацтва.

Новий етап почався і в творчості Шевченка-художника — широке звернення до натури: пейзажі, портрети, жанрові сцени. На батьківщині остаточно визрів задум «Живописной Украины», було виконано основну частину ескізів майбутніх офортів першого випуску. Враження від перебування в Україні були настільки сильні й незабутні, що Шевченко живився ними і в Москві, через яку він їхав до Петербурга поштовим трактом.

Читаємо про відвідини Москви в академічній «Біографії» Шевченка:

«До Москви Тарас Григорович прибув не пізніше 10 лютого і провів у ній більше тижня[1]. Тут він близько познайомився з професором Московського університету О. Бодянським — істориком, славістом, фольклористом, українським письменником (псевдоніми: Запорожець, Ісько Материнка, О. Бода-Варви-

[1] Петро Жур датує це перебування Шевченка в Москві з 12 до 20 лютого.

нець, І. Мастак). Цілком можливо, що поет обрав для повернення до Петербурга значно довший за білоруський московський тракт саме для того, щоб познайомитися із Бодянським. Він багато чув про нього і в Петербурзі, і на Україні, зокрема від П. Лукашевича[1]. Можливо, знав уже, що в російському перекладі праці чеського і словацького славіста П.-Й. Шафарика «Слов'янський народопис» (1843) Бодянський назвав ім'я автора «Кобзаря», якого не було в чеському оригіналі. Зустріч була дружньою й щирою.

Бодянський тоді повернувся з багаторічного відрядження в слов'янські країни, під час якого заприятелював із Шафариком. Свого часу він переклав перший том його капітальної праці «Слов'янські старожитності» (Славянские древности. М., 1837). Вчений був інформатором чеського філолога у питаннях української мови та літератури, коли той працював над наступною монографією — «Слов'янський народопис», тому й дозволив собі вставити в текст російського перекладу ім'я Шевченка»[2].

В 1844–1845 роках Бодянський надіслав П. Шафарикові, чеському поетові В. Ганці та Празькому музеєві «Тризну», «Гамалію» та «Чигиринський Кобзар» і «Гайдамаків», а хорватському поетові С. Вразу — «Тризну» і «Гамалію». Таким чином, завдяки Бодянському, Тарас Шевченко з самого початку стає відомим у слов'янському науковому і літературному світі, на який з часом справлятиме потужний вплив. Цікаво, що на початку 40-х років XIX століття Шевченкова поезія поширювалася в Галичині через Прагу: «В Галичину твори Шевченка часом потрапляли через чеські літературні осередки. Зокрема, у 1845 р. Я. Головацький одержав через Прагу від Карла Зака нові видання Шевченкових творів — "Гамалію", "Тризну", а через деякий час (на початку 1846 р.) дістав подібним способом "Чигиринський Кобзар" і

---

[1] Лукашевич Платон Якимович (бл. 1806–1887), поміщик, упорядник збірки «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (СПб., 1836). Шевченко познайомився з ним під час першої подорожі по Україні влітку 1843 року. Іван Дзюба відносить Лукашевича до «українських немовби слов'янофілів», яких Шевченко пізніше таврував за облудність їхнього «народолюбства».

[2] Т.Г. Шевченко. Біографія. С.109–110.

“Гайдамаки”»[1]. Все це фактично відбувалося також завдяки Бодянському, який відправляв названі твори в Прагу передусім Шафарикові. Крім того, Головацький одержував твори Шевченка, зокрема, «Гамалію», «Тризну», «Чигиринський кобзар» і «Гайдамаки», безпосередньо від Бодянського.

Осип Максимович Бодянський народився в 1808 році в містечку Варва Лохвицького повіту Полтавської губернії в сім'ї священика. Закінчив Полтавську духовну семінарію, після чого подав прохання про звільнення від духовного звання і вступив на слов'янське відділення Московського університету. Молодому землякові дав притулок у своєму домі Михайло Максимович, який з того часу з увагою стежив за творчістю свого земляка. В домі Максимовича відбулася перша зустріч Бодянського з Миколою Гоголем; очевидно, під час неї йшлося про збирання фольклору. В грудні 1832 року в листі до Максимовича Гоголь посилав уклін землякові, який жив із ним і бажав Бодянському успіхів «у трудах, таких цікавих для нас». В студентські роки Бодянський приєднувався до гуртка Миколи Станкевича. Відомий російський письменник Іван Гончаров згадував про дружню групу сучасних йому студентів університету: «К. Аксаков, Станкевич, Бодянский... Они, составляя одну группу и занимая один угол в обширной аудитории, собирались друг у друга, читали, менялись мыслями...» Костянтин Аксаков свідчив: «Бодянский был одним из самых дельных студентов, серьезно занимался историей и теперь занимает в области науки всем известное почетное место»[2].

В 1834 році Бодянський закінчив університет. Цим роком датується перший його помітний виступ у пресі — рецензія на «Малоросійські повісті» Григорія Основ'яненка, в якій Бодянський висловив упевненість у великому майбутньому української мови і літератури. В 1835 році вийшла збірка віршів «Наські українські казки», яку Бодянський присвятив «...матері моїй рідненькій, ненці старенькій, коханій, любій Україні». Цікаво,

[1] І.І. Пільгук. Т.Г. Шевченко — основоположник нової української літератури. К., Держлітвидав, 1963. С. 238.

[2] Московский университет в воспоминаниях современников. — М.: Современник, 1989. С. 171, 196.

що на цю збірку відгукнувся Віссаріон Бєлінський, який писав, що твір відзначається «найчистішою малоросійською мовою», що до появи праці він уже чув про Бодянського, як про людину, яка присвятила себе науці. «Наські українські казки» Бєлінський назвав свідченням любові до своєї батьківщини. З юності Бодянський захоплювався мовою, історією і поезією України. Микола Сумцов відзначав, що Бодянський «сохранил украинские симпатии в течение всей жизни в сфере научного изучения украинской старины и народной поэзии. Для Бодянского эти симпатии были творческой живительной силой».

В 1837 році Бодянський захистив магістерську дисертацію про народну поезію слов'ян[1] і в 1838 році став першим у Росії магістром слов'янської філології. В своїй дисертації молодий вчений писав, що основний зміст народної поезії українців визначили драматизм, «вогняне життя, несподівано перерване на всьому ходу до землі обітованої». На думку вченого, пісенність народу створює «найправдивіший образ його життя, його долі в дану епоху буття його». Бодянський наголошував, що «пісня — щоденник українця», його душа. З цього приводу він влучно використав у дисертації народне прислів'я: «Москаль — до читання, ляшок — до скакання, а наш брат козак — до співання». Важливо відзначити, що в своїх працях Бодянський, на відміну від інших учених того часу, вважав українську мову не наріччям, а повноправною мовою. Він вживав термін «малоросійська мова», а поряд з цим, хоч і менше, — «українська мова».

В магістерській дисертації Бодянський вказав на несумісність ідеї народності зі схилянням перед іноземщиною. Він писав, що минула вже пора звабних ідей космополітизму, пора мавпування і наполягав, що всякий народ хоче залишитися тим, ким він є, ким він може стати, хоче бути собою, жити своїм корінним життям, мислити своєю головою, відчувати своїм серцем, бажати своєю волею, діяти сам собою безпосередньо й, таким чином, жити всіма силами свого буття.

---

[1] О народной поэзии славянских племен. Рассуждения на степень магистра философского факультета первого отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. М., 1837.

Бодянський обґрунтував також думку про залежність змісту й характеру народної поезії від участі її творців у громадському житті та історичних подіях. Зокрема, він пояснював відсутність у народній поезії творів про князівські усобиці тим, що вони були байдужими для народу. Особливу роль народної поезії Бодянський вбачав у розвитку національної літератури та створенні літературної мови.

Що стосується поезії російського народу, то Бодянський характеризував його, як такий, що в громадянській діяльності нікому не поступиться, але відзначав консерватизм росіян, вірнопідданство, відданість «вінчаним главам», царям. Він вказував на перевагу сімейних пісень у російському фольклорі та наголошував на ідеалістично-меланхолійній вдачі російського народу. В радянські часи Бодянський взагалі піддавався жорсткій критиці за «поляризацію російських та українських народів, їх пісень».

З 1837 по 1842 роки Бодянський був у згаданому науковому відрядженні, вивчав історію, літературу, фольклор слов'янських народів — чехів, сербів, словаків, хорватів, поляків. Після повернення очолив слов'янську кафедру на історико-філологічному факультеті Московського університету, вперше налагодив викладання в ньому славістичних дисциплін, став засновником наукової славістики в Росії. Як свідчить історія Московського університету, видана в 1855 році, Бодянський викладав «історію і літературу слов'янських наріч». Читав багато лекцій за працями Павела-Йосефа Шафарика, якого вважав своїм учителем. «Він для мене — ціла академія, — писав Бодянський. — Йому я більше всіх зобов'язаний... Це ціла бібліотека, жива енциклопедія всіх відомостей про слов'ян». У той же час Бодянський сам забезпечував Шафарика розмаїтими матеріалами, зокрема пов'язаними з українською мовою, що лягли в основу деяких наукових праць чеського вченого. Відомості, що стосувалися української мови, надіслані Бодянським Шафарикові, той якось назвав «прекрасними».

З наукового відрядження за кордон Бодянський переслав і привіз чимало книг, він накопичував їх упродовж усього життя, зібравши серйозну слов'янознавчу бібліотеку. В 2000 році видано каталог «Славянская учебная библиотека О.М. Бодянского».

«Пришліть “Чтения”, які видає Бодянський»

Вчений був знайомий з Віссаріоном Бєлінським, Михайлом Лермонтовим, Іваном Гончаровим, дружив з Михайлом Максимовичем, Миколою Гоголем, Сергієм Аксаковим. Він часто бував у Гоголя і Аксакових, про що свідчить, наприклад, запис у щоденнику Бодянського в травні 1850 року: «Обед у С.Т. Аксакова. Появление мое изумило семейство... они не ждали меня к себе, полагая, что и я отправился на обед к Н.В. Гоголю...» Ще один запис (21 грудня 1850 року): «Обедал у именинника К.С. Аксакова с Гоголем, Максимовичем (М.А.), Хомяковым... Отец (Сергій Аксаков. — *В. М.*), простудившись дня за три, не был за столом, но к нему после обеда все мы ходили один за другим». Для Гоголя Бодянський був одним із близьких людей, він записував розмови з письменником, переписував його невидані статті та листи, так що пізніше вони були опубліковані завдяки вченому.

Микола Берг писав у спогадах про Гоголя і Бодянського, що Гоголь тримався частіше збоку від усіх. «Он изменял обыкновенным своим порядкам, если в числе приглашенных вместе с ним оказывался один малороссиянин... Каким-то таинственным магнитом тянуло их тотчас друг к другу: они усаживались в угол и говорили нередко между собой целый вечер, горячо и одушевленно, как Гоголь (при мне по крайней мере) ни разу не говорил с кем-нибудь из великоруссов».

Ось як описував Григорій Данилевський свій перший візит до Гоголя з Бодянським восени 1851 року: «Бодянский прошел приемную и остановился перед следующею, затворенною дверью... Бодянский постучался в дверь этой комнаты.

— Чи дома, брате, Миколо? — спросил он по-малорусски.

— А дома ж, дома ж, дома! — негромко ответил кто-то оттуда.

...Дверь растворилась. У ее порога стоял Гоголь».

Керування кафедрою, за словами сучасника, «пошло бойко и успешно, и опытный славист уже в первые годы преподавательской деятельности имел удовольствие, перепадающее на долю немногих — видеть около себя формирующуюся фалангу учеников».

Серед учнів Осипа Бодянського були вихідці з України, скажімо, славіст, філолог і етнограф Олександр Котляревський

(1837–1881), який народився в Кременчуці Полтавської губернії, закінчив Полтавську гімназію, а в 1857 році — Московський університет, підозрювався в антиурядовій діяльності, провів півроку в ув'язненні в Петропавлівській фортеці. З 1875 року Котляревський — ординарний професор кафедри слов'янської філології Київського університету. Один із засновників і голова Історичного товариства Нестора-літописця. Автор праці «О погребальных обычаях языческих славян» (1868). Котляревський назавжди зберіг вдячну пам'ять про свого вчителя, про що писав у некролозі після смерті Бодянського. Йому ж, як «першому своєму вчителеві слов'янознавства» Котляревський присвятив одну з наукових праць. За оцінкою Котляревського, Бодянський був твердого і стійкого характеру, людиною переконань, яка не поступалась ні п'ядцю землі без бою і не входила в жодні зговири з сумлінням.

Ще одним відомим учнем Осипа Бодянського був Олександр Кочубинський (1845–1907), який довгий час пропрацював у Новоросійському університеті в Одесі, де став наступником відомого славіста В.І. Григоровича на кафедрі слов'янської філології. За поглядами Кочубинський був близький до офіційного слов'янофільства, захистив дисертацію «К вопросу об отношениях славянских наречий». 1887 року Кочубинський вмістив у грудневому номері журналу «Исторический вестник» статтю «Бодянский в его дневнике», а також опублікував два його вірші. Судячи з цієї статті, у Кочубинського була значна частина щоденника Бодянського з 1852 по 1857 роки, що потрапила до нього після смерті Олександра Котляревського. Кочубинський зазначав: «В этом дневнике отмечалось не состояние погоды или своего желудка... а почти исключительно то, что имело общественный интерес...»

Кочубинський наголошував, що Бодянський не брав участі у виданнях слов'янофілів і заперечував глибинну належність Бодянського до них, зауважуючи, що він був ворогом метафізичного туману і не зараховував себе ні до правовірних, ні до дисидентів, він не цурався ні тих, ні інших, але всюди зберігав свободу своєї думки, самостійного судження. Кочубинський назвав Бодянського (і Тютчева) «славянофильствующими неславянофилами». Кочубинський пояснював це так: «Переводя труды

Шафарика, делясь от своего богатого знания с учениками в их работах... Бодянский бесспорно оказывал добрую службу на первом месте московским друзьям славян — славянофилам: большинство их, при философском образовании, имели посредственное знание действительного славянства. Вместе с тем Бодянский стал добровольным комиссионером славянских книг в Москве». Серед чільних представників ближчого кола Бодянського Кочубинський називав Гоголя, Шевченка і Куліша.

Характеризуючи Бодянського, його учень відзначав, що «Осип Максимович сторонился всего, что заключало в себе хотя малейший намек на низость, холопство или грязный практицизм...» У 1892 році Кочубинський надрукував у «Славянском обозрении» статтю «Осип Максимович Бодянский», в якій зокрема, писав: «Кто из студентов верховного нашего университета московского 50-х и 60-х годов не сохранил в своей памяти любезное воспоминание о профессоре Бодянском — проще об «Осипе Максимовиче», как он обыкновенно титуловался в сношениях товарищей между собой при соблюдении его собственного малорусского произношения его имени...» Кочубинський відзначав добродушність, незлобливість, м'яке українське серце, непідкупну чесність, прямоту, рідкісну твердість характеру Бодянського. Коли професор з добрими очима, широким хохлацьким носом і великими настовбурченими вусами з'являвся перед студентами, «перед слушателями был настоящий "запорожский казак" на кафедре». Між іншим Михайло Драгоманов також зазначав, що «запорозька натура проступала в Бодянському і в тому, що він на чому вже раз став — з того не міг його збити вже ніхто — ні міністр, ні цар».

У професора Бодянського вчився вихідець з Болгарії, відомий історик і етнограф Марин Дринов (1838–1906), який закінчив Московський університет у 1865 році. З 1873 року Дринов працював на кафедрі слов'янської філології історико-філологічного факультету Харківського університету. 1876 року завершив докторську дисертацію «Південні слов'яни і Візантія в X столітті», наступного року на деякий час поїхав до Болгарії, де обіймав посаду міністра народної освіти та духовних справ. Після повернення 1879 року до Харкова продовжував наукову і педагогічну роботу в університеті. В 1890–1897 роках очолював Харківське

історико-філологічне товариство. В 1898 році Дринова обрано членом-кореспондентом Петербурзької академії наук, він був членом майже всіх існуючих тоді у слов'янських країнах академій наук і наукових товариств. Засновник Болгарської академії наук та історичної науки в Болгарії, школи болгаристів. На історичному факультеті Харківського університету існує меморіальна аудиторія імені М. Дринова.

З 1845 року Бодянський був секретарем Імператорського товариства історії і старожитностей російських при університеті, а невдовзі і редактором щорічних «Чтений в императорском Обществе истории и древностей российских», які видавало товариство. На посаді секретаря Бодянський знаходився (з десятирічною перервою з 1848 по 1857 рік) до своєї смерті. Вже протягом перших двох з половиною років роботи Бодянський видав 23 книги «Чтений». В них було опубліковано його власні дослідження і підготовлені ним до видання пам'ятки слов'янської, передусім української, писемності з його ж передмовами і примітками, переклади творів слов'янських учених і т.д. Журнал «Киевская старина» (1903, № 12) відзначав: «И.М. Бодянскому принадлежит несомненная громадная заслуга перед малороссийской исторической наукой в том, что он так широко открыл страницы «Чтений» систематическому изданию малорусских материалов и дал возможность исследователям пользоваться важнейшими историческими источниками, которые до тех пор лежали под спудом».

Шевченко мав інформацію про це наукове видання і в листі до Варвари Рєпніної 24 жовтня 1847 року просив її вислати, «если можно, "Чтение Московского археологического общества", издаваемое *Бодянским*». Тарас Григорович неточно вказав назву видання, але він напевне знав, що його очолює Бодянський.

У квітні 1848 року Бодянський у листі до історика Олександра Попова[1] писав про своє кредо редактора: «...Вы первый,

[1] Попов Олександр Миколайович (1820–1877) — російський історик, автор кількох праць з історії зовнішньої і внутрішньої політики Росії. Із запису Шевченка в щоденнику 5 вересня 1857 року видно, що поет виявив інтерес до праці Попова «Турецкая война в царствовании Федора Алексеевича», хоча автором помилково назвав Г. Попова.

сколько мне известно, обратили свое внимание на то, что мне так хотелось при издании, что лежало в основе их («Чтений». — *В. М.*), куда все устремлено было, сказав: "В этом издании отразился взгляд на историю Русскую". Да, этого-то мне преимущественно хотелось, повторяю, чтобы перестали прежде всего варяжничать, потом решать все вопросы Русской жизни по одним лишь памятникам Русским, или же бредить иконописьменным на прокат... В два года корни были пущены и даже начинали было показываться ростки...»

Втім, у 1848 році Бодянський був змушений залишити Товариство історії і старожитностей російських. Це сталося після публікації в першій книзі «Чтений» за 1848 рік записок англійця Дж. Флетчера «О государстве Русском», в яких містилася критика порядків у Росії XVI століття та відомості про народні заворушення в країні. Сучасник тих подій О. Нікітенко записав у своєму щоденнику, що «погром» у Товаристві значною мірою став наслідком недружніх стосунків між міністром народної освіти Дмитром Уваровим і головою Товариства, попечителем Московського університету графом Сергієм Строгановим: «Но за что пострадал секретарь общества Бодянский, которого велели удалить в Казань?» Річ у тому, що власті добре знали, хто визначав зміст «Чтений», і Бодянського було навіть звільнено з Московського університету. Щоправда, з Москви він не виїздив і в університет повернувся наприкінці 1849 року, до речі, за допомогою московського генерал-губернатора Арсенія Закревського. З цим його вітали друзі, зокрема Микола Гоголь. 21 грудня 1849 року Бодянський записав у щоденнику: «Часа в три пополудни навестил меня Николай Васильевич Гоголь, пришедший с поздравлением о победе над супостаты:

— Максимович (М.А.) был у меня сейчас, сказал Гоголь и сообщил мне новость о вас, и я немедленно же очутился у вас, чтобы вас обнять и поздравить с победою. Конечно, можно и без университета жить, но без средств к жизни что за жизнь? Вам же, для ваших прекрасных предприятий, более другого нужны средства».

У щоденнику Бодянського є також дуже цікавий запис про його візит до Гоголя 12 травня 1850 року, який має для нас значний інтерес. Передамо важливу його частину дослівно:

«— Я вас не задержу своим посещением.

— О, нет, мы посидим, сколько угодно вам. Чем же вас потчевать?

— Решительно ничем.

— Чаем?..

— Его я не пью никогда. Пожалуйста, не беспокойтесь нимало: я не пью ничего, кроме воды[1].

— А, так позвольте же угостить вас водицей содовой?..

...Разговаривая далее, речь коснулась литературы русской, а тут и того обстоятельства, которое препятствует в Москве иметь свой журнал...

— Хорошо бы вам взяться за журнал; вы и опытны в этом деле, да и имеете богатый запас от "Чтений" — книжек на 11–12 вперед... Для большого успеха отечественного нужно, чтобы в журнале было как можно больше своего, особенно материалов для истории, древностей и т.п., **как это в ваших "Чтениях"**. Еще больше. Это были бы те же "Чтения" только с прибавкой одного отдела именно "Изящная словесность", который можно было бы поставить спереди или сзади... (виділено мною. — *В. М.*).

Дуже добре видно, як високо ставив Гоголь «Чтения», редаговані Бодянським і видавничий досвід історика.

Втім, щасливе завершення історії з Московським університетом не вплинуло на повернення Бодянського в «Чтения» чи відновлення його членства в Імператорському товаристві історії і старожитностей російських, куди він повернувся лише наприкінці 1857 року, коли головою Товариства вдруге обирається граф Строганов, а секретарем знову стає Бодянський. В той час Товариство нараховувало близько 90 дійсних членів, в тому числі понад 20 професорів університетів і духовних академій, членів-кореспондентів і академіків. Передплатниками «Чтений» в 1858 року були 174 чоловіка. 107 заявок поступило від світських осіб, 11 — від духовних, 11 — від навчальних закладів і 3 — від редакцій журналів. Передплатники жили у 28 містах царської Росії, в тому числі в 7 ук-

[1] Бодянський справді нічого не пив, крім води. Чай замінював теплою водою з смородиновим желе.

раїнських. Крім того, Товариство мало чотирьох книгопродавців у Москві та п'ятьох — у Санкт-Петербурзі, а також по одному в Києві та Одесі.

У нас немає можливості та й потреби розкривати розмаїту роботу Бодянського в ім'я України у Товаристві, передусім в «Чтениях», проте наприкінці 80-х років минулого століття вийшла чудова книга Ольги Тодійчук[1], яка переконливо показала його провідну роль у публікації джерел з історії України XVI–XVIII століть та значний внесок ученого в розробку проблем історії України цього періоду через видання Товариства. Авторка відзначала «наполегливість і діяльну участь членів Товариства, в першу чергу його секретаря О.М. Бодянського в розшукуванні і підготовці до видання документів, які збагатили джерельну базу вітчизняної історичної науки». Крім того, в «Чтениях» розкидано 112 статей і заміток самого Бодянського у вигляді передмов до цих видань[2].

«Чтения», якими з кінця 1857 року знову фактично керував Бодянський, стали дуже популярними в наукових колах у Росії та за рубежем. П.Й. Шафарик писав Бодянському: «Посилайте мені Ваші «Чтения» невідкладно — це дуже важливо. Адже це — багата скарбниця для слов'янства». З оцінок російської критики варто відзначити відзив Олександра Пипіна: «Це видання — велика заслуга Бодянського. Воно відоме в нашому і слов'янському світі і представляє багаті історичні відомості; Бодянський умів здавна вказувати на нові та рідкісні матеріали, поява яких давала нові факти і нові напрямки дослідженням, або знайомити російську вчену публіку з історичними працями інших слов'янських літератур».

Олександр Кочубинський писав, що кожний, хто згадає про сто томів виданих ним «Чтений», не може не схилитися перед подвижницькою працею Бодянського. Так само Іван Франко, оцінюючи вклад Бодянського у випуск «Чтений» зазначав: «Сто томів сього видання — се найкращий, справді величний пам'ят-

---

[1] О.В. Тодийчук. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. К.: Наукова думка, 1989.

[2] Н.А. Кондрашов. Осип Максимович Бодянський. М.: Издательство Московского университета, 1956. С. 47.

ник його невсипущої діяльності». Про глибоке розуміння вкладу вченого в українознавство переконливо свідчить стаття Миколи Василенка «Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии», опублікована в 1903 році в «Киевской старине».

Значне місце, яке Бодянський відводив українській історії та фольклору, вчений пояснював їх недостатньою дослідженістю: «Південна і Західна Русь — ось поле, яке в нас пустує, хоч такої неосяжної важливості для нас. Для першої працюю майже в кожній книжці свого журналу... Я сам її син».

«Чтения» склали безцінну бібліотеку, що дозволила досліджувати вітчизняну історію та писемність, тим паче, що в той час ще не було спеціальних періодичних видань. Діяльність Бодянського в Імператорському товаристві на посаді секретаря і редактора «Чтений» мала велике значення для розвитку всього слов'янознавства, дякуючи йому, молода наука мала солідний орган, який був потрібен для її становлення та росту.

«Кланяйся Бодянському від мене»

Шевченко давно хотів познайомитися з Бодянським, про що свідчить лист Андрія Козачковського[1] до Бодянського в квітні 1843 року: «Может, ты читал «Кобзаря» и «Гайдамаков» Шевченко. Хорош хлопец, искренняя душа. **Он очень хотел познакомиться с тобою**, когда ты приезжал в Петербург, но, наверное, не удалось...» (виділено мною. — *В. М.*). Зустріч з Осипом Бодянським, який добре знав твори Шевченка і навіть популяризував їх серед інших слов'янських народів, була важливою для поета. Взагалі знайомство і дружба з Бодянським, Кулішем, Максимовичем, Щепкіним та ін. дали змогу Шевченкові співвідносити свою творчість з талановитими особистостями, в чому він постійно мав потребу. Якось записав у щоденнику про те, що варто «толково прочитати»

[1] Козачковський Андрій Осипович (1812–1883) — лікар. Шевченко познайомився з ним восени 1841 року.

з кимось свої поезії за цілий рік. У той же час з інтелектуалами найвищого рівня Шевченко проходив університети, буквально всотував нові знання, опробував свої проекти, ідеї і т. ін.

В цьому контексті знайомство з професором Московського університету, вченим-істориком, який напружено працював у царині слов'янознавства, мало для Шевченка неабияке значення.

Не випадково, з Бодянським Шевченко листовно радився в зв'язку із важливим для нього задумом видати альбом офортів «Живописная Украина», де значне місце посідала історична тема. Якові Кухаренкові[1] писав з цього приводу: «Був я уторік на Україні — був у Межигорського Спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, **сплюндрували нашу Україну** катової віри німота з москалями...[2] Заходився оце, вернувшися в Пітер, гравировать и издавать в картинах **остатки нашої України**...» (виділено мною. — *В. М.*). Цю важливу роботу Шевченко збирався проводити на науковій основі, зокрема, залучивши історика Бодянського. Відомий шевченкознавець Степан Смаль-Стоцький писав: «В лютім 1844 р. був, отже, Шевченко в Москві, очевидячки на те, щоб із своїм історичним порадником Бодянським, який до історичних малюнків мав писати історичні розвідки, все докладно обговорити»[3].

Насправді, хронологічно це було не так. Адже на початку травня 1844 року Шевченко в листі до Бодянського лише запитував, чи в Москві «я вам розказував, що я хочу рисовать нашу Украйну», а Бодянський в липні чітко відповідав: «Ні, Ви мені

---

[1] Кухаренко Яків Герасимович (1799–1862) — український письменник і етнограф. Шевченко познайомився з ним у 1840 році в Петербурзі. На знак щирої дружби поет присвятив Кухаренку поему «Москалева криниця». У щоденнику поет занотував 1 липня 1857 року: «Я дорожу его мнением чувствующего, благородного человека и как мнением неподдельного, самобытного земляка моего».

[2] Шевченка вразило те, що на колишніх землях Запорозького Коша господарювали німецькі та єврейські колоністи, яким царська влада надала значні пільги всупереч інтересам місцевого населення.

[3] Степан Смаль-Стоцький. Т. Шевченко. Інтерпретації. Черкаси: Брама, 2003. С. 68.

нічого об їх не розказували ніколи». Так що про «Живописную Украину» в Москві між ними не йшлося.

Інша річ, що Шевченко, напевне зрозумівши в Москві чималі творчі можливості історика Бодянського, в листі від 6–8 травня 1844 року повідомляв його про задум «Живописной Украины» і запрошував до участі у коментуванні видання:

«Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій теперішній людський бит, а в третій історію. Три естампи уже готові — «Печерська Київська криниця», «Судня в селі рада» і «Дари Богданові і українському народові». У тім місяці пришлю в Москву з білетами на подписку. В год буде виходити 10-ть картин. На види і на людський бит текст буду сам писать або Куліша проситиму, а на історію потурбуйтесь, будьте ласкаві, ви писать три листочки в год. Тільки по-нашому — щоби тямили безглузді кацапи». Наприкінці червня того ж року Тарас Григорович знову звертався до Бодянського: «... Я рисую тепер Україну — і для історії прошу вашої помоги... текст исторический будете ви компоновать, бо треба, бачте, по-нашому або так, як єсть в літописях. А ви, як щонебудь начитаєте таке, що можна нарисовать, то зараз мені і розкажіть, а я й нарисую».

Бодянський активно підтримував Шевченка: «...Кращого не можна й придумати, як оце теє, що Ви робите. Помагай Вам Боже, на щастя і на славу нашому козацтву! Та й хто ж найздольніший зробить сеє нам, як не Ви, що й пером і палітрою однаково вертите? Щасти ж Вам, господи, на все добреє!»

Врешті-решт задум Шевченка не був реалізований повністю. Впродовж 1844 року художник зміг підготувати лише 6 естампів із задуманої ним серії: «У Києві», «Видубецький монастир», «Судня рада», «Старости», «Дари в Чигирині 1649 року», «Казна». Бодянський в липні дякував Шевченку за висланий йому офорт «Судня рада» і обіцяв: «Тоді, коли що вичитаю гарного, прикметного з батьківщини, зараз напишу і після того перешлю Вам». Ці рядки є підтвердженням того, що професійний історик Осип Бодянський відгукнувся на прохання Шевченка співпрацювати з ним.

Особливий інтерес викликає припущення шевченкознавця Ярослава Дзири, висловлене понад сорок років назад, про те,

що «у другій половині лютого, повертаючись з України до Петербурга, **Шевченко спеціально заїхав до Москви... щоб тут, у Бодянського, познайомитися з рукописом літопису Величка**[1] **та іншими матеріалами з історії України, які були в його архіві**»[2] (виділено мною. — *В. М.*). Звичайно, що Шевченко не встиг тоді вивчити великий рукопис, але певне прочитав Величкову передмову до літопису, в якій той розповідав про спустошену Правобережну Україну, яку бачив під час подорожі по ній на початку 1700-х років: «...Видіх многіє гради, і замки безлюдніє, і пустіє вали, нігдись трудами людськими, аки гори и холми висипаніє, и тілко звірем дивиим прибіжищем і водворенієм сущии... на шляху нам в поході войсковом лучилося видіх єдни малолюдніє, другіє весма пустіє, **розваленнє** к землі прилпнувшіє, **зплісняліє, непотребним билієм зарослиє і тілко гніздящихся в себі змієв і розних гадов і червей содержащіє... ріки, стави і єзера запустіліє мхом, тростієм і непотребною лядиною зарослиє**... видіх же к тому на розних там місцах, много костей человіческих, сухих і нагих тілко небо покров себі імущих, і рекох во умі: кто сут сія? Тих всіх єже рех; пустих і мертвих насмотрівшися **поболіх сердцем і душею, яко красная і всякими благами прежде ізобиловавшая земля і отчизна Украиномалоросcійская, во област пустині богом оставлена і населниці єя, славнии продки наши безвістни явишася**» (виділено мною. — *В. М.*).

Доказуючи, що Шевченко в Москві читав ці Величкові рядки, Дзира звернув увагу на те, що поет створює схожу картину в поезії «Чигрине, Чигрине», написану в Москві 19 лютого 1844 року, на текстуальну близькість художніх образів, на той же настрій, що й у наведених вище місцях передмови Величка:

---

[1] Величко Самійло Васильович (бл. 1670 — після 1728) — український історіограф і письменник. Йдеться про його «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в., составил Самуил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720». Літопис охоплює події в Україні з 1648 по 1700 роки. За життя Шевченка три томи «Літопису» Самійла Величка були видані в Києві в 1848, 1851 і 1855 роках. Всі вони залишилися у власній бібліотеці поета. В архіві Т.Г. Шевченка зберігається II том «Літопису» Величка (1851 рік) з автографом поета на титульній сторінці.

[2] Ярослав Дзира. Творчість Шевченка і літопис Величка // Вітчизна. 1962, 5. С. 191–192.

А я, юродивий, на твоїх *руїнах*
Марно сльози трачу; заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.

Відомо, що в лютому 1844 року Шевченко разом із Бодянським правив у Москві поему «Гамалія», хоча конкретних відомостей про зміст цих правок не залишилося. Можливо, йшлося про історичну канву поеми — морський похід запорожців до Туреччини з метою визволення бранців. Ці виправлення поет не встиг внести у видання поеми, і в травні того ж року писав Бодянському: "Гамалія" не поправлений, як ми з вами тойді поправляли, бо без мене надрюкований полукацапом»[1]. А Бодянський відповідав Шевченкові: «...Бодай вже нашому москалю легенько гикнулось... Ну, та не вічно ж бути йому (поетові. — *В. М.*) під москалем; прийде, що він вивернеться і сизим соколонько зів'ється...»

Про характер московських розмов Шевченка з Бодянським свідчить також поетова згадка про вченого в «Археологічних нотатках» у зв'язку з Пересопницьким Євангелієм — видатною пам'яткою давньоукраїнської мови, написаної в 1556–1562 роках: «Это Евангелие подробно описано г. Бодянским в «Журнале Министерства народного просвещения» № 5, 1836 года, м. май». Найвірогідніше, що цей факт був відомий Шевченкові від самого Бодянського. Значить, учений розповідав поетові про те, що Пересопницьке Євангеліє розкішно орнаментоване й оздоблене кольоровими заставками, мініатюрами, ініціалами, кінцівками, в 1701 році було передано до переяславського Єпископського престолу гетьманом Іваном Мазепою, воно зберігалося в кафедральному соборі Вознесенського монастиря. Після того, як у монастирі розмістилася Переяславська духовна семінарія, Пере-

[1] Рукопис поеми «Гамалія» подав до друку перекладач і журналіст Олександр Елькан, з яким Шевченко познайомився на початку 40-х років. Поет не раз згадував його в листах і «Щоденнику», а в повісті «Художник» схарактеризував Елькана: «Странное явление этот Элькан. Нет языка, на котором бы он не говорил. Нет общества, в котором бы он не встречался, начиная от нашей братии и оканчивая графами и князьями».

сопницьке Євангеліє перейшло в її бібліотеку, де на нього натрапив магістр Московського університету Бодянський[1].

Судячи з усього, Шевченко не раз розмовляв про старовинні євангелія та пам'ятники архітектури, змальовані ним у Переяславі, зі своїми друзями. Принаймні, з Михайлом Максимовичем, який у жовтні 1847 року писав у листі до М. Юзефовича про переяславські церкви, особливо про Покровську, яку змалював Шевченко, та про два євангелія, що збереглися в соборі і семінарській бібліотеці.

«Привітай його, друже мій добрий!»

Давно висловлюється припущення, що у Бодянського Шевченко міг зустрітися з відомим чеським поетом К. Гавлічком-Боровським (1821–1856), який у 1843–1844 роках жив і працював у Москві (зокрема, служив домашнім учителем у С. Шевирьова), часто відвідував Бодянського. Гавлічек-Боровський залишив опис екзамену з чеської мови в Московському університеті і оцінку діяльності Бодянського в той час: «Сомневаюсь, что до сих пор хотя бы один экзамен по чешскому языку проходил в столь серьёзной обстановке... Большая заслуга в этом принадлежит проф. Бодянскому...» Пізніше Гавлічек-Боровський, який дуже цікавився Україною, побував у Києві та Львові, з великою прихильністю писав про Україну. Ще в 40-х роках XIX століття він висловив пророчу думку про те, що не може бути спокою й порозуміння в Європі, поки не буде залагоджена кривда, завдана українцям.

У Бодянського Шевченко міг познайомитися з Петром Редькіним (1808–1891), професором юридичного факультету Московського університету. Редькін — уродженець Полтавської губернії, вчився в Берліні, був гегельянцем, студенти згадували, що він говорив з малоросійським акцентом, читав лекції з «ен-

[1] В «Музыканте» Шевченка є згадка про його знайомство в Прилуках з протоієреєм Іллею Бодянським — родичем Осипа Бодянського. Між іншим, Ілля Бодянський мав у себе книгу Шафарика «Слов'янські старожитності», й вчені давно висловлюють припущення, що Шевченко міг там читати цей твір.

циклопедії законодавства» і «користувався в університеті великою популярністю». Борис Чичерін писав, що «Редькін міг дати поштовх філософському мисленню». Пізніше Петро Редькін переїхав до Петербурга, працював у міністерстві внутрішніх справ, 5 березня 1861 року написав Василю Тарновському (старшому): «Мы похоронили Шевченка...» З 1863 року — професор, у 1873–1876 роках — ректор Петербурзького університету.

Знайомий Шевченкові чиновник Оренбурзької прикордонної комісії Сергій Левицький на початку 1850 року побував у Шевченка в Оренбурзі, і поет через нього передав листа Бодянському, в якому писав: «Оцей, що привезе тобі лист мій, наш земляк — *Левицький*, привітай його, друже мій добрий! добра, щира душа! він мені в великій став пригоді на чужині!..»

6 березня 1850 року Левицький у листі до Шевченка розповів, як його зустрів Бодянський: «Доїхавши до Москви... пішов до Бодянського, насилу достукався, да вжеж зато як сказав, що я від Вас і ще маю писульку, то із його зробилось щось таке, як буцім він чує об браті, або об кім-небудь дуже близькім його щирому серцю; довго балакали про Оренбург, як жить там усім, і як жить Вам, бідкували і горювали вмісті...» Дуже цінний і важливий штрих, який дає уявлення про братнє ставлення Бодянського до Шевченка.

Після цього Левицький відвідав і Редькіна: «Той, спасибі йому, привітав добрим словом і тож розпрошував, як живете Ви, да тілько мені кажеться, що се вже не то, що Бодянський, видно, що воно чи боїться чого, чи вже, мабуть, так набрався того кепського духу петербурзького і дивиться як би собі гарно, а не до других». Ці відвідини Левицьким Редькіна і дають підставу думати, що той був знайомий з Шевченком, але скоріше за все, мимохідь. До того ж, Редькін, який працював тоді секретарем міністра внутрішніх справ Л.О. Перовського, мабуть, остерігався виявити глибший інтерес до засланця Шевченка, думаючи, як зірко підмітив Левицький, про свою кар'єру.

Здається, ніхто не заперечує нині, що в Москві Шевченко познайомився через Бодянського зі змістом книжки французького письменника, маркіза де Кюстіна «Росія в 1839», що вийшла в світ у Парижі 1843 року й користувалася великою популярністю в Росії. З щоденника Михайла Погодіна відомо, що він читав де

Кюстіна в грудні 1844 року, інколи разом з Бодянським. В одному із записів сказано, що спільному знайомому Бодянський розповів усе прочитане разом з Погодіним. Цілком вірогідно, що зміст книжки де Кюстіна Бодянський переказав і Шевченку.

Принаймні, напевне, що на сатиричних портретах Миколи І та імператриці в поемі «Сон» (1844 рік) відбилося це опосередковане знайомство Шевченка з книжкою маркіза де Кюстіна.

... Аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає; обок його
Цариця-небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо, сердешне
Хита головою.

Саме в книзі де Кюстіна розповідалося про худорлявість російської імператриці та про те, що нервові конвульсії спотворювали риси її обличчя, «примушували іноді навіть трясти головою». Де Кюстін пояснював це наслідками потрясіння, викликаного виступом декабристів у день коронації її чоловіка на царювання.

Між іншим, пам'ятатимемо, що саме де Кюстин писав у своїй книзі про винятково неприємне враження, справлене на нього уславленою статуєю Петра Великого в Петербурзі. Мовляв, чоловік на коні не є ні античним, ні сучасним — скоріше за все, маємо справу з римлянином доби Людовіка XV. У Шевченка це зконденсовано в убивчо-саркастичних рядках:

А на коні сидить охляп,
У свиті — не свиті,
І без шапки. Якимсь листом
Голова повита.

І далі нищівно Шевченкове:

...Руку простягає
Мов світ увесь хоче
Загарбати...

Біограф Шевченка Павло Зайцев, який присвятив перебуванню Шевченка в Москві в лютому 1844 року ледь одну сторінку, все-таки висловив цікаве припущення: «Під час цього перебування в Москві Шевченко, мабуть, познайомився з представниками московського слов'янофільства: і Щепкін, і Бодянський мали з ними знайомства, а горді своїм земляком, не могли (особливо Щепкін) не постаратися ввести його до кругу своїх московських знайомих. Із слов'янофілів міг тоді Шевченко пізнати Ів. Киреєвського, а з западників — їх головного вождя Станкевича й ціле ближче його оточення. На жаль, про це все є лише посередні дані».

На початку 60-х років XX століття літературознавець Леонід Хінкулов також висловив подібну думку: «Якщо Шевченко бував у Станкевичів ще в 40-х роках, то це дуже розширює наше уявлення про коло його тодішніх московських знайомих». Микола Станкевич закликав поєднувати філософські пошуки з вивченням реального життя, з практичним досвідом і бачив свою місію в освіті російського народу. Втім, з ним Шевченко бачитися не міг, бо Микола Станкевич з 1837 року жив за кордоном, а помер двадцятисемирічним у 1840 році. Та й після його ранньої смерті, за свідченням Бориса Чичеріна, «в доме Станкевича собиралось всё, что было мыслящего и порядочного в тогдашнем литературном обществе, за исключением славянофилов, которые держались особняком...» Бодянський, який уже тоді називав поета «поводирем усіх нас, себто вождем усіх українських національних діячів», напевне прагнув познайомити Шевченка з людьми, які вийшли з гуртка Станкевича, але, скоріше за все, це міг зробити Щепкін, артист знав їх усіх близько.

Михайло Зозуля писав у 70-х роках, що «з усіх питань, що цікавили Шевченка в галузі історії, політики і культури слов'янських народів, він знайшов прекрасного консультанта в особі Бодянського. Не дивно, що "слов'янська тема" його поезії до середини 40-х років заграла всіма поетичними барвами». Зозуля висловив аргументоване припущення, що Бодянський міг багато чого розповідати Шевченкові про Росію, передусім про політичне життя Москви першої половини 40-х років. І, звичайно, про обстановку в Московському університеті, який тоді відігравав значну роль у суспільному й культурному житті країни.

Між двома новими знайомими велися не лише інтелектуальні розмови, Шевченко, який довірився Бодянському, домовився з ним про сприяння в продажу в Москві своїх поем «Тризна» та «Гамалія», виданих у Петербурзі в 1844 році. Бодянський порадив тоді звернутися з цього приводу в контору журналу «Москвитянин»[1], і на початку травня 1844 року Шевченко писав йому: «Третій тиждень лежать оці книжки у мене, і я всякий день думаю писать до вас, потурбуйтесь, будьте ласкаві, оддать їх у ту контору, що ви говорили, бо я її не знаю адреса, а в вас тойді не спитав. Оддайте «Тризну» по копі[2], а «Гамалію» по півкопи серебром, проценти такі, які він положить».

Бодянський виконав прохання Шевченка, проте з продажою поетових книг явно не ладилося. 25 жовтня 1844 року Бодянський інформував Шевченка: «Послав би я Вам що-небудь за Ваші книжки, але ж коли б то вони продалися. А тож сьогодні був у того книжника, котрому їх віддав на продаж, а він каже, що ніхто нічогісінько не питає по цім товару. Тільки би то і продано, що штук сім-вісім усього гуртом. Не спитав котрих: чи тих, що по копі серебром, чи що менше. А коли й по копі, то не дуже багацько того дива. Напишіть мені, чи нічого то, щоб тільки їх вислати, чи, може, підождати **до вашого приїзду сюди, як Ви то кажете**. Тоді вже візьмете самі їх кільки їх не буде, чи то з приплодом, чи без приплоду» (виділено мною. — *В. М.*). Очевидно, що Шевченко обіцяв Бодянському приїхати в Москву й знову зустрітися з ним. Про це незаперечно свідчить й кінцівка цитованого вище листа Бодянського: **«До бачення зо мною, як то кажете, у Москві»** (виділено мною. — В. М.).

Таким чином, у Москві в лютому 1844 року Шевченко провів час з явною користю для себе. Правда, відома коротка поетова репліка в листі до Якова Кухаренка (листопад 1844 року), що ніби-то не підтверджує такий висновок: «Чом ми не зострілися в Москві ту зиму? Я там проживав той самий тиждень, що й ти. Цур йому, аж нудно згадувать». Та, здається мені, Тарас Григоро-

---

[1] Виходив 1841–1856 роках у Москві. Редактор — видавець Михайло Погодін.

[2] Копа — одиниця лічби грошей, полтинник, 50 копійок.

вич просто хотів у той момент по-дружньому наголосити, що в місті йому було нудно саме без Кухаренка.

«До бачення у Москві»

Не залишається жодного сумніву, що в першому знайомстві Шевченка з Москвою і москвичами, які були цікаві поетові, зокрема з професорами Московського університету та слов'янофілами, значну роль відіграв Осип Бодянський. Він також відразу взяв на себе й самовіддано виконував дуже важливу роль інформатора та постачальника Шевченка потрібною літературою з історії України.

Бодянський прийняв близько до серця перші офорти «Живописной Украины», зокрема, висловив Шевченкові своє сприйняття «Судної ради»: «Нестеметна вона, от як буває на святій Україні! Дивлюсь разів по п'яти, по десяти в одну годину і не надивлюся: таке ласе і солодке, бо наше, не чужеє. Що за лиця у підсудимих! Так от Вам і кривда, що совість тягне крючком у землю глядіти, але вмісті з тим і святая покора приговору старого з ціпком; а от і правда, з прямою, одкритою, ясною головою, що не жде, а сама лізе на слова судді. Гарно, козаче-земляче, дуже гарно!»

Історик поділився з поетом своїми науковими планами: «Найлучче буде воно, як почну печатати Українські літописи по налозі нашого Товариства Історії, або свій запас наських пісень».

Після знайомства в Москві вони відчували пошану й приязнь один до одного. «Чи ви на мене розсердились, чи недобра вас знає, уже другий місяць як жду од вас звістки хоч якої-небудь... Бувайте здорові, пишіть швидше, бо лаятиму» — це Шевченко в листі до Бодянського 29 червня 1844 року. Той відповідав 9 липня: «Не сердився та, здається, і не сердитимусь на такого щирого козака, як пан Шевченко... Затим бувайте живенькі-здоровенькі та не поминайте лихом щирого до Вас серцем земляка Вашого Іська Бодянського».

Характерно, що коли в 1845 році Андрій Козачковський запитав у Шевченка про рукопис його поеми «Слепая», якого у Тара-

са Григоровича вже не було, то поет порадив «написати О.М. Бодянському, щоб той попросив її у Щепкіна і надіслав мені». Через сорок років автограф поеми було знайдено в паперах Миколи Костомарова, проте нам важливо заакцентувати на тому, що Шевченкові найперше згадалися найближчі московські друзі — Бодянський і Щепкін. І він абсолютно не сумнівався, що Бодянський допоможе.

Саме Бодянський, через якого проходили основні контакти між українськими і російськими дослідниками й симпатиками слов'янства та відомими будителями зарубіжного слов'янства, сприяв опосередкованим зв'язкам Шевченка з ними. Осип Бодянський був одним із небагатьох, хто не боявся листуватися з поетом, коли той був у засланні та постачати його й там унікальною літературою й документальними матеріалами. Це йому — Бодянському — засланець гірко скаржився в листі від 3 січня 1850 року з Оренбурга: «Поїхав я тойді в Київ із Петербурга, тойді, як ми з тобою в Москві бачились... Мене з Києва загнали аж сюди, і за що? За вірші! і заказали писать їх, а що найгірше... рисовать! І отепер бачиш, як я отут пропадаю, живу в казармах меж солдатами — ні з ким слово промовить, і нема чого прочитать — нудьга!.. Не знаю, чи карався ще хто на сім світі так, як я тепер караюсь?»

Спілкування з одним із кращих знавців української стародавності Бодянським, відвідини з ним конкретних історичних місць у Москві, як ми переконаємося, знайшло певне відображення в творчості Шевченка, зокрема в поезії «Чигрине, Чигрине». Безперечно, що навзаєм Шевченко не міг не вплинути на життя та викладацьку й наукову роботу професора Бодянського, проте ця тема ще вимагає окремого дослідження. За неї варто взятися саме вітчизняним історикам, адже в Росії цей аспект дослідників цікавить менше або не цікавить зовсім.

Внесок українця Бодянського в російське слов'янознавство був оцінений якнайвище в радянські часи: «Заслуги Осипа Максимовича Бодянского перед російською наукою полягають передусім в його діяльності, зв'язаної з постановкою викладання живих слов'янських мов, слов'янських літератур і історії слов'янських народів в Московському університеті... Бодянський був не лише одним із засновників російського слов'янознавства, але й

творцем московської школи славістів»[1]. В ідеологічно вимогливі 70-ті роки Михайло Зозуля писав, що «епістолярія і мемуари сучасників, деякі наукові праці дають підставу охарактеризувати суспільно-політичні і наукові погляди Бодянського як демократичні і цілком прогресивні».

Наприкінці 90-х років минулого століття у видавництві Московського університету вийшла в світ монографія Л. Лаптєвої «Славяноведение в Московском университете в XIX — начале XX века», в якій сказано чимало нового й цікавого про Бодянського. В ній українця Бодянського названо «піонером викладання славістичних дисциплін у Московському університеті на професійному рівні». Зроблено також висновок, що «самовіддана багаторічна діяльність Бодянського в цьому напрямі сприяла тому, що Московський університет на першому етапі розвитку слов'янознавства в Росії був його головним центром». Бодянський виконав завдання, покладене на нього епохою, поставив викладання славістичних дисциплін на науковий фундамент. У нові часи підтверджено, що своїми власними працями Бодянський зробив важливий внесок у розвиток усього російського слов'янознавства, а також створив московську школу славістів. На превеликий жаль, у розповіді Лаптєвої про життя та діяльність Бодянського не згадується Шевченко.

Принагідно приверну увагу до ще однієї характерної праці — збірки наукових статей «Москва в русской и мировой литературе» (2000 рік), виданій Інститутом світової літератури ім. О.М. Горького. В ній вміщено статті про тему Москви в творчості француза Анрі Стендаля й норвежця Нурдаля Гріга, дослідження «Москва очима англійців», відповідні розвідки про Олександра Грибоєдова, Михайла Лермонтова, Афанасія Фета, Льва Толстого і навіть Миколу Гоголя. Проте Шевченко знову не розглядається в московському контексті. Пишу про це без найменших претензій до російських учених, а лише констатую факт і наголошую, що дана тема має розроблятися передусім українськими дослідниками.

[1] Н.А. Кондрашов. Осип Максимович Бодянский. С. 51.

«19 февраля 1844 Москва»

Так датував Тарас Григорович медитативно-філософську поезію «Чигрине, Чигрине», яку Дзюба назвав «своєрідною поетичною квінтесенцією пережитого і передуманого за дев'ять місяців перебування — не перебування, життя — в Україні...» Вважається, що «вірш написано під враженнями од відвідин Шевченком Чигирина (гетьманської столиці 1648–1676 рр.)...»[1] Більше того, Степан Смаль-Стоцький у свій час категорично заявив, що «нічогісінько в поемі (мається на увазі вірш «Чигрине, Чигрине». — *В. М.*) не вказує на те, щоб концепція поеми мала який-небудь зв'язок із розмовами Шевченка з Бодянським... Він знав і без розмови з Бодянським, що Чигирин був столицею гетьманів України від Хмельницького аж до Дорошенка, що його гетьмани будували, що там вони панували, і що якби вони встали і подивилися тепер на нього, то заплакали б тяжко, бо "не пізнали б козацької слави убогих руїн" («Свято в Чигирині»)»[2].

Не виникає ніяких сумнівів, що Шевченко все це знав таки без розмов з Бодянським, і концептуально поезія «Чигрине, Чигрине» не була навіяна Бодянським, а визріла в поетові у першу чергу, мабуть, від вражень у самому Чигирині в липні-серпні 1843 року, тобто задовго до появи вірша. Проте ніяк не можна нехтувати тим, що «Чигрине, Чигрине» був написаний саме в Москві! Як же ми забули, що ще Олександр Кониський спостеріг: «Перебуваючи в Москві, Шевченко, певна річ, здіймав довгі бесіди з Бодянським і про свої твори, і про історію й сучасний побут України... І от під впливом якоїсь бесіди історичної він написав там один із ліпших віршів "Чигирин"»[3]. Чи пізніше хто-небудь писав настільки впевнено? Так! Ярослав Дзира на початку 60-х років минулого століття вмотивовано заявив: «У Москві поет прожив біля двох тижнів і під впливом рукопису Величка та свіжих вражень з подорожі по Україні 19 лютого на-

[1] Тарас Шевченко. Кобзар. К.: Всеукраїнське товариство «Просвіта», 1993. С. 493.

[2] Степан Смаль-Стоцький. Т. Шевченко. Інтерпретації. Черкаси: Брама, 2003. С. 69.

[3] Олександр Кониський. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. К.: Дніпро, 1991. С. 145–146.

писав поезію “Чигрине”». Та й пізніше відомі шевченкознавці так чи інакше тримали факт московської появи поезії в полі зору. Скажімо, Євген Кирилюк зауважував, що «в Москві Шевченко, очевидно, розповідав М. Щепкіну й О. Бодянському про свої враження» (від перебування в Україні, зокрема, в Чигирині). Іван Дзюба в наш час так висловився щодо появи поезії «Чигрине, Чигрине»: «Можливо розмови із Щепкіним були одним із стимулів до її написання»[1].

Проте скоріше за все таким стимулом стали розмови саме з істориком Осипом Бодянським, який цікаво й захоплююче говорив про незабутні сторінки козацької слави... Він, саме він, познайомив Шевченка з якимись історичними подробицями, з документальними матеріалами, передусім «Літописом» Величка, що схвилювало поета. Саме Бодянський сприяв тому, що в свідомості Шевченка переплавилися перші враження від Москви — багатої та процвітаючої — з біллю за бідне, занедбане повітове містечко Чигрин, який був гідний іншої, високої долі... Бо Чигирин пам’ятав, як був за Богдана Хмельницького спочатку сотенним містом, а потім — гетьманською резиденцією, фактично столицею України.... З Бодянським згадали і Миколу Маркевича[2], який якраз у Москві видав у 1831 році поетичну збірку «Украинские мелодии». В ній містився вірш «Чигирин», з яким Шевченковий «Чигрине, Чигрине» перегукується мотивами туги за славною минувшиною і патріотичними настроями. В 1840 році Шевченко написав вірш «Н. Маркевичу», в якому сумував за Україною:

Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють,
Розмовляють сумуючи,
Отака їх мова:
«Було колись — минулося
Не вернеться знову».

---

[1] Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 253.

[2] Маркевич Микола Андрійович (1804–1860) — український історик, письменник і етнограф. Батько Андрія Маркевича. Шевченко познайомився з ним у Петербурзі в 1840 році.

Жива, реальна Москва і професор Московського університету Бодянський дали Шевченкові творчий імпульс, підштовхнули асоціативне, поетичне мислення, сколихнули спогади поета про відвідини місць потоптаної гетьманської слави:

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний,
Проспав єси степи, ліси
І всю Україну.
. . . .
Помолившись, і я б заснув...
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити
Серце розірвати.

Господи, який надлюдський біль за Україну! Яка свята любов до неї!

У вірші «Чигрине, Чигрине» зустрічаємо рядки, які, на мій погляд, є найголовнішим доказом зв'язку, в тому числі концептуального, цієї поезії з Бодянським і Москвою:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра??..

Які історичні події сплавлені в цих поетичних рядках? В широкому контексті йдеться про триваючу протягом століть боротьбу українського народу з агресивними сусідами — поляками, кримськими татарами, московськими військами — за свободу і відродження державності. Зокрема, експансіоністська політика Московщини, спрямована на поглинання України після Переяславської угоди, насторожувала вже Богдана Хмельницького. Його дратувало те, що Москва уклала з поляками перемир'я. Грушевський писав: «Се зараз поправило польські діла і дуже було неприємне Хмельницькому: він нарікав, що Москва видає Україну полякам, не додержує своїх обов'язків перед українцями. Особливо його гнітило, що переговори Москви з поляками ідуть потайки від нього, без участи послів козацьких, хто зна в якім напрямі, — може, на шкоду України». Укладений

1656 року союз зі Швецією і Семигородом та розпочата на початку 1657 року війна з Польщею, що було проти волі Москви, свідчило про нові орієнтації Хмельницького у зовнішній політиці. Його наступники, Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Петро Дорошенко довели цей конфлікт з Москвою до збройних протистоянь. Одна з наймасштабніших битв між українським військом гетьмана Івана Виговського і московським військом під командуванням князя О. Трубецького відбулася в червні 1659 року під Конотопом, де Виговський завдав серйозної поразки стотисячній окупаційній армії князя Трубецького, змусивши його втекти «во свояси». А ще під час народного повстання на Лівобережжі 1668 року за участю Івана Сірка проти утисків московських воєвод, останніх було вигнано майже з усіх українських міст. Проти московського поневолення боролися гетьмани Іван Мазепа та Пилип Орлик. Крім того, козацькі війська брали участь у польсько-московських війнах в складі польських військ у 1579–1581 роках, а також у період «московської смути» на початку XVII століття, нарешті, 1618 року під час війни польського королевича Владислава проти російського царя Михайла Романова.

Проте, враховуючи час і місце написання вірша «Чигрине, Чигрине», можна припустити, що безпосереднім поштовхом до написання Шевченком згаданих рядків стала розмова з Бодянським про похід Петра Сагайдачного на Москву в 1618 році, точніше про те, як 20-тисячне козацьке військо зібралося біля Арбатських воріт.

Не випадково в радянські часи саме вірш «Чигрине, Чигрине» безжалісно відредагували, «аби не образити Москву» (М. Жулинський, І. Дзюба). Так, у «Кобзарі», виданому в Харкові в 1930 році, було зроблено підміну — замість «московські ребра» з'явилося... «татарські ребра», а заодно й слово «ляхами» замінили на «панами». Підправлені «татарські ребра», на превеликий жаль, «поселилися» в наступних масових і навіть багатотомних зібраннях творів Тараса Шевченка.

Втім, заради справедливості згадаємо призабуту «Повну збірку творів» Кобзаря, впорядковану редакцією історично-літературного видавництва при Українській Академії наук і видану у київському видавництві «Сяйво» в 1927 році. Щоправда,

тоді майже весь наклад (50 тис. примірників) було знищено, оскільки художника цього видання Петра Носко (1885–1976) було звинувачено сталінською владою у шпигунстві (реабілітований у 1999 році). Так от, у згаданому виданні вірш «Чигрине, Чигрине» (під назвою «Чигирин») був опублікований без купюр і фальсифікацій, у тому числі це стосується й небезпечного вже для тих часів сюжету про «московські ребра». В публікації було зазначено, що вірш написаний у Москві, а також була збережена посвята поезії М.С. Щепкіну. Проте в цікавій передмові до збірки Ф. Якубовського відвідання Шевченком Москви ніяк не згадувалося, хоча, скажімо, розповідалося про його життя в Нижньому Новгороді. Скоріше за все, чітке й повне розуміння важливості московського перебування поета було відсутнє.

Відзначимо також, що відомі шевченкознавці не приєдналися до фальсифікації «Чигрине, Чигрине». Принаймні, в період хрущовської «відлиги» Євген Кирилюк так описав поетичні рядки, які є в центрі нашої уваги: «Шевченко хоче зрозуміти, за що боролися його предки з польською шляхтою, з татарсько-турецькими ордами, з царизмом. Народ ніби нічого не домігся. Сучасне становище поневоленої царизмом України дуже важке. Серце поета плаче, вимагає правди на землі». Кирилюк зазначав, що «Чигрине, Чигрине» в Росії друкувався з цензурними купюрами, поширювався в списках, а надруковано його значно пізніше за кордоном[1].

Характерно, що в «Кобзарі», виданому в Києві 1983 року стотисячним тиражем, до «московських ребер» була зроблена примітка такого змісту: «Йдеться про участь українських козаків і селян в антифеодальних селянсько-козацьких повстаннях під проводом І. Болотникова, С. Разіна, К. Булавіна, Є. Пугачова, коли вони спільно з російськими повстанцями боролися проти кріпосницького гноблення, винищували поміщиків».

Це ж треба було придумати таке точкове «трактування» Шевченкових рядків!

Поет знав про козацький похід на Москву задовго до першого приїзду в місто та знайомства з Осипом Бодянським. При-

[1] Є.П. Кирилюк. Т.Г. Шевченко. Життя і творчість. С. 155.

наймні, в історичній драмі «Никита Гайдай» йшлося про те, «как Сагайдачный с козаками Москву и Польшу воевал».

«Як Сагайдачний з козаками Москву воював»

Як же це сталося? Восени 1618 року польський королевич Владислав (в майбутньому король Владислав IV Ваза) увійшов до Москви, щоб посісти царський трон, проте невдовзі сам опинився в російській облозі. Єдиною реальною силою, здатною надати швидку допомогу Владиславу, були козаки. На прохання польського короля Сигізмунда III Петро Конашевич-Сагайдачний, який був підданим польської корони, з 20-тисячним козацьким військом вирушив на допомогу Владиславу.

На той час за гетьманом реєстрового козацького війська (в 1614–1616 і 1620–1622 роках) Сагайдачним міцно закріпилася слава сильного й талановитого полководця[1], який активно воював проти Османської імперії та Московської держави. Він прославився морськими походами 1609, 1613–1614, 1620 років проти турків і взяттям важливої турецької фортеці Кафи, а також Варни, Очакова, Перекопа, Синопа, Трапезунда.

У нарисі «Сказание о гетмане Петре Сагайдачном» Михайла Максимовича читаємо: «...Сагайдачный со своими запорожцами беспрестанно воевал татар и турок на море и суше и своими неотразимыми победами грозно прославил свое имя». В «Истории Русов» зазначалося: «Поляки, уважая храбрость и заслуги Сагайдачного, не смели при нём явно производить в Малороссии своих наглостей, да и сама любимая их уния несколько приутихла и приостыла... По смерти Сагайдачного возобновили они прежнее гонение в народе и политику на расстройство войск малороссийских».

У контексті цієї оцінки Шевченко писав у поемі «Гайдамаки»:

---

[1] Михайло Грушевський писав: «...Се чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив житє, в битві був перший, коли приходилося відступати — останній; був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив — як то звичайно у козаків; на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний; супроти козацького своєвільства бував дуже суворий і карав смертю за провини».

А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люде мруть
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти...

В колективній праці «Історія українського війська», що побачила світ у Львові в середині 30-х років минулого століття, зазначалося, що «десятилітнє гетьманство Сагайдачного, це час, коли козаччина остаточно стала українським національним військом». Молодий російський цар Михайло Федорович Романов мав усі підстави для тривоги, коли писав у своїй грамоті до Донського війська в липні 1618 року: «Недруг наш и разоритель всего нашего великого Российского царствия полский Жигимонт король умыслил наше Московское государство воевать и разорять... И запорожских черкас (козаків. — *В. М.*) полковника Саадашново (Сагайдачного. — *В. М.*) он же, король, со многими людьми прислал в наши полские городы...» В іншому документі йшлося про те, що на Москву йде «всепагубный враг» Сагайдачний. Як писав Михайло Максимович, «Сагайдачний, йдучи війною до Москви, не міг же бути фельдмаршалом миру...»

Очевидно Сагайдачний мав надію, що участь у поході на Москву дозволить йому дещо пом'якшити польські власті, які «напосідали на козаччину», домогтися поступок козакам, можливо, навіть відстояти певну незалежність козацького війська від польського короля і т. ін. Коротше кажучи, Сагайдачний мав якусь надію на те, що негаразди з Польщею, «за московською війною підуть в непам'ять». Інша справа, що польський уряд відповів українському гетьману «чорною невдячністю» (Грушевський).

Серед причин козацького походу на Москву відомий український історик Костянтин Гуслистий також називав вороже ставлення «частини українського козацтва до уряду Михайла Федоровича, дипломати якого в цей час підтримували відносини з Туреччиною і Кримом, спонукаючи їхні орди нападати на Річ Посполиту, що загрожувало українським землям». Певно, були й інші причини походу Петра Сагайдачного на Москву, і прийшов час їх об'єктивно проаналізувати. Проте це не входить в наше завдання.

За словами Михайла Грушевського, Сагайдачний «здобував кріпости й городи і нагнав великого страху, так що за чудо вважали, як котрому місту удалося від його відсидітись». У вересні Сагайдачний, якого не зміг зупинити посланий царем князь Григорій Волконський, перейшов Оку, визволив із «тушинського полону» польського королевича Владислава і, з'єднавшись з ним, впритул підійшов до стін Білого міста, тобто до Кремля. Дмитро Яворницький[1] писав: «Воєводи, вислані з Москви, щоб перешкодити об'єднанню королевича з гетьманом, повернулися назад ні з чим, бо за словами літописця, їх охопив великий жах». В «Історії українського війська» розповідається, що під самою Москвою відбулася сутичка запорожців із царською гвардією, в якій у бій ходив і сам Сагайдачний. Він збив своєю булавою з коня московського воєводу Бутурлина. Ударні військові сили козаків були зосереджені біля Арбатських воріт, і вночі 1 жовтня вони пішли на штурм[2]. В «Історії України» Михайло Грушевський писав:

«Зійшовся (Сагайдачний. — *В. М.*) з королевичем, що страшенно утішився з цілим військом сею козацькою помічю, і зараз же вчинив разом з польським військом нічний напад на Москву. Але в Москві знали наперед, що буде напад і встигли приготуватися, так що здобути Москви не вдалося». Лише цим обмежився Грушевський у поясненні невдалого штурму. Правда, в «Історії України-Руси» він окремо додав, що «приступ не удався» також

---

[1] Яворницький Дмитро Іванович (1855–1940) — український історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник, академік АН УРСР. Досліджував історію запорізького козацтва. З осені 1896 року приват-доцент Московського університету, де викладав археологію та історію українського («малоросійського») козацтва. Підтримував дружні зв'язки з видатними діячами української та російської культур, зокрема з І. Рєпіним, М. Лисенком, Б. Грінченком, М. Старицьким, Л. Українкою, М. Коцюбинським, П. Саксаганським, В. Ключевським, Л. Толстим, В. Стасовим. Похований в Дніпропетровську біля історичного музею, який тепер носить його ім'я.

[2] Запорожці не брали участі у штурмі, бо стояли в запасі. В «Історії українського війська» читаємо: «Запорожці... мали завдання пізніше заатакувати відкриті брами петардами й добивати вулиці». В цьому виданні, на жаль, лише констатовано, що Сагайдачному «не поталанило» і до прикрості мало сказано про його московський похід.

«через деякі нежданні розпорядження польських начальників». І тільки у виносці до цього твердження Грушевський наводив ще й цитату з праці відомого українського історика Михайла Максимовича про Петра Сагайдачного, де зазначалося, що гетьман у вирішальний момент завагався здобувати православну Москву для поляків-іновірців.

Прочитаємо цю думку Максимовича у нього самого: «К полуночи Сагайдачный со всем своим войском был уже у Арбатских ворот, и уже выломаны были петардою ворота Острожные. Но при первой стычке с москвитянами гетман прекратил осаду... Отчего же? Оттого, я думаю, что осада Москвы была ему не по мысли... Его казацкое сердце могло смутиться от той мысли, что он начал крушить единоверную ему русскую столицу, для того, чтоб отдать ее в руки иноверца... И, может быть, такое раздумье пришло к нему в тот самый час, когда Москва звоном колоколов своих позвала православный народ к заутрене на праздник Покрова, и руки осаждавших ее козаков невольно поднялись на крестное знаменье... Впрочем, это мое личное мнение...»

Грушевський коротко, й здається, трохи скептично відкоментував Максимовича: «Сю сентіментальність старого історика їдко висміяв потім Куліш»[1]. Можливо, ця «сентиментальність» не стала головною причиною невдалого штурму Москви, проте, на мій погляд, було б нерозумно нею нехтувати. Душі українських козаків не були настільки заскорузлими, щоб не відгукнутися на дзвін православних храмів. Згадаймо, що писав Микола Гоголь у «Тарасі Бульбі» про прийом до Запорозької Січі: «Прибулий з'являвся тільки до кошового, який звичайно казав: «Здоров будь! Що, в Христа віруєш?» — «Вірую!» — відповідав прибулий. — «І в Тройцю святу віруєш?» — «Вірую!» — «І до церкви ходиш?» — «Ходжу». — «Ану перехрестись!» Прибулий хрестився... На цьому кінчалася вся церемонія». Тарас Бульба, до речі, «вважав себе законним оборонцем православ'я».

Коли запорожці готувалися до великого наступального походу, то залучали до нього й українських козаків. Тоді посланці від

[1] Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) — український прозаїк, поет, історик, фольклорист, етнограф, видавець, громадський діяч. Член Кирило-Мефодіївського братства, автор роману «Чорна Рада» (1857 рік).

запорізької старшини вирушали на базари та ярмарки, де входили в натовпи, вилазили на вози і кричали таке: «Хто хоче **за християнську віру** бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий зазнати всіляких мук **за святий хрест**, хто не боїться смерті — приставай до нас! Не треба боятися смерті: від неї не вбережешся. Таке козацьке життя!» Зі свого боку козаки були немилосердними на війні до своїх ворогів. Дмитро Яворницький писав про це так: «І зі своєї точки зору, і з точки зору свого часу вони мали рацію: **на ворога Христової православної віри вони дивилися, як на найбруднішу тварину —** «Жид, лях та собака — віра однака». Тому й були безжальними до них... Отже, у цьому розумінні запорізькі козаки були лише старанними дітьми свого віку»[1]. В цій цитаті заакцентую знову-таки лише значення православної віри для козаків у смертельному бою з ворогами.

Тож нема нічого дивного, що козаки під Арбатськими воротами звично перехрестилися, почувши церковний дзвін. **У цьому якраз і сублімована драма конкретної історичної ситуації, що склалася восени 1618 року на Старому Арбаті.** Адже відомо, що «постановило козацтво віру святу обороняти» (Микола Костомаров). За словами Костомарова, «багато лицарів таке робили, що не написано і в книгах світу, а записано на небі, бо за них були перед Богом молитви тих, яких вони визволяли з неволі». Ще коротше говорили в народі: «Де козак, там і слава».

Цікаво, що Михайло Грушевський якось звернув увагу на те, що Іван Котляревський — «основоположник української літератури... присвячує свою відому строфу — елегійне зітхання — минулій Гетьманщині».

Так вічной пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шиковало,
Не знавши: стій, не шевелись!
Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках було, як мак, цвітуть!

---

[1] Д.І. Яворницький. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. Том перший. Львів: Видавництво «Світ», 1990. С. 270.

Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть.

Тарас Шевченко гірко дорікав тим нащадкам, які не зберегли козацької слави:

Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали.
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, то ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

Грушевський у своїй «Всесвітній історії» чудово написав про те, що «козаччина, зіставшися в опозиції польському шляхетському режимові і опираючися на селянські маси в їх боротьбі против польського права, **не покинула релігійного прапора**» (виділено мною. — *В. М.*).

Заборонену в радянський час і печальну мелодію славного козацтва пронизливо передав Василь Симоненко у поезії «Українська мелодія», вперше надрукованій аж на зламі 90-х років минулого століття:

Довго тужить сумна бандура
Про діла у старій сивині,
І якусь невідому зажуру
Навіває та пісня мені.

Не мелодія — збурена рана,
Не слова, а безжальні голки,
Тільки бачу не сині лимани,
І не горді козацькі полки.

А ввижається — там, біля шляху,
На потоптаній кіньми траві
Жирний ворон, мов чорна папаха,
На козацькій сидить голові.

А нав-круг по-ру-ба-ні
До-си-на-ють сни,
І да-ле-ко бу-бо-ни
Кли-чуть до вій-ни.

Такий вірш вартий наукової монографії, й українські вчені мають його пропагувати.

У наш час величальне слово про козаків сказав Борис Олійник:

«Для українського народу, як самодостатньої космічної величини, однією із... святинь-оберегів стало козацтво. Хоч би як їх хто оцінював, але в основі своїй вони найточніше віддзеркалюють характерні риси саме українського народу, його віру і світоглядні та морально-етичні принципи».

Поки я збирав і публікував інформацію про маловідому в Москві сторінку історії, написану гетьманом Сагайдачним, вийшла в світ капітальна праця з історії українського козацтва, в передмові до якої директор Інституту історії України НАН України Валерій Смолій зазначав: «Козацтво й Україна, козацтво й український народ... Ці поняття здавна перебували в одному асоціативному ряду. І це аж ніяк не випадково. Адже через історію козацтва, по суті, переломлювалася ціла епоха в минулому України та її народу... Козацтво відігравало визначну роль у справі збереження українського етносу»[1].

Хочу, щоб ці добрі й високі слова про українське козацтво пролунали саме тут, поки козаки Петра Сагайдачного знаходяться у незвичному для них місці — біля Арбатських воріт, в абсолютно незвичній для них ситуації — перед штурмом православної Москви. Козакам немає в чому каятися перед москвичами. Може воля Божа була на те, щоб вони не здобули тоді столицю Московської держави. Все обмежилося тим, що можна висловити поетичними рядками юного Михайла Грушевського: «Руйновали козаченьки московськії мури...» Взяли б українські козаки Москву, невідомо, як пішла б далі історія. Втім вона не терпить умовного способу.

У згаданій праці «Історія українського козацтва» сформульовано важливий висновок:

«...Сагайдачний дійшов до Москви і врятував Владислава від майже неминучої поразки. Фактично і Москва, територію якої зайняли козаки, опинилася в їхніх руках, але гетьман відмовив-

---

[1] Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Том перший. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 5.

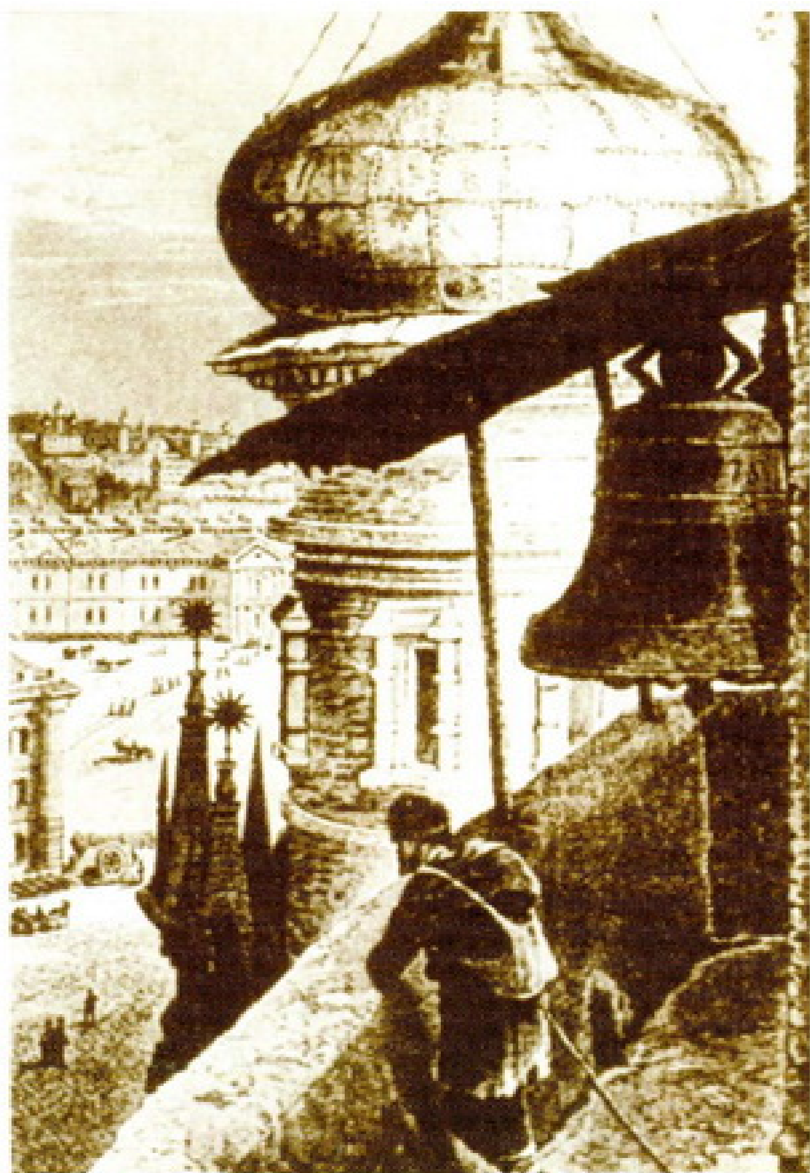
Т. Шевченко. Автопортрет. 1843 р.

Такий вигляд мала Красна площа біля Спаської вежі , коли Т. Шевченко вперше відвідав Москву

На дзвіниці
Івана Великого

*«...Тілько вже не лічив
ворон на Івані великому»*

Панорама Москви з дзвіниці Івана Великого. 1847 р.

Е. Гертнер. Іванівська площа в Кремлі. 1839 р.

Ф. Бенуа. Пам’ятник Мініну і Пожарському. 1840-і роки

Торгівля на Красній площі. Літографія. 1840 р.

Театральна площа з Великим и Малим театрами

Театральна площа. Вигляд від Великого театру. Середина XIX ст.

«Увечері зайшов у театр»

Храм святого Василя Блаженного. 1846 р.

Р. Курятников. Гостинний двір на Ільїнці. 1824 р.

«Бачив сьогодні уві сні Москву... Був на Красній площі і Василя Блаженного не бачив. Шукав у Гостинному дворі іванівського полотна для сорочок і не знайшов. Так і прокинувся»

Підновинські гуляння. Гравюра за малюнком Ж. Делабарта

Трубна площа («Труба»)

«Почваниться перед московками під Новинським або на Трубе...»

Будинок Московського університету
на вул. Моховій

Меморіальна дошка М. Максимовичу, відкрита у вересні 2004 року на старому будинку Московського університету (вул. Мохова)

Ф. Бенуа. Сухарєва вежа.
1840-і роки

Вулиця Маросєйка отримала назву в XVII ст. від Малоросійського постоялого двору в Москві

Церква Бориса і Гліба біля Арбатських воріт

Церква Великого Вознесіння

Церква Феодора Студита біля Нікітських воріт

Церква Симеона Столпника на Поварській вулиці

«...Приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по вулицях, звичайне, як чоловік іностранний, розглядую собі то церкви, то собори...»

Заворожи мени волхве
Друже Сивоусый
Ты вже серце запечатавъ
А я ще боюсь.
Боюсь ще погорилу
Пустку руйноваты
Боюсь ще мій голубе
Серце поховаты.
Може вернеться надія
Зъ тією водою
Цилющою и живущою
Дрибною слезою—
Може вернеться зъ засвита
Въ пустку зимоваты

Хочъ въ серденьки обмытеє
Горилую хату.
И вытопить и нагріє
И свитло засвитыть....
Може ще разъ прокинуться
Мои думы диты.
Може ще разъ помолюсь
Зъ диткамы заплачу
Може ще разъ сонце-правду
Хочъ крізь сонъ побачу....
Старый брате, хочъ одуры
Скажи що робыты
Чи молытысь, чи журытысь
Чи тимя розбыты.!!

Чистовий автограф вірша «Заворожи мені, волхве...», присвяченого М. Щепкіну. 13 грудня 1844 р.

Т. Шевченко. Автопортрет. Офорт 1860 р. за малюнком 1845 р.

Т. Шевченко

М. Щепкін

О. Бодянський

М. Максимович

Ц.Г.А. г. Москвы

16
47
130

НА ЛИСТАХЪ

ПО ОПИСИ №130

ДѢЛО

КАНЦЕЛЯРІИ

Московскаго Военнаго Генералъ-Губернатора

ПО СЕКРЕТНОЙ ЧАСТИ

НАЧАТО ... 185.. ГОДА.

16
47
130

Справа канцелярії Московського воєнного генерал-губернатора по секретній частині «Про рядового Оренбурзького батальйону Шевченка» з Центрального історичного архіву Москви. Кілька документів цієї справи стосуються перебування Тараса Шевченка в Москві в березні 1858 року (друкується вперше).

2 Апр 1858

Секретно 14

Министерство Внутреннихъ Дѣлъ

Начальника Нижегородской Губерніи

Канцелярія

№ 73.

Нижній Новгородъ

О Высочайше [illegible] рядовомъ Шевченко

[illegible] 25 Апрѣля 1858

Господину Московскому Военному Генералъ Губернатору

Художникъ Тарасъ Шевченко отданъ былъ въ 1847 году по Высочайшему повелѣнію въ военную службу, съ назначеніемъ рядовымъ въ Отдѣльный Оренбургскій корпусъ.

Въ Іюлѣ прошлаго года Всемилостивѣйше разрѣшено уволить его отъ службы, съ учрежденіемъ за нимъ, въ мѣстѣ его жительства надзора, и съ воспрещеніемъ ему въѣзда въ Столицы, а въ Сентябрѣ 1857 года Шевченко прибылъ въ Нижній Новгородъ

Повідомлення начальника Нижньогородської губернії Московському воєнному генерал-губернатору про від'їзд Т. Шевченка з Нижнього Новгорода в Петербург і зупинку його в Москві в зв'язку з хворобою (друкується вперше)

14 об.

оставался здѣсь подъ надзоромъ Полиціи до Марта мѣсяца.

Въ Мартѣ мѣсяцѣ (числа) Шевченко выѣхалъ изъ Нижняго Новгорода въ С. Петербургъ, но, по частнымъ свѣдѣніямъ извѣстно, доѣхавъ до Москвы, остановился въ оной, по случаю постигшей его болѣзни.

О чемъ имѣю честь увѣдомить Ваше Сіятельство.

Военный Губернаторъ,

Генералъ маіоръ Муравьевъ

Правитель Канцеляріи [signature]

Т. Шевченко. Автопортрет. 1857 р.

ся штурмувати Кремль і прийняв рішення про відхід. Існує думка, що Сагайдачний не прагнув знищення Московії через релігійні причини, як потенційного православного союзника. Однак, з погляду міжнародних військово-політичних відносин, головним було те, що похід Сагайдачного продемонстрував реальну силу козацтва як вирішального чинника в польсько-московському суперництві». На думку авторів книги, похід Петра Сагайдачного на Москву в 1618 році поставив «останню крапку у довготривалому конфлікті часів Смути».

На мій погляд, непростий епізод українсько-російських стосунків і політично-полководницької біографії Сагайдачного вимагає серйозного дослідження та об'єктивної оцінки. Тим паче, що спеціально й грунтовно, всебічно й докладно цього не зробили в свій час ні Михайло Грушевський, ні Дмитро Яворницький. Цікаві спроби сучасних істориків поки що, здається, не втілилися в оригінальному дослідженні.

Свого часу Михайло Грушевський писав, що після козацького штурму «правительство московське по сім стало далеко податливійше на польські жадання в переговорах і польські соймові комісари, що були при Володиславі, сповняючи бажаннє сойму, щоб сю війну закінчено якнайскорше, скористали з сеї податливости московської сторони і прийшли до згоди з Москвою. Се було дуже неприємне Володиславу, і Сагайдачний теж стояв за дальшу війну з Москвою, але нічого було робить: війну скінчено».

Втім, Сагайдачний, якому не вдалося раптово взяти Москву, не збирався тримати своє військо в тривалій облозі біля добре укріпленого міста. Гетьман відійшов від Москви. Заглянемо до «Історії запорізьких козаків» Дмитра Яворницького: «А гетьман Сагайдачний рушив від Москви на Калугу і дорогою захопив острог у Серпухові, потім у самій Калузі. Тим часом польські депутати, які вже неодноразово починали мирні переговори з росіянами, зійшлися з ними в селі Деуліні біля Троїце-Сергієвого монастиря і знову почали переговори... Сагайдачний повернувся з московського походу управителем тієї частини України, яка визнавала себе козацькою. З того часу різниця між запорізькими й городовими козаками позначилась іще різкіше, а водночас й історія тих і інших почала різкіше відхилятись у різні боки».

На закінчення цього сюжету скажу, що Петро Сагайдачний не був принциповим противником зближення України з Росією, чому є чимало підтверджень. Наведу лише одне. Посли доброї волі від гетьмана Сагайдачного на чолі з отаманом і досвідченим козацьким дипломатом Петром Одинцем побували в Москві вже на початку 1620 року.

Важливо зазначити, що сприятливе для Москви закінчення сутички з українським гетьманом Петром Сагайдачним оцінювалося настільки високо, що з цього приводу в арбатській церкві Миколи Явленого сам цар Михайло Романов велів спорудити вівтар Покрова Пресвятої Богородиці.

Весь цей сюжет про Петра Сагайдачного я вперше опублікував у одній з книг, що вийшла в московському видавництві ще тоді, коли в сучасних арбатознавчих московських виданнях не зустрів жодної згадки про штурм гетьманом Кремля. Проте невдовзі вийшов у Москві авторський путівник по місту відомого москвознавця Льва Колодного, в якому з цікавістю прочитав, зокрема, про історичні події, що відбувалися біля стін храму Миколи Явленого на Арбаті. Раптом наткнувся на такі рядки:

«Біля його стін князь Дмитро Пожарський розбив польське військо гетьмана Яна Ходкевича. На цьому місці москвичі через кілька років розгромили (?) козаче військо гетьмана Петра Сагайдачного, на цей раз українського, чиїм іменем націоналісти (?) назвали великий корабль, мріючи вигнати (?) росіян з берегів Чорного моря»[1].

Блискуче й печальне підтвердження сентенції про те, що історія для декого є політика перекинута в минуле! Але ж історію не можна кроїти, як каптан, у залежності від вигинів сучасної політики, від політичних емоцій, симпатій і антипатій. Історію треба знати. Переконуймося, нарешті, в тому, що українська присутність у Москві продовж її історії має бути висвітлена на рівні наукових знань об'єктивно і неупереджено.

Тарас Шевченко до кінця життя носив у собі пам'ять про гетьмана Сагайдачного та його подвиги. В спогадах Бориса Суханова-Подколзіна, який хлопчиком (1858–1860 роки) брав уроки

---

[1] Лев Колодный. Москва в улицах и лицах. Центр. М.: Голос-Пресс, 2004. С. 117.

малювання у Шевченка, є цікавий момент, де він згадує про розповіді вчителя: «Багато доводилося мені чути оповідань про стару Малоросію, про січ Запорозьку, війни, гетьманів... Дорошенко й Сагайдачний знову заходжувалися нещадно бити "ляхів" та інших супостатів...»

«Що ж на ниві уродилось??!»

Професор Осип Бодянський був живою енциклопедією знань з історії України, він тримав у пам'яті чимало українських сюжетів московської, зокрема, арбатської історії. Не станемо гадати, про що міг розповісти вчений поетові, просто нагадаємо деякі факти з історії. Скажімо, в арбатських слободах українські майстри здавна знаходили справу для своїх золотих рук. Відомо, що за Івана Грозного вся місцевість Арбатської, Поварської, Нікітської вулиць, Пречистенка, Сивцев Вражек були відібрані під опричнину. Тут мешкали слободами люди з царської обслуги і в топоніміці відображено їх заняття. На Поварській вулиці жили кухарі й інша обслуга царської кухні. До неї прилягали ряд провулків, назви яких говорять самі за себе: Скатертний, Столовий, Ножовий, Хлібний... Ще були Плотницька й Кам'яна слободи, між Арбатською вулицею й Сивцевим Вражком знаходилася Іконна слобода, в якій жили й працювали царські іконописці, в тому числі з Києва.

Тоді Арбат абсолютно не сяяв культурою як, скажімо, передмістний Поділ у Києві, де з початку XVII століття вже існувала Києво-Могилянська академія — alma mater вищої освіти в Україні. Кількість студентів у ній весь час зростала, значну їх частину складали сини міщан, козаків, селян. Академія стала важливим чинником становлення національної самобутності української культури. Взагалі до середини XVII століття, тобто до Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, російська культура відчутно відставала від української. Це зумовилося ще з часів хрещення киян у 988 році та в найближчі роки — населення в Придніпров'ї, на Волині. Як визнають московські вчені, навіть через століття й більше «христианство нелегко входило в восточно-славянские глубинки — а вятическая

Мо́сковь представляла собой тогда именно такую глубинку... В начале XII века вятичи убили миссионера Кукшу — монаха Киево-Печерского монастыря — за его проповеди Слова Божия». Син великого київського князя Володимира Мономаха, засновник Москви Юрій Долгорукий, який народився і похований в Києві, не раз бував у цьому місті і на власні очі бачив величезний розрив у духовній культурі. З Долгоруким пов'язують зародження тенденції «майбутнього рівняння Москви на Київ»: «И уж так получается, что эту тенденцию заложил изначально Юрий Долгорукий с его известной упорной, фанатичной устремленностью в Киев»[1].

Після падіння Константинополя всередині XV століття Москва два століття фактично залишалася без культурно-освітнього орієнтиру та ідейної опіки. Історик Іван Забєлін писав: «Ум боялся явиться. Умная женщина становилась ведьмой, умный мужик — ведуном, колдуном, вещим. Патриархальное начало допускало ум только в старике. Ум был контрабандою, а знание прямо вело в ад. Еретик было страшное слово, оно означало всякого вольномыслящего, самостоятельно мыслящего».

Справді, в московських вищих колах побожність традиційно поєднувалася з ворожнечою до освіти. Відомий український і російський історик Володимир Іконников зазначав: «Само духовенство было несведуще в книжном учении и тем подрывало доверие к себе». Побутувало навіть прислів'я: «Кто по латыни научился, тот с правого пути совратился». Допускалася лише православна освіта, світська наука відторгалася. До того ж, як відзначив Грушевський, «в московських кругах скоса дивилися і на українських духовних і на їх школи та письменство. Київську академію московські власти в 1660-х роках хотіли зовсім закрити...» Проте обходитися без українських духовних мужів у Москві не могли. Український письменник Іван Шишов, який досліджував цю проблему, писав:

«У травні 1649 року цар Олексій Михайлович листовно просив київського митрополита Сильвестра Косова, який став наступником Петра Могили і рішуче був проти возз'єднання України з Росією, відрядити до Москви для перекладу Біблії випу-

---

[1] Москва 850 лет. Том 1. М.: Московские учебники, 1996. С. 40.

скників Києво-Могилянської академії Арсенія Сатановського і Дмитра Птицького. Замість Птицького, який згодом таки прибув до Москви, приїхав з Києва Єпіфаній Славинецький. Кількість оригінальних і перекладних творів одного лише Славинецького в Москві доходить до ста п'ятидесяти. Досить цінним є його «Латино-слов'янський словар», якого вони з Сатановським уклали ще в Києві, а переглянули й видали вже в Москві. Грунтовним є і «Греко-слов'яно-латинський лексикон», де зафіксовано до семи тисяч слів. «Філологічний словник», упорядкований двома нашими сподвижниками, пояснює церковну термінологію та її вживання. Славинецький відредагував ще «Буквар» (1657 р.) й написав ряд педагогічних праць. До того ж, 1653 року в Чудовому монастирі він заснував першу в Москві греко-латинську школу і був її ректором. Як бачимо, наука до Москви прийшла з України»[1].

Справді, з середини XVII століття почалося перенесення в Москву, так би мовити, київської вчености. Михайло Грушевський підкреслював те важливе значення, яке «українська наука XVII в. мала для розвою письменства й культури московської». Якось я знайшов визнання цього історичного факту в монографії Я.Д. Дмитерка «Общественно-политические и философские взгляды Т.Г. Шевченко», що вийшла у видавництві Московського університету ще в сталінські часи (1951 рік): «Видатні вчені України славилися далеко за межами своєї країни... Українські вчені внесли суттєвий вклад у розвиток загальноруської культури. М.В. Ломоносов, наприклад, вивчав грамоту за знаменитою граматикою Мелетія Смотрицького». Власне, в Росії аж до XVIII століття користувалися граматиками українських просвітителів Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького (Ломоносов називав граматику Смотрицького «вратами премудрости»). Надзвичайно важливе значення мало те, що в Москву прибули вчені мужі з Києво-Могилянської академії. Скажімо, в 1664 році в Москву переїхав випускник Києво-Могилянської академії, відомий громадський і церковний діяч, письменник, просвітитель Симеон Полоцький. Через три роки він став учите-

[1] Іван Шишов. Самозахист на чужині (з московської україніки) // Українська діаспора, 1992, № 1. С. 46

лем царевича Олексія, а після його смерті — царевича Феодора та царівни Софії. Полоцький заснував у Кремлі світську друкарню і, по суті, став засновником поетичного та драматичного жанрів у російській літературі. У 1674–1690 роках Патріархом Московським і всія Русі був Іоаким, вихованець Києво-Могилянської академії[1]. Сподвижник Петра І Феофан Прокопович був українським письменником, церковним і культурним діячем.

В Московській Слов'яно-Греко-Латинській академії[2], яку очолював київський учений Стефан Яворський, а потім Іван Козлович з Переяслава, та інших російських «вузах» того часу працювали київські професори Феофілакт Лопатинський, Платон Малиновський, Стефан Прибилович, Феофіл Кролик, Гедеон Вишневський, Інокентій Кульчицький, Гаврило Бужинський, Іван Томилович, Іван Козлович, Павло Конюскевич, Георгій Щербацький, Софроній Мегалевич, Порфирій Крайський, Володимир Каліграф (друг Григорія Сковороди) та ін.

Вихованець Києво-Могилянської академії Г. Козицький був перекладачем і видавцем, філософ Я.Блоницький досліджував граматику, С. Тодорський уславився як філолог-орієнталіст, І. Хмельницький займався природознавством.

Відомо, як славився в Москві український церковний спів, особливо після приїзду в місто Є. Славинецького, А. Сатановського. В 1652 році до Москви прибули дев'ятеро співаків з України й залишилися тут назавжди. Через п'ять років до них приєднався київський співак Олександр Василів, пізніше — піп Іван Курбатів, а ще згодом — Федір Тернопільський. Поволі українські співи набули розголосся по всій Великоросії. Придворний, патріарший та архієрейський хори набиралися переважно з

---

[1] Між іншим, у сучасному російському енциклопедичному словнику відсутні відомості про те, що Полоцький та Іоаким вийшли з Києво-Могилянської академії. Мало хто знає також, що київський митрополит Кипріян ще в 1389 році став митрополитом московським і виправляв тут церковні обряди, залишивши для нащадків три послання з інформацією про церковний побут XIV–XV століть. Його прах покоїться в одній із ніш Успенського собору Кремля.

[2] Перший вищий навчальний заклад у Москві, організований в 1687 році, тобто через сім десятиліть після Києво-Могилянської академії.

українців. Згадав про це тому, що Бодянський цікавився такими фактами. В його щоденнику прочитав: «Будучи у М.А. Максимовича, узнал от него, что он где-то видел в Малороссии (кажется, в Киеве) требование из Петербурга, в царствование Анны Иоанновны, о высылке из киевской академии в придворные певчие студентов с голосами и умеющих играть изрядно на скрипице...»

З кінця XVI століття в Москві працював український друкар і палітурник О. Радишевський, який, зокрема, видав Євангеліє в 1606 році і «Устав» у 1610 році. Та головне, що книги київського друку на початку XVII століття досить широко розповсюджувалися в Москві та Московській державі. Наприкінці 1627 року в Росії було видано указ про те, щоб «впредь никто никаких книг литовской печати не покупали», втім, ця нетерпимість на практиці продовжувалась недовго. Київські книги не лише вільно поширювалися в Москві, але навіть тут передруковувалися.

Після Переяславської угоди ця тенденція значно посилилася. «Особенно быстро и в большом количестве стали распространяться киевские книги в Москве при патриархе Иоасафе II, когда цензура некоторых из привозимых в Москву книг киевской печати была поручена Симеону Полоцкому, который, конечно, не очень строго относился к сочинениям своих друзей»[1]. Навесні 1672 року в Москву приїхали київські міщани Яким Супрунов та Іван Васильєв і служитель печерського монастиря Матвій Федоров, які привезли значну кількість книг з Києво-Печерської лаври, судячи з усього, торгівля цими книгами була небезуспішна. «Несколько месяцев спустя архимандрит Киево-Печерской лавры Иннокентий Гизель... послал в Москву двух мастеров печатного двора Киево-Печерской лавры, батырщика Алексея Мушича и Тимофея Кушву с другими книгами печерского издания... Приехав в Москву, Мушич и Кушва наняли лавку и открыли в ней продажу книг. Достоин внимания самый факт открытия в 1672 году в Москве киевлянами, хотя и временной, но всё-таки специально книжной лавки. Дело в том, что до самого конца третьей четверти XVII в. в Москве не было книжного ряда... книги продавались в овощном ряду вместе с другими товарами... Не

[1] Виталий Эйнгорн. Книги Киевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII в. М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1894. С.4.

была ли «книжная лавка» наших киевлян первою попыткою поставить самостоятельно частную книжную торговлю в Москве?»[1]. До речі, книги, привезені киянами в Москву, були невідомими в Росії: «такой книги московской печати не бывало».

В 1674 році в Києві був уперше надрукований «Синопсис», складений одним із місцевих православних ієрархів, здогадно ректором Києво-Могилянської академії, а з 1656 року — архимандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем (1600–1683). В цій книзі говорилось про єдність історії Великої, Малої і Білої Русі, про єдину державну традицію Київської Русі й навіть про єдиний «руський» або «православно-російський народ». Аж до початку XIX століття «Синопсис» використовувався в Росії як офіційний підручник історії, а книгою «для народу» залишався ще довше. «Синопсис» фактично започаткував російський історичний наратив. Скажімо, Василь Татищев називав його одним із основоположних джерел своїх поглядів. Михайло Грушевський віддав багато сил і часу розвінчанню «звичайної схеми "русскої" історії», яку популяризував «Синопсис».

Промосковський «Синопсис» всіляко підтримувався властями, проте на час його виходу в світ випадають і гоніння на київські книги в Москві. Зокрема, в 1675 році було постановлено, щоб із Києва «преосвященный архиепископ книг никаких в царственный град Москву на продажу не присылал». У 1720, 1727, 1728 роках були видані укази, за якими московський Синод зажадав, щоб на Україні книжки видавалися не інакше, як за суворим порівнянням із російськими текстами. Київський митрополит Рафаїл Заборовський дістав вказівку вилучити з усіх українських церков українські видання і замінити їх на московські.

Наступали часи, коли в книжковій справі, як і взагалі в національній культурі, малоросам, говорячи словами Грушевського, «прийшлося почути над собою московську зверхність, а з

[1] Там само. С.7. Іван Забєлін писав, що лише всередині XVIII століття торгівля книгами в Москві в основному зосередилася в двох спеціальних лавках, одна з них знаходилася в старовинному будинку на місці сучасного Історичного музею, друга лавка Санкт-Петербурзької Академії наук — неподалік на Нікольській вулиці.

тим і видання і школи українські взято під московську цензуру, дуже підозріливу і неприязну».

Поскільки київська друкарня продовжувала випускати свої книги, незважаючи на московську заборону, у 1766 і 1772 роках велено було припинити українські видання і слово в слово передруковувати московські. Між іншим, архимандрит печерський Зосима в 1769 році просив у Синоду дозволу друкувати бодай букварі не московські, але йому було відмовлено.

Іван Шишов зазначає: «Виходило, що російська урядова й церковна верхівка охоче відчиняла свої двері нашим культурно-освітнім діячам та при цьому ревниво ставилася до українського впливу на московський спосіб життя. Та хоч би яким відчайдушним був той спротив, а вплив української культури виявився досить потужним. Своєю діяльністю в Москві українські вчені зробили справжній переворот у світогляді росіян, примиривши їх із західною наукою та суто українським православ'ям»[1].

Наївно було б шукати повсюдну підтримку цього висновку в московських виданнях, але в сучасній російській літературі визнається: «Вообще культура, известная нам сегодня под названием русской, была в XVIII и первой половине XIX в. плодом совместного творчества элит русской и украинской...»[2] Так само на Заході є історики, які поділяють цю точку зору. Скажімо, дослідниця Ліа Грінфельд (США) стосовно XVIII століття зазначає, що «не менше 50 процентів російських націоналістів першого призову були українцями».

Український народ відзначався високим рівнем культури і писемності. Відомий мандрівник і письменник Павло Алеппський, який в середині XVII століття двічі побував в Україні, писав, що на «землі козаків» майже всі українські сім'ї, не лише чоловіки, а й дружини та дочки вміли читати. Переписи 1740 і 1748 років свідчили, що в семи полках Гетьманщини, Полтавської і Чернігівської губерній на 1094 сіл припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Проте невдовзі наслідки національ-

---

[1] Іван Шишов. Самозахист на чужині (з московської україніки) // Українська діаспора, 1992, № 1. С. 48.

[2] А.И. Миллер. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб.: Алетейя, 2000. С. 32.

ного гніту далися взнаки. За даними 1768 року на території трьох пізніших повітів Чернігівщини одна школа припадала вже на 746 душ населення, на цій же території через сто років — на 6750 душ, а загалом по губернії — на 17 143 душі населення[1]. Перепис 1804 року показав, що українці один із наймалописьменніших народів Росії. Всередині XIX століття Шевченко гірко писав про «народ отой убитий». Наприкінці цього століття на сто душ українського населення припадало лише 13 письменних.

Великий і самодостатній народ з багатющою культурою і мовою Московщина перетворювала на малий російський, а в радянські часи нарекла «молодшим братом»...

Пішли в Московію від мене письмена,
Мої міста значиміші у датах,
Мій край — колиска слова і зерна...
Але чому ж я звуся «меншим братом»?

Вадим Крищенко

...Ми вже домовилися, що весь цей матеріал має інформативний характер, не пов'язаний з Бодянським, але сюжет з українським гетьманом Сагайдачним розглянемо безпосередньо в контексті зустрічі Шевченка з Бодянським.

«За що скородили списами московські ребра?? »

Цілком імовірно, що, приїхавши в Москву, Шевченко міг попросити Бодянського показати йому конкретне місце козацького штурму московських мурів. Та й сам історик Бодянський не міг не привести Шевченка туди, де гарцювали козаки Сагайдачного. Якщо вже Бодянський переказував іншим історичні сюжети з книги француза де Кюстіна, то не розповісти своєму другові Шевченку про неймовірний похід українського гетьмана Сагайдачного на Москву він аж ніяк не міг. Пам'ятаймо, що Бодянський обіцяв поетові повідомляти про все гідне уваги «з історії

[1] Мирослав Попович. Нарис історії культури України. К.: АртЕк, 2001. С. 247.

батьківщини». Тим більше, що **Бодянський, у якого бував Шевченко, жив тоді зовсім недалеко від Арбатських воріт!**

У січні 1847 року в листі до Бодянського, написаному рукою Пантелеймона Куліша (з припискою Шевченка), було вказано таку адресу: «Його високоблагородію Осипу Максимовичу Бодянському против арбатского съезжего дома[1], в доме Дзюма, Дзыма albo cos podobnego...»

Такого домовласника розшукати не вдалося, але, судячи з усього, Куліш призабув прізвище, що й не приховував, і назвав його навздогад. В «Адресном календаре жителей Москвы на 1846 год» читаємо: «Бодянский Иосиф Максимов., сост. в 8 кл., Экстра-Ординарный Профессор, Арб. ч. прих. Старого Вознесения д. Дица». **Тобто, Бодянський Осип Максимович, цивільний чиновник 8-го класу, екстраординарний професор Московського університету мешкав в Арбатській дільниці, в будинку Діца в приході церкви Старого (Великого) Вознесіння**, яка виходила й тепер виходить на Велику й Малу Нікітські вулиці. Саме в трапезній цієї церкви відбулося вінчання Пушкіна з Гончаровою. З «Алфавитного указателя к плану Арбатской части» дізнаємося, **що будинок московської міщанки Діц Олени Федорівни (можливо, тоді, коли в ньому був Шевченко, будинок належав її чоловікові) знаходився в Столовому провулку, що знаходиться поруч з Великою Нікітською вулицею** — перший від неї повздовжній провулок у бік Арбату (тепер — будинок № 10). Це підтверджується й тим, що навпроти справді була розташована колишня Арбатська поліцейська дільниця, частина якої на розі з Малим Ржевським провулком збереглася до цього часу[2].

---

[1] В енциклопедії Брокгауза і Ефрона читаємо: «...Съезжим домом или просто съезжей называлась полицейская расправа в каждой части города, с пожарными служителями при ней».

[2] Очевидно, Бодянському подобався цей арбатський район біля церкви Старого Вознесіння, бо пізніше він перебрався до іншого будинку, але зовсім недалеко. У спогадах Григорія Данилевського зустрічаємо адресу Бодянського восени 1851 року: «Бодянский тогда жил у Старого Вознесения на Арбате, на углу Мерзляковского переулка, в доме ныне Е.С. Мещерской, № 243». В «Алфавитном указателе к плану Арбатской части» знаходимо точну інформацію про цей будинок за № 243: «Мещериновой Надежды Александровны, коллежской ассесорши, на ул. Большой Никитской».

Від будинку, де жив Бодянський, усього півкілометра до храмів Бориса і Гліба та святого Тихона, до Арбатських воріт. Повторю: неможливо повірити, щоб історик Бодянський не привів до цих церков Шевченка, не показав, де колись стояли Арбатські ворота, не розповів про їх штурм козаками Сагайдачного... В щоденнику Бодянського в червні 1852 року є запис про те, що він показав усю Москву письменнику із Сербії, графу Пучичу. Бодянський навіть піднявся з гостем на дзвіницю Івана Великого: «Взобрались до самого креста, откуда спускались около 12 минут». Для професора, хворого ногами[1], це був подвиг, адже для підйому на дзвіницю треба було подолати 409 сходинок! Але незмірно більше Бодянський міг зробити в Москві для Шевченка!

Мені, московському й арбатському довгожителю, легко зрозуміти, чому Бодянський привів Шевченка на Арбат, де стояли козаки Сагайдачного. Всім нашим гостям я показую площу Арбатські Ворота[2], і творчих людей, як, скажімо, Миколу Жулинського, Павла Мовчана, Леся Танюка, Богдана Ступку, Івана Чижа, це завжди цікавить і вражає. Гадаю, Тарас Григорович теж був вражений, схвильований...

Як би там не було, саме в Москві Шевченко поєднав у тугий поетичний вузол українську боротьбу проти поляків, кримських татар і московських військ:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра??.. Засівали,
І рудóю поливали...
І шаблями скородили.

---

[1] Олександр Кочубинський писав, що наслідком хвороби, яку переніс Осип Бодянський під час зарубіжного відрядження на межі 30-х і 40-х років (тяжка форма ревматизму ніг), стало те, що він втратив обидві ступні. Григорій Данилевський точно підмітив, що Бодянський ходив «обычною своею, ковыляющею походкой...»

[2] До 1993 року — частина Арбатської площі. Названа наприкінці XVIII століття після розібрання Арбатських воріт Білого міста, коли вона й утворилася.

Що ж на ниві уродилось??!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута[1].

Поетові рядки дивовижно перегукуються з поезією «Розрита могила» (1843 рік). Торкаючись у ній дуже болючої теми втрати під російським царем вольностей і здобутків, завойованих українським народом у боротьбі з польською шляхтою, Шевченко сублімував своє обурення в яскравому спалаху поетичних рядків про висихаючий Дніпро та російського розкопувача святих для українців могил:

Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...

В «Чигрині, Чигрині» теж виникає образ Дніпра, що висихає від історичних втрат України, теж згадуються могили, як одинокі свідки колишньої козацької слави: «Розсипаються могили, Високі могили — Твоя слава...» Ця тема Шевченкові боліла, пізніше у «Великому льосі» Шевченко напише, що «москалі в Україні»

Тепер уже заходились
Д р е в н о с т и шукати
У могилах... бо нічого
Уже в хаті взяти;
Все забрали любісінько.

Шевченко взагалі болісно сприймав розкопування археологами стародавніх могил[2]. У засланні він прочитав у журналі «Рус-

---

[1] Якраз ці рядки були відкреслені чиновниками III відділу позначкою «нотабене».

[2] Іван Дзюба слушно зауважує, що у Шевченка, як часто і в народній поезії, «могила» — це високий курган, насипаний над похованням воїна чи героя, а зрештою, — й просто курган. Не знаючи цього, російський перекладач не розуміє, чому поет заповідав поховати його на могилі, а не в могилі й спотворює Шевченковий текст: «Посреди степи широкой Выройте могилу».

«Могила в Шевченковій поезії (як і в народній словесності), — пише Дзюба, — це символ зобов'язливої історичної, родової пам'яті (переважно трагічної, але й героїчної), це втечище душі, яка хоче говорити з вічністю, з Богом».

Шевченко протестував проти розкопок курганів з позиції народної моралі: за нею, розривати могили — великий гріх.

ский вестник» (1856, № 1) про свіжу розкопку великого кургану й записав 12 серпня 1857 року в щоденнику: «Я люблю археологию. Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскапываний. Но лучше бы не раскапывали нашей славной Савор-Могилы[1]. Странная и даже глупая привязанность к безмолвным, ничего не говорящим курганам...» Втім, улітку 1846 року за завданням Київської археографічної комісії Шевченко сам брав участь у розкопинах кургану Переп'ять на Васильківщині. В березні 1858 року він познайомився в Москві з істориком і археологом Іваном Забєліним, який пізніше розкопував скіфські та грецькі могили у Причорномор'ї, а також Чортомлицьку.

Отже, сама присутність поета в Москві, яка тримала Україну під п'ятою, надала «Чигрину, Чигрину» рідкісної пронизливості й особливої скорботи за національною справою:

— Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає...

Знаменно, що саме вірш «Чигрине, Чигрине» Шевченко переписав до альбому «Три літа» першим, як смисловий заспів до всього циклу. Іван Дзюба пише про нього: «Вісімдесять шість рядків у цій поезії. А вона — як багатоактна драма чи, швидше, трагедія — зі зміною дії, наростанням напруження, кульмінацією, з ефектом катарсису. У світовій поезії політична лірика представлена багатьма блискучими зразками. У жанрі цьому вибрано свій канон: інтелектуально і емоційно наснажена поетична декларація, глибокий розвиток дорогої авторові ідеї, нерідко з пророчим пафосом. Усе це є і в Шевченка. Проте є в нього й інше, в чому й полягає неповторність його політичної лірики. А саме: «діалектичний» характер рефлексії, яка не тримається наперед намисленних меж, увесь час долає саму себе,

[1] Насправді, в публікації йшлося не про Савур-могилу, певно, відому поетові з думи про втечу трьох братів з неволі, а про іншу — Лугову.

поривається вусібіч і через свою внутрішню лірику приходить до максимальної об'ємності і відкритості (тобто принципової незакінченності — як запит до майбутнього)»[1].

У Дзюби читаємо про те, що в «Чигрині, Чигрині» Шевченко вперше з такою могутньою силою і пророчою звагою ставить на кін історії своє Слово правди.

Може, викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло.
І в тяжкі упруги...
Може, зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть, і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне...
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

Дзюба наполягає, що Шевченкові плачі та сльози — це не сентиментальний ритуал і не знаки безсилля чи благання співчуття, — це міра вистражданості, це спонука до акту боротьби, акту національного воскресіння.

Після такої вищої градації пристрасті — суто шевченківський катарсис: звертання до вічної людяності та до дівочого серця в його щирості — як до найістиннішої віддяки:

Може... може... а меж тими
Меж ножами рута
І барвінок розів'ється —
І слово забуте,
Моє слово тихо-сумне,
Богобоязливе,
Згадається — і дівоче
Серце боязливе

---

[1] Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 249.

Стрепенеться, як рибонька,
І мене згадає...
Слово моє, сльози мої,
Раю ти мій, раю!

Раювання в щирості й правді і було власне Шевченковим вибором, а гнів, пристрасть боротьби, «ножі» — це те, до чого невблаганно штовхало життя, чого вимагала Доля: не своя (тільки), а людей, народу України, і що, отже, ставало і його, Шевченковим єством. Ось на цьому широкому й трагедійно осяяному душевному просторі між двома полюсами — лагідної ніжності й скорботного гніву — і творилася Шевченкова поезія, а звідси й усе нестримне вирування її самовладних голосів[1].

Очевидно, своїми болючими враженнями й роздумами поет поділився з московськими друзями, передусім з Михайлом Щепкіним. Немає сумніву, що той прочитав «Чигрине, Чигрине». У цьому контексті важливо нагадати, що цей вірш друкувався раніше з посвятою великому російському акторові, — певно, на підставі одного з утрачених рукописних записів, але у відомих нам автографах такої посвяти нема.

«Заворожи мені, волхве...»

Автори Шевченкової «Біографії» 1984 року стверджували, що «з М. Щепкіним Шевченко познайомився десь у червні 1843 р. під час гастролей актора в Києві». Сучасний російський дослідник Віталій Івашнєв теж заявляє, що «знайомство відбулося в 1843 році»[2]. Цю версію, висловлену ще наприкінці XIX століття учнем Осипа Бодянського Миколою Стороженком, підтримують і автори «Коментарів» до 2-го тому Повного зібрання творів Шевченка в дванадцяти томах[3]. Але в «Коментарях» до 5-го тому цього ж видання читаємо, що поет зустрівся з артистом, очевидно, в 1844 році в Москві, коли Шевченко повертався з України до Петербурга.

---

[1] Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 251–252.

[2] Виталий Ивашнев. Щепкин. М.: Молодая гвардия, 2002. С. 197.

[3] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Поезія. 1847–1861. Т. 2. С. 694.

Михайло Щепкін жив тоді в Сретенській дільниці міста у Великому Спаському провулку, названому по церкві Спаса Преображення на Пісках (відома з 1621 року, знесена в 1934 році). Сам Щепкін у ті роки так називав свою адресу: «Большой Спасский переулок, во дворе церкви Спаса на Песках»[1].

Досить глянути на карту Москви, щоб зрозуміти, що буваючи у Щепкіна, Тарас Григорович уже тоді познайомився з Садовим кільцем, принаймні, на відрізку Садово-Каретної, Садово-Самотєчної, Садово-Сухаревської вулиць, з районом Сухарєвки і Трубної площі, Цвєтного бульвару, який виник у 1830 році. Ми переконаємося, що це, хоча й миттєвими спалахами, але відобразилося в Шевченкових листах.

Невістка Щепкіна, дружина його сина Миколи, письменниця Олександра Щепкіна (Станкевич) згадувала: «Михаил Семёнович жил в то время в собственном доме, в Спасском переулке, на Садовой, недалеко от Цветного бульвара... Михаил Семёнович решился призанять денег и купить этот дом ещё в 1830 году и жил в нём до конца 40-х годов. При доме был большой сад с фруктовыми деревьями, с клумбами для цветов около небольшой террасы, на которую выходила дверь из гостиной дома. В доме и в жизни семьи Михаила Семёновича сохранился тот быт, к которому он привык исстари в провинции, когда живал в Курской и Полтавской губернии».

Дружба двох великих митців, в минулому кріпаків[2], досить широко й докладно висвітлена в літературі[3], і ми торкнемося ли-

---

[1] Церква Спаса на Пісках знаходилася у Великому Спасопісковському провулку в дворі будинку № 12, недалеко від нинішнього № 16, де жив Щепкін. Будинок не зберігся. Тепер — це Великий Каретний провулок.

[2] Михайло Щепкін був кріпосним до тридцяти трьох років, його викупив з кріпацтва батько Варвари Рєпніної при значній підтримці свого молодшого брата, майбутнього декабриста Сергія Волконського, з яким Шевченко згодом познайомився. У 1905 році в Києві вийшла окремою брошурою стаття І. Павловського з журналу «Киевская старина»: «Заботы кн. Н.Г. Репнина о полтавском театре и выкупе артиста Щепкина».

[3] Див., наприклад: І.О. Волошин. Михайло Щепкін і Україна. К., 1963; Дерман А. Черты из биографии и творчества М.С. Щепкина. — В кн. «Записки актера Щепкина». М.-Л., 1933; Б.С. Земенков. М.С. Щепкин в Москве. М.: Московский рабочий, 1966; А. Клинчин. Шевченко и Щепкин // Театр и драматургия. Л., 1967 та ін.

ше тих сюжетів, які менше відомі й більше важливі в контексті цієї книги. Передусім нагадаю, як розповідала про знайомство артиста з поетом російська письменниця, правнучка Щепкіна Тетяна Щепкіна-Куперник:

«Любимыми друзьями Щепкина были его земляки: сперва Гоголь, а потом Шевченко. Дружба его с Шевченко стоит того, чтобы отдельно рассказать о ней. К началу сороковых годов Щепкин переживал тяжелое время в смысле творческом. Он уже успел отпраздновать пышный пир на празднике искусства, сыграв «Горе от ума» и «Ревизора». Как говорится, «отведав сладкого, не захочешь горького», и тот ужасающий репертуар, который держался тогда в драматическом театре, удручал его...

Не лучше обстояло и со стихами. Щепкин любил стихи и читал их великолепно. В русской поэзии тогда уже был Пушкин, который озарил ее невиданным блеском, преобразил русское стихосложение, обогатил русский язык. Но вслед за ним появилось множество стихотворцев, принявших его урок чисто механически. Большинство из них теперь забыто всеми, кроме литературоведов... И вдруг Щепкин, в доме которого следили за всеми литературными новинками, получил маленькую, скромную на вид книжку: «Кобзарь» Т. Шевченко на украинском языке.

Свежесть чувств, простота, музыкальность напева живо напомнила Щепкину песни милой ему Украины. Вместе с тем он почувствовал, что Шевченко не подражает народным песням, — наоборот, его стихи должны стать народными песнями. Стихи сразу очаровали Щепкина, и он один из первых угадал в Шевченко будущего великого поэта. Он стал пропагандировать в литературных и профессорских кругах Москвы (в которых был всегда желанным гостем) стихи молодого поэта и читал их постоянно. Особенно хорошо, говорят, читал он «Думы мои, думы мои, лихо мени з вами» — одно из первых стихотворений Шевченко[1].

Когда Щепкин узнал, что Шевченко, подобно ему, из крепостного звания и только каких-нибудь два-три года назад его вы-

[1] Вірш написаний, очевидно, пізніше від інших творів поета, що ввійшли до «Кобзаря» 1840 року, він є програмним вступом до першої поетичної збірки Шевченка. Педагог і перекладач, знайомий Щепкіна М. Соколов згадував: «Под конец обеда М.С. (Щепкін. — В. М.) прочёл стихи Шевченки, который издал тогда «Думы» на малороссийском языке».

купили на волю[1], он всецело понял ту боль и тоску, что слышались в песнях поэта, и горячо захотел с ним познакомиться. В первый же приезд Шевченко в Москву земляки, с которыми Щепкин никогда не терял связи, привели поэта к Щепкину, и начало их знакомства было и началом дружбы... Они пользовались каждой возможностью встречи: ехал ли Шевченко через Москву на Украину, приезжал ли Щепкин на гастроли в Киев. У Шевченко скоро не стало секретов от своего «великого старого друга». Он рассказал ему всю свою жизнь... К этому периоду их дружбы относится стихотворение Шевченко «Пустка», посвященное Щепкину...»[2]

Йдеться про вірш «Заворожи мені, волхве...», написаний у 1844 році, як відгук на зустрічі поета з артистом у Петербурзі, де Щепкін гастролював восени того року:

Заворожи мені, волхве,
Друже сивоусий,
Ти вже серце запечатав
А я ще боюся.
Боюся ще погорілу
Пустку руйновати,
Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати.

Рукописний список цього вірша під назвою «Пустка» Михайло Щепкін подарував Якові Кухаренкові під час перебування останнього в серпні 1856 року в Москві. 18 грудня 1856 року Кухаренко повідомив Шевченка: «В Москві Щепкін прочитав мені напам'ять «Пустку», я зараз одгадав: се, кажу, Тарас писав. Щепкін здивувався, що я вгадав. Хіба диво пізнати мову Тарасову, знавши Тараса добре? Щепкін, по просьбі, списав і передав мені твою, брате, "Пустку"».

Скоріше всього, саме Щепкін назвав твір Шевченка «Пусткою», зважаючи на те, що в ньому є образ хати-пустки. Здивова-

---

[1] Шевченко був викуплений з кріпацтва в 1838 році, тобто мінімум за п'ять років до знайомства з Щепкіним.

[2] Т.Л. Щепкина-Куперник. Избранное. М.: Советский писатель, 1954. С. 32–33.

ний Шевченко запитував Кухаренка в листі від 22 квітня 1857 року: «Яку він там тобі „Пустку“ читав? Я, поганий з мене батько. забув свою рідну дитину».

Стань же братом, хоч одури,
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити??!

Втім, як ми знаємо, вибір уже зроблено: «тім'я розбити» об самодержавний мур несправедливості та кривди.

У щоденнику педагога М. Соколова є згадка про те, що він слухав ці рядки у Щепкіна ще в липні 1856 року: «Под конец обеда М.С. Щепкин прочёл стихи Шевченки... Эти стихи, с горячим чувством, тронувшим меня до глубины души, прочтенные Михаилом Семёновичем, — "Пустка"». Знайомий Шевченка Василь Погожев на початку лютого 1858 року повідомляв поета із Володимира, що проїздом у Москві зустрівся з артистом: «...Достопочтенный и заслуженный старец-артист порадовал меня и всю мою семью добрым вниманием его, лестным знакомством и чрезвычайно приятным чтением одной новой басни и твоей «Пустки». Кажется, так называл старик, с теплотою вечно юной души и несостаревшегося сердца его, с особенным умилением прочёл эту «Пустку». Он прослезился, и мы все прослезились».

Цікаво, що й у той час поет не знав, про який його твір йдеться. 10 лютого він записав у щоденнику: «В.Н. Погожев пишет из Владимира, что он на днях виделся в Москве с М.С. Щепкиным и что он ему читал наизусть какую-то мою „Пустку“. Совершенно не помню этой вещи. А слышу об ней уже не в первый раз». Наприкінці 1858 року Михайло Максимович у листі до Шевченка також називав цей вірш «Пусткою». Відомий російський фольклорист Олександр Афанасьєв[1], який у своїх працях вико-

---

[1] Афанасьєв Олександр Миколайович (1826–1871) — історик, фольклорист, літературознавець. В 1849–1862 роках працював у Московському Головному архіві Міністерства закордонних справ. У цей період займався виданням пам'ятників усної народної творчості. З 1855 по 1863 рік вийшло вісім випусків «Народных русских сказок», які отримали широке визнання. В 1865–1869 роках побачила світ тритомна праця Афанасьєва «Поэтические воззрения славян на природу». Разом із сином Щепкіна Миколою Ми-

ристовував український фольклор, згадував: «С каким задушевным чувством читал он (Щепкін. — *В. М.*) его „Пустку“! Это прекрасное стихотворение... он любил повторять в своих беседах до самого последнего времени».

Справді, є свідчення про те, що Щепкін особливо часто й натхненно читав «Пустку» після смерті поета в 1861 році. Газети повідомляли як артист 30 вересня виступав на літературному вечорі в Московському університеті: «Стихотворение Шевченко „Пустка“... было прочитано им не только с воодушевлением, но даже с жаром, особенно последние стихи, в которых поэт надеется, что солнце правды, может быть, хоть сквозь сон посветит».

Може ще раз помолюся,
З дітками заплачу,
Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу...

хайловичем видавав журнал «Библиографические записки», який надовго визначив тип подібних періодичних видань. Газета «Литературный отдел Московских новостей» писала 25 березня 1858 року: «Начало издания "Библиографических записок" — явление чрезвычайно радостное для любителей русской литературы... Перед нами не только сборник библиографических известий, но собрание любопытных материалов, запас чтения, занимательного даже и не для библиографов-специалистов».

Шевченко познайомився з Афанасьєвим у Москві 12 березня 1858 року.

В опису книг, що залишилися після смерті поета, знаходимо книгу Афанасьєва «Что было на сердце» (1855 рік) з написом автора, а також книгу «Русские легенды», видану Афанасьєвим у 1859 році.

Варто зазначити, що Афанасьєв негативно ставився до Бодянського. В його спогадах читаємо: «Славянские наречия он, конечно, знает, но знания эти не ведут ни к чему... Упрямый, несколько грубый, он вдобавок ещё сильно кос, весьма необтёсан и фигурою своею живо напоминает Собакевича, который непременно на что-нибудь наступит или что-нибудь зацепит; входя в комнату, он страшно топает своими аляповатыми сапогами, подбитыми большими железными гвоздями». Ці слова — суціль несправедливі: Бодянський був видатним славістом, а важкувата хода його зумовлювалася відсутністю ступнів. Але таке ставлення Афанасьєва до Бодянського певною мірою пояснює те, що Шевченко в Москві жодного разу не перетнувся з Бодянським в оточенні Щепкіна, до якого був близький Афанасьєв.

Анатолій Коні, який зустрічав Щепкіна наприкінці 1861 року, згадував: «...Заливаясь слезами, говорил он по-малороссийски при мне не раз любимое стихотворение „Пустка“... и продиктовал его мне»[1].

В цих неминучих сльозах артиста при читанні Шевченкового вірша втілилися не стільки сентиментальність і емоційність літнього Майстра, скільки щира й глибока любов до генія та друга.

Проте не лише «Пустка» супроводжувала часту згадку Щепкіним свого друга Шевченка в московських інтелектуальних сферах. Той же Коні писав, що Щепкін читав й інші вірші українського поета. Є свідчення про те, що Михайло Семенович передавав соціальну напругу поезії Шевченка та антицаристський характер його поглядів. Уже згаданий Афанасьєв записав у 1856 році: «М.С. Щепкин рассказывал о Шевченке: он написал стихотворение „Пустка“, где сравнивает себя с опустелою хатою; старик знает его наизусть и читал мне стихотворение, в самом деле трогательное и прекрасное. Шевченко написал как-то стихотворение, в котором воспевал силу и могущество России и закончил этим саркастическим заключением: "Якого люду в ней нема? Француз, и нимиц, и татарин... и на всих языцах вси мовчат. Бо благоденствуют"».

Добре відомо, як «оспівував» імперську силу Росії Шевченко в поемі «Кавказ» (1845 рік):

У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! А люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

Нагадаю, що задум цієї поеми виник у Шевченка десь у кінці серпня — на початку вересня 1845 року, коли поетові стало відомо про загибель його знайомого Я.П. де Бальмена у Даргинському поході в липні того року. Наприкінці «Кавказу» Шевченко на-

[1] Навіть у книзі «Жизнь и произведения Тараса Шевченка» (1882 рік) Михайло Чалий називав цей вірш «Пусткою».

писав пронизливі рядки про трагічні стосунки Москви, царя й України:

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!

Ось які Шевченкові рядки читав Щепкін у Москві друзям! Ось із чим був у Москві незримо присутній великий Шевченко!

Про те, що соціально гострі, табуйовані твори Шевченка читалися в дружньому колі Щепкіна, свідчать, наприклад, спогади Катерини Юнге. Про приїзд Щепкіна в Петербург навесні 1858 року вона розповідала в спогадах: «Вскоре приехал на несколько дней Щепкин, и мы проводили чудные вечера, слушая его дивное, ни с чем не сравнимое чтение и его рассказы». Далі була фраза, викреслена олівцем з відомих причин: «И он, и Шевченко читали запрещённые стихотворения последнего».

В цьому контексті розповім один цікавий епізод, який першим записав Микола Маркевич у щоденнику 12 листопада 1853 року. Дійові особи: Шевченко та українські мужики. Місце дії — шинок.

«Він узяв зерно в руки, поклав на стіл зернинку і сказав: „Оце цар“. Потім навколо нього на помітній віддалі поклав коло зернин: „Оце пани“. Нарешті навколо цих зернин поклав ще купки, теж на віддалі, і сказав: „А се громада, люде простії“. Мужики сиділи, дивилися, слухали: „Примічайте, дивіться добре, де цар і де пани; замітили, які вони?“ — „Замітили“, — відповідає народ. Раптом Шевченко змішав усі купки і закінчив словами: “Шукай царя й панів! Де вони?..”»

Цю історію в Москві часто розповідав Михайло Щепкін, принаймні, про це є пряме свідчення Олександра Афанасьєва, датоване початком 1857 року:

«М.С. Щепкин рассказывал о Шевченке, как ходил он по малороссийским корчмам и объяснял народу, что такое царь и народ; возьмёт одно большое зерно — „во це царь“, около него положит несколько других зёрен — „во це министры“, потом ещё большой круг зёрен: „во це войско“, потом берёт их в горсть и

бросает в мешок с зерном, "а во це народ — шукайте ж: де царь, де министры и де войско!"»

Багаторазовий переказ історії вносив у неї певні нові деталі, втім, не змінюючи суті. Але головне, що в розповіді Щепкіна вона, судячи з усього, набувала широкої епічності, артист на конкретному прикладі малював образ народного поета, який ходив по країні й розповідав простим людям правду про царя і народ[1]. Біограф Щепкіна письменник Івашнєв стверджує, що навіть після смерті поета «Щепкін, згадуючи друга, ще раз розповість цю історію, намагаючись передати інтонацію голоса поета, його манеру, максимально наближені до оригіналу».

Михайло Щепкін став уособленням живого зв'язку між видатними представниками російської культури і великим українцем Шевченком. Пам'ятатимемо й розумітимемо цей феномен, описаний ще в часи Щепкіна. Скажімо, театральний критик Олександр Урусов зазначав:

«Все, что было лучшего в мыслящей России, не миновало общества и знакомства М.С. Щепкина. Пушкин питал к нему дружеское расположение. Рукою великого поэта написаны первые строки „Записок актёра Щепкина"[2], которые он тогда же начал по настойчивым убеждениям Пушкина. С Лермонтовым Михаил Семёнович сблизился во время недолгого пребывания его в Москве перед смертью. Дружба Щепкина и Гоголя известна всем, кто читал письма последнего. Белинский, Кудрявцев, Грановский были в доме Щепкина своими людьми, за тем же столом сиживали Герцен, Огарёв и Бакунин. Горячее чувство связывало покойного с Шевченком»[3].

---

[1] У 1859 році Михайло Максимович писав Шевченкові з Прохорівки, що на правому березі Дніпра він став особою міфічною, про яку розповідають легенди нарівні з переказами давніх часів. Цікаво, що ці слова Максимовича Максим Рильський у 1943 році наводив на доказ того, що «виняткове значення Шевченка для рідної країни розуміли Шевченкові сучасники ще за його життя».

[2] Пушкін написав від імені Щепкіна: «Я родился в Курской губернии Обоянского уезда в селе Красном, что на речке Пенке».

[3] Михаил Семёнович Щепкин: Жизнь и творчество. В 2-х томах. Т. 2. М.: Искусство, 1984. С. 100.

Дуже важливо наголосити тезу, висловлену шевченкознавцем П. Руліним наприкінці 20-х років минулого століття: «Хоч і зберігав Щепкін чисту українську мову, хоч і удавав він соковиті українські постаті на кону, але навряд чи помилимося ми, стверджуючи, що **українцем почував себе Щепкін тільки з Шевченком**, у якого національний темперамент виявлявся найяскравіше» (виділено мною. — *В. М.*).

Щепкін, який був на двадцять шість років старший за Шевченка, став його щирим другом і по-батьківськи ставився до поета[1]. У відповідь Шевченко, за словами Михайла Чалого, «боготворив свого друга». Один із перших красиво й переконливо написав про цю дружбу саме Чалий: «Дружба между Щепкиным и Шевченком, — несмотря на некоторое несходство в характерах и летах — понятна:

Издревле дружеский союз
Поэтов меж собой связует...

но, помимо этой поэтической связи, у них была ещё другая — национальная: оба они были уроженцы Малороссии, оба выбились на свет Божий из тёмного царства крепостной неволи, оба, наконец, отличались "врождённою деликатностью чувств", вопреки убеждениям... помещика П. М-са[2], не признающего такой деликатности за бывшими крепостными до третьего колена»[3].

Йшлося про Павла Мартоса, слова якого цитував Михайло Чалий: «Физиология человека очень сходна с физиологией лошади: порода много значит. Возьмите вы арабскую лошадь и тамбовскую. Так и в человеке: чем выше он рождён, тем благороднее в нём чувства. Дайте какое хотите воспитание мужику — он будет учён, даже умён (!), но найдёте ли в нём деликатность чувств, присущую одному дворянству?»

---

[1] До речі, Олександр Герцен писав про Щепкіна: «Четверть столетия старше нас, он был с нами на короткой, дружеской ноге родного дяди или старшего брата. Его все любили без ума...»

[2] Павло Мартос, український землевласник, Шевченковий знайомий з 1839 року, видавець «Кобзаря» в 1840 році.

[3] М.К. Чалый. Жизнь и произведения Тараса. С. 110-111.

Михайло Чалий, який особисто знав Шевченка, відповів Мартосу і всім, хто цікавився, цікавиться й ще цікавитемиться цією темою: вихідці з кріпаків Шевченко і Щепкін були наділені Богом «природною делікатністю почуттів». Біограф артиста А. Кізеветтер писав у книзі «М.С. Щепкин» (1916 рік): «Насколько умел Щепкин вызвать любовь к себе, как к человеку, можно видеть из всей истории его отношений к Шевченко». Щепкінознавець А.Б. Дерман зазначав: «Эта быстрая дружба нас не должна удивлять, хотя, казалось бы, значительным препятствием для неё являлась большая разница возраста... Но, помимо вечной «свежести сердца», о которой несомненно упоминают все, близко знавшие Щепкина, здесь играли роль и свои специальные причины: их тесно соединяли две такие связи, как одинаковое национальнальное и одинаковое социальное происхож дение...

В высшей степени поучительна, однако, окраска отношений: в теснейшей дружбе этих великих мастеров одной национальности и как будто одной социальной среды, — и тот и другой украинцы и крепостные, — самый внимательный анализ не находит и следа того, что можно назвать единством помимо общественного хотя бы настроения, не говоря уже об единстве политико-общественной позиции. Их связь — это чистейшей воды личная дружба».

Вже згаданий Віталій Івашнєв висловився так: «Дружба Тараса Григорьевича Шевченко и Михаила Семёновича Щепкина, казалось, зародилась задолго до их встречи, прямо со дня их рождения, несмотря на разницу в возрасте». Серед сучасних українських авторів виокремлю слова Івана Дзюби: «Стосунки Шевченка і Щепкіна — один із найзворушливіших зразків людської дружби, на яку здатні тільки великі серця. Звичайно, зближувала їх і спільність долі (кріпацьке походження), і національний корінь, і епос правди, і народність естетичного ідеалу, — але це ще не все, цього мало. Був ще, мабуть, в обох геній любові до людини, і він їх вирізняв серед багатьох інших щирих друзів, він їх незримо поєднав і єднав на відстані роками».

Додам до цього, що Тарас Шевченко серцем відчув добру душу Щепкіна і його щиру й повну зануреність у театр, абсолютну

відданість сцені, про що прекрасно сказав Сергій Аксаков: «Театр уже был для него необходимостью, воздухом, условием жизни... Жить для Щепкина значило играть на театре, играть — значило жить». Це було так зрозуміло й близько Шевченкові! Щепкіна-Куперник писала: «Поэт поддался благотворному влиянию светлой природы Щепкина. Он быстро стал его звать «батьку» — и это не было пустым словом: Щепкин полюбил его, как сына...» Справді, Тарас Григорович якось писав у листі до Михайла Лазаревського: «Поїду аж під Москву в гості до мого старого батька — до М.С. Щепкіна...»

Розділ 2.
«Бачив сьогодні уві сні Москву»

«В престольний град Москву»

В листі до Якова Кухаренка, написаному в квітні 1854 року з Новопетровського укріплення, Тарас Шевченко залишив чимало цікавого і до кінця нерозшифрованого про його перебування в Москві:

«Я оце сидячи лічу літа та долічуюсь до того року, як ми з тобою вперше побачились. Угадай, чи багато я налічив їх, тих нікчеменних марних літ? Трохи чи не буде чотирнадцять, коли не брешу, а як матимеш час, то сам здоров перелічи. Остатній лист твій получив я року Божого 1846-го в Миргороді. **І того ж Божого року**, написавши тобі лист[1] і гарненько власними руками у тім же богоспасаємім граді Миргороді оддавши на почту, **поїхав собі гарненько в престольний[2] град Москву**...» (виділено мною. — *В. М.*).

Шевченко в Москві у 1846 році? Ні, не було його тоді в місті. Щоправда, деякі шевченкознавці, наприклад, вже згаданий Леонід Хінкулов або автори книги «Шевченко в Москве» висловили припущення, що мова могла йти про весну 1847 року, але воно не підкріплювалося серйозними аргументами і не було підтримане більшістю вчених, зокрема, Петром Журом у «Трудах і днях Кобзаря». До того ж, сам Шевченко у щоденнику двічі чітко вказує рік, у який він востаннє перед засланням був у місті. 4 липня 1857 року поет записав, що бачив Щепкіна **«в последний раз в 1845 году»**. Ще більшої уваги заслуговує чітка констатація,

[1] Обидва ці листи невідомі.

[2] Це слово вживається у творах Шевченка один раз і безпосередньо зв'язане з Москвою.

зроблена Шевченком у Москві в березні 1858 року, коли він вів щоденник особливо скрупульозно: «**Я не видал Кремля с 1845 года**» (виділено мною. — *В. М.*). Тож прислухаємося нарешті до самого Шевченка. Директор Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України Микола Жулинський відносить події, описані Шевченком у процитованому листі, до весни 1845 року:

«Шевченко наприкінці березня — на початку квітня 1845 року, прямуючи в Україну, «з тиждень чи й більш блукав» по тій Москві, розглядав «як чоловік іностранний» «то церкви, то собори» і випадково зустрів чорноморського козака. Спинив він його і почав розпитувати:

«А що-то там пороблює наш кошовий Кухаренко? — Який, каже, Кухаренко? — Та Яцько, кажу! — Еге! каже, його на Зелених святках поховали. — От тобі й на! — подумав собі, — чи давно чоловік мені радив, щоб я бив лихом об землю, як той швець мокрою халявою об лаву. А його вже й поховали! — Попрощавшися з чорноморцем, зайшов у якусь стару-престару церков, одправив по твоїй душі панахиду...Так згадує Тарас Шевченко у листі з Новопетровського укріплення в квітні 1854 року до наказного отамана Чорноморського війська Якова Герасимовича Кухаренка. Навряд чи вдасться відшукати цю «стару-престару церков», в якій Шевченко замовив панахиду по своєму вірному другові, з яким познайомився далекого 1840 року в Петербурзі і який, на щастя, виявився живим...»[1]

Церкву, про яку писав Шевченко, точно вказати справді немає можливості. Проте можна назвати «старі-престарі» церкви, що збереглися до наших часів, які поет безперечно бачив. Принаймні, буваючи у Бодянського, Шевченко ніяк не міг обминути вже згадану церкву Старого Вознесіння та недалеку від неї церкву Феодора Студіта біля Нікітських воріт. У ній, можливо, не випадково, 26 лютого 1911 року відбулася панахида, приурочена до 50-річчя з дня смерті Шевченка.

У згаданому листі до Кухаренка Тарас Григорович взагалі пише про минулі події крупними мазками, не дотримуючись точного датування. Скажімо, виходить, що часом свого ареш-

---

[1] Микола Жулинський. Україна у Москві на Арбаті // Київ. 2005, № 3. С. 8.

ту він називає не 1847 рік, як це було насправді, а 1846 рік. Втім, нагадаю, що в «Автобіографії», написаній в 1860 році, Шевченко неточно назвав і рік свого звільнення: «В 1858 году 22 августа... освободили его из Новопетровского укрепления». Тоді як засланець залишив Новопетровське укріплення 2 серпня 1857 року, тобто на рік раніше. Або Шевченко заявляє в листі до Кухаренка: «Засадили мене в Петропавловську хурдигу...» Насправді поет був ув'язнений в казематі III відділу, а не у Петропавлівській фортеці, між іншим, ця вигадка (першоквітнева?)[1] стала джерелом численних помилок у біографічних працях про Шевченка. Або Тарас Григорович писав: «Через півроку вивели мене на світ Божий...» Насправді — через неповних два місяці...

Ще однією загадкою чи дивницею Шевченкового листа, на яку, здається, не звертали досі увагу, є переказ поетом слів Кухаренка: «...Чи давно чоловік мені радив, щоб я бив лихом об землю, як той швець[2] мокрою халявою об лаву». Річ у тому, що це дослівний (!) повтор жартівливої поради Кухаренка в листі до Шевченка, написаного 25 травня 1845 року: «Бий лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву». Лише на основі цього факту можна було б стверджувати, що Шевченко був у Москві 1846 року, бо ж у 1845-му він від'їхав із міста вже на самому початку квітня. Коли б не безліч отаких неточностей у Шевченковому листі. Щодо буквального повтору фрази Кухаренка, то той міг кілька разів говорити поетові наведені слова, а Шевченко, маючи добру пам'ять на народні приказки, запам'ятав їх надовго.

Цікаво, що Шевченко цілком у дусі довгого й місцями химерного листа пояснив невірну інформацію про смерть Кухаренка

[1] Ще Сергій Єфремов, який був редактором академічного Повного зібрання творів Тараса Шевченка, стверджував, що «оповідання про походеньки в Москві, записане під датою 1 квітня, цілковита фантазія». За ним і деякі інші дослідники вважали значну частину листа Шевченка до Кухаренка, написаного 1, 10 та 16 квітня, першоквітневим жартом. Це не так. До речі, 1 квітня 1858 року Тарас Григорович записав у щоденнику: «Обманывают и обманываются. Хорошо, если бы это случилось только первого апреля. Откуда взял своё начало этот нелепый обычай?»

[2] Це слово вживається Шевченком один раз у наведеному контексті.

сатанинськими витівками: «Ну так і єсть, що то мені в Москві зострівся не хто другий, як сам Іродів син сатана. Та й справді, яка-таки недобра мати понесе чорноморця в Москву? Чого він там не бачив? Адже чорноморці з коша прямують на столицю через Курське, через Орел та на Смоленськ, а не на Москву. Аж тепер тілько догадався, що я хоч і в школі вчився, а сам бачу, що дурень. Та ще хто і одурив? Сатана, ледачий син, бодай йому і в пеклі добра не було!»

Очевидно, стосовно Москви таки йдеться про 1845 рік, коли Шевченко побував у Миргороді, а ще до того їхав з Петербурга в Україну через Москву. Про цей приїзд Шевченка скупо пише Петро Жур: «**28 березня.** Прибув до Москви. Тут зустрівся з М.С. Щепкіним та О.М. Бодянським... **2 квітня**. Виїхав з Москви на Україну разом зі своїм попутником О.А. Лук'яновичем[1]...» Про шлях в Україну, розпочатий по щойно відкритій дорозі від Москви до Орла (здавна через Серпуховську заставу вів тракт в українські міста — через Тулу, Орел у Харків і Полтаву), Шевченко розповідав у російській повісті «Капитанша»: «В 1845-м... в конце марта месяца... выезжая из Москвы, нагрузил порядочную корзину всяким солёным и копчёным добром...»[2] Тарас Григорович зробив того разу по господарськи й раціонально, не рахую-

---

[1] Лук'янович Олександр Андрійович, поміщик Миргородського повіту Полтавської губернії, майор у відставці.

[2] Шевченко любив копченості й добре знав, що саме треба брати з собою в далеку дорогу. На початку 1857 року, знаходячись у засланні, він мав можливість власноручно закоптити шинку — «заготовил для трудного пути сей необходимый копченый продукт». Шевченко куштував «собственное произведение» довгий час, принаймні, 12 липня був абсолютно задоволений: «Ветчина оказалась превосходною, свежею, несмотря на то, что приготовлена еще в генваре месяце... Попробовавши дорожного продукта и найдя оный более нежели удовлетворительным, я самодовольно успокоился...» Більше того, 14 вересня в щоденнику зустрічаємо запис, зроблений на пароплаві після Казані: «Возвращаясь на пароход, купил я у смазливой перекупки соленого отварного ляща. И придя на пароход, задал себе настоящий плебейский пир. Кроме ляща и **новопетровской ветчины**, заключил я свой пир головкой чесноку с чёрным хлебом...» (виділено мною. — *В. М.*). У серпні 1857 року, прибувши в Астрахань, Шевченко в Піст упродовж дня шукав ковбасну лавку й був дуже незадоволений: «Прочитал всех цветов большие и малые вывески... но ни одна из них не сказала о продаже копчёных колбас».

чись з Постом[1]. Він не понадіявся на сумнівне харчування й дорожнечу на поштових станціях, а закупив чимало добротних продуктів, які, до речі, тоді коштували недорого. За кілька рублів можна було на базарі, в магазині чи закусочній придбати прекрасну шинку, копчену осетрину і ковбасу, смажену птицю. Та ще у поета були немалі гроші з собою: «Из Москвы я взял с собою ровно сто рублей серебром; с такою сумою как не доехать из Москвы до Киева?» Проте вже в Подольську мандрівник викинув закуплені продукти, бо кілька разів вони випадали в брудну снігову кашу, і жалкував з приводу того, що Тула «колбасной лавкой не может похвалиться».

«Зайшов у театр»

У Шевченковому листі до Кухаренка коротко згадується про те, що він «зайшов у театр...» Як відомо, Шевченко з молодих років був завзятим театралом. У повісті «Художник» він згадував своє кріпацьке минуле: «Бывало, промыслишь, как-нибудь эту бедную полтину и несешь её в райок[2], не выбирая спектакля. И за полтину, бывало, так чистосердечно нахохочуся и горько наплачуся, что иному и во всю жизнь свою не придётся так плакать и смеяться». В Петербурзі Шевченко відвідував Великий театр, зокрема на початку 1843 року висловлював своє захоплення виставою «Руслан и Людмила» й виконанням С.С. Гулаком-Артемовським ролі Руслана. Повертаючись із заслання, в Нижньому Новгороді поет записав у щоденнику 13 жовтня 1857 року: «Каковы-то теперь спектакли в Питере, на Большом театре?

---

[1] Михайло Чалий, уперше зустрівшись з Шевченком у Києві на Приорці у Івана Сошенка, запам'ятав: «Друзі саме снідали, зважаючи на Піст, досить убого: на столі стояла довгошия пляшка з горілкою, а в руках у обох приятелів було по половині солоного платаного судака, яким вони ласували без допомоги ножа, одриваючи шматки риби то руками, то зубами». Проте ввечері того ж дня Чалий побачив поета через вікно у ресторані готелю, де він у загальній їдальні уминав ростбіф: «Видимо, платаний судак викликав у нього чудовий апетит».

[2] Верхній ярус театрального залу, в Москві ще називався «райською ложею», гальоркою.

Хоть бы одним глазом взглянуть, одним ухом послушать». На сцені Александринського театру в сезоні 1841–1842 років Шевченко дивився п'єсу Г.Ф. Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик», а восени 1844 року — вистави за участю Михайла Щепкіна. Бував Шевченко і в Михайловському театрі.

Відомі спогади штабс-капітана, командира роти Єгора Косарєва, у якого Шевченко служив у Новопетровській фортеці, записані Миколою Новицьким, про те, як наприкінці 1851 року в засланні Тарас Григорович взяв участь у любительській постановці комедії Олександра Островського «Свои люди — сочтемся!», зігравши роль Рисположенського. «Поскільки, треба вам сказати, — генеральної репетиції у нас не було, а на репетиціях Шевченко ніколи по-справжньому не грав, то ми, зрозуміло, й не знали, який вийде з нього Рисположенський. Але коли на першій виставі він з'явився на сцені у відповідному костюмі й загримований та почав грати, так не тільки глядачів, а навіть нас, акторів, вразив своєю грою! Ну, вірите, немов він одмінився! Ну нічого в ньому не лишилося Тарасівського: чистий тобі п'яничка-крючкотвор тих часів — і виглядом, і голосом, і замашками!» А ще цікаво нагадати сюжет із тих же спогадів, як у антракті однієї з вистав «на сцені з'являється Тарас, одягнений малоросом, і молодий прапорщик Б., одягнений малоросіянкою, та як ушкварять українського тропака, так просто віддай все і мало! Від криків «біс» та аплодисментів мало казарма не розвалилася, їй-богу! Надивував нас тоді Тарас усіх своїм мистецтвом танку!»

Мало хто згадує тепер, що влітку 1857 року, мріючи про волю, Тарас Григорович писав найперше: «Увижу милые моему сердцу лица, увижу мою прекрасную Академию, Эрмитаж, ещё мною не виденный[1], **услышу волшебницу оперу**» (виділено мною. — *В. М.*).

Знаходячись у Нижньому Новгороді, Шевченко зізнався в щоденнику 4 лютого 1858 року: «Другой день нет спектаклей, бедных нижегородских спектаклей. И будто чего-то необходимого недостаёт». Вражаючі спогади про те, як сприймав Шевченко геніальну гру на театрі після заслання, залишив російський скульптор

[1] Ермітаж відкрито для публіки у 1852 році, коли Шевченко був у засланні.

Михайло Мікешин, який разом з поетом дивився в Маріїнському театрі американського актора Олдріджа в ролі короля Ліра:

«Театр мовчав, приголомшений враженням. Не пам'ятаючи себе від жалю, що стиснув серце й горло, не знаю, як опинився я на сцені, за лаштунками і відчинив двері до кімнати трагіка.

Картина, яку я побачив, вразила мене: в широкому кріслі, розкинувшись від утоми, напівлежав «король Лір», а на ньому, буквально на ньому, знаходився Тарас Григорович; сльози градом котилися з його очей, уривчасті, палкі слова лайки і ласки здавленим голосним шепотінням вимовляв він, вкриваючи поцілунками розмальоване олійною фарбою обличчя, руки й плечі великого актора...»[1]

Так у який же театр у Москві «зайшов» Тарас Григорович? На той час, як ми вже знаємо, в місті було лише два професійні імператорські театри — Великий і Малий, які знаходилися на Петровській (нині Театральній площі.) Сучасник писав: «На Большом дают оперы, балеты и трагедии; на Малом — комедии, водевили и небольшие оперы, на нём также играют французские актеры». На час приїзду Шевченка в Москву Щепкін уже понад 20 років працював у Малому театрі, і можна припустити, що Тарас Григорович відвідав саме його. Тим більше, що просто так «зайти» в театр без протекції було дуже нелегко, принаймні, недешево. Власне, білети перед спектаклем можна було купити лише у театральних баришників, але задорого. Пам'ятатимемо, що державну монополію на театральну справу було відмінено майже через 40 років — у 1882-му — і тільки після цього в Москві почали офіційно виникати приватні театри в спеціальних театральних приміщеннях і ставитися клубні спектаклі. А в часи Шев-

---

[1] У одного з сучасних авторів читаємо: «...Сцена, яку влаштував за лаштунками Маріїнського театру — ридаючи на Олдріджеві — Шевченко, викликала, не могла не викликати, відчуття незручності і в свідка цієї сцени, не кажучи вже про самого Олдріджа, і, звичайно ж, у нас із вами, читачів цих спогадів». Печальна сміховина Шевченкового злісного шанувальника. Він один знає, як мав себе правильно поводити Тарас Григорович у конкретній ситуації, яке саме конкретне почуття викликала його поведінка у великого негритянського артиста і, звичайно, він один знає, що саме мусимо відчувати всі ми — читачі спогадів... Згадується поетове: «І немає злому на всій землі безконечній веселого дому».

ченка, крім імператорських театрів, існували домашні театри в приватних особняках багатих дворян або деінде вже ставилися аматорські спектаклі в приватних будинках, у тому числі купецьких, що, до речі, заохочував тодішній московський губернатор Закревський. Але все це більше характерно для другої половини XIX століття. Відомо, що саме в домашньому аматорському спектаклі вперше вийшов на сцену Костянтин Станіславський.

Вірогідність потрапити в камерну атмосферу домашньої театральної вистави, на мій погляд, у Шевченка була значно нижчою, ніж із допомогою Щепкіна відвідати Малий театр. Правда, в літературі вважається, що на Великий піст, а Шевченко перебував у Москві якраз у цей час, театри взагалі не працювали. Біограф Щепкіна Гріц зазначав, що в 1844 році театри в Москві були закриті з 7 лютого по 2 квітня, а в 1845 році останній спектакль у Великому театрі пройшов 27 лютого. Як свідчив журнал «Театральная летопись», на ньому було 1335 глядачів, біля театру стояли 110 карет і 45 інших екіпажів. З цього дня театри не працювали до 22 квітня. За свідченням сучасника, «с первой недели поста артисты... наслаждаются сладостным бездействием». Це справді так, але в той час у театрах проходили концерти, передусім, вокальні та інструментальні, за участю інших виконавців, про що повідомляла газета «Московские ведомости».

У будь-якому разі Щепкін очевидно показав Шевченкові театр, у якому працював. Тим більше, що будинок Малого театру, зведений у 1821 році (архітектори О. Бове і А. Елькінський), нещодавно, в 1838–1840-х роках перебудував Костянтин Тон: були закладені арки цокольного поверху, фасад отримав другий ризоліт з портиком і став симетричним. А до того ж на початку 1840-х років площа біля Великого й Малого театрів була впорядкована, набула правильних прямокутних обрисів. Центром її став плац-парад для огляду військ.

«З тиждень чи й більше блукав я по Москві»

В згаданому листі до Кухаренка знаходимо цікаві подробиці про поетове перебування в місті: «... Приїхав я у тую Москву та й

гуляю собі по улицях, звичайне, як чоловік іностранний[1], розглядую собі то церкви, то собори... З тиждень чи й більш блукав я... по тій Москві...»[2] Зокрема поет побував у Кремлі, розглядав знамениту дзвіницю Івана Великого, нерозривно зв'язану з ликом Москви. Сучасник Шевченка, російський поет Олександр Полежаєв, вірші якого були у власній бібліотеці Тараса Григоровича, захоплено писав:

Опять она, опять Москва!
Редеет зыбкий пар тумана,
И засияла голова
И крест Великого Ивана!
. . . .
Итак, хвала тебе, хвала,
Живи, цвети Иван Кремлёвский,
И, утешая слух московский,
Гуди во все колокола!..

Втім, у Шевченка не зустрічаємо ніякої патетики, він абсолютно буденно зауважив, що «тілько вже не лічив ворон на Івані великому»[3]. Тож поет пройшовся по Іванівській площі, на якійсь колись голосно читали народові царські укази. Звідси й пішов вираз: «Кричати на всю Іванівську». Шевченко з цікавістю розглядав мовчазний Цар-дзвін, який тоді стояв упритул до дзвіниці Івана Великого[4], та мирну Цар-гармату. У книзі вміщені фотографії, які дають уявлення про те, що бачив у Кремлі Шевченко.

У контексті наукової праці недоречно домислювати, як Шевченко проводив час, але можна уявити місто, в якому він «блу-

---

[1] Це слово вживається у творах Шевченка один раз у наведеному контексті.

[2] У березні-квітні 1845 року Шевченко був у Москві тиждень.

[3] Між іншим, дуже точне спостереження Шевченка. Впродовж віків ворони обсідали кремлівські храми. Уже в цьому столітті близько 5 тис. ворон буквально ковзали по золотим баням. Але нині ворон у Кремлі майже не зосталося: їх розігнали навченими яструбами, яких тримають там кілька сот, і спеціальною відлякуючою музикою.

[4] В «Алфавитном указателе к плану Городской части» часів Шевченка в переліку церков дзвіниця Івана Великого числилася окремо, а ще був такий запис: «Колокол Большой (при Колокольне Ивана Великого)».

кав» кілька днів. Мені вдалося знайти яскраві й правдиві картини, залишені талановитим побутописцем Москви сорокових років, сучасником Шевченка, призабутим письменником Іваном Кокоревим (1826–1853). Ось що він писав про Москву Шевченкової присутності в ній:

«В продолжение двух-трех часов путешествия в Москве можно встретить все степени развития городской жизни, начиная от столичного шума и блеска до патриархального быта какого-нибудь уездного городка. Идешь, например, по широкой бойкой улице, с домами как на подбор, один другого лучше; по стенам из окон, из дверей манят тебя вывески всякого рода и цвета; направо и налево снуют пешеходы; мостовая горит под бегом рьяных коней; двери лавок устают затворяться и отворяться; узлы, кульки, тюки, ящики ежеминутно шмыгают то с возов, то на воза...

Только что перебежал улицу, сделал несколько шагов, глядь — совершенно другая декорация: всю улицу вдоль перерезает широкий бульвар с ветвистыми липами; по обеим сторонам его тянутся степенные дома, разнообразные по наружности, но одинаковые по цели, которую имели в виду их хозяева — устроить жилище для себя, а не помещение под известное число торговых заведений; приволье, простор, иногда даже слишком, видны во всем — и в богатых покоях, в которых есть где развернуться старинному хлебосольству, и в разных службах, занимающих просторный двор, с воротами настежь, и в тенистых садах, обнесенных решетчатым забором...

Еще несколько шагов — и другая картина... Вот она — область простого, идеального быта. Нет здесь ни мостовой, которую красиво заменяет зеленый луг с торною дорогою посредине; нет никаких принадлежностей городской суетной жизни; нет ни одного торгового или увеселительного заведения, если не считать двух мелочных лавочек с товаром рублей на сотню в каждой... Домики, все без исключения деревянные, одноэтажные, выстроены по правилам свободной архитектуры, один смотрит вправо, другой влево, и почти все имеют способность склоняться набок; на лавочках у ворот посиживают старушки, занимаясь вязаньем чулок; дети, милые дети, бойко играют в бабки или в шары; мохнатые куры безбоязненно разгуливают по улице, роясь в зем-

ле; на лугу пасется идиллическая корова; в луже, которую принято называть прудом, полощутся утки... Пройдешь этим укромным предместьем Москвы, — и пошли тянуться с обеих сторон огороды, замелькали сараи, крытые соломой, начали встречаться мужики и бабы, кто на косьбе, кто на пашне».

Узагальнюючи, можна сказати, що московський пейзаж упродовж усього XIX століття зберігав камерний, а то й патріархальний характер, що ствердився в післяпожежний період. Розташування й невеликі розміри будинків робили Москву антиподом Петербурга — самого «міського» міста Росії.

Свідченням того, що Шевченко напрочуд добре запам'ятав Москву, є запис у щоденнику 13 вересня 1857 року, який поет починає давно почутою приказкою:

«Казань — городок —
Москвы уголок...

Сегодня поутру увидел я издали Казань[1], и давно слышанная поговорка сама собою вспомнилась и невольно проговорилась... **Как издали, так и вблизи, так и внутри Казань чрезвычайно живо напоминает собою уголок Москвы: начиная с церквей, колоколов до саек и калачей, — везде, на каждом шагу видишь влияние белокаменной Москвы. Даже башня Сумбеки, несомненный памятник времён татарских, показалась мне единоутробною сестрою Сухаревой башни**». У двох фразах, точніше, навіть, у кількох словах, які стосувалися Казані, Шевченко мимохідь передав характерні риси Москви. В першу чергу її «белокаменность» і «першопрестольність», що пізнавалися передусім через храми й церковний дзвін.

Згадаймо, як про це писав Пушкін:

Перед ними
Уж белокаменной Москвы,
Как жар, крестами золотыми
Горят старинные главы.

Як бачимо, образ «белокаменной Москвы» у Пушкіна й Шевченка буквально співпадає. Золото сотень церковних куполів,

[1] Шевченко плив на пароплаві з Астрахані в Нижній Новгород.

яке вражало весь світ, стало головною образною характеристикою старовинної Москви — «Москва Златоглавая». Легкою рукою генія Шевченко доторкався до образно-символічного обличчя Москви.

Маркіз де Кюстін, який відвідав Москву майже водночас із Шевченком — у 1859 році — захоплено писав: «Огромное множество церковных глав, острых, как иглы, шпилей и причудливых башенок горело на солнце... Чтобы ясно представить себе все своеобразие открывшейся передо мной картины, надо напомнить, что православные церкви обязательно заканчиваются несколькими главами... Каждая глава увенчана крестом самой тонкой филигранной работы, а кресты, то позолоченные, то посеребренные, соединены не менее искусно сделанными цепями друг с другом. Постарайтесь вообразить картину, которую нельзя даже передать красками, а не то что нашим бедным языком!»

Про Москву церковну, Москву «сорока сороков» ми ще згадаємо, а зараз наведу спогад корінного москвича Івана Бєлоусова (1863–1930)[1]. «В Москве, говорят, сорок сороков церквей, и это близко к истине. Москвичи искони были богомольными людьми. Богачи московские проявляли особенную любовь к благолепию храмов, они делали вклады, вешали колокола, украшали храмы, содержали хоры певчих...»[2]

---

[1] В квартирі Бєлоусова у Фуркасовському провулку наприкінці XIX — початку XX століття бували Чехов і Гіляровський, інші відомі письменники і літератори. Всі вони бачили над письмовим столом Бєлоусова портрет Шевченка, а поет І. Назаров, який відвідав його в серпні 1901 року, розповідав, що Бєлоусов подарував йому свої переклади великого українського поета. До першої поетичної збірки Бєлоусова «Из «Кобзаря» Т. Шевченко и украинские мотивы» (Київ, 1887) увійшло 18 перекладів. Протягом 80–90-х років XIX століття Бєлоусов публікував переклади творів Шевченка в російській періодичній пресі та окремо видав у Києві «Маленький "Кобзарь"» (1892). В 1900 році в Москві видав збірку «Песни и думы Кобзаря», перевидану в 1903 і 1909 роках. 1906 року в Санкт-Петербурзі вийшов редагований Бєлоусовим «"Кобзарь" в переводах русских писателей», до якого ввійшло 129 творів Шевченка, з них 62 він переклав сам. У 1914 році вийшов збірник «Шевченко, его думы и песни. В переводе И.А. Белоусова». Він був автором популярних біографічних нарисів і статей про Шевченка.

[2] Иван Белоусов. Ушедшая Москва. М., 1998. С. 81.

З іншого боку, Тарас Григорович згадав про найпершу та найпоширенішу їжу москвичів — хліб, який уживався багатими і бідними, старими і молодими, духовними і світськими, щодня при кожній трапезі. А сайки (пшеничні хлібці найкрутішого замісу) та калачі цінилися особливо й продавалися на кожному кроці. В свій час у Москві, передусім у Хлібній слободі на Арбаті пекли хліб і уславлені калачі з 25 сортів житнього і 30 сортів пшеничного борошна. Калачі — пшеничні хлібці, випечені у формі замка з дужкою — відігравали в тодішньому побуті й харчовому раціоні важливу роль. Вони подавалися на розкішних банкетах, посилалися від царя патріархам і іншим духовним особам, а також ув'язненим, жебракам, пораненим стрільцям. Про московські калачі в народі складали прислів'я: «В Москве калачи на огонь горячи», «Куда лезешь с суконным рылом в калашный ряд» і т. д.

Тепер — про Сухарєву вежу, згадану Шевченком у зв'язку з вежею Сююмбекі в Казані. Можна лише дивуватися асоціативній точності й естетичній довершеності Шевченкового порівняння двох веж. Обидві вони родом із кінця XVII століття й зовнішнім абрисом справді схожі. Шевченко точно відчув і те, що вежа Сююмбекі така ж знакова споруда для Казані, як і Сухарєва вежа для Москви. Поряд із дзвіницею Івана Великого в Кремлі, вона була символом міста. Іван Кондратьєв писав у книзі «Седая старина Москвы»: «Кому из русских, даже не бывших в Москве, неизвестно название Сухаревой башни? Надо при этом заметить, что во внутренних, особенно же отдалённых, губерниях России Сухарева башня вместе с Иваном Великим пользуются какою-то особенною славою... Поэтому-то почти всякий приезжающий в Москву считает непременным долгом... хоть проехать возле Сухаревой башни». Вона знаходилася недалеко від помешкання Щепкіна, проте сюди Шевченка міг привести і Бодянський.

Вежа була побудована по лінії оборонного Земляного валу. Раніше тут була стрілецька слобода, в якій полк Лаврентія Сухарєва охороняв міські ворота. В народі вежу відразу полюбили, про неї говорили: «Иван Великий женится, Сухареву башню замуж берёт». Поет Є. Мількеєв писав у вірші «Сухарева башня»:

И эту башню — великану
Столицы — древнему Ивану
Молва невестой нарекла...

У нижній частині Сухаревської вежі були ворота і вартівні, над ними — палати, оточені відкритою галереєю. Наприкінці XVII — початку XVIII століть над палатами було надбудовано ще один поверх і 4-ярусна вежа, в 3-му ярусі якої знаходився великий годинник. Михайло Лермонтов писав: «...На крутой горе, усыпанной низкими домиками, среди коих изредка лишь проглядывает широкая белая стена какого-нибудь боярского дома, возвышается четвероугольная, сизая, фантастическая громада — Сухарева башня. Она гордо взирает на окрестности...»

З початку XIX століття біля Сухаревки виникла всім відома однойменна барахолка, в часи Шевченка Сухарєва вежа стала ключовою ланкою водопостачання цілого району міста. В «Алфавитном указателе к Плану Мещанской части» зазначалося: «Сухаревская башня и в ней главный резервуар Мытищинский водоприимный[1], на Мал. Сухаревской площади».

Сухаревська вежа зображувалася багатьма художниками, зокрема, такою, як її бачив Шевченко, вона збереглася на літографії Ф. Бенуа кінця 1840-х років. Серед інших картин нагадаємо відоме полотно Олексія Саврасова «Сухарєва вежа» (1872 рік). До речі, Саврасов працював у Московському училищі малярства і скульптури, коли в березні 1858 року там побував Тарас Шевченко, відвідавши свого знайомого викладача училища Аполлона Мокрицького.

Шевченко запам'ятав яскраву архітектурну споруду і багатий кам'яний декор у стилі московського барокко з готичною вежею, що радувала око червоним кольором із білокам'яними деталями.

Можливо, Тарас Григорович поштовхався на знаменитому Сухаревському ринку, який існував ще з кінця XVIII століття. Саме тут П'єр Безухов із романа Льва Толстого «Война и мир» в 1812 році купив собі пістолет. Володимир Гіляровський писав: «Вор-одиночка тащил сюда под полой «стыренные» вещи, скупщики возили их возами... Лозунг Сухаревки: "На грош пята-

[1] Джерельна вода з Митищ йшла по чавунних трубах через 1-у Міщанську вулицю на Сухаревку. Резервуар у 2-му ярусі вежі був розрахований на 7 тис. відер.

ков!”» Так було і за Шевченка. Менше відомо, що Сухарєвка славилася своїми букіністами і серед них особливою повагою користувалися професори Іван Забєлін і Микола Тихонравов, які причетні до московських сторінок біографії Шевченка.

«Упоравши в Москві, що мені там треба було...»

У листі до Кухаренка поет писав: «От я, упоравши[1] в Москві, що мені там треба було, вернувся знову в Київ...» З чим упорався в Москві молодий автор «Кобзаря»? В його «Біографії» (1984 рік) про це повідомляється небагато: «На Україну Шевченко виїхав через Москву, де зустрівся зі своїми друзями М. Щепкіним та О. Бодянським. Про зустріч з актором свідчить запис у щоденнику, куди поет занотував свій сон: „... увидел я в Москве Михайла Семёновича Щепкина, таким же свежим и бодрым, как я видел его в последний раз в 1845 году“. Здійснився також задум знову зустрітися з Осипом Бодянським...

Цілком можливо, що Бодянський познайомив Тараса Григоровича з дисертацією свого учня, сина болгарського емігранта Спиридона Палаузова «Иоанн Гус и его последователи» (у серпні вийшла окремим виданням)[2]. Особа Яна Гуса зацікавила Шев-

---

[1] Це слово вживається Шевченком один раз і потрапило до «Словника мови Шевченка» з посиланням на цитовану нами фразу.

[2] У грудні 1849 року Бодянський цікаво розповів у своєму щоденнику, як Палаузов, повернувшись із-за кордону доктором комерційних наук, здобував у Росії звання кандидата в галузі слов'янознавства: «...Держал испытание на кандидата, которое звание и получил не без труда. Это показывает, что такое ученые степени за границей и разница между их и нашими; там они даются исключительно за деньги, а здесь почти исключительно берутся грудью» («Русская старина», 1888. Т. 60. С. 401.).

Бодянський і в майбутньому підтримував контакти з Палаузовим. Скажімо, в щоденнику від 17 травня 1858 року занотував, що Палаузов надіслав йому чергові документи для публікації. Проте Бодянський був суворим редактором і вимогливим видавцем, зокрема, він повернув Палаузову дві надіслані тим історичні грамоти: «Так как то и другое прислано было им ко мне для помещения в „Чтениях“, но не вполне, то я и воротил ему назад, не желая в таком изуродованном виде предлагать старые памятники» («Русский архив», 1892, № 10. С. 445–446).

ченка, й на Україні він написав поему «Єретик». На цей раз Шевченко був у Москві недовго, поспішаючи на Україну».

Очевидно, саме від Бодянського ще в 1844 році, а потім і в 1845-му, поет одержав відомості про національно-визвольний рух чехів і словаків, про чеських і слов'янських будителів, про наукову діяльність П.Й. Шафарика, і ці розмови й матеріали спричинилися до задуму та створення поеми «Єретик», що спочатку мала назву «Іоан Гус», з наступною посвятою Шафарику (1845 рік). Важливе значення мало те, що Шевченко був ознайомлений з працями Шафарика «Славянские древности» та «Славянское народописание». Крім того, Шевченко використав не лише згадану працю учня Бодянського Спиридона Палаузова, а й статтю «Гуситы, Гус» в «Энциклопедическом лексиконе» А. Плюшара. Олександр Афанасьєв-Чужбинський свідчив: «Шевченко розповідав мені, що прочитав усі джерела про гуситів та епоху, що їм передувала, які тільки можна було дістати...» Поет цікавився цією темою й через багато років опісля написання «Єретика». Зокрема, 5 квітня 1858 року повідомляв Михайлу Максимовичу: «Читаю тепер «Гуса» Аннікова, добра штука». Йшлося про працю Є.П. Новикова «Гус и Лютер», увагу поета до якої привернув Куліш наприкінці 1857 року. Шевченко знайомився з дослідженням, очевидно, за комплектом «Русской беседы», де воно друкувалося протягом 1857–1858 років.

Куліш залишив цікаві спогади про те, як самокритично ставився Шевченко до вивчення ним самим джерел про Гуса: «Розмовляв Шевченко широко про свою поему „Іван Гус", почитуючи гарною дикцією своєю деякі місця, й жалкував, що писавши, не спромігся проштудіювати гаразд усіх обставин часу й самої особи чеського пророка німецької реформації». Втім, Іван Дзюба слушно зауважив, що справді грунтовні дослідження про Яна Гуса з'явилися в Чехії і Німеччині (та в російських перекладах) пізніше, вже в другій половині XIX століття, але глибокий критичний підхід до прочитаного й почутого та тонка інтуїція забезпечили Шевченкові такий об'єктивний підхід до теми, який витримав випробування часом навіть з погляду відповідності фактичному перебігові подій[1].

[1] Іван Дзюба. Від «Івана Гуса» («Єретика») до Кирило-Мефодіївського братства // Українська мова та література, 4 січня 2005 р. С.15.

Про те, що Шевченко був обізнаний з «Славянским народописанием» Шафарика у перекладі Бодянського свідчить запис останнього на аркуші зі списком осіб, яким було надіслано цю книжку (зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України): «146. Т. Шевченко (1 экземпляр)». Цей запис було зроблено 14 лютого 1844 року, коли Шевченко перебував якраз у Москві, тому, скоріше за все, Бодянський вручив книжку поетові особисто. Або ж у крайньому випадку переслав поштою пізніше. З «Єретика» Шевченка випливає, що він знайомився з уміщеною в книзі таблицею «Обозрение народов славянского поколения», де Шафарик подав відомості про одинадцять сучасних йому слов'янських народів:

І слав'ян сім'ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного...

Можна також з певністю твердити, що поет читав перекладені Бодянським «Славянские древности», а також, імовірно, статтю Бодянського, написану за Шафариком, про малоросійське наріччя у порівнянні з великоруським і білоруським («Полтавские губернские ведомости», 1845, № 13, 14).

Велика роль московських зустрічей поета з Бодянським і розповідей останнього про видатного діяча чеського й словацького відродження добре видна в посвяті «Єретика» Шафарику та висока Шевченкова оцінка його діяльності:

Слава тобі, любомудре,
Чеху-слав'янине!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді.
. . . .
Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів єси в одно море
Слав'янськії ріки!

В біографії Шевченка, написаній в радянські часи одеськими вченими, сказано лапідарно і рішуче: «Немає сумніву в тому, що

саме московський період викликав згодом до життя як поему «Єретик», так і посвяту цього твору Шафарикові»[1] (виділено мною. — *В. М.*).

Шевченко приязно згадав Шафарика у передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» (1847 рік). Він наголосив, що Шафарик і В. Караджич «остались славянами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали». Після заслання Шевченко передав Шафарику цю посвяту-послання з неповним текстом поеми. Василь Білозерський писав, що, за розповідями свідків, Шафарик «плакав вдячними сльозами».

Розмови з Бодянським та знайомство з деякими працями, рекомендованими ним, відлунюють у фразі зі згаданої передмови до «Кобзаря»: «Чую, а іноді й читаю: ляхи дрюкують, чехи, серби, болгаре, черногори, москалі — всі дрюкують...»

Вплив історичних праць на поему «Єретик» можна простежити, зосередивши увагу на поетичних узагальненнях:

Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слов'ян роз'єдинила
І тихо, тихо упустила
Усобиць лютую змію.

Полилися ріки крові,
Пожар загасили.
А німчики пожарище
Й сирот розділили.
Виростали у кайданах
Слав'янськії діти...

У цих рядках поеми, напевне, відбилися погляди, закумульовані в працях Шафарика та Бодянського, що розкривали взаємини між слов'янами та німцями в Середні віки. Про утиски слов'янських народів з боку німців, які намагалися асимілювати слов'ян, Шевченко міг, зокрема, читати в книзі Бодянського «О народной поэзии славянских племен», виданій в Москві в 1837 році, а також у статті чеського та словацького громадського діяча і поета Яна Коллара про літературні взаємини між

---

[1] Тарас Григорович Шевченко. Біографія. С. 107.

слов'янськими племенами і наріччями, що було її опубліковано 1840 року в журналі «Отечественные записки». В цій статті Коллар стверджував: «Тридцять два імператора, починаючи від Карла Великого до Генріха IV, незліченна кількість королів і князів з 800 до 1190 років працювали над переродженням слов'ян, поки, нарешті, не позбавили їх народності».

На разі Іван Дзюба справедливо наголошує, що далі негативне окреслення німецькості в Шевченка зникає, а в повістях він з великою повагою і навіть захопленням говорив про своїх знайомих німців. Так що закидати поетові ксенофобію, як це інколи робилося (навіть у Драгоманова чулися такі нотки), немає серйозних підстав. Тим паче накидати йому слов'янофільство російського гатунку.

«На Трубі, або на Козисі»

У згаданій нами статті Миколи Жулинського в журналі «Київ», де він торкається Шевченкового листа до Кухаренка в квітні 1854 року, зустрічаємо знакові слова: «Судячи з цього листа до Якова Кухаренка, Шевченко добре знав Москву, бо згадує і Новинський монастир, і Трубу (нині Трубна площа), і Козиху — район провулків Великого й Малого Козихинських...»

Справді, Тарас Григорович виявив неабияку обізнаність з Москвою, говорячи жартома про те, що в місті можна **«почваниться[1] перед московками[2] під Новинським або на *Трубе*, або на *Козихе*. Та, правда, в Москві всюди єсть де пощеголять[3]...»** (виділено мною. — *В. М.*). Дуже цікава й насичена фраза, що ніколи ще не піддавалася, так би мовити, москвознавчому аналізу. Більше того, в повному вигляді вона практично не цитувалася, частіше автори переказували Шевченкові рядки, позначаючи ті місця, де

---

[1] Це слово вживається у творах Шевченка один раз у наведеному контексті.

[2] З цієї поетової фрази слово «московка» в розумінні «жителька Москви» ввійшло до «Словника мови Шевченка».

[3] Це слово вживається у творах Шевченка один раз у наведеному контексті.

побував поет. Але за цими топонімічними знаками криється цікава інформація, відома Шевченкові. З'ясуймо!

Передусім відзначимо, що згадані відомості про Москву Шевченко зміг отримати впродовж якихось двох тижнів перебування в Москві в лютому 1844 року та наприкінці березня — початку квітня 1845 року. Деякі дослідники навіть писали, що це неможливо зробити за такий короткий час. Але в березні 1858 року хворий і змучений в засланні поет за ті ж самі два тижні встиг побачити в Москві ще більше. Так що молодий і здоровий тридцятирічний Шевченко, жадібний до всього нового, ввібрав у себе дуже багато з тодішнього московського життя. Тим паче, що його супутниками були, напевне, Бодянський і Щепкін, які добре знали місто. Від церкви Великого Вознесіння, біля якої мешкав Бодянський, рукою подати до Козихи і Новинського бульвару. Що ж до Труби (Трубної площі), то вона зовсім недалеко від Великого Спаського провулку, де знаходився будинок Щепкіна.

Сучасні москвознавці пишуть, що назва Труба пов'язана з трубою — водогін у стіні Білого міста (1587 рік), довжиною близько 5 метрів, через який протікала річка Неглинна. Проте нещодавно вийшли в світ неопубліковані раніше праці москвознавця Забєліна, в яких я знайшов таке твердження: «Трубою издавна назывался устроенный ещё в земляном валу деревянный проход для потока реки Неглинной». Тобто, назва ця набагато старша. В 1817 році річку помістили в підземний колектор, який також називали трубою, після чого утворилася площа, що отримала назву Трубної (тепер — між Цвєтним і Рождєствєнським бульварами та Неглинною вулицею). Тодішня неофіційна назва цієї площі в народі — Труба, про що, виявляється, знав Шевченко. Між Цвєтним бульваром і Трубною вулицею (до XX століття «Драчихою») в старому кам'яному триповерховому будинку знаходився трактир «Крим», що виходив на Трубну площу. Володимир Гіляровський писав у нарисі «На Трубе»:

«...Перед ним всегда стояли тройки, лихачи и парные "голубчики"[1] по зимам, а в дождливое время часть Трубной площади

[1] Різновидність візників. «Лихачі» возили, як правило, вигідних клієнтів. «Голубчики», вірогідно, пішло від типового окрику на коней: «голубчики!»

представляла собой непроездное болото, вода заливала Неглинный проезд...» В «Криму» збиралися грабіжники, злодії та шулери, відбувалися дикі оргії, цілодобово йшли картярські змагання[1]. Водночас, якраз у часи Шевченка на Трубну площу перевели з Охотного ряду торговців птахами та дрібними тваринами, а з Театральної площі — квітами та саджанцями. Сім'я студента Чехова жила на Трубній вулиці, через чотири десятиліття після Шевченка. Цей район став місцем дії кількох оповідань молодого А. Чехова, зокрема, «В Москве на Трубной площади»[2]:

«Небольшая площадь близ Рождественского монастыря, которую называют Трубной, или просто Трубой, по воскресеньям на ней бывает торг. Копошатся, как раки в решете, сотни тулупов, бекеш, меховых картузов, цилиндров. Слышно разноголосое пение птиц, напоминающее весну... На возах не сено, не капуста, не бобы, а щеглы, чижи, красавки, жаворонки, чёрные и серые дрозды, синицы, снегири... Труба, этот небольшой кусочек Москвы, где животных любят так нежно и где их так мучат, живёт своей маленькой жизнью...»

Вже згаданий нами перекладач Шевченкових творів Іван Бєлоусов особливо відзначав день Благовіщення (25 березня): «Особенным оживлением отличался в этот день «Птичий рынок» на Трубной площади, или, как её называли «Труба»... В день Благовещения этот базар увеличивался против обыкновенного в несколько раз. У москвичей существовал исстари обычай выпустить в этот день на волю птиц».

Цікаво, що **перший пам'ятник Шевченкові в Москві (не зберігся) було встановлено восени 1918 року на Трубній площі на початку Рождєственського бульвару**. Поет сидів у простому селянському одязі, в чоботях, спершись на коліна руками і схиливши голову в глибокій задумі.

Ще один момент хотілося б особливо наголосити. Поняття «Труба» ввійшло в сучасний лінгвоенциклопедичний словник Володимира Єлістратова: «Труба. Трубная площадь и Трубный

---

[1] Пізніше на цьому місці знаходився трактир «Ад», у якому розроблявся план першого замаху на царя Олександра II 4 квітня 1866 року.

[2] Вперше оповідання було опубліковано в 1883 році під назвою «В Москве на Трубе», що повністю збігається з назвою, вжитою Шевченком.

рынок в Москве (А. Чехов, В. Гиляровский, И. Шмелёв и др.)»[1]. Як бачимо, перше підтвердження у відомих авторів Єлістратов бере, починаючи з Чехова. Та ми вже знаємо, що Шевченко спеціально вжив термін «Труба» за кілька десятиліть до нього, тоді, коли, скажімо, Івана Шмельова ще й на світі не було. Виходить, що сучасним російським вченим слід уважніше ставитися до москвознавчих термінів українського поета. В тому числі й до вживання Шевченком поняття «Козиха», яке, до речі, взагалі непояснимо відсутнє у Єлістратова. Слово «Козиха» ввійшло до «Словника мови Шевченка», як «назва місцевості», але, на жаль, цього не удостоїлося слово «Труба», яке Шевченко також вжив у розумінні назви місцевості Москви. В словнику вказано, що «Козиха» вживається у Шевченка один раз, а насправді — двічі.

На самому кінці XVIII століття Козихою стала називатися місцевість у районі сучасних Великої Бронної вулиці та Єрмолаєвського провулка, де в XIV століттях знаходилося урочище Козине болото[2], а в XVI–XVII столітті — Патріарша слобода з тією ж назвою. З Козиного болота витікав струмок Чорторий. До нашого часу зберігся єдиний свідок колись численних тут озер і ставків — Патріарший став. Своє походження він веде від ставків, улаштованих в 1683–1684 роках патріархом Іоакимом на Козиному болоті, в Патріаршій слободі. Історик Москви XIX століття С.М. Любецький писав: «...На месте нынешней Козихи, близ патриаршего пруда, был К о з и й д в о р. С этих коз собирали шерсть к царскому двору; этим местом владели и патриархи; к Козьему двору были приписаны большие слободы». Вже в ті часи Козине болото межувало з ареалом Арбату. Всередині XIX століття Великий і Малий Козихинські провулки, які існують і тепер, разом з усією Козихою входили до Арбатської дільниці міста.

В той час, коли Шевченко бував у Москві, Козиха стала місцем проживання студентства, в основному бідного, бо в її

[1] В.С. Елистратов. Язык Старой Москвы. Лингвоэнциклопедический словарь. С. 615.

[2] Цікаво, що в 1846 році Шевченко поселився в Києві на так званому Козиному болоті коло Хрещатика. Судячи з усього, ця назва була йому на той час уже знайома по московській Козисі.

провулках здавалися дешеві кімнати. Кажуть, що на Козисі не було жодної квартири, в якій не проживали б студенти. Для них цей район був по-своєму престижним, як писав один журналіст, молоді люди вважали, що «селитися поза студентським табором порядному студенту соромно». Можна сказати, що Козиха виражала саму ідею веселого й незалежного студентства, про неї навіть було складено пісню, що стала своєрідним студентським гімном:

Есть в столице Москве
Один шумный квартал —
Он Козихою там прозывается!
От зари до зари,
Лишь зажгут фонари,
Вереницей студенты шатаются.

Московський старожил М. Богословський згадував: «Масса студенчества, в особенности приезжего в столицу из провинции, ютилась по комнатам, нанимаемым у промышлявших сдачею таких комнат квартирных хозяек[1] в местности Патриаршего пруда, Большой и Малой Бронной, Большого и Малого Козихинских переулков между Спиридоновкой и Тверской. Местность эта носила тогда название Латинского квартала в подражание парижскому кварталу, где сосредоточены высшие учебные заведения... По вечерам и до поздней ночи эти улицы оглашались весёлыми студенческими песнями загулявшего юношества, возвращавшегося из пивных и приспособленных к студенческим потребностям небольших ресторанчиков...» Між іншим, Шевченко ще раз згадує Козиху в щоденниковому запису від 12 липня 1857 року в зв'язку з тим, що служиві люди привозили в Новопетровське укріплення «модные нежные романсы, захваченные ими в салонах на К о з и х е...»

Таким чином, молодий Шевченко побував у студентському кварталі і добре розумів, що «пощеголять» тут можна «в достатній одежі» по-молодіжному, в неофіційній обстановці.

---

[1] Досить просторі студентські кімнати коштували 7–12 карбованців на місяць, за 25 карбованців можна було зняти квартиру з 3–4 кімнат з кухнею в центрі міста.

Ми не знаємо, де мешкав Шевченко під час його приїздів до Москви в 1844 і 1845 роках, але не виключено, що він міг зупинитися в особняку Рєпніних[1] в районі Козихи на Спиридоновській вулиці (тепер — вулиця Спиридонівка, між Малою Нікітською і Садово-Кудрінською вулицями). Назву отримала від церкви Спиридона, єпископа Тримифунтського, на Козиному болоті, відомої з 1627 року (розібрана в 1930 році). **Тоді Спиридоновська вулиця входила до Арбатської дільниці Москви й була «панською» вулицею.** До речі, вона знаходиться поруч із провулком, де жив Бодянський.

Чи ж могли Рєпніни зробити такий жест? Як відомо, в Яготині, де в 1843 році Шевченко познайомився з ними, поет був оточений щирою і дружньою увагою. Варвара Рєпніна писала тоді своєму духовникові Шарлю Ейнару, що в сім'ї всі його любили. Микола Григорович Рєпнін-Волконський (1778–1845) був сином князя Григорія Волконського, мати ж його — донька фельдмаршала князя Миколи Васильовича Рєпніна. Пік його блискучої військової кар'єри припав на війни з Наполеоном; він став прототипом Льву Толстому для образу Андрія Болконського. У 1813–1814 роках управляв Саксонією з титулом віце-короля, з 1816 по 1834 рік був військовим генерал-губернатором Малоросії. Відомий як людина ліберальних поглядів і покровительствував театру. Він залишився задоволений Шевченковими копіями з його портрета роботи швейцарського художника Й. Горнунга, і запросив Тараса Григоровича погостювати.

Перебуваючи в Яготині, Шевченко написав поему «Тризна», присвятивши її дочці Рєпніна:

«На память 9-го ноября 1843 года
княжне Варваре Николаевне Репниной

Посвящение

Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать;
И дар Господний, вдохновенье,
Должно слезами поливать.

---

[1] В цей час сім'я Рєпніних, з якою Шевченко недавно познайомився, жила в Яготині, але в особняку залишалася прислуга.

. . . .
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихостройными речами
Мечты о рае пробудил.

Саме про цю поетичну присвяту Рєпніна писала: «...Я прочитала; чиста і солодка радість сповнила моє серце. І якби мені спало на думку виявити свої почуття, я кинулась би йому на шию. Та я сказала собі: треба подумати, щоб виграти час, я вдруге перечитала вірші, потім підхопилась з місця; він (Шевченко. — *В. М.*) в цей час ходив по кімнаті, — я сказала йому: «Дайте мені свій лоб», — і поцілувала його чистим поцілунком... Наступного дня я розповіла мамі все, крім поцілунка»[1]. (До речі, мати Рєпніної допомагала доньці в клопотах про призначення Шевченка вчителем малювання в Київському університеті.) На клопотання Рєпніних міністр народної освіти С.С. Уваров 21 лютого 1847 року призначив Шевченка вчителем малювання. Цей документ одержано в Києві 2 березня, але оскільки поета тоді в місті не було, він довідався про нову посаду тільки в день свого арешту — 5 квітня 1847 року. В листі до Варвари Рєпніної з Орської фортеці 24 жовтня 1847 року Шевченко писав: «По ходатайству вашему, добрая моя Варвара Николаевна, я был определён в Киевский университет, и в тот самый день, когда пришло определение, меня арестовали и отвезли в Петербург... и я был уже не учитель Киевского университета, а рядовой солдат Оренбургского линейного гарнизона!» Так і повернулася круто й невідворотно доля поета...

Про свої враження від читання Шевченком поеми «Слепая» в жовтні 1843 року в маєтку Рєпніних Варвара Миколаївна розповідала в таких виразах: «О, якби я могла передати вам все, що пережила я під час цього читання! Які почуття, які думки, яка краса, яка чарівність і який біль! Моє обличчя все було мокре від сліз, і це було щастям, бо я змушена була б кричати, якби моє

---

[1] Спогади про Шевченка. К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. С. 128.

хвилювання не знайшло собі цього виходу; я почувала нестерпний біль в грудях».

Варвара Рєпніна щиро захоплювалася поетом, в розмові з матір'ю заявила, «що Шевченко для мене не чужий, що я люблю його і цілком вірю йому». Вона писала Ейнару, що ім'я Шевченка «належить до мого зоряного неба», називала його «геніальним поетом» і в листі зробила першу спробу коротко намалювати його біографію. Всі ці одкровення зроблені наприкінці січня 1844 року, тобто невдовзі після від'їзду Шевченка з Яготина 10 січня[1] і незадовго до його прибуття в Москву. 2 лютого 1844 року Рєпніна захоплено й патетично зверталася в листі до самого Шевченка: «Сестра моя, умирая, произнесла трижды слова: «Выше, выше, выше!» О, возьмите себе девизом эти таинственные слова; я вам их приношу в дар как избранному брату души моей. Выше душою, выше гением, выше сердцем. Вот цели, которые вы должны достичь... Пойте, пойте, выше, выше, выше!» Майже водночас з приїздом Шевченка в Москву Варвара Рєпніна почала писати роман про нього. В цьому творі є характеристика поета, виведеного під іменем Березовського: «Он был из малого числа избранных, которые, будучи багато одарёны провидением, не имеют нужды принадлежать ни к какому сословию общества и бывают приняты всеми с особенным вниманием... Он стихами своими побеждал всех... Он одарён был больше чем талантом, ему дан был гений».

Закохана в поета і його вірші, Варвара Рєпніна могла спонукати батьків, щоб вони запропонували Шевченкові зупинитися в особняку Рєпніних, але стверджувати це напевне не станемо.

«Почваниться перед московками під Новинським»

Великодні святкування в Москві так і називалися «Підновинськими гуляннями». Вони проходили в районі нинішнього Новинського бульвару між Кудрінською площею і Проточним провулком, а то й досягали Смоленської площі.

---

[1] Варвара Рєпніна писала: «Нарешті, настав день і час його від'їзду. Я з слізьми кинулась йому на шию, перехрестила йому лоб, і він вибіг з кімнати».

Наскільки важливими були для міста Підновинські гуляння в часи перших приїздів Шевченка до Москви, свідчить «Изъяснение плана Москвы», видане на початку 40-х років XIX століття. В ньому читаємо: «Бульвары. **Новинское гулянье**. Никитский. Тверской...» (виділено мною. — *В. М.*). Тобто, задовго до виникнення сучасної назви Новинського бульвару в свідомості москвичів він офіційно жив, як місце святкового гуляння. Ця пам'ять збереглася надовго. В путівнику «По Москве», виданому в 1917 році говорилося: «До сих пор еще живо в народной речи выражение „под Новинское..." На месте бывшего гулянья насадили бульвар, сохранивший название Новинский».

Насправді, **майбутній бульвар називався тоді вулицею Новинський вал і разом з Кудрінською і Смоленською площами входив до Арбатської дільниці міста**. Смоленська площа і Проточний провулок і тепер входять до району Арбат. Таким чином, територія **Підновинських гулянь, як і Козихи, знаходилася на Старому Арбаті**.

Підновинські гуляння були започатковані ще за Катерини II. У книзі відомого москвознавця XIX століття Михайла Пиляєва «Старая Москва» було вміщено репродукцію гравюри француза Делабарта «Народное гулянье под Новинском», що датована 1797 роком, тобто наступним роком після смерті російської імператриці. На просторій площі зображено святково вдягнених людей різних соціальних прошарків, у тому числі в розкішних екіпажах. Йде жвава торгівля, зокрема, ласощами, пряниками, м'ятною жамкою, пастилою, що, кажуть, була сорока сортів. Торгівля горілкою традиційно позначена шатрами з ялинкою нагорі, відвідувачі Підновинських гулянь смакують також збитнем (гарячий напій із підпаленого меду з прянощами); граються діти, бігають собаки, працюють балагани, молодь зібралася біля каруселей і гойдалок, жінки демонструють наряди... **Гуляння відбувалися на Святу неділю, а з 30-х років і на масницю (масляну, масляницю)**[1] аж до 1862 року, коли їх, у зв'язку з улаштуванням Но-

[1] С.М. Любецький писав: «Масленичное гулянье на Москве-реке продолжалось до тридцатых годов... наконец, перевели это гулянье под Новинское». Масниця впродовж багатьох сторіч зберігала характер народного гуляння, що супроводжувалося іграми, катаннями, їздою на конях. У зв'язку з цим у повісті «Музыкант» Шевченко називав її «бешеной масляницей».

винського бульвару, було частково переведено на Красну площу[1], частково на Дівоче поле[2].

Якось нікому раніше не прийшло в голову поцікавитися, коли була Пасха в 1844 і 1845 роках, в які Шевченко відвідував Москву. Бо ж так одночасно відповімо на питання, чи мав змогу поет бувати на Підновинських гуляннях. Виявляється, що у 1844 році Пасха випала на 26 березня, а 1845 року — на 15 квітня. В першому випадку, як нам уже відомо, Шевченко був у Москві з 10 або 12 до 20 лютого, а в другому — з кінця березня до 2 квітня. В обидва приїзди Шевченко, таким чином, не потрапив на пасхальні Підновинські гуляння, але перебував у Москві якраз у той час, коли їх уже чекали й про них велися розмови. Більше того, в лютому 1844 року Шевченко приїхав у Москву буквально через кілька днів після закінчення масничних гулянь і ще міг застати нерозібраним святкове містечко на Новинському валу, почути розповіді про Підновинські гуляння. Уявімо собі, яку інформацію про них міг отримати Шевченко.

В книзі С.М. Любецького «Старина Москвы и русского народа в историческом отношении с бытовою жизнью русских» (1872 рік) читаємо: «...Самое главное, шумное и людное гулянье с давних времён было **под Новинским**; прежде это гулянье было там не так вычурно обставлено, как в наше время: лишь с 1820 г. средину улицы обнесли перилами и начали строить там фигурные балаганы с цветными флагами и пёстрыми стенами... Урочище Новинское названо так потому, что близ него, в переулке, недалеко от Смоленского рынка, около Москва-реки, в старину находился монастырь, называемый Н а в и н с к и м, по имени храма во имя Иисуса Навина...»[3] Втім, Любецький наводив і іншу версію: «Нынешнее Новинское, будто бы было подгородною деревнею и называлось Н о в и н а м и; все приселки, близкие к городу, жалуемые за усердную службу

---

[1] Слово «красный» в російській мові здавна означає «красивий», «прекрасний», тому не вимагає перекладу в зв'язку з червоним кольором.

[2] І.О. Бєлоусов зазначав: «Перед тем, как народные гулянья стали устраиваться на Девичьем поле, они происходили в Подновинском — в то время там еще не было Новинского бульвара, а была площадь».

[3] Монастир знаходився на місці між сучасним Великим Дев'ятинським провулком і Новим Арбатом.

царями, назывались Новью, Новинками и Новинами». До цього більш прозаїчного пояснення приєднуються сучасні москвознавці.

Збереглося чимало свідчень очевидців підновинських гулянь у різні часи. Скажімо, один із них розповідав, що вся площа була заповнена натовпом, люди прогулювалися, вгощалися, ласували, сміялися, кричали... Бідняки, які не мали можливості заплатити за вхід у балагани, тіснилися перед їх балконами — там постійно грали оркестри і час від часу виходили паяци. Кожний балаган мав свою вивіску: «Первый фокусник на канате во всей империи»; «Ученье обезьян»; «Большой новый римский восковой кабинет»... На іншому кінці гуляння, в районі нинішньої Кудрінської площі, численна публіка обліплювала паровоз «Меркурій», що з'явився на Підновинському гулянні за десять років до появи в Москві першої залізниці. Паровоз возив по рейках коляски з публікою в супроводі полкової музики. Машиніст раз у раз смикав за гудок і погукував на пасажирів... Цей живий і популярний спектакль з «Меркурієм», за словами очевидця, «служить может явственным свидетельством приближения российского к Европе, открывая перед путешественниками и прелестными путешественницами нашими редкостные возможности передвижения быстрого и гигиенического». Підновинське гуляння відвідували й представники вищого світу. Приїжджали вони в екіпажах, години дві ходили по балаганах, а потім каталися навколо гуляння, вихваляючись своїми виїздами. Погода не завжди дозволяла жінкам досхочу хвастатися нарядами, тому франтихи-купчихи їздили з загорнутими за спину полами шуб, щоб одночасно показати і сукню — їх для тепла зодягали кілька, одну на одну — і підкладку шуби.

Кажуть, що Олександр Грибоєдов спостерігав за Підновинськими гуляннями з вікна свого будинку, що знаходився на розі Новинського валу і Дев'ятинського провулка (тепер — Новинський бульвар, 17). Підновинські гуляння відвідував Олександр Пушкін і Карл Брюллов, Микола Гоголь і Михайло Щепкін, сім'я Аксакових. Федора Достоєвського, який народився в Москві, приводив на них його двоюрідний дід, професор Московського університету В. Котельницький.

Євген Баратинський у поемі «Цыганка» залишив яскравий опис народних свят:

Неделя Светлая была
И под Новинское звала
Граждан московских.
Все бежало,
Все торопились: стар и млад,
Жильцы лачуг, жильцы палат,
Живою, смешанной толпою,
Туда, где, словно сам собою,
На краткий срок, в единый миг,
Блистая пёстрыми дворцами,
Шумя цветными флюгерами,
Средь града новый град возник:
Столица легкая безделья
И бесчиновного веселья,
Досуга русского кумир!
Там целый день разгульный пир!

Познайомимося і з прозовими спогадами очевидця, який розповідав про підновинські гуляння 40-х років XIX століття, коли в Москві бував Шевченко:

«Это гулянье живо выражает собою высокое торжество Великой недели, в продолжение которой все возрасты, все сословия, без различия чинов, все разряды кроткого, добродушного народа веселятся вместе с богатыми и вельможами, не мешая один другому. Утром, кругом гулянья, возят в каретах маленьких детей; между каретами пролетают стрелой молодые московские щеголи в дрожках, так сказать, показываясь в это время перед публикою, а около двух часов утра съезжается лучшее общество и ходит пешком по прекрасной широкой тропинке, огороженной перилами, отделяющими ее с одной стороны от экипажей, а с другой от балаганов, на которых шумят, смешат народ замысловатые паяцы и фокусники; около них толпятся тысячи людей, смеются над их шутками, удивляются их хитрости, зевают, глазеют и скалят зубы по-праздничному.

Тут вы видите и непромокаемых и несгораемых; там один принимает яды, а в другого стреляют из 10 ружей, и он невредим;

в одном балагане штукарь[1] показывает дьявольское наваждение на веревке, а в другом дают театральное представление собаки и зайцы...

Между тем наступает 4 часа; лучшее общество уезжает обедать, а в самое это время начинается вечернее гулянье. **Цепи экипажей несутся под Новинское**; сперва купцы, немного позже дворянство, и уже экипажное гулянье продолжается до заката солнца[2]. **Молодые люди, как птички на жердочках, сидят на перилах, бурлят, критикуют, лорнируют хорошеньких москвитянок**...»[3] (виділено мною. — *В. М.*).

Та це ж те, про що писав Шевченко — «почваниться перед московками»!

До речі, коротке спостереження молодого Шевченка було дуже точним ще й тому, що в Москві навіть під час Посту, коли поет і був у місті, по неділях проходили своєрідні «паради наречених», коли два-три десятки екіпажів і карет із купецькими доньками «на виданні» каталися на бульварах і набережних, а на тротуарах «чванились» юнаки, вибираючи собі наречену. Очевидець писав: «Этот выбор невест показался мне очень похожим на выбор молодых канареек в Охотном ряду; выбирай из сотни любую покрупнее или помельче, пожелтее или позеленее; а которая из них петь будет — Бог один весть».

«По закарлючистих улицях московських»

Той, хто бував у районі Підновинських гулянь, просто не міг оминути Арбат і ближні провулки. Через Арбат йшла дорога на гуляння. Або згадаймо, як бунінський герой із оповідання «Ка-

---

[1] Від слова «штука» — витівка, хитра видумка; штукарь — майстер на всякі штуки.

[2] У Баратинського читаємо:

Волшебный праздник довершая,
Меж тем, с весёлым торжеством,
Карет блестящих цепь тройная
Катится медленно кругом.

[3] Москва в очерках 40-х годов XIX века. — П. Вистенгоф. Очерки московской жизни. М., 2004. С. 44–45.

зимир Станиславович», приїхавши з Києва, довго блукав по арбатських провулках і неминуче виходив на Новинський бульвар. Від Підновинського до Арбату так само близько, як і в листі Шевченка від згадки про гуляння до слів про те, що він **«пішов собі знову блукать по закарлючистих[1] улицях московських аж до самого вечора»** (виділено мною. — *В. М.*). Шевченко, безперечно, бував у тих провулках, які прилягали до церкви Великого Вознесіння — Столовому, Скатертному, Хлібному, Медвежому, Малому Ржевському та ін., тобто в районі, де жив Осип Бодянський. Проте «закарлючистими» він міг назвати, скоріше за все, арбатські провулки від Арбатської вулиці в бік Пречистенки — Малий і Великий Афанасьєвські, Сивцев Вражек, Староконюшенний та інші провулки. У творах Шевченка, його листах і щоденнику жодного разу не згадується Арбат, але поет залишив нам свідчення про те, як він блукав староарбатськими провулками.

У центрі Москви, а Шевченко гуляв саме тут, немає нічого «закарлючистішого», і тут абсолютно не діє сентенція з Євангелія від Луки про те, що кривизна випрямиться. Даремно новачок намагатиметься пройти «прямо». Якраз «прямо» ніяк не вийде. Скажімо, Тарас Григорович міг направлятися на Пречистенку, а потрапити на Гоголівський бульвар. Або повернути в Кривий (тепер — Кривоарбатський) провулок і вийти через кілька хвилин на той самий Арбат, у двох сотнях кроків від відправної точки. Таки Кривий!

До речі, відомий москвознавець Володимир Гіляровський писав в одній з своїх публікацій:

«И возит извозчик седока, и оба ругают московские переулки.

Седок проезжий, и извозчик, старик, тоже недавно в Москве.

— Да тебе сказано в Кривой переулок!

— Да они все тут кривые! — оправдывается извозчик...

И действительно, сколько кривых переулков в Москве!»

Справді, Кривоарбатський провулок, який отримав таку назву в другій половині XIX століття, раніше називався просто

---

[1] У «Словнику мови Шевченка» це слово зареєстровано в цитованому нами контексті.

Кривий, а був ще Кривий провулок на Якиманці та на Варварці недалеко від Кремля[1].

Отож, тепер знатимемо, що Тарас Шевченко написав про «закарлючисту» кривизну московських провулків ще тоді, коли Гіляровський був немовлям.

Відсутні безпосередні документальні свідчення про те, що Тарас Шевченко, блукаючи по кривих московських вулицях, був якраз і на Арбатській вулиці (нинішній Старий Арбат), але вірогідність цього дуже велика. Так чи так, а **ми не можемо не згадати коротко про історію одного з будинків на цій вулиці, бо він нині належить нашій державі, й у ньому знаходиться Культурний центр України в Москві — духовний наступник Шевченкової присутності в місті.**

Будівництво первісної двоповерхової споруди на червоній лінії Арбатської вулиці, тобто лінії забудови, датується 1800–1812 роками. З цього часу йде відлік історії нинішнього будинку № 9, який вже перейшов двохсотрічний рубіж. Зведення нових житлових і нежилих будівель, розширення їх у глибину земельної ділянки збігається в часі з народженням та дитинством Тараса Шевченка (1813–1824 роки). В Центральному архіві науково-технічної документації м. Москви мені пощастило знайти унікальні документи, які дають можливість розповісти про цей давній період забудови й упорядкування земельної ділянки, що належала тоді «надвірній радниці»[2] Варварі Афанасіївні Мальшиній. Цій енергійній і діяльній росіянці ми завдячуємо цивілізованим освоєнням райського куточку старовинного Арбату.

Земельна ділянка Мальшиної простягалася від Арбатської вулиці (так називалася тоді вулиця Арбат) до району нинішнього

---

[1] Лабіринт московських вулиць, провулків і глухих кутів, що мали однакову назву і збивали з пантелику людей, які погано знали Москву, відобразився у вуличному фольклорі в такій жартівливо-путаній адресі: «За Яузой на Арбате, на Воронцовом поле, близи Вшивой горки на Петровке, не доходя Покровки...» і т.д., тобто ніде.

[2] Так Варвара Мальшина названа в документі. Очевидно, мова йде про те, що вона була дружиною надвірного радника, який, скоріше за все, помер. У Росії надвірний радник — це громадянський чин VII класу. Особи, які його мали, частіше за все обіймали посади столоначальників, тобто найнижчої структурної частини державних центральних і місцевих закладів.

Малого Афанасьєвського провулку, де межувала з домоволодіннями надвірної радниці Попової, міщанина[1] Івана Лазарєва і якоїсь Зімбулатової. З боку нинішнього Великого Афанасьєвського провулка до Варвари Мальшиної прилягала тоді земельна ділянка графа Шереметєва (!)[2]. З боку нинішньої Арбатської площі й Гоголівського бульвару розміщувалося домоволодіння купця Сабурова. Між іншим, сусіди Мальшиної ніби спеціально підібрані для того, аби продемонструвати нащадкам, що вже в першій чверті XIX століття Арбатська вулиця була різнорідною за становою належністю домовласників — дворянин з титулом графа, надвірні радники, купець, міщанин.

Документи свідчать, що в наполеонівській пожежі 1812 року на згаданій ділянці згоріли двоповерховий будинок на місці нинішнього будинку № 9 і будівлі в глибині двору. Незначна частина їх була відбудована чи відремонтована вже до літа 1813 року. Проте роботи не припинялися, а у вересні 1818 року розпочалася серйозна добудова й перебудова основного будинку та інших будівель. Влітку 1822 року були вже зведені, але ще не оздоблені триповерховий цегляний жилий будинок і два двоповерхових жилих будинки. Повністю були готові цегляні одноповерховий жилий і нежилий будинки в глибині двору. Ще через пару років основний будинок на Арбатській вулиці, що був повернутий порталом[3] до нинішнього Великого Афанасьєвського провулка, йменувався в документах чотириповерховим, а двоповерховий — триповерховим, але, судячи з усього, в них обладнали підвали, зробивши їх жилими. До того ж третій поверх був надбудованим мезоніном.

Завершивши будівництво, Варвара Мальшина у 1826 році добилася ще й звільнення свого домашнього вогнища від постою в ньому солдатів і офіцерів. До речі, домовласники платили за це чималі гроші, зате мали право гордо написати на воротах чи навіть вирізати на камені: «Звільнений від постою».

[1] Як правило, ремісники, дрібні торговці й домовласники. До 1863 року могли підлягати тілесним покаранням.

[2] Цікаво, що невелика частина володіння, на якому знаходився сусідній будинок № 11, аж до середини XIX століття належала шереметьєвським селянам.

[3] Архітектурно оформлений вхід до будинку.

Наступна зустріч з Варварою Мальшиною, яку дозволяють архівні документи, датується початком 1838 року. Виявляється, що ділова й, мабуть, вродлива жінка вже мала інше прізвище! В «Плане и фасаде, выданном от комиссии для строений в Москве, 1838 года, генваря 26 дня» засвідчено, що земельна ділянка № 599 (цей номер залишиться за нею й надалі) по вулиці Арбатській Пречистенської частини 5 кварталу належить «Коллежской советнице Варваре Афанасьевне Крекшиной, бывшей Мальшиной». Таким чином, з новим чоловіком Варвара Афанасіївна виросла на один чин, бо в Росії колежський радник був громадянським чином 6-го класу й міг обіймати середні керівні посади (начальник відділення, діловод в центральних закладах).

На плані, який зберігся в архіві, бачимо той же основний будинок з мезоніном, повернутий фасадом на захід. Праворуч від входу й ліворуч в задній частині будинку були добудовані два затишних ганки. В дальньому кутку двора (з боку нинішнього Малого Афанасьєвського провулка), як і раніше, розміщалася нежила будівля, скоріше за все сарай. Неподалік, перпендикулярно до нього — дерев'яна одноповерхова будівля, очевидно, для прислуги.

Звертає на себе увагу те, що будинок первісно будувався цегляним, що було тоді рідкістю в Москві, але всіляко підтримувалося місцевою владою. Існували навіть «Правила для неодмінного виконання», затверджені в 30-х роках XIX століття, в яких зокрема зазначалося: «Крыльца в больших домах должны быть каменные и галереи не дозволяются иначе, как каменные...» В «Правилах» передбачалося осадження нового будинку: «Каменное строение... вновь оконченное в одно лето, не дозволять штукатурить ни внутри, ни снаружи тем же годом». Вони містили й протипожежні вимоги: «Деревянные этажи на каменных этажах не должны обшиваться тесом, а должны быть штукатурены...» І ще одна — естетична настанова: «Окраска крыш должна быть... красной или зеленой краской». Як же чудово виглядали такі будинки з висоти пташиного польоту!

В архіві я знайшов документи про земельну ділянку № 599 й забудову на ній, датовані серпнем 1857 року:

«Описание существующих строений. Под № 1, каменное 4-х этажное жилое. № 2, каменное 3-х этажное жилое. № 3, каменное 2-х этажное жилое, с подвалом. № 4, каменное 2-х этажное с

антресолями жилое. № 5, каменное 2-х этажное, нижний этаж нежилой, а верхний жилой. № 6, каменный портал[1]. № 7, каменное одноэтажное нежилое. Под № 8, каменное одноэтажное жилое. № 9, каменный вход в подвал. №10, деревянное двухэтажное нежилое. № 11, деревянное одноэтажное нежилое. № 12 деревянное одноэтажное в каменных столбах нежилое.

Кровли на сих строениях крыты железом. № 13, деревянное одноэтажное нежилое. Кровля крыта тесом.

В строении № 4 и 5, по фасаду показанные окна под литерами: а, б, в, г, д, е, и, ж, фальшивые».

Знаменний момент! На кресленні будинку, що знаходився на нинішньому місці Культурного центру України в Москві, **глуха стіна на Арбатську вулицю декорована фальшивими вікнами**. Цього вже настійно вимагала естетика вулиці, що давно об'єднала навколо себе будинки, повернувши їх обличчям до себе.

Згадані документи дозволяли побудувати дерев'яну одноповерхову нежилу будівлю з покриттям даху залізом і наказували відремонтувати будівлі під №№ 1, 2, 3, 4 і 13. Крім того, було велено побудувати цегляні брандмауери. Взагалі вражає грунтовність і капітальність забудови ділянки № 599, що в більшості своїй містила кам'яниці з залізними дахами, до того ж вони весь час удосконалювалися.

Фактично ми зафіксували стан забудови землеволодіння № 599 на той час, коли Шевченко востаннє бував у Москві, тобто на початку другої половини XIX століття. Варвара Крекшина, якій перевалило далеко за 70 років, уже генерал-майорша, мала власний будинок на Тверському бульварі. Земельна ділянка № 599 належала тоді знову жінці — штабс-ротмістрші Пуколовій Єлизаветі Дмитрівні[2].

---

[1] Вхід у будинок, як і раніше, залишався з цього боку.

[2] В 1872–1873 роках в західній частині двору по червоній лінії Арбату за проектом архітектора Д. Гущина було побудовано окремий триповерховий будинок, а земельна ділянка отримала новий номер — 636-й і позначалася в документах _ 636/599. Тоді на ній знаходилося п'ять житлових цегляних будинків і дві службові, також цегляні, будівлі. З цього часу домовласником був спадковий дворянин Олександр Іванович Ромейко. Після його смерті в 1916 році земельна ділянка до Жовтневої революції знаходилася під рукою його дружини Олени Миколаївни Ромейко.

«Бачив сьогодні уві сні Москву»

Москва Шевченкові запам'яталася, він часто згадував про неї. В листопаді 1852 року поет писав Андріану Головачову[1], який відвідав його в Новопетровському укріпленні: **«Проведенный вечер с вами мне снился несколько ночей сряду, и живо представлялась мне давно забытая картина человеческой жизни. Благодарю вас! От души благодарю вас за эту великую радость! Слушая вас в тот достопамятный вечер, я переселялся в Москву и Питер, видел и театры, и мою Академию, и всё, что благородит человека...»**

Бачене й пережите відклалося в підсвідомості, бо ж місто приходило йому в снах. У щоденнику записав 4 липня 1857 року: «С недавнего времени мне начали представляться во сне давно виденные мною милые сердцу предметы и лица. Это, вероятно, оттого, что я об них теперь постоянно думаю». Знаменно, що серед снів, описаних Шевченком, була вже згадана вище зустріч у Москві з Михайлом Щепкіним. Наведемо цей текст повністю: **«Затворив двери и окна беседки, я снова уснул... Увидел я в Москве Михайла Семёновича Щепкина, таким же свежим и бодрым, как видел я его в последний раз в 1845 году. Говорили о театре, о литературе. Я ему заметил, почему он не продолжает свои «Записки артиста», начало которых напечатано в первой книжке «Современника»[2] за 1847 год. На что он мне сказал, что жизнь его протекла так тихо, счастливо, что не о чем писать. Я хотел ему на это возразить что-то, но мы очутились в Новопетровском укреплении...»**

Як відомо, «Записки актёра Щепкина» були розпочаті за настійною порадою Пушкіна, а Шевченко, прекрасно розуміючи важливість спогадів артиста, турбувався про їх продовження. Немає сумніву, що в сон це бажання перейшло з реальних роздумів поета, втім, як і реальне прагнення поговорити зі Щепкіним «про театр, про літературу». Проте лише уві сні Щепкін міг опинитися з Шевченком у Новопетровському

---

[1] Головачов Андріан Пилипович (1820–1889) — російський учений-зоолог. Шевченко познайомився з ним у 1852 році, коли Головачов з науковою метою приїздив на півострів Мангишлаг.

[2] Спогади «Записки актера Щепкина» друкувалися за життя артиста в різних газетах і журналах уривками, зокрема, й у журналі «Современник». Окремою книжкою були видані в 1864 році вже після смерті Щепкіна.

укріпленні. Вже згаданий нами радянський біограф Щепкіна А. Дерман в 30-х роках минулого століття зазначав: «...Шевченко и Щепкин “как будто” одинакового социального происхождения, в действительности же — совершенно разного, и это различие как раз и обусловило резкое несходство их отношения к современной им действительности. Крепостное право повернулось к Щепкину своей ласкающе-развращающей стороной, к Шевченко — ожесточающей и закаляющей. Щепкина владельцы приручали, “смягчали”, приближали к себе, прививали терпение, смирение, Шевченку — драли, гоняли, ссылали, мучили, но этим самим взрастили в нём яростную, боевую, непримиримую ненависть к рабству и к рабскому политическому строю России. Один был воплощённый компромисс, другой — воплощенная борьба»[1].

З останнім важко не погодитися, проте пам'ятатимемо, що Щепкін, як «втілення компромісу» і Шевченко, як «втілення боротьби», з'явилися далеко не лише від того, як сильні світу «приручали» чи «драли» двох геніїв, а ці визначальні характеристики були зумовлені вже їх історичним генотипом, визначені Богом. На мій погляд, не можна також повністю прийняти вже згадану раніше думку Дермана про те, що між артистом і поетом не було навіть натяку на суспільно-політичну єдність хоча б настрою. Така найтонша настроєва єдність між геніями таки була.

От я й думаю: може поет якось відчував не лише контрастність, але й внутрішню близькість своєї і Щепкіна долі?

Приверну увагу читача до багатозначного запису Шевченка від 7 липня 1857 року: **«Видел сегодня во сне Москву, не встретил никого знакомых и храма Спаса не видал. Был на Красной площади и Василия Блаженного не видал. Искал в Гостином дворе ивановского полотна для рубах и не нашёл[2]. Так и проснулся»**. Сон є сон, але в ньому певною мірою відображено знайомство Шевченка з Москвою.

Торкнемося хоча б коротко до кожної з визначних московських пам'яток, які згадані поетом. Ніхто раніше не висловився, чи

---

[1] Записки актёра Щепкина. С. 305–306.

[2] Центр оптової торгівлі з XVI століття займав квартал неподалік від Кремля на Варварці між Хрустальним і Рибним провулками.

бачив Шевченко будівництво храму Христа Спасителя в перші свої приїзди до Москви, але цей запис у щоденнику свідчить, що скоріше так, ніж ні. Бо перший камінь в основу майбутнього храму було закладено 10 вересня 1839 року, і в 1844 та 1845 роках Шевченко, який прогулювався в центрі міста, бував у Кремлі, не міг не звернути увагу на зведення його цегляних стін. Поки що цієї констатації досить, бо далі ми ще докладно познайомимося з оцінкою Шевченком цього храму, висловленою в березні 1858 року.

Красна площа, здається, не вимагає широких додаткових пояснень, але нагадаю, що вона утворилася наприкінці XV століття після пожежі 1493 року, коли всередині Кремля згоріли дерев'яні лавки, і московський торг виплеснувся за кремлівські стіни. Нову торгову площу довго називали «Пожаром», потім вона йменувалася Троїцькою за церквою, що стояла на місці храму Василя Блаженного, а ще — Торговою. З другої половини XVI століття, тобто з часу спорудження Лобного місця (крутого кам'яного помосту з парапетом) у 1534 році, стала сприйматися як центральна в Москві. З Лобного місця в XVI–XVII століттях оголошувалися царські укази й розпорядження, а також аж до XVIII століття поруч з ним на спеціальних помостах відбувалися страти. З XVI століття площа стає місцем урочистих церемоній, і дедалі частіше в її назві, в тому числі в царських указах, зустрічається слово «Красная», тобто «красива». Назва ця міцно закріпилася з другої половини XVII століття.

На Красну площу ми ще заглянемо з Тарасом Шевченком у березні 1858 року, а зараз зазначимо, що згаданий поетом Покровський собор (храм Василя Блаженного) був збудований на ній в 1555–1560 роках на честь впокорення Казанського ханства. З того часу й донині він є однією із найяскравіших пам'яток Москви, своєрідною візитною карткою Красної площі. Перед очима Шевченка мальовничо здіймалися вгору 8 стовподібних храмів, які групувалися навколо 9-го центрального шатрового стовпа. Всі вони об'єднані спільною основою та внутрішніми переходами й вражали розмаїттям архітектурних форм, багатством і мальовничістю декоративних елементів, які надавали й досі надають споруді казкової нарядності.

Одноліток Шевченка Михайло Лермонтов писав про церкву Василя Блаженного: «Она, как древний Вавилонский столп, состоит из нескольких уступов, кои оканчиваются огромной, зубчатой, радужного цвета главой, чрезвычайно похожей (если простят мне сравнение) на хрустальную гранёную пробку старинного графина. Кругом неё рассеяно по всем уступам ярусов множество второклассных глав, совершенно не похожих одна на другую; они рассыпаны по всему зданию без симетрии, без порядка, как отрасли старого дерева, пресмыкающиеся по обнажённым корням его». Це порівняння храму з деревом міцно ввійшло в історичну пам'ять.

Старовинні путівники по Москві радили любуватися собором увечері: «В поздний час сумерек, в последние мгновения кончающегося дня, когда упрощаются все очертания, можно угадать, откуда родилась, чем могла быть навеяна идея подобной постройки: Василий Блаженный вырисовывается гигантской группой деревьев. Вокруг старой ели сгрудились естественною пирамидальною группою другие деревья поменьше». Німецький мандрівник Блазіус у часи перших приїздів Шевченка до Москви, вражений виглядом собору, також порівняв його з «колосальною рослиною». Шевченко запам'ятав цей красивий і знаковий для Москви храм.

Не міг поет, буваючи на Красній площі, не зачепити хоча б краєм ока Казанський собор, побудований в 1636 році на місці дерев'яного храму на честь Казанської ікони Божої Матері — головної святині ополчення Кузьми Мініна й Дмитра Пожарського. Храм був пам'ятником перемоги в 1612 році над польськими інтервентами. Він обновлювався в 1760, 1805, 1825, 1865 роках. У 1930 році був закритий, а в рік свого трьохсотріччя — знесений[1].

Що стосується побаченого Шевченком уві сні Гостинного двору, то він уперше був побудований неподалік від Кремля —

[1] Добре пам'ятаю, що в радянські часи на місці Казанського собору знаходився міський туалет. Я був очевидцем відбудови собору в 1989–1993 роках. Більше того, на початку 90-х років, будучи директором Центрального музею В.І. Леніна, передав настоятелю храму Аркадію Станьку кілька сот квадратних метрів службових приміщень, що примикали з боку музею. Вони й тепер використовуються храмом.

між Варваркою і Ільїнкою — на місці давнього торжища в 1546 році за указом Івана Грозного: «Всякими товарами торговать в рядах, в которых коими указано и где кому даны места. А которые всяких чинов торговые люди, ныне торгуют на Красной площади и на перекрёстках и в иных не указанных местах, поставя шалаши и скамьи, и рундуки, с тех мест великий государь указал сломать и впредь на тех местах никому ни с какими товарами не торговать, чтобы на Красной площади и на перекрёстках и стеснения не было».

Якийсь час на Гостинному дворі продавали лише оптом, а вроздріб в іншому місці — в Торгових рядах, але згодом саме на Гостинному дворі розгорнулася жвава торгівля, яку тільки можна уявити: і оптом, і вроздріб. Як казали в народі: «Роззудись, плечо, размахнись, рука!»; «Углядишь каравай — шире рот разевай!» Москвознавець XIX століття Михайло Пиляєв писав: «В Старой Москве, в Екатерининские времена[1] покупки модных вещей совершались по большей части в Гостинном дворе, а не в магазинах на Кузнецком мосту, как теперь».

В московській пожежі 1812 року Гостинний двір повністю згорів, але його відбудували швидко — за два роки. В 1838–1840 роках на місті Старих рибних рядів по Рибному провулку було закладено триповерховий будинок нового Гостинного двору. В ньому був окремий Полотняний ряд, а також Суконні Мала і Велика лінії, які, можливо, відвідував український поет. Полотняна сорочка, яку він згадав, записуючи свій сон, відзначалася хорошою якістю. У Володимира Даля читаємо: «Полотняные рубахи — не холщовые, тонкие, или пеньковы, льняные, не бумажные». Івановське полотно здавна славилося в Росії, і Шевченко, виявляється, знав про це.

Москва і відомі поетові московські пам'ятки приснилися йому в той час, коли він чекав звістки про довгожданну волю і постали уві сні в незвичному, сказати б, неможливому вигляді. Москва без його друзів і знайомих, без Бодянського і Щепкіна, які там жили, без храма Христа Спасителя, що вже давно будувався. Красна площа без храму Василя Блаженного — така «безалаберщина» справді може статися лише у сні. Гостинний двір —

[1] Катерина II була імператрицею в 1762–1796 роках.

без івановського полотна: Шевченко добре знав, що так теж не буває... Взагалі, сюжет для тлумача снів...

Втім, і сучасні дослідники проникають у ці таїни. В одного з них прочитав, що Шевченків сон «є одночасно відходом від дійсності й формою творення її, своєрідним її «проектом». Сон як симулянт не може грунтуватися на логіці, його сферою є паралогія (логіка помилкового). Шевченківський сон є емоційною проекцією нездійсненного в житті, символічною копією мрії. Хоча символіка ця химерна, а фрагменти «сно-записів» утворюють усередині щоденника світ зі зворотними парадигмами буття».

Після такого пояснення захотілося ще раз просто перечитати Шевченків запис у щоденнику та радіти з того, що поет через вісім місяців знову побачив Москву наяву...

«Щоб до Москви допхаться...»

Погляньмо, яке місце займала Москва в планах повернення Тараса Шевченка із заслання. Вперше ця тема в загальному вигляді виникла в листі до Бронислава Залеського від 10–15 лютого 1857 року, з якого видно, що Шевченко в уяві малював дорогу через Москву («Потом пауза до Москвы. Потом Москва, оставшиеся друзья и школьные товарищи»), далі — через Вільно в Петербург. У наступному варіанті вимріяна дорога кардинально міняється, проте Москва залишається в плані повернення із заслання. В листі до Михайла Лазаревського з Новопетровського укріплення, написаному в два прийоми 22 квітня і 8 травня 1857 року, Шевченко писав: «Грошей у мене тепер дуже небагато, але якби дав Бог тую волю, то можна було б позичить трохи, **щоб до Москви** або Чорноморії **допхаться**[1]**, а там уже я не загину**». Таким чином, Москва, де Шевченко міг сподіватися на допомогу Михайла Щепкіна й Осипа Бодянського, стоїть тут нарівні з українською землею — Чорноморією («як дасть Господь милосердний, приїду сам на Січ...»), де засланець збирався спертися передусім на Якова Кухаренка. Тому ж Лазаревському писав 20 трав-

[1] Це слово зустрічається в творах поета один раз і включено до «Словника мови Шевченка» в цитованому контексті.

ня: «...Не знаю ще, як я і поїду. Чи на Оренбург, **чи Волгою до Нижнього і на Москву**, чи на Чорноморію?» (виділено мною. — *В. М.*). Проте, отримавши на початку червня листа від Михайла Лазаревського, в якому той поздоровив Шевченка із звільненням, Тарас Григорович, говорячи його словами, «перелицював свою дорогу в столицю». Першим свідченням цього є запис у щоденнику 13 червня, де чітко йдеться про дорогу по Волзі до Нижнього Новгорода: «**Потом в Москву, а из Москвы, помолившись Богу... через 22 часа и в Питер**. Не правда ли, яркая фантазия?» Втім, якраз ця «фантазія» і накреслила Шевченкову дорогу із заслання. Та поки така дорога стала реальністю, Москва ще не раз згадувалася в листах і щоденнику поета. 30 червня Шевченко записав: «...Весь мой капитал состоит из 100 рублей серебра, на который я, кроме дорожных издержек, **намерен еще сделать в Москве необходимое платье**...» (виділено мною. — *В. М.*).

Наступного дня Шевченко відповів на згаданий вже лист Лазаревського: «Чорноморію оставив до другого разу, а вдарив просто через Астрахань **Волгою до Нижнього, а потім через Москву** і до тебе, мій друже милий, мій єдиний». Нарешті 10 серпня 1857 року поет написав Залеському вже з Астрахані: «15 августа понесёт меня пароход из Астрахани до Нижнего Новгорода, а **отттуда дилижанс в Москву, а из Москвы паровоз в Петербург**. Весело, друже мой единый, невыразимо весело, когда наши волшебные воздушные замки начинают быть осязательными» (виділено мною. — *В. М.*).

Неважко переконатися, що Москва, яка вже почала приходити поетові в снах, розглядалася ним як важливий, обов'язковий пункт по дорозі до Петербурга. Проте, річ тут не лише в її географічному розташуванні, Шевченко сприймає Москву, сказати б, як **надійне** місто, в якому йому допоможуть друзі. Зустріч з друзями, передусім із Михайлом Щепкіним, важила для засланця надзвичайно багато, зокрема в психологічному плані Шевченкові життєво потрібно було відчути справжнє людське тепло. До того ж Москва притягувала поета як інтелектуальний і культурний центр, де він міг відразу відчути творчий пульс давно втраченого ним світу.

Дуже важливо пам'ятати про внутрішній, духовний стан Шевченка наприкінці заслання, який він сам схарактеризував у щоденнику 20 червня 1857 року: «Мне кажется, что я точно тот

же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моём внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего Всемогущего Создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески светлых верований».

Шевченка мучило те, що впродовж десяти років його намагалися «перетворити в ніщо», в «бездушну машину», щоденно тяжко принижували людську гідність. Але він ставився до своїх мучителів по-християнськи: «Я в глубине души прощаю моих гонителей и только молю Всемогущего Бога избавить скорее от этих получеловеков». Водночас, Шевченко виокремлював людей чистих душею, й тягнувся до них. В останньому записі в щоденнику, зробленому в Новопетровському укріпленні, 29 липня поет занотував хвилюючу оцінку свого земляка з-під Лисянки, солдата Андрія Обеременка: «...Я полюбил его за то, что он в продолжение двадцатилетней солдатской пошлой, гнусной жизни **не опошлил и не унизил своего национального и человеческого достоинства. Он остался верным во всех отношениях своей прекрасной национальности»** (виділено мною. — *В. М.*). Ці слова про національну й людську гідність представників прекрасної національності звучать нині як заповіт Кобзаря кожному з українців.

Сподіваючись на швидке звільнення, Шевченко запитував себе: «Дожду ли я тех блаженных дней, когда из памяти моей испарится это нравственное безобразие?» Поет розумів, наскільки глибоко врізалося в його пам'ять гірке й болюче неподобство заслання, але він інтуїтивно відчував, що на волі перші, справді блаженні, щасливі дні подарують йому друзі й знайомі, передусім у Москві. Шевченко не помилився.

«Тричі разом спасибі за те, що ти хочеш сам приїхати в Нижній»

20 вересня 1857 року Шевченко прибув пароплавом у Нижній Новгород, маючи намір відразу ж їхати далі через Москву до Петербурга. На нещастя, поетові оголосили, що його відпущено з Новопетровського укріплення без дотримання «потрібних» фор-

мальностей і насправді йому заборонено жити в Петербурзі та Москві. Ось як про це говорилося в невідомому досі офіційному документі Санкт-Петербурзького воєнного генерал-губернатора московському воєнному генерал-губернатору:

«По Высочайшему повелению, объявленному Военным министром Оренбургскому и Самарскому генерал-губернатору от 1-го Мая сего года, рядовой Оренбургского линейного № 1 батальона Шевченко **(бывший художник Императорской Академии художеств, отданный в службу за политическое преступление)**, во внимание к ходатайству Президента Академии художеств ее Императорского высочества великой княгини Марии Николаевны уволен от службы с учреждением за ним надзора там, где он будет жить, **и с воспрещением выезда в обе столицы.**

По неосновательному распоряжению коменданта Ново-Петровского укрепления, где состоял на службе Шевченко, до увольнения его в отставку, выдан сему рядовому билет, в котором не обозначено воспрещения жительства в столицах, вследствие чего Шевченко и отправился в С.-Петербург[1].

По сему генерал-адъютант Катенин просит меня, если Шевченко находится в настоящее время в С.-Петербурге, сделать распоряжение к объявлению ему изложенной высочайшей воли и вытребовать от него сведение, где он пожелает иметь жительство, для сообщения подлежащему гражданскому начальству об учреждении за ним надзора.

Сделав распоряжение по вверенному мне управлению к удовлетворению изъясненного требования, я долгом считаю сообщить об оном Вашему сиятельству, **на случай прибытия рядового Шевченко в Москву или Московскую губернию»**[2] (виділено мною. — *В. М.*).

---

[1] Комендант Новопетровського укріплення майор Іраклій Усков дістав за це від командира Окремого Оренбурзького корпусу генерал-ад'ютанта Олександра Катеніна суворе зауваження: «...Выдав рядовому Шевченке билет на свободный проезд в С.-Петербург без достаточных к тому оснований и вопреки распоряжения ближайшего начальства сего рядового... поступили весьма опрометчиво, и только в уважение долговременной, усердной и полезной службы вашей я ограничиваюсь на сей раз объявлением вам за это строгого замечания...»

[2] Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 4-5 зв.

Тільки за допомогою друзів і знайомих, Шевченкові вдалося залишитися в Нижньому Новгороді і чекати дальшого вирішення своєї долі. Поет писав Щепкіну: «Тепер я в Нижнім Новгороді, на волі — на такій волі, як собака на прив'язі...» В цих скрутних обставинах Шевченко, шукаючи дружнього плеча і щирої підтримки, найперше звернувся за допомогою саме до Щепкіна. На побутовому рівні прийнято вважати, що поет просив Щепкіна приїхати до Нижнього Новгорода, щоб зустрітися. Справді, просив, але тут є нюанси, про які варто сказати.

Історія цієї зустрічі коротко така. Ще в серпні 1857 року Шевченко писав Якову Кухаренкові з Астрахані: «І я тепер із Астрахані попростую на пароході аж до Нижнього Новгорода, а там через Москву в столицю. Але чи швидко я туда прибуду, святий знає. Я **в Москві побачуся з старим Щепкіним** (якщо він жив)...» (виділено мною. — *В. М.*). Так що Тарас Григорович мріяв про зустріч з артистом у Москві задовго до того, як встановив з ним зв'язок через пошту. Лише 12 листопада 1857 року Шевченко звернувся безпосередньо до Щепкіна в листі:

«Друже мій давній, друже мій єдиний!.. Якби-то нам побачиться, якби-то нам хоть часиночку подивиться один на одного, хоть годиночку поговорить з тобою, друже мій єдиний! Я ожив би, напоїв би своє серце твоїми тихими речами, неначе живущою водою!.. Так щоб подивиться мені на тебе, великий мій друже, я сидячи отут, от що видумав: чи не найдеться коло Москви якого-небудь села, дачі або хутора з добрим чоловіком? Якщо єсть у тебе такий чолов'яга[1] з теплою хатою, то напиши мені, батьку, брате мій рідний! **А я і приїду хоч на один день. Хоч на одну годиночку**[2]. Зробімо так, мій славний друже!» (виділено мною. — *В. М.*). У щоденнику Шевченко занотував: «...Написал письмо М.С. Щепкину. Прошу свидания с ним где-нибудь на хуторе в окрестностях Москвы. Как бы я рад был [увидеть] этого славного артиста-ветерана».

---

[1] В «Словнику мови Шевченка» це слово наводиться в даному контексті.

[2] Пестлива форма до слова «година» у Шевченка зустрічається всього шість разів.

Отже, Шевченко виступив ініціатором зустрічі, проте він, мабуть, не наважився просити Щепкіна про приїзд у Нижній Новгород, а збирався приїхати до нього сам. Щепкін відповів одразу, на жаль, цей лист його невідомий. Зате зберігся лист від 27 листопада, в якому він пише таке:

«...Ежели тебе очень хочется увидеть мою старую фигуру, то можно приехать: у сына под Москвой у 40 верстах есть дача, Никольское, не доезжая Москвы за две станции, Богородского уезда, с Купавловской станции, версты три от дороги по Владимирскому тракту, — то ежели не раздумал, то все-таки прежде извести аккуратно, когда выедешь, потому что нужно приготовить комнату для жилья, то есть дня за два до приезда нужно протопить... Ежели все это будет очень затруднительно, **то не приехать ли мне в Нижний?** И это не для того только, чтобы повидаться, а поговорить бы многое нужно, может быть, моя старая голова навела и твою на добрую мысль; а для того, чтобы только повидаться, нам делать такие расходы жирно» (виділено мною. — *В. М.*).

Таким чином, ідею приїзду до Нижнього Новгорода подав саме Щепкін. І схвильований Шевченко записує в щоденнику 1 грудня: «Получил письмо от М.С. Щепкина, в котором он предлагает мне свидание в селе Никольское (имение его сына) или же, если я не имею лишних денег на поездку... то **он обещает сам приехать ко мне в Нижний**. Как бы он возвеселил и меня, и своих нижегородских поклонников. Напишу ему, пускай едет сюда и пускай на здешней бедной сцене тряхнёт стариною» (виділено мною. — *В. М.*).

Але довгий час артист турбувався про те, щоб устигнути приготувати вихолоджену дачу в підмосковному Никольському до приїзду Шевченка. 5 лютого 1858 року Василь Погожев повідомляв Шевченка: «Михайло Семенович спрашивает, когда ты именно можешь к нему приехать в Подмосковную? А потому и прошу тебя, любезнейший друг Тарас Григорьевич, известить меня письмом... а я сообщу Щепкину, — дабы к тому времени приготовили, т. е. [надо] отопить дом». Але сам Щепкін у листі від 6 лютого просив Шевченка: «Пожалуйста, извести пораньше о своем приезде, а то в Никольском нужно будет приготовить». Здається, дрібна подробиця, а як багато вона говорить про щиру дружбу й доброту Щепкіна!

Що ж до Шевченка, то він загорівся тепер ідеєю зібрати у Щепкіна своїх друзів. Звертається з листом до Михайла Лазаревського: «Пише мені старий Щепкін і просить, щоб я приїхав до нього на праздники в гости. В саму Москву мені їхать не можна; то він просить мене до свого сина на хутір, десь недалеко коло Москви... А що якби і ти, взявши Куліша та й Семена (С.С. Гулака-Артемовского — *В. М.*) з собою, та й ви приїхали на той благодатний хутір[1]. А дуже добре б було».

Коли з'явилася можливість приїзду Щепкіна в Нижній Новгород, Шевченко 4 грудня 1857 року просить уже Куліша безпосередньо: «Старий Щепкін на тім тижні хоче до мене приїхать в гості; а що, якби і ти, молодий, забіг за ним в Москву та вкупочці і прилетіли б до мене. Дуже б, дуже б добре ви зробили, други мои искреннии!.. Я жду тебе, а ти стань мені за рідного брата: поцілуй свою любу жіночку за мене і за себе, та й гайда на залізний шлях»[2].

Про це щире прохання Шевченко повідомив і Щепкіна: «Я сьогодні ж пишу і Кулішеві: може і він заїде за тобою, та разом і приїдете, мої гості дорогії». Втім, відразу приписав: «Куліша не треба ждать: може, він і не поїде, а мені б з ним дуже-дуже треба було б побачитися. Напиши, будь-ласкав, і ти йому, він тебе, батька нашого лучче послухає. Посоромиться не послухать». Про ці листи Шевченка занотовано й у його щоденнику 4 грудня: «Написал Щепкину и Кулишу. Прошу их, друзей моих великих, отложить всякое житейское или служебное попечение и приехать ко мне недели на две, а ещё совесть не зазрит, то и больше. Как бы я счастлив был, если б сбылось моё желание. Авось-либо и сбудется».

З великим другом Щепкіним збулося, з Кулішем — ні. Той не збирався до Шевченка і відповів йому в середині грудня: «Не подобає мені, друже мій Тарасе, їздить на розмову з тобою, бо про тебе побиваються, як би тебе залучить до столиці; як же пійде слава, що вже й тепер до тебе збираються земляки, як жиди до рабина, то гляди — й попсується твоє діло в великих панів! Я ж, собі на лихо, чоловік у громаді замітний, то зараз же й дізнаються, що поїхав за

[1] Це словосполучення — «благодатний хутір» — у Шевченка зустрічається лише двічі. В прозі — один раз.

[2] Словосполучення «залізний шлях» — залізниця зустрічається у Шевченка лише в наведеному контексті.

сім миль киселю їсти... Так не жди мене й не пеняй на мене. Мені сей з’їзд не зашкодив би, а тобі певно зашкодить». За словами біографа Шевченка Олександра Кониського, «на огонь щиросердних, радісних сподіванок поета Куліш линув цебром холодної води».

Втім, Шевченко примирливо записав у щоденнику: «Получил письмо от П. Кулиша. Он отказывается от свидания со мною здесь, не по недостатку времени и желания, но во избежание толков, которые могут замедлить моё возвращение в столицу. Я с ним почти согласен».

Не приїхали в Нижній Новгород Михайло Лазаревський і Микола Костомаров. 5 листопада 1857 року Шевченко занотував: «Ученый чудак пишет, что напрасно прождал меня две недели в Петербурге и не хотел сделать ста верст кругу, чтобы посетить меня в Нижнем». Михайло Максимович перед виїздом Щепкіна в Нижній Новгород написав Шевченкові: «Полетів би і я отце із ним до Нижнього — да ба! Нужда не пуска з Москви... живи, небоже, роби, небоже, то й бог поможе!»

Слава Богу, на відміну від Куліша, Щепкін не сумнівався в тому, що Шевченка треба негайно підтримати, не займався хитромудрством. І поет був йому безмежно вдячний: «Спасибі тобі, Богу милий мій друже, за твої сердечнії, ласкавії письма. Спасибі тобі за приглашение в *село Никольськое*, а тричі разом спасибі тобі за те, що ти хочеш сам приїхать в Нижній. О, як би ти добре зробив, якби приїхав!»

За день до приїзду Щепкіна Тарас Григорович захоплено писав академіку Петербурзької Академії мистецтв Миколі Осипову: «...Я же жду к себе из Москвы дорогого гостя на праздник... И кого бы вы думали я так трепетно дожидаю? 70-летного знаменитого старца и сердечного друга моего, Михаила Семеновича Щепкина. Не правда ли, дорогой гость у меня будет? Да еще какой дорогой, единственный!»

«Який я щасливий цією нелицемірною дружбою!»

І сімдесятирічний Щепкін приїхав до свого друга! Далека поїздка кіньми в мороз і хуртовину була для старого подвигом. Він єдиний із Шевченкових друзів відвідав його в Нижньому

Новгороді. За чотири роки до цього Щепкін так само підтримав у Лондоні Олександра Герцена, який про це писав: «Я испугался от радости... Русские в это время всего меньше ездили за границу и все больше боялись меня... И первый русский, ехавший в Лондон, не побоявшийся протянуть мне руку, был Михаил Семёнович».

Дружина Щепкіна Олена Дмитрівна повідомляла їхнього сина Олександра 18 грудня 1857 року: «Отец едет в Нижний к Шевченку на свой счёт, утешить его, ибо сказал, что в столицу не позволено въезжать». А 23 грудня додавала в черговому листі: «Отец уехал в Нижний к Шевченку-стихотворцу, которого вернули из ссылки и не велят в столицу въезжать». В цих рядках, призначених для сина, особливо добре видно безкорисливість, щирість і доброту вчинку, який Щепкін присвятив своєму другові.

Шевченко домовився про гастролі Щепкіна з директором місцевого театру Олександром Варенцовим. Дізнавшись про виїзд артиста з Москви, поет зробив 21 грудня захоплений запис у щоденнику: «Сегодня получил письмо от М.С. Щепкина. Он сегодня выехал из Москвы, и послезавтра я обниму моего старого, моего искреннего друга. Как я счастлив этой нелицемерной дружбой! Не многим из нас Бог посылает такую полную радость, и весьма, весьма немногие из людей, дожив до семидесяти лет, сохранили такую поэтическую свежесть сердца, как Михайло Семёнович». А 24 грудня з'явився новий радісний запис: «Праздникам праздник и торжество есть из торжеств! В три часа ночи приехал Михайло Семёнович Щепкин». Після цього щоденникові записи перериваються аж до 29 грудня, коли Щепкін поїхав із Нижнього Новгорода. Біограф артиста Віталій Івашнєв дотримується тих спогадів, за якими генерал-губернатор Муравйов дав Щепкіну згоду на зустріч з Шевченком за умови його особистої присутності. Сучасник свідчив, що Щепкін і Шевченко кинулись один одному в обійми і довго не могли сказати жодного слова, чути було лише судорожні ридання. «Генерал-губернатор был так ошеломлён и растроган увиденным, что уже не препятствовал больше их встречам. Добавим, что позднее он приложил немалые усилия к ходатайству Шевченко о разрешении на выезд

из Нижнего Новгорода и содействовал "скорейшему разрешению его дела"»[1].

Навіть, якщо сцена з губернатором вигадана, немає сумніву, що зустріч двох друзів була як спалах тепла і справжньої дружби. «Когда старик приехал, друзья бросились друг другу в объятия, и оба разрыдались так, что не могли вымолвить ни слова» (Т. Щепкіна-Куперник).

У Максима Рильського є такі рядки про цю зустріч:

Два кріпаки... Один ще вчора
Миколи Палкіна солдат...
І обійма поет актора,
Як батька син, як брата брат,
І зріє віра неозора,
Що згине враг і супостат...

Не випадково поему «Неофіти», написану в Нижньому Новгороді, Шевченко відразу присвятив артисту: «М.С. Щепкину. На память 24 декабря 1857».

Возлюбленику муз і грацій,
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.

Привітай же благодушне
Мою сиротину
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!

Посвята першого твору, написаного Шевченком після заслання саме Щепкіну — красномовний акт поваги і дружби з боку поета. Ще наприкінці 50-х років минулого століття дослідник Є. Ненадкевич відзначав, що в цій посвяті поет дає виразну характеристику Щепкіну — артистові та другу. Щепкін — «возлюбленик муз і грацій», «великий чудотворець». Це власне одна риса, одна властивість: велика мистецька обдарованість у поєднанні з високою художньою культурою, з тонким естетичним почуттям першорядного артиста.

[1] Виталий Ивашнев. Щепкин. С.199.

Епітет «возлюбленик муз» відзначає художньо-творче натхнення артиста; «возлюбленик грацій» показує, що це натхнення виливається у пластично прекрасну сценічну гру. Епітет «великий чудотворець» говорить про те, що артист творить гідне подиву чудо сценічного втілення літературно-драматургічного образу. Таким чином, розкривається вичерпна естетична характеристика Щепкіна.

Щепкін-артист — високий і незаперечний авторитет для автора «Неофітів», і саме від нього поет чекав естетичної оцінки поеми, дружнього «привітання»-схвалення художньої форми. Якщо це станеться, то поема —

...огнем-сльозою
Упаде колись на землю,

історія розправи Нерона з неофітами —

... притчею стане
Розпинателям народним,
Грядущим тиранам.

Якщо друг «привітає благодушне» поета, то поема «перепливе Лету», буде врятована від забуття. Дружнє схвалення забезпечить їй тривале літературне життя і благотворний вплив на читачів. Що ж до змісту «Неофітів», то актуальність, суспільно-політична своєчасність цього *нового слова* не викликає сумнівів у автора.

Особисте ставлення автора до друга, визначене в посвяті особливою сердечною теплотою, взаємна духовна близькість виражена в такому духовно-психологічному акті, як передача створеної «скорбної думи-поеми» «душі друга».

Нагадаю, що саме в «Неофітах» Тарас Шевченко молив у Матері Божої про Слово, яке поет і артист обидва все життя несли людям:

Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось

Щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово, Божеє кадило,
Кадило істини. Амінь.

Невдовзі після приїзду в Петербург 18 травня 1858 року Шевченко читав «Неофітів» у графині Анастасії Толстої в присутності Щепкіна. Сам поет записав у щоденнику, що прочитав поему «з горем пополам». Але в спогадах доньки Толстих Катерини Юнге читаємо: «...Шевченко читал свою поэму... Боже мой, как это хорошо, даже и рассказать нельзя, как хорошо...»

Майже тиждень Щепкін був у Нижньому Новгороді, для Шевченка це були щасливі дні, наповнені бесідами і грою геніального артиста в ролях Городничого, Любима Торцова, Матроса, Михайла Чупруна[1] в п'єсах М.В. Гоголя, О.М. Островського, Т.-М.-Ф. Соважа й Ж.-Ж.-Г. Делур'є, І.П. Котляревського: «Я все ещё не могу прийти в нормальное состояние от волшебного, очаровательного видения. У меня все еще стоит перед глазами городничий,

Матрос, Михайло Чупрун и Любим Торцов. Но ярче и лучезарнее великого артиста стоит великий человек, кротко улыбающийся друг мой единый, мой искренний, мой незабвенный Михайло Семёнович Щепкин».

Шевченка потрясла гра Щепкіна в ролі Михайла Чупруна. Цей образ був створений Майстром у полтавський період творчості, і він зберігав його, як і роль виборного в «Наталці-Полтавці», протягом усього театрального життя. В цих ролях геніальний артист був незрівнянний, уособлюючи український характер, здається, на генному рівні. Дружина Миколи Щепкіна Олександра Володимирівна згадувала: «Он знаком был с Малороссией, потому что долго был на сцене в Полтаве и в Харькове,

[1] Про цю роль Щепкіна очевидець писав: «В «Москале-чаривнике» М.С. Щепкин беспрекословно не Щепкин, а малороссийский казак Чупрун в полном типе этого лица, с его говором, поговорками, ужимками, ухватками, движениями, осанкою и бытом. Знаешь наверное, что на сцене Щепкин — и невольно сомневаешься, не Чупрун ли это в самом деле?»

и неподражаемо играл малороссов в "Наталке-Полтавке" и в "Москале-чаривнике"...»[1]

Втім, характерно, що Шевченко прямо вказує на те, що Щепкін, як велика людина для нього «ярче и лучезарнее», ніж Щепкін-артист. Ще в середині 40-х років Шевченко бачив у ролі Чупруна артиста Карпа Соляника. В щоденнику пізніше записав: «Он показался мне естественнее и изящнее неподражаемого Щепкина». Звичайно, через більш як десятиліття Щепкін міг вразити поета глибше й переконливіше, але хочу лише наголосити тверезу здатність Шевченка сприймати гру геніального артиста. Зате він не шкодував емоцій і барв у захопленій оцінці людських достоїнств Щепкіна. Шевченко відділяв свої театральні враження від особистих стосунків з артистом, піднявши їх на недосяжну висоту.

Коли 29 грудня, о 12 годині ночі Щепкін від'їхав до Москви, Шевченко записав у щоденнику:

«Шесть дней, шесть дней полной, радостно-торжественной жизни! И чем я заплачу́ тебе, мой старый, мой единый друже? Чем я заплачу́ тебе за это счастие? За эти радостные сладкие слёзы? Любовью! Но я люблю тебя давно, да и кто, зная тебя, не любит? Чем же? Кроме молитвы о тебе, самой искренней молитвы, я ничего не имею».

Крім молитви великий поет мав ще геніальне Слово, і в ньому навіки залишив в історії свою щиру любов до великого артиста.

Видатний український актор Богдан Ступка говорить про Михайла Щепкіна: «Це був потрясаючий актор, якого ставлю дуже високо. Щепкін уперше створив російську школу правдивої і театральної гри. Він учив акторів усіма силами примушувати себе думати так, як думав і почував той, кого вони повинні представляти. "Намагайся, так би мовити, розжувати й проковтнути роль, щоб вона ввійшла тобі в плоть і кров, — говорив Щепкін. — У тебе самі собою народяться і правдиві зву-

[1] Щепкінознавець А. Дерман навіть вважав недоліком артиста його українську вимову: «Его украинский выговор был естественен на Украине, на московской сцене он обратился в трудно искоренимый недостаток...» (А. Дерман. Михаил Семёнович Щепкин. М.-Л., 1937. С. 67).

ки голосу, і правдиві жести...” Недарма Щепкіна любив Тарас Шевченко»[1].

Щепкіну поет довіряв найдорожчі свої поезії. 9–10 лютого 1858 року в листі до Щепкіна з Нижнього Новгорода в Москву йому першому написав тексти знаменитого триптиха: «Доля», «Муза» і «Слава» (тексти мають різночитання з остаточними). У тодішньому варіанті вірша «Доля» читаємо:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, у нас нема
І йоти кривди за собою!
Ходімо ж, доленько моя,
Мій друже щирий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава...
А слава — заповідь моя!

Святкові дні, проведені Шевченком із Щепкіним у Нижньому Новгороді, були найбільшим духовним потрясінням учорашнього засланця в перші місяці на волі: «Я теперь не в силах ни о чем больше писать, ни думать». 4 січня 1858 року поет зізнавався Щепкіну: «Друже мій єдиний! Я ще й досі не вгамувався[2] од того великого свята, що ти мені завдав на самоті. Якщо не полегша трохи згодом, то я не знаю, що мені й робить з моєю дурною головою, думаю, та я сам тепер не знаю, що думаю». Тарас Григорович рветься знову побачити свого друга й вирішує приїхати до нього в Никольське на Масницю (1858 року випадала на тиждень з 27 січня по 2 лютого). Але Щепкін у листі від 15 січня сповістив, що в цей час не зможе виїхати з Москви в Никольське й запросив його в село на перший тиждень посту (3–9 лютого).

Втім, у цьому листі **Щепкін уже пропонує Шевченкові приїхати до нього в Москву**: «Что же касается до твоего приезда к масляной в Никольское, то ежели ты уже получил разрешение на приезд в Питер, то в таком случае **ты можешь приехать прямо ко мне в Москву**, и даже ежели и не получил... **ты можешь приехать в**

---

[1] Володимир Мельниченко. Майстер. К.: Либідь, 2005. С. 297–298.
[2] Це слово у творах Шевченка вживається лише один раз у наведеному контексті.

Москву прямо ко мне, якобы для своих нужд». Отак і було сформульовано запрошення Шевченка в московську оселю Щепкіна. Всередині лютого Щепкін підтвердив це своє запрошення.

В цей час Шевченко налаштований на Никольське, а в його уяві знову виникає поворот на Україну. 16 лютого поет пише Якову Кухаренку таке: «Приїздив до мене на святки колядувать старий Щепкін, спасибі йому. Думаю оце поїхать до його під Москву в село Никольське, та може там і до літа останусь, а літом, якщо не пустять у Пітер[1], то чкурну в Харків, а з Харкова, як Бог поможе, то і на Чорноморію». Здійснити цей намір Шевченкові не судилося, а в цих його рядках, між іншим, ще раз викладена зовсім інша лінія його життя після заслання. Наступного дня в листі до Іраклія Ускова поет знову писав: «На будущей неделе думаю оставить навсегда Нижний Новгород, прожить до весны под Москвой у Щепкина, а весной, если не разрешат жить в столицах, поеду в Харьков, в Киев, в Одессу и за границу. Бог с ними и с столицами». Гай-гай, у житті повернуло все інакше!

У всякому разі Шевченко не сумнівався, що й приїхавши в Никольське, він побуває у Щепкіна в Москві. В тому ж листі до Ускова обіцяв: «Пришлю вам из Москвы какую нибудь хорошую книгу». Та й адресу давав: «А письмо ваше адресуйте на имя Михайла Семёновича Щепкина в Москву, в контору императорских театров». 21 лютого Шевченко занотував у щоденнику: «Писал Лазаревскому, чтобы он свои письма ко мне адресовал на имя М.С. Щепкина в Москву». 22 лютого в листі до Лазаревського пише: «Адрес мій: В Москву. Михайлу Семёновичу Щепкину. С передачею. В конторе императорских театров».

---

[1] Шевченко ще не знав, що питання про його приїзд у Петербург уже було вирішено. 13 лютого 1858 року начальник III відділу В.А. Долгоруков писав міністру внутрішніх справ С.С. Ланському: «Ныне по всеподданнейшему докладу моего ходатайства её и[мператорско]го высочества президента Академии художеств г[осуда]рь и[мперато]р изволил всемилостивейше разрешить отставному рядовому **Шевченко** проживать в С.-Петербурге и для усовершенствования в живописи посещать классы помянутой Академии с тем, однако, чтобы он подвергнут был здесь строгому полицейскому надзору и чтобы начальство Академии имело должное наблюдение, дабы он не обращал во зло своего таланта и живописи».

Шевченко спочатку повідомив артиста, що збирається виїхати в Никольське 25 лютого. Він, як ми вже знаємо, планував не повертатися в Нижній Новгород. Але якраз у цей день, на своє 44-річчя, Шевченко одержав лист Михайла Лазаревського зі звісткою про дозвіл проживати в Петербурзі під наглядом поліції. Таким чином, він отримав можливість заїхати до Щепкіна безпосередньо в Москву. До речі, Шевченка й у заслання везли в червні 1847 року також через Москву (а потім через Симбірськ, Самару, Бузулук), про що не часто згадують. І повертався він у Петербург через Білокам'яну.

В інформації воєнного губернатора Нижньогородської губернії Муравйова на ім'я московського воєнного генерал-губернатора Закревського, знайденій мною в Центральному історичному архіві Москви, перебування Шевченка в Нижньому Новгороді узагальнено в двох фразах: **«...В сентябре 1857 года Шевченко прибыл в Нижний Новгород и оставался здесь под надзором полиции до марта месяца... В марте месяце /9 числа/ Шевченко выехал из Нижнего Новгорода в С.-Петербург, но, по частным сведениям известно, доехав до Москвы, остановился в оной, по случаю постигшей его болезни»**[1].

Якщо бути точнішим місцевого начальника, то Шевченко виїхав із Нижнього Новгорода 8 березня, а в Москву прибув через день — 10 березня — об 11 годині вечора.

---

[1] Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 15.

Розділ 3.
«Я неділю або й дві останусь в Москві»

«Біля Старого Пимена, в будинку Щепотьєвої»

Так пізно Шевченко не став розшукувати й турбувати свого друга Михайла Щепкіна: **«Взял № за рубль серебра в сутки в каком-то великолепном отеле. И едва мог добиться чаю, потому что уже было поздно. О Москва! О караван-сарай![1] Под громкою фирмою — отель. Да еще и со швейцаром»**[2].

---

[1] Караван-сарай — на шляхах і в місцях Близького Сходу, Середньої Азії, Закавказзя — заїзд для караванів в'ючних тварин, які перевозять вантажі та людей. Очевидно, Шевченко іронізував з приводу метушливої помпезності й поверхової показушності московського готелю та його реальної некомфортності.

[2] В цьому та наступних розділах виділяю шрифтом щоденникові записи Шевченка з 10 по 26 березня 1858 року, навколо яких і розгортається розповідь.

Якось Ф. Якубовський у передмові до видання поезій Шевченка в Києві 1927 року закидав йому «деякі риси ледачости, безсистемности в роботі», зокрема: «Під час писання щоденника сам поет висловлював побоювання, чи пощастить йому хоч цю справу робити послідовно і систематично». Смішно, коли пересічність засуджує генія, проте в даному разі хочу лише наголосити, що в Москві Шевченко вів щоденник («журнал», як він його називав) систематично, дисципліновано, пунктуально й старанно.

Принагідно нагадаю, що з часу прибуття в Орську фортецю Шевченко вів щоденник, але 27 лютого 1848 року... В листі до Варвари Рєпніної зізнався: «Сегодня развернул тетрадь и думал сообщить вам хоть одну страницу, — и что же! так однообразно-грустно, что я сам испугался — сжёг мой дневник на догорающей свече. Я дурно сделал, мне после жаль было моего дневника, как матери своего дитяти, хотя и урода».

Сергій Єфремов писав: «Ми... можемо тільки пожалкувати, що, поперше, не зберігся той щоденник з Орської кріпости, якого мало бути списано аж декілька місяців і, по-друге, що нової спроби поет не зробив давніш, як тільки 1857 р.»

Та й справді, це ж таки Москва, а не Астрахань, де на початку серпня минулого року він зупинявся. Не знайшов тоді жодного трактиру, в якому можна було б як-небудь пообідати. Зайшов у якийсь готель, попросив щось поїсти. Забруднений і вертлявий половий відповів, що все, що накажете, все є, крім чаю. А насправді виявилося, що нічого немає, крім чаю, навіть звичайної юшки. Це в Астрахані, в місті, яке половину величезного російського царства годує осетриною! «Ай да Астрахань! Ай да портовый город!» Згадалося про це, коли добивався в московському готелі довгожданного чаю.

В якому готелі зупинився поет? Відповісти на це питання з абсолютною точністю неможливо. Москвознавці пишуть, що «з семи московських готелей у пушкінські часи шість знаходилися на Тверській». На час приїзду Шевченка ситуація змінилася, але не набагато. За моїми підрахунками, в Москві тоді було більш як півтора десятка готелів, принаймні тих, яких було офіційно занесено до міського реєстру. Кращими вважалися готелі Варгіна, Шевалдишева і «Дрезден» на Тверській вулиці, «Лондон» в Охотному ряду, «Франция» на Петрівці, Шевальє — у власному будинку в Газетному провулку[1]. Серед інших, менше відомих: готель Філімона Горячева у власному будинку на вулиці Спиридоновській в Арбатській дільниці, в якому, до речі, не було номерів для приїжджих, «Ярославль» Марем'яни Федорової на вулиці Сретенці в будинку Петрової, «Москва» на Трубному бульварі, готель П'єра Бардена в М'ясницькій дільниці. Але більшість готелів, як і раніше, знаходилася в Тверській дільниці, передусім на Тверській вулиці, в Охотному ряду і на Кузнецькому мосту. Скоріше за все Шевченко зупинився в цьому районі, ближче до будинку, де жив Щепкін, тому наступного дня він швидко знайшов його. Поет взяв недорогий номер, як правило, ціни складали від 1,5 до 5 рублів на

[1] Цей готель, що знаходився недалеко від будинку, де жив Осип Бодянський, очевидно, бачив Шевченко. В ньому в той час збиралися московські балетомани. Сучасник свідчив: «В ресторане собирались вечером люди более или менее состоятельные и там передавались балетные новости, впечатления, надежды».

добу[1]. Втім, у готелі Варгіна були розкішні номери вартістю 30 рублів на добу, в яких не було проблем не лише з чаєм, а виконувалися всі капризи пожильців. Можливо, Тарас Шевченко зупинився в недорогому готелі московського купця Пєчкіна «с №№ для приезжающих и общим столом, в доме г-жи Козьминой, на Тверской ул.», що недалеко від Неглинної.

В готелі Шевченкові страшенно не сподобалося, і він залишив його зранку: **«В 7 часов утра оставил я караван-сарай со швейцаром и пустился отыскивать своего друга *М.С. Щепкина*. Нашел его у старого Пимена в доме Щепотьевой и у него поселился...»** 12 березня Тарас Григорович ще раз упевнено зафіксував свою адресу в листі до Михайла Лазаревського: «Сижу я у Михайла Семеновича Щепкіна, близ Садовой улицы в приходе старого Пимена, в доме Щепотьевой».

«Біля старого Пимена, в будинку Щепотьєвої» — Шевченко не вказував навіть назву провулку, але не сумнівайтеся, що в цьому випадку адреса була точною й зрозумілою. Церква преподобного Пимена, що знаходилася неподалік, була відома всій Москві, **а будинки тоді називалися за прізвищами їх домовласників**. Ураховуючи те, що попереду нас чекає чимала робота по виясненню сучасних адрес тодішніх будинків, слід познайомитися з цим історичним феноменом ближче. Найкраще послухати пояснення москвича-очевидця:

«Дома так и назывались по их домовладельцам... Обозначение домов по фамилии их владельцев создавало разного рода трудности при отыскании дома. Когда приходилось, например, отыскать дом Петрова на какой-либо длинной улице, на Пятницкой или на Якиманке, иногда надо было промаршировать ее всю по одной стороне, а потом проделать то же по другой, если не было указано, к какому концу улицы дом расположен ближе. Полезно было в таких случаях для справки заходить в какую-либо, особенно в полотняную лавочку: там можно было получить

---

[1] За 5 рублів сріблом можна було зробити річну підписку на редаговані Бодянським «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», а це складало чотири часописи загальним обсягом понад 100 друкованих аркушів. 4 рублі 50 копійок коштувала річна підписка на дуже цікаву «Московскую медицинскую газету».

указания, касавшиеся, впрочем, не только адресов, но и всего образа жизни обывателей обслуживаемого лавочкой района...

Бывали затруднения и в тех случаях, когда по одной улице домами владели однофамильцы, и при указании адреса надо было обозначать, что адресат живет не только в доме Иванова, но «в доме Иванова, бывшем Брабец». Вообще, впрочем, надо сказать, что не было еще общепринятого порядка в обозначении адресов и их обозначали то по полицейским частям и кварталам, например, Хамовнической части 2-го квартала на углу Неопалимовского и Малого Трубного переулка дом такого-то, то по церковным приходам, например, «у Мартына Исповедника», «у Успенья на-Могильцах», «в приходе церкви Неопалимыя Купины». Иногда же прибегали к различным совершенно случайным обозначениям: против такой-то церкви, против вдовьего дома, против пожарного депо[1] и т. д. Нумерация домов начала заводиться, помнится, с 90-х годов (XIX століття. — *В. М.*), но этот общеевропейский порядок, уже давно усвоенный в Петербурге, в Москве прививался очень туго».

Втім, у часи Шевченка домовласників успішно розшукували за їх прізвищами. Пам'ятаймо про це, бо номери будинків, які тепер екстраполюють на той час, коли їх насправді не вивішували, невиправдані в науковому дослідженні. Інша річ, коли вони називаються стосовно XX століття чи сьогодення, щоб уявити місце тодішнього розташування московських будинків.

У Москві середини XIX століття ніяких проблем з пошуком будинку Щепотьєвої біля церкви старого Пимена не було. Зате вони виникли через сто років, коли дослідники намірилися точно встановити, де конкретно знаходився будинок Щепотьєвої. Почалося з того, що вони полінувалися по-справжньому пошукати домовласницю з досить рідкісним у Москві прізвищем. Авторитетний московський біограф Щепкіна Борис Земенков наприкінці 50-х років XX століття заявив, що в жодному довідковому виданні тих часів йому не вдалося виявити прізвища домовласниці Щепотьєвої. Через тридцять років автори книги «Шевченко в Москве» І. Карабутенко, О. Марусич і М. Ново-

---

[1] Важко погодитися з тим, що уточнення в адресі назвою приходської церкви, пожежного депо чи поліцейської дільниці були «випадковими». Якраз такі «позначення» давали змогу знайти домовласника безпомилково.

хатський повторили це твердження і висловили припущення, що Шевченко жив, очевидно, в **будинку Щепотьєва**, але, не відаючи про господаря, знав лише його дружину[1].

Між іншим, тоді ще ніхто не знав, що навіть московська поліція доповідала начальству саме про «будинок Щепотьєва». У знайденому мною в Центральному історичному архіві Москви «Рапорті» московського обер-поліцмейстера князя Кропоткіна воєнному генерал-губернатору Закревському йшлося про те, що «**отставной рядовой Тарас Шевченко** прибыл из Нижегородской губернии проездом в С.-Петербург и остановился Сретенской части 1 квартала в доме Щепотьева»[2]. Втім, це були легковажні заяви, зумовлені, з одного боку, поверховим підходом тодішньої московської поліції, з іншого, неглибоким вивченням питання радянськими істориками. Досить розгорнути «Книгу адресов жителей Москвы» за 1858 рік там, де містяться адреси артистів, і прочитати: **«Щепкин Михайло Семёнович, Сретенская часть, на Малой Дмитровке, в Воротницком переулке, дом Щепотьевой»**[3]. Ця адреса стояла на листах, які отримував великий артист. Скажімо, в таємних паперах тодішнього московського генерал-губернатора графа Арсенія Закревського є конверт з адресою артиста: **«Сретенской части на Малой Дмитровке Воротниковском переулке в д. Щепотьевой»**. Сам Щепкін, знаходячись на гастролях у Ярославлі в квітні 1858 року, тобто відразу після від'їзду з Москви Шевченка, писав дружині Олені Дмитрівні Щепкіній: «**В Москву в приход Старого Пимена в дом госпожи Щепотьевой»**[4].

Тож поставимо крапку в надуманій версії з відсутністю домовласниці Щепотьєвої та назавжди припинимо невиправдану

---

[1] Власне, київські автори і в цьому некритично продублювали своїх московських попередників. Театрознавець В. Маслих в статті «По щепкинским местам» в журналі «Театр» (№ 8) ще в 1963 році стверджував: «Щепкін поселився у Воротниковському провулку **в будинку Щепотьєва**... Тут прожив кілька днів Т.Г. Шевченко» (виділено мною. — *В. М.*).

[2] Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк.11.

[3] Книга адресов жителей Москвы составлена по официальным сведениям и документам К. Нистремом. 1858. Книга чиновников служащих. — Москва. В типографии т.т. Волкова и комп. 1858. С. 184.

[4] Конверт з цією адресою зберігається в архіві Державного центрального музею ім. О.О. Бахрушина (ф. 312, одиниця зберігання 74361).

ревізію напрочуд точного щоденникового запису Шевченка. Насправді, як він і зафіксував, будинок числився не за Щепотьєвим[1], а саме за Щепотьєвою. Інша річ, що пошуки домовласниці Щепотьєвої з Воротниковського провулку були непростими. Власне прізвище Щепотьєвої мені вдалося виявити відразу, вже в документах післяпожежної Москви. Зокрема, у 1818 році в Ніколо-Кузнецькому провулку П'ятницької дільниці міста числилася вдова поручика Ганна Олексіївна Щепотьєва, яка володіла спаленим будинком («обгорелой землёй»). Ще більшу увагу привернула губернська секретарша Щепотьєва Пелагея Петрівна, яка в тому ж році жила на Преснєнській вулиці в Преснєнській дільниці міста. Проте найвірогідніше «героїнею» нашого сюжету мала стати знайдена в маловідомому «Алфавитном указателе к плану Хамовнической части» титулярна радниця[2] Щепотьєва Олександра Петрівна, домоволодіння якої числилося в Полуектовському провулку (тепер Сєчєновський), що між Остоженкою й Пречистенкою. Чи не була вона молодшою сестрою згаданої Пелагеї Щепотьєвої? Оскільки іншої домовласниці з цим прізвищем виявити в адресних книгах більше не вдалося, виплив висновок, що титулярна радниця Олександра Щепотьєва жила в приарбатському ареалі, а будинок у Воротниковському провулку[3] здавала Михайлу Щепкіну. Цей будинок давно знесено, але навколо нього не

---

[1] Згадані автори називали трьох Щепотьєвих, а ще кілька потрапили в історичних документах на очі мені, але в контексті сказаного до чоловіків Щепотьєвих інтерес зникає.

[2] Титулярний радник — в Росії цивільний чин 9-го класу. З 1845 року давав особисте дворянство.

[3] Воротниковський провулок знаходиться в північній частині центру Москви. Назва виникла в XVII столітті, з XV століття тут знаходилася *Воротниковська* слобода, в якій мешкали воротники — вартові при воротах Кремля, Китай-города і Білого города. Звідси і назва провулка. Так вважається нині. Проте забулася цікава точка зору москвознавця XIX століття Івана Кондратьєва, який писав: «Помимо сторожей у городских ворот воротниками назывались особые мастера при пушечном деле. Поэтому, принимая во внимание, что вблизи этой местности проживали военные мастера в Бронной, в Палашах и в Пушкарях, более вероятно здесь название военных воротников (воротить, поворачивать), а не привратников, которые жили поблизости своих ворот». У цьому випадку йшлося не про Воротниковську слободу взагалі, а саме про Воротниковський провулок.

затухають пристрасті. Річ у тому, що в двох кроках від помешкання Щепкіна знаходився будинок, у якому в травні 1836 року під час останнього приїзду до Москви жив у свого друга Павла Нащокіна поет Олександр Пушкін. Це був двоповерховий кам'яний особняк із дерев'яним мезоніном, побудований в 1817–1820 роках. У 1838 році замість мезоніна надбудували третій поверх. Будинок № 12 зберігся і називається тепер «Будинком Нащокіна», на ньому встановлено меморіальну дошку, присвячену Пушкіну. Тут часто бував Гоголь, і Нащокін став прообразом одного з героїв другого тому «Мёртвых душ» — Хлобуєва.

Так от, у 60–80-х роках минулого століття в історичній і москвознавчій літературі закріпилася думка, що саме будинок № 12 наймав Щепкін і саме тут у березні 1858 року жив Шевченко[1]. Вже згаданий Борис Земенков ще в 1966 році писав у книзі «М.С. Щепкин в Москве»: «Щепкін переселився в будинок № 12 у Воротниковському провулку... За кілька років перед тим в цьому будинку жив близький друг Пушкіна — Павло Воінович Нащокін...» Цю версію активно підтримував доцент Московського університету Михайло Зозуля, який у 1974 році писав: «Будинок, у якому Щепкін приймав тоді Шевченка, був до певної міри знаменитим. Цей будинок знав Пушкіна й Шевченка, Щепкіна і Гоголя, Грановського і Тургенєва, багатьох учених, артистів і музикантів». В «Шевченківському словнику» (1977 рік) до статті Зозулі «Москва» було навіть вміщено фотографію номера дванадцятого: «Будинок, де в квартирі М.С. Щепкіна жив Т.Г. Шевченко 1858». Так само ще й нині в «Коментарях» до шостого тому Повного зібрання творів Шевченка стверджується: «Сучасна адреса тодішньої квартири М.С. Щепкіна — Воротниковський провулок, 12». Відомий москвознавець Сергій Романюк у книзі

[1] В «Літописі життя і творчості Т.Г. Шевченка», складеному Миколою Ткаченком в 1961 році, містилася така інформація: «Березня 11. З цього дня до виїзду з Москви жив у М.С. Щепкіна (тепер Велика Каретна вулиця, № 16)...» Це була груба помилка, бо з будинку у Великому Каретному провулку Щепкін виїхав за десять років до приїзду Шевченка в Москву. Дивно, адже в 1944 році Ткаченко писав інакше: «Поет тоді жив на Старо-Пименському провулку, коло теперішньої площі Пушкіна».

«Из истории московских переулков» (1988 рік) також наполягає, що саме в цьому будинку мешкав актор М.С. Щепкін: «Будинок № 12 в той час... належав А.І. Івановій... В 1847–1858 рр. будинок знімав актор М.С. Щепкін. Тут же в 1858 р. зупинився Т.Г. Шевченко».

Першими висловили сумнів з цього приводу автори книги «Шевченко в Москве» І. Карабутенко, О. Марусич і М. Новохатський. Вони справедливо вказали на те, що Шевченко не міг не відзначити в своєму щоденнику про перебування Пушкіна в будинку, де й він зупинився, проте великий український поет навіть не згадує про великого російського поета. Правда, ці сумніви не могли переконливо й остаточно заперечити твердження прихильників зручної та привабливої версії, що в одному будинку жили в різний час і Пушкін, і Щепкін, і Шевченко. Принаймні, ця версія панує в Москві до цього часу. Проте вона не відповідає дійсності. Довести це неважко. Відомо, що будинок № 12 належав губернській секретарші Аграфені Івановій, про що є чіткий запис в «Алфавитном указателе к плану Сретенской части»: «Ивановой Аграфены Ив. Губерн. Секретарши, в Воротническом пер.». Але ж ми знаємо, що будинком, у якому жив Щепкін і зупинявся Шевченко, володіла зовсім інша домовласниця, а саме Щепотьєва. Проте твердих і певних доказів, що знайдені мною домовласниці Ганна, Пелагея чи Олександра Щепотьєви були саме тими, які мали, крім означених у документах, ще й володіння в Воротниковському провулку, не було. Більше того, чуття історика підказувало, що саме цю Щепотьєву ще не знайшов.

І тоді довелося зануритися в архівні документи. В Центральному архіві науково-технічної документації м. Москви знайшовся «Указатель к плану города Москвы, печатанному Московскою городскою распорядительною Думою в 1868 году», а в ньому — безцінна для мене «Ведомость городских и владельческих имуществ по планам 1849–1854 годов и по окладным книгам 1867 года». В цій «Відомості» в Сретенській частині я знайшов **володіння № 411 «Щепотьевой, поручицы, жены канцеляриста»**. Тієї самої, про яку писав Шевченко!

На місці цього володіння знаходиться нині будинок № 8, а поруч (на розі Воротниковського й Старопименовського про-

вулків) зберігся будинок № 6 XVIII–XIX століть, повз якого неодмінно проходив Тарас Григорович.

Тепер — про «старого Пимена». Церква була названа на честь преподобного Пимена, відома з 1493 року, тобто з того часу, коли вперше з'явилася письмова згадка про Арбат. В середині XVII століття слободу Воротники було перенесено в Сущево, де воротники також побудували в 1672 році церкву Преподобного Пимена, що стала називатися храмом Пимена Нового. Більш ранню церкву в народі назвали «старим Пименом». Історичні джерела свідчать, що в другій половині XVII століття вона була дерев'яною. Кам'яну церкву побудовано в 1681–1682 роках. Тоді ж було зведено шатрову дзвіницю, що стояла окремо і відзначалася рідкісною витонченістю. В 1689 році після пожежі храм відновили. В XIX столітті за два заходи на місці старої церкви збудовано нову. У 1825 році звели трапезну з боковим вівтарем преподобного Пимена. Головна церква перебудовувалася впродовж більш як десятиліття, починаючи з 1848 року, й освячена 20 вересня 1859 року. Таким чином, у той час, коли Шевченко бачив «старого Пимена», церкву якраз добудовували[1]. «Пимен Чудотворець, що в Старих Воротниках, у Пименовському провулку» за часів Шевченка був однією з тринадцяти приходських церков Сретенської дільниці Москви. Проте наприкінці XIX — на початку XX століть він уже входив до Арбатської дільниці, про що є свідчення в переліку церков у «Путеводителе и справочнике по Москве. Москва белокаменная»: «Св. Пимена Преподобного... Что в Старых Воротниках — Арбатская часть, 2 участок, угол Воротниковского и Пименовского переулков»[2] (тепер — № 5). На «Плане Арбатской части», складеному в 1901 році видно, що територія між малою Дмитрівкою та Тверською вулицями, в тому числі з Воротниковським провулком, повністю

[1] Після цього храм обновляли в 1893–1899 роках. Закрито у 1923 році, знесено в 1932 році. Пам'ять збережено нині в назві Старопименовського провулка.

[2] На рубежі XIX і XX століть біля церкви старого Пимена жив відомий російський історик Дмитро Іловайський (1832–1920). З цього приводу на початку 30-х років минулого століття написала спогади «У Старого Пимена» дружина Івана Буніна Віра Муромцева і родичка Іловайського Марина Цвєтаєва («Дом у Старого Пимена»).

відійшла до Арбатської дільниці. Це говорить, до речі, про те, як недалеко від Арбату жив Щепкін, а, значить, і Шевченко.

Прочитаємо про храм у дореволюційному путівнику по Москві:

«Свернём в тихий, осенённый большими деревьями Пименовский переулок. Сквозь их ветви виднеется в глубине старинная шатровая колокольня церкви св. Пимена с двойной висячей аркой. Её шатер уцелел от XVII в. и в очертаниях хранит некоторую расплывчатость. Сам храм с его куполом и колоннами, перестроенный в 1825 году, переносит нас совсем в иную эпоху — эпоху классицизма. Очертания храма немного тяжелы. Весь он как будто придавлен к земле. Несоответствие стилей колокольни и храма резко бросается в глаза. Церковь называется св. Пимена, что в Воротниках».

В перший день перебування в Москві, поет, який сподівався відразу подивитися місто й зустрітися з друзями, але, захворівши, вимушений був сидіти вдома[1], роздратовано записав у щоденнику: **«Сиди да смотри в окно на старого безобразного Пимена»**. Мабуть, гострий погляд художника відразу відзначив важкуватість обрисів храму та все ж його судження несправедливе — Святий Пимен привертав увагу і виглядав симпатичним, у чому можна переконатися, подивившись на фотографію в книзі. Храм був опоетизований художником Іваном Павловим на гравюрі «Старопименовський провулок», де його зображено в контексті ближніх будинків.

Утім, ясно, що не про храм ішлося, а просто Тарасу Григоровичу набридло сидіти вдома, в чому він сам зізнався через три дні: **«Надоело смотреть в окно на старого Пимена»**. Схожий запис у Шевченковому щоденнику зустрічаємо 22 вересня 1857 року, коли поет із-за непогоди, вимушений був сидіти в квартирі в Нижньому Новгороді: «На улицу выйти нет возможности. Из-за стены Кремля показывает собор свои безобразные толкачи с реповидными верхушками, и ничего больше не видно из моей квартиры. Скучно».

---

1 Коли 12 березня ввечері прийшли гості, Шевченко на прохання Щепкіна спустився вниз з перев'язаною головою, але довго бути з ними не міг: «Подали ужин, гости сели за стол, а я удалился в свою келию».

Пам'ятатимемо, що Тарас Григорович не збирався залишатися в Москві надовго, він поспішав у Петербург[1]. Своєму другові Михайлу Лазаревському[2] обіцяв 25 лютого, тобто в той день, коли від нього отримав звістку про дозвіл проживати в Петербурзі: «...Через тиж-день або два я сам... поцілую, і тебе, і Семена (С.С. Гулака-Артемовського. — *В. М.*), і всіх добрих людей, сущих в Петербурге». У листі до Анастасії Толстої від 5 березня 1858 року перед від'їздом із Нижнього Новгорода в Москву, Шевченко писав: «В Москве останусь несколько часов, для того только, чтобы поцеловать моего искреннего друга, знаменитого старца М.С. Щепкина...»

Проте сталося те, що сталося.

«От клята хвороба!»

Приїзд до Москви був затьмарений хворобою, початок якої Шевченко зафіксував у щоденнику 10 березня: **«В три часа пополудни 8 марта оставил Нижний на санях, а во Владимир приехал 9-го ночью на телеге. Кроме этого весьма обыкновенного явления в настоящее время года, ничего особенного не случилось, кроме лёгкого воспаления в левом глазе и зуда на лбу. Во Владимире я взял розовой воды и думал всё покончить этим ароматическим медикаментом. А вышло не так, как я думал»**.

Вже 11 березня, коли Шевченко переселився до Щепкіна, стан його здоров'я значно погіршився: **«...Глаз мой распух и покраснел, а на лбу образовалося несколько групп прыщей»**. Отже, в дорозі Тарас

---

[1] Вимушений тоді чекати, Шевченко дратувався, бо не любив цього, тим більше, що йшлося про повернення із заслання. В щоденнику записував: «Ожидание, как всякое ожидание несносно». Або: «Лучше решительный удар обуха, нежели тупая деревянная пила ожидания».

[2] Лазаревський Михайло Матвійович (1818—1867), підстарший з шести братів Лазаревських, близький друг Шевченка. Закінчив Ніжинський ліцей князя Безбородька. Служив у Чернігівській цивільній палаті, в 1841 році переїхав до Тобольська, а звідти в 1846 році — до Оренбурга. З 1850 року — радник Петербурзького губернського управління. Шевченко познайомився з Лазаревським у липні-серпні 1847 року в Орській фортеці, зустрічався з ним в Оренбурзі в 1849 році, де Шевченко намалював портрет братів Лазаревських — Михайла і Федора.

Григорович, очевидно, застудився, до того ж загострилася цинга, якою він тяжко хворів на засланні; тіло вкрилося болячками.

До лікаря Шевченко звернувся відразу, як тільки поселився у Щепкіна: **«Облобызав моего великого друга, отправился я к доктору Ван-Путерену, моему нижегородскому знакомому»**. Як свідчить «Российский медицинский список на 1858 год», Дмитро Іванович Ван-Путерен був у Нижньому Новгороді молодшим лікарем приказа громадської опіки і лікарем міського дворянського інституту. Шевченко нещодавно — 20 січня — проводжав його з Нижнього Новгорода в Москву і Петербург. Лікар уважно оглянув поета: **«Он прописал мне английскую соль, зелёный пластырь, диету и по крайней мере неделю не выходить на улицу. Вот тебе и столица!»** Наступного дня, 12 березня Дмитро Ван-Путерен відвідав Шевченка вдома. Це був освічений і досвідчений лікар, автор ряду наукових праць, зокрема про інфекційні захворювання. Шевченко відразу записує в щоденнику: **«Посетил меня доктор Ван-Путерен, прибавил еще два лекарства для внутреннего и наружного употребления. И посулил мне по крайней мере неделю заточения и поста. Веселенькая перспектива!»** Того ж дня пише Михайлу Лазаревському в Петербург: «Я в Москві, нездужаю. Око розпухло і почервоніло, трохи з лоба не вилазить. Доктор посадив мене на дієту[1] і не велів виходить на улицю. От тобі і столиця!.. Доктор говорить, що я неділю або й дві останусь в Москві».

В цьому ж листі Шевченко просить Лазаревського найти «гульвісу Овсянникова»[2] й сказати йому, щоб він обов'язково побачився з ним у Москві. Михайло Лазаревський відповів одра-

---

[1] В «Словнику мови Шевченка» це слово зареєстровано в даному контексті. Там сказано, що поет вживав його один раз. Насправді, в щоденнику Шевченко пише про призначення йому лікарями **дієти** ще тричі — 14, 16 і 17 березня.

[2] Овсянников Павло Абрамович — помічник управителя нижньогородської компанії пароплавного товариства «Меркурій». Шевченко познайомився з Овсянниковим 20 вересня 1857 року в Нижньому Новгороді, заприятелював з ним і кілька місяців жив у нього. Тоді Шевченко попросив Овсянникова придбати йому чемодан у Петербурзі. 22 лютого поет писав Михайлу Лазаревському: «Дожидаю Овсянникова с чемоданом, а то б я вже давно виїхав». 4 березня він занотовує в щоденнику, що знаходиться «в ожидании Овсянникова и полицейского пропуска в Питер». Але Шевченко так і не дочекався його в Нижньому Новгороді.

зу: «Овсянникова опять не видел несколько веков и не знаю, здесь ли он; но вчера послал ему по городской почте письмо, чтобы он непременно заехал к тебе в Москве». Продовження цієї теми знаходимо в листі поета від 15 березня до того ж Лазаревського: «Де той там у чорта Овсянников пропадає? Я не знаю, чи купив він мені чемодан, чи ні. Якщо: купив, то нехай хоч соломою напха та пришле мені, а то доведеться в Москві куповать». Так і невідомо, чи зустрівся Шевченко з Овсянниковим у Москві. Судячи з усього — не зустрівся.

13 березня Ван-Путерен повернувся до Нижнього Новгорода, натомість рекомендував Шевченку свого приятеля, лікаря-німця, який у той день до хворого не прийшов. І Тарас Григорович звернувся за допомогою до Щепкіна: **«...пригласить медика, какого он лучше знает, потому что болезнь моя не шутя меня беспокоит. Михайло Семенович пригласил доктора Мина. Завтра я его дожидаю»**.

Наступного дня, чекаючи лікарів, Шевченко записав у щоденнику: **«Отправил Лазаревскому два рисунка, назначенные для преподнесения Марии Николаевне»**. Про ці малюнки Шевченко повідомляв Михайла Лазаревського двічі — 12 і 19 березня. Зокрема, 12 березня писав: «З завтрашньою почтою посилаю тобі два рисунка. Закажи снять фотографу дві копії в половину менше, одну для себе, а другу для мене. А потім передай рисунки графу Федору Петровичу і попроси його, щоб він при случаї передав їх Мар'ї Ніколаєвні для альбома. Коли вони будуть варті того. Я сам думав передать їх лично, та бач, що зо мною зробилось». Малюнки були призначені для подарунка президентові Академії мистецтв великій княгині Марії Миколаївні Романовій (1819–1876), через яку віце-президенту Академії мистецтв Федору Толстому та його дружині Анастасії Толстій вдалося домогтися дозволу Шевченкові повернутися до Петербурга. На жаль, досі не встановлено, що за малюнки були надіслані.

14 беезня Шевченко зафіксував у щоденнику: **«После обеда явились ко мне два доктора**[1]**, хорошо еще, что не вдруг. Приятель Ван-Путерена прописал какую-то микстуру в темной банке,**

[1] Візит доктора в Москві коштував недешево — від 3 до 10 рублів.

а Мин — пильнавскую воду и диету. Я решился следовать совету последнего.

Дмитрий Егорович Мин — ученый, переводчик Данта и еще более ученый и опытный медик. Поэт и медик. Какая прекрасная дисгармония.

У старого друга моего Михайла Семеновича везде и во всем поэзия, у него и домашний медик поэт».

Шевченко був точний — Мін справді став сімейним лікарем Щепкіних. У листі дружини артиста Олени Дмитрівни до сина Олександра Михайловича від 8 травня 1857 року читаємо: «...Мне гораздо лучше, лечит меня Мин, он теперь нас лечит». У той же день вона повідомляла сина Миколу Михайловича, який знаходився в Парижі: «Спасибо Мину... и его лечению... Мину я благодарна очень за то, что через день у меня был».

Дмитро Мін (1818–1885) заслуговує на нашу увагу. Він справді був не тільки поетом і перекладачем, але й блискучим медиком. Вихідець із сім'ї інженера, Мін здобув вищу освіту спочатку в Московській практичній академії комерційних наук, а згодом у Московському відділенні Петербурзької медико-хірургічної академії, яку закінчив у 1839 році з золотою медаллю. Затим 16 років працював ординатором в Єкатерининській лікарні, виявив глибокий інтерес до патологоанатомії, яка тоді тільки оформлювалась в самостійну медичну дисципліну. У 1848 році захистив дисертацію з питань патологічної анатомії. Через 10 років Міна обрали ад'юнкт-професором кафедри державного лікарознавства і доручили вести курс гігієни та епізоотології. Він вважався кращим гігієністом у місті. Власті нерідко зверталися до Міна за допомогою в проведенні гігієнічних заходів, зокрема санітарного обстеження підприємств і шкіл, а в термінових випадках, як, наприклад, при спалахах холери в Москві, доручали йому керувати здійсненням надзвичайних протиепідемічних заходів. З часом Міна призначили завідуючим першої в Москві кафедри судової медицини й обрали університетським суддею. Довгий час Мін працював в університеті, зокрема виконував обов'язки секретаря медичного факультету, згодом — проректором університету.

Ці відомості містилися у цікавій, але забутій тепер невеликій книжечці «В боротьбі за життя генія», що вийшла 20-тисячним

тиражем у Києві в 1964 році й потім перевидавалася. Її автори — заслужений діяч науки, професор М.С. Коломійченко та лікар В.З. Горленко викладали історію захворювань Шевченка впродовж усього життя, в тому числі в Москві, розповідали про лікарів, які піклувалися про здоров'я Тараса Григоровича. Вони стверджували, що Мін навіть був ректором Московського університету, проте це не відповідає дійсності. Якраз у 1858 році Дмитро Мін став дійсним членом Товариства аматорів російської словесності й двічі виступав на публічних зборах з читанням своїх перекладів Данте й Шіллера. Він перекладав також Шекспіра, Байрона, Петрарку. Про громадську вагомість постаті Міна в тодішньому літературному світі свідчить те, що його прізвище стояло серед прізвищ відомих російських літераторів і діячів культури, які восени 1858 року протестували проти антисемітської статті в журналі «Иллюстрация». Цього протеста підписав і Шевченко.

Так що спілкування з Міном було приємним для Шевченка. До того ж лікар, очевидно, правильно поставив діагноз, і лікування, призначене ним, швидко давало позитивні результати. 15 березня Шевченко записав у щоденнику: **«Мне, слава Богу, лучше, скоро, может быть, они** (лікарі — *В. М.*) **для меня будут совсем не нужны. Как бы это хорошо было»**.

Шевченко не забував про свого лікаря. 6 грудня 1858 року, тобто через дев'ять місяців після знайомства з Міном, він передавав йому вітання через Щепкіна.

15 березня поет відзначив особливу турботу про нього свого друга Михайла Щепкіна: **«Михайло Семёнович ухаживает за мною, как за капризным больным ребенком. Добрейшее создание! Сегодня вечером пригласил он для меня какую-то г. Грекову[1], мою полуземлячку, с тетрадью малороссийских песен. Прекрасный, свежий, сильный голос, но наши песни ей не дались, особенно жен-**

[1] Грекова Ірина Опанасівна (1823–1870) — дружина московського юриста П.М. Грекова, родичка Станкевичів, близький друг Огарьових і Щепкіних. Н. Огарьова писала: «У неё был замечательный музыкальный талант: редко чистый, мелодичный, сильный голос, контральто, что для меня и всех понимающих музыку — выше лучшего исполнения на любом инструменте. Я любила слушать её, особенно, когда она пела страстные и грустные малороссийские песни...»

ские. Отрывисто, резко, национальной экспрессии она не уловила. Скоро ли я услышу тебя, моя родная задушевная песня?

Петр Михайлович, старший сын моего великого друга, подарил мне два экземпляра — фотографические портреты апостола Александра Ивановича Герцена».

Насправді, Щепкін Петро Михайлович (1821–1877) був не старшим, а третім за віком сином Щепкіних; після смерті старшого — сорокарічного — сина, філолога, магістра астрономії Дмитра Михайловича наприкінці 1857 року[1], старшим залишився Микола Щепкін. Але тут особливо важливо відзначити, що Петро Щепкін (жив у Міщанській дільниці), який закінчив правничий факультет Московського університету і працював обер-секретарем у московському Сенаті[2], виявив увагу до хворого поета, тим більше, нагадавши йому про «апостола» Герцена.

Ще в листопаді 1857 року Шевченко познайомився з брошурою Герцена «Крещёная собственность» і записав у щоденнику: «Сердечное, задушевное, человеческое слово! Да осенит тебя свет истины и сила истинного Бога, апостол наш, наш одинокий изгнанник». В повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Шевченко виводить образ поміщика, про якого сказано: «Его можно было бы назвать ничем, если бы он не был помещиком нескольких сот душ крещеной собственности». 10 грудня 1857 року поет перемалював у свій щоденник портрет Герцена: «...Я всё-таки скопирую для имени этого святого человека». 6 лютого 1858 року Шевченко взяв у руки герценівський «Колокол»: «Я в первый раз сегодня увидел газету и с благоговением

---

[1] Повернувшись із Нижнього Новгорода від Шевченка, Щепкін повідомив поета про смерть свого сина, що сталася 12 грудня в Іспанії. 5 січня 1858 року Шевченко записав у щоденнику: «Письмо своё заключает он печальним известием, полученным на пороге своего дома, о смерти сына Димитрия, умершего за границей». Дмитро Щепкін був магістром астрономії й одночасно працював у галузі філології, археології, історії мистецтв.

[2] В Росії Сенатом називалася урядова установа, члени якої мали право судити й наглядати за виконанням урядових указів. Будинок Сенату було побудовано в Кремлі знаменитим архітектором Матвієм Казаковим у 1776 році. В XIX столітті Сенат у Москві перетворився на суто судовий заклад, який складався з 12 напівсамостійних департаментів. До кожного з них входили кілька сенаторів, призначених царем, на чолі з обер-прокурором.

облобызал». Того року Герцен, в черговий раз назвавши Миколу I «страшным тормозом», порівнював його з іудейським царем Саулом, а через два роки Шевченко написав поему «Саул», в якій під іменем Саула показав Миколу I. В щоденнику поет неодноразово називав його «Тормозом». В квітні 1860 року Шевченко передав Герцену щойно виданого «Кобзаря», як він писав, «с моим благоговейным поклоном». Цей примірник зберігся в бібліотеці Герцена.

Донька віце-президента Академії мистецтв Федора Толстого Катерина Юнге згадувала, що в 1861 році Герцен у бесіді з її батьком сказав про Шевченка: «Он тем велик, что он совершенно народный писатель, как наш Кольцов; но он имеет гораздо большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко также политический деятель и явился борцом за свободу». В статті «1831–1833», говорячи про розвиток революційно-демократичних сил в Росії, Герцен в журналістиці називає ім'я Бєлінського, а в поезії — Шевченка. У спогадах відомого художника Миколи Ге згадується, з яким захопленням Герцен читав твори Шевченка в перекладах М. Гербеля: «Боже, что за прелесть, так и повеяло чистой нетронутой степью, это ширь, это свобода».

Життєві шляхи Шевченка й Герцена не перетнулися, проте їхня зустріч була цілком можливою в Москві в 1844 чи 1845 роках. Якби Шевченко залишався тоді в місті довше, Щепкін врешті-решт привів би його до Герцена.

16 березня Дмитро Мін знову побував у Шевченка, проте, крім дієти і пільнавської води, нічого не додав до лікування: **«Дня через три обещает выпустить на улицу. Ах, как бы было хорошо!»**

«Намалював портрет Михайла Семеновича»

Проте, записавши це, Шевченко вже працює — малює портрет свого друга Михайла Щепкіна. Роботою захопився настільки, що був незадоволений несподіваним приходом гостей — Михайла Максимовича, потім Андрія Маркевича: **«Пренаивные посетители. Им и в голову не пришла поговорка, что не вовремя гость — хуже та-**

тарина[1]**. А, кажется, люди умные, а простой вещи не понимают»**. Близько двадцяти років тому в шевченкознавчій літературі було висловлено думку про те, що цей запис зумовлений негативним ставленням поета до Максимовича, проте вона безпідставна. Маємо справу з роздратуванням художника, увагу якого відвернули від творчого процесу[2]. Не випадково Шевченко переклав на непроханих гостей і своє невдоволення портретом Щепкіна: **«Нарисовал портрет не совсем удачно Михайла Семёновича. Причиной неудачи были сначала Максимович, а потом Маркович»**.

Втім, цій самокритиці далеко до тієї, яку Шевченко залишив у своєму щоденнику 26 червня 1857 року: «О живописи мне теперь и думать нечего. Я и прежде не был даже и посредственным живописцем. А теперь и подавно. Десять лет неупражнения в состоянии сделать и из великого виртуоза самого обыкновенного кабашного балалаешника. Следовательно, о живописи мне и думать нечего».

У світовому малярстві, мабуть, не знайдеться більше такого самокатування й самозречення. Проте й після десяти страшних років царської заборони писати й малювати Бог залишив Шевченкові геній поета й художника. Портрет Щепкіна, виконаний на тонованому папері італійським і білим олівцями, — чудовий! Директор Будинку-музею М.С. Щепкіна в Москві Антоніна Кучина говорила мені, що це кращий портрет артиста. Щепкінознавець Борис Земенков писав, що портрет «належить до кращих зображень великого актора». Біограф Щепкіна Віталій Івашнєв захоплюється: «...Один из лучших портретов Михаила Семёновича — на нём предстаёт человек уже преклонных лет, но сохранивший проницательный ум, живость взгляда, благородство и поэтичность натуры... По одному этому портрету нетрудно представить, какое многообразие оттенков чувств, настроений, порывов души могли наблюдать современники Щепкина в общении с ним, в ролях, исполняемых на сцене».

---

[1] Це прислів'я Шевченко застосував якось і до самого себе. 14 липня 1857 року записав у щоденнику з приводу того, що, здається, невчасно зайшов у гості: «Я вспомнил пословицу: "Не вовремя гость — хуже татарина" и взялся за фуражку».

[2] 15 червня 1857 року Шевченко занотував у щоденнику, що почав малювати портрет підпоручика Миколи Бажанова в киргизькій кибитці: «Прекрасное освещение. И я с охотой принялся за работу. Черт принес приятельницу (особа не встановлена. — *В. М.*). Я закрыл портфель и вышел из кибитки».

Перед нами вишукано елегантний, статечний і натхненний Щепкін, який, зацікавлено припіднявши брови, що, здається, ще й збільшує його високочолість, дивиться на нас ясними, відкритими і вдумливими очима. Ліве око прикрито повіком трохи більше, і цей штрих, який, очевидно, взятий із життя, зворушує своєю живою точністю. Повні губи, що видають людину добру й чуйну, помітно зачеплені гіркотою прожитих літ. Обличчя великого артиста випромінює вистраждану мудрість, і можна лише дивуватися й захоплюватися психологічно тонкою, виразною й точною характеристикою портретиста Шевченка.

В той же час, акумульовані в портреті життєві простота і доброта Щепкіна, роблять його образ, сказати б, артистично припіднятим і величним в розумінні, сформульованому Львом Толстим: «Нет величия там, где нет простоты, добра и правды».

В цьому контексті нагадаю опис зовнішньості Щепкіна, залишений його внуком: «Голова у него была большая... Большой лоб казался ещё открытее от потери волос. Вокруг всей головы сохранившиеся ещё светлорусые волосы спускались на шею... Черты лица его были приятны, и серые с поволокою глаза были проникнуты живостью и умом. Он много говорил; голос его звучал громко и мягко, полные губы быстро шевелились, глаза при этом раскрывались шире, и умный взгляд сопровождался энергичным движением руки...»

Поетові друзі в Петербурзі хвилювалися, нетерпляче чекали на нього. 16 березня Михайло Лазаревський відправив у Москву листа, в якому сповістив, що графиня Анастасія Толстая[1] просила

---

[1] Толстая Анастасія (Настасія) Іванівна (1817–1889) — дружина Толстого Федора Петровича (1783–1873), який у 1828–1859 роках був віце-президентом Академії мистецтв. Починаючи з 1855 року подружжя клопоталося про звільнення Шевченка із заслання.

Принагідно нагадаю, що в справі визволення Шевченка взяв участь їх однофамілець російський поет і письменник граф Олексій Костянтинович Толстой (1817–1875), той самий, який у співавторстві з поетами Жемчужниковими — Володимиром і Олексієм — писав під псевдонімом «Козьма Прутков». Двоюрідний брат Олексія Толстого Лев Жемчужников згадував: «По смерти императора Николая Павловича интимно, но много содействовал прощению Шевченко своим влиянием на императора Александра II и его супругу граф Алексей Толстой, о чём никто не знал. Между тем влияние это было сильное и не подлежит сомнению».

його поквапити Шевченка приїхати до столиці. Це було відгуком на згаданого вже листа Шевченка до Лазаревського, написаного 12 березня, де йшлося й про Толстую: «Прошу тебе, зайди до графині Настасії Іванівни і розкажи їм про моє лихо». Тарас Григорович високо цінив її підтримку. Ще 22 липня, перебуваючи в Новопетровському укріпленні, мріяв про ту хвилину, коли зустрінеться з графинею: «...Минуту, в которую я сердечною слезою благодарности омочу руку моей благороднейшей заступницы графини Настасии Ивановны и её великодушного супруга графа Федора Петровича. О мои незабвенные благодетели! Без вашего человеколюбивого заступничества, без вашего теплого, родственного участия в моей печальной судьбе меня бы задушил всемогущий сатрап в этом безотрадном заточении». Ці почуття вдячності не гасли в душі поета. 2 березня він записав у щоденнику: «Доброе, благородное создание! Чем я воздам тебе за добро, которое ты для [меня] сделала? Молитвою, бесконечною молитвою!» Сергій Єфремов, який досліджував характер Шевченкового письма в щоденнику, звернув увагу на разючу деталь: скрізь, де поет вживає слово «графиня» стосовно до Толстої, то воно «написано аж надто виразно, конче виписано немов одпечатано літеру за літерою, конче каліграфічно і конче з великої літери. Вже в самій формі написання... виливалася величезна... пошана того, хто писав». В короткій, скупій і не закінченій автобіографії (1860 рік) Шевченко не забув про графиню: «...По ходатайству графини Анастасии Ивановны Толстой освободили его из Новопетровского укрепления. И по её же ходатайству всемилостивейше повелено быть ему под надзором полиции в столице и заниматься своим художеством». Лазаревський повідомляв хворого поета: «Сегодня я был опять у неё с твоим письмом из Москвы: она чрезвычайно жалеет о твоей болезни и боится, чтобы Михайло Семёнович не удержал тебя в Москве и на пасху; она даже сомневается в твоей болезни и думает, что ты остался там для Михаила Семеновича». Втім, ще в лютому Лазаревський повідомив Шевченкові найвагомішу причину побоювань петербурзьких друзів стосовно неприбуття поета в Петербург: «В случае бы тебе не объявили ещё об этом официально (про дозвіл приїхати в Петербург. — *В. М.*), то ты держи это в секрете и никому не розказуй; так просила и графиня; она боится, чтоб не выдумали чего».

«Нишком провідав Рєпніну»

Наступного дня — 17 березня Тарас Григорович записав у щоденнику: **«Сегодня опять посетили меня оба медика и, слава Богу, кроме диеты и сидения в комнате, ничего не прописали»**. Та Шевченко на цей раз порушив заборону виходити з дому й увечері нищечком відвідав давнього друга княжну Варвару Рєпніну, яка жила, як ми вже знаємо, на Спиридоновській вулиці (будинок № 9, не зберігся), тобто відносно недалеко від Щепкіна. Можна було пройти по Старопименовському провулку, перетнути Тверську і по Єрмолаєвському провулку потрапити на Спиридоновську. Або вийти на Садову-Тріумфальну й по Садовому кільцю добратися туди ж. Втім, це була дорога з однієї дільниці міста — Сретенської, в іншу — Арбатську.

Михайло Семенович ще восени минулого року, а потім і на початку 1858-го повідомляв поету в листах: «Варвара Николаевна Репнина... просила меня передать тебе её душевный поклон»; «Репнина тебя целует». Зі свого боку Шевченко просив Щепкіна: «А як побачиш мого давнього друга Варвару Николаевну Репнину, то привітай її од мене, мій друже єдиний, та в письмі своїм напиши її адрес». І ще: «Поцілуй... княжну Рєпніну».

З Рєпніною Шевченко не бачився дуже давно. Вона писала йому рівно десять років тому, 19 березня 1848 року напередодні Пасхи: «Да воскреснет Христос в душе Вашей, мой добрый Тарас Григорьевич, да освятит он душу Вашу, да просияет в Вас благодать святая... Я Вам желаю так много хорошего, лучшего. — Прошу Бога, чтобы он привёл меня увидеть Вас ещё в сей жизни...»

Бог їм дав можливість зустрітися. Та зустріч вийшла холодною.

Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло.

Зникла колишня щирість і безпосередність, відчувалася взаємна відчуженість. На це звернув увагу ще Олександр Кониський: «Десятилітнє заслання лежало між ними непереходимою розпругою!» Богдан Лепкий свого часу потрактував цю зустріч, як «сумовиту». Він писав, що княжна не сподівалася

побачити такого знедоленого Шевченка. Правда, з неволі посилав поет їй свій словесний портрет, як солдата лисого й опущеного, але Варвара Рєпніна, судячи з усього, в душі зберегла Шевченка таким, яким востаннє бачила, — молодим, повним енергії, темпераменту, з палкими очима, з чолом високим, круглим, красивим. «Тепер явився їй передчасний старець з довгими сідими вусами, з лисою головою, з морщинами під утомленими очима. Душею оставсь поет таким, як був і перше, вічно молодим, скорим до ласки й гніву, чутливим на добро й красу, на горе й кривду, але його тілесний образ перемінився до непізнання».

Наприкінці 20-х років минулого століття Сергій Єфремов написав: «Перший візит у Москві був — їй, може з хвилюванням, згадками про минуле незабутнє. Але час і ріжні інтереси вже простяглися між ними минулим і цією давно сподіваною хвилиною й одбилися — розчаруванням». Ще один лапідарний коментар до цієї зустрічі з академічних «Примечаний» до видання «Дневника» Шевченка в 1931 році: «Встреча Шевченка с Репниной во время его проезда через Москву в 1858 году не оживила их отношений, загубленных длинным рядом лет каторжной жизни Шевченка»[1]. За словами Павла Зайцева, «зустріч старих друзів відбулася не в тій атмосфері, яку кожний із них, мабуть, уявляв собі на думку про таку можливість: вони не зуміли знайти ні відповідного тону, ні відповідних слів».

Якби зострілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якеє тихеє ти слово
Тойді б промовила мені?
Ніякого. І не пізнала б.
А може б, потім нагадала,
Сказавши: «Снилося дурній».

Маємо також можливість прочитати художню трактовку зустрічі Шевченка з Рєпніною в романі про Шевченка відомого польського перекладача і літературознавця Єжи Єнджеєвича «Українські ночі, або Родовід генія»:

---

[1] Т.Г. Шевченко. Дневник. С. 360.

«У Шевченка було велике бажання зустрітися з княжною Варварою. Її терпляче і саможертовне почуття викликало вдячність і найвищу повагу. Скільки ж то літ вони не бачилися?

Схвильовано переступив він поріг невеликого палацику, розташованого в центрі Москви. Княжна, попереджена про його візит, чекала в салоні. Серце її стукотіло, як молоток.

Привітавшись і придивившись одне до одного, обоє відчули дивне розчарування.

Чоловік, який стояв перед княжною в шанобливій позі, дуже мало мав спільного з тим поетом, чий образ вона берегла в пам'яті. Це був старий чоловік з великою посивілою бородою, з чорною пов'язкою на лобі, з прищами на лиці, з глибоко запалими очима, виснажений, блідий і несло від нього якимось поганим тютюном.

Княжна розгубилася. Відчула себе так, ніби хтось заподіяв кривду або невдало пожартував. Вона забула, що Шевченко повертається з довгої страшної неволі. Почала йому читати мораль і повчати, як остання ханжа.

Шевченко дивився на неї з болем і здивуванням. Розмова тривала недовго. Прозвучала як фальшивий акорд. Аж коли Шевченко вийшов, княжна опам'яталась і кинулась до дверей. Хотіла наздогнати його, перепросити, цілувати йому руки...»

Навряд чи в Рєпніної з'явилося таке бажання. Хіба-що на мить. Бо ж у неї був ще цілий тиждень, щоб огорнути теплом поета, проте вона не зробила цього й при другій зустрічі 24 березня. Більше того, вже ніколи їх особисті стосунки й листування не поновилися. Це свідчить про ту прірву, що розверзлася між ними. Хоча Шевченко не хотів цього, просив Щепкіна у листі від 13 листопада 1858 року: «Поклонись В.Н. Р[епни]ной...» Лише через чверть століття в листі до Федора Лазаревського Рєпніна написала: «По возвращении из ссылки я его (Шевченко) видела два раза, и он на меня сделал грустное впечатление; я виню себя, что не переписывалась с ним, когда он был в Петербурге»[1]. Напевне змучений засланням і хворобою, з бандажем на оці, боро-

---

[1] Рєпніна пережила Шевченка на тридцять літ і померла в Москві 1891 року. Залишила спогади про «незабвенного Тараса», опубліковані в «Русском архиве» в 1887 році.

датий поет здався їй тільки «підоплічкою колишнього Шевченка», як сам він висловився в 1849 році в листі до княжни[1]...

Але ж справді глибокі, душевні, співчутливі стосунки не залежать від зовнішнього вигляду та стану здоров'я приятеля чи друга. Ніхто, крім Рєпніної, не відштовхнув у Москві Шевченка (Олександра Сапожникова, про якого ще скажемо, поряд із княжною не варто згадувати). Та ще нагадаю, що лише через місяць після зустрічі з Рєпніною, в квітні 1858 року змученим поетом щиро захоплювалася юна Катерина Юнге: «Кроме симпатии, которую возбуждали его горькая доля, его поэтическая натура, нельзя было не полюбить этого человека за незлобивое серце, за почти беспомощную доверчивость... Какой Шевченко милый, как я люблю его!.. Я Шевченку с каждым днём больше люблю...» Таки було за що любити беззахисного українського генія.

Після зустрічі з Рєпніною в щоденнику Шевченка з'явився іронічно-гіркий запис: **«Она счастливо переменилась, потолстела и как будто помолодела. И вдарилася в ханжество, чего я прежде не замечал. Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?»**[2].

...Сном лукавим розійшлось,
Слізьми-водою розлилось
Колишнєє святеє диво!

Втім арбатка Шагінян показала, що ще в Яготині Варвара Рєпніна читала Шевченкові моральні прописи, а Іван Дзюба влучно написав, що почуття княжни «в щоденних стосунках на-

---

[1] Цікава художньо-дослідницька книжка Єнджеєвича, яку Дмитро Павличко назвав «мистецьким творінням», особливо яскраво висвітлила, наскільки недостатньо й неглибоко були вивчені московські сторінки біографії Шевченка на середину 60-х років минулого століття, коли роман Єнджеєвича побачив світ у Польщі. (В Україні книгу «Українські ночі, або Родовід генія» надруковано в 1997 році в перекладі Віктора Іванисенка). Автор, який зібрав увесь відомий матеріал про поета, певно не мав історичного підґрунтя та життєво-побутових деталей для широкого художнього осмислення важливих московських приїздів Шевченка і обмежився двома сторінками тексту. Візьмись хто-небудь із письменників за цю тему сьогодні, його чекає майже така сама ситуація.

[2] Шевченко був недалекий від істини. Родич Рєпніної граф С. Шереметєв писав стосовно тих років: «...Сошлась она с приходским священником отцом Николаем... Он был её духовником и оказывал ей нравственную поддержку среди забот и житейских треволнений».

бирало характеру ригористичного морального опікунства». Власне сама Рєпніна зізнавалася: «Побачивши його одного разу великим, я хотіла завжди бачити його таким; я хотіла, щоб він завжди був святий і променистий, щоб він сіяв істину силою свого незрівнянного таланту, і хотіла, щоб це сталося завдяки мені». В цих словах уся драма їх стосунків. Навіть після того, як Шевченко від'їхав у Петербург, Рєпніна намагалася в листах направити його на праведний шлях: «оставьте злых людей», «слишком часто я вас видела таким, каким не желала бы видеть никогда», «ваше несчастье, что вы связались с этими пустыми людьми»...

Починаючи з Михайла Чалого, довго вважалося, що Рєпніна «своїми високоморальними і глибоко релігійними посланнями намагалася спрямувати його на істинну путь, з якої його часто зводили полтавські та чернігівські гульвіси». Насправді ці напучування викликали у Шевченка внутрішній протест, тим більше після тяжких років заслання. У Маріети Шагінян читаємо:

«Когда, после ссылки, он снова встретился с княжной в Москве и над ним, еще, в сущности, не старым, тяжкий опыт десяти лет прошел, как буря над лесом, превратив его в больного, облысевшего старика, а ее, уже старуху[1], "счастливо переменил", округлил и омолодил, Шевченко коротко записал в своем дневнике 17 марта 1858 года:

"Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?"

Молитвы и подавленные страсти; мировоззрение, выросшее на отказе, нетерпимое к себе и другим, но овеянное дымкой большой поэзии действительно прекрасной и доброй души, — таков был новый друг Шевченко, встреченный им в Яготине и тотчас же страстно его полюбивший. Между этим другом и воздухом беспечной Мосевки[2] была целая пропасть. Яготин и Мо-

[1] Варварі Рєпніній йшов п'ятдесятий рік, і це був уже не той вік, в якому легко розпалити знову вогнище старих почуттів, які охоплювали її в Яготині.

[2] Мойсівка (Мосівка) — село Пирятинського повіту Полтавської губернії, його власниця Т. Волховська двічі на рік влаштовувала бали. Шевченко разом з Євгеном Гребінкою приїхав на бал в Мойсівку 29 червня 1843 року. Тут він познайомився з Олексієм Капністом, Олександром Афанасьєвим-Чужбинським, родиною поміщиків Закревських. Афанасьєв-Чужбинський згадував, що «серед гучних тостів і вітань Тарас підсів до мене й сказав, що він не сподівався такої гостинності від поміщиків і що йому дуже до вподоби деякі "молодиці й дівчата"».

севка исключали друг друга, тут была антипатия глубже человеческой, — антагонизм двух эпох, двух разных мировоззрений».

Якщо не розглядатимемо ці два світогляди виключно в класовому розумінні, то можна сказати, що Шагінян досить точно вказала на давні витоки холодної московської зустрічі Шевченка й Рєпніної.

18 березня Тарас Григорович уже «легально» виїхав у місто зі Щепкіним. Проте наступного дня писав Михайлу Лазаревському: «Сьогодні був у мене доктор і ранше Великодньої неділі не пускає мене в дорогу. А його, розумного, треба послухать...» Таким чином, поет оцінив успішне лікування, здійснюване Дмитром Міном. В одному з листів до Щепкіна з Петербурга наприкінці 1858 року він просив поцілувати і Міна, і Кетчера... Лазаревський відповідав 23 березня: «Христос воскресе! Мій друже Тарасе! Жаль, что твое око наробило так погано; а ми ждали тебя сегодня непременно. Пожалуйста, не мешкай, когда выздоровеешь».

Страшнуватий опис поета залишив Микита Савичев[1]: «Тараса Григоровича не можна було пізнати, і я, лише придивившись, упізнав його. Жовтозелений, у зморшках, худий, похнюплений, убитий фізично й морально...» Наче дивився очима Рєпніної, яка також побачила Шевченка «зовсім потухшим», розбитим фізично й душевно. Безперечно, поет, який одужував, перебував не в кращій фізичній формі, але морально вбитий він, очевидно, в той час уже не був; досить прочитати його щоденник і листи, щоб переконатися в цьому. Втім, до слів Савичева ми ще повернемося в дальшій розповіді.

Що ж до зовнішнього вигляду Шевченка після заслання, то зберігся автопортрет з бородою, виконаний Шевченком на початку 1858 року в Нижньому Новгороді, з якого Михайло Лазаревський зняв 50 фотографічних копій. Один із цих фотознімків

---

[1] Савичев Микита Федорович (1820–1885) — офіцер Уральського козачого війська, з яким Шевченко познайомився в Новопетровському укріпленні. Стаття Савичева «Кратковременное знакомство с Тарасом Григорьевичем Шевченко» (Казачий вестник, 1884, 24, 27 травня) є цінним мемуарним джерелом для вивчення життя поета в засланні. В цих спогадах є, зокрема, такі слова: «Ніколи Шевченко не промовив жодного слова нарікання на своє становище, ніколи я не бачив його сумним, зажуреним. Він був фізично міцний, рум'яний, погляд у нього був завжди ясний і одвертий».

Шевченко передав Сергію Аксакову через Щепкіна. 25 квітня 1858 року писав Аксакову: «Я сердечно рад, что вы осталися довольны моим бородатым поличием. Это фотографический снимок с рисунка, мною самим сделанного, почему и показался он вам подрисованным». В цьому автопортреті, вміщеному в книзі, привертають увагу високе мудре чоло і глибокі страдницькі очі. Григорій Галаган, який зустрівся з Шевченком 25 березня, писав: «Наш поэт сильно переменился, постарел; над его широким лбом распространилась лысина, густая борода с проседью при его глубоком взгляде даёт ему вид одного из мудрых наших дидов-полковников, к которым часто приходят за советом». 30 березня 1858 року, тобто відразу після повернення до Петербурга, Шевченко зробив першу фотографію з натури — «в шапці і кожусі». Додамо — з бородою — «відростив бороду, справжнісінькe помело...» Михайло Щепкін ще в січні 1858 року в листі до Шевченка з Москви в Нижній Новгород писав: «Цілую тебе в бороду». Катерина Юнге, яка п'ятнадцятирічною бачила Шевченка відразу після приїзду в Петербург, згадувала: «Увійшов він, з довгою бородою, з добродушною посмішкою...» Хоча Шевченко й не був у захваті від згаданої фотографії, але через два роки створив на її основі автопортрет. З фотографії дивиться на нас згорьований, але мудрий і добродушний Кобзар з глибоким поглядом над широким чолом і лукавинкою в очах... Володимир Яцюк, який досліджував цей сюжет, зауважив: «На офортному зображенні дано іншу психологічну характеристику образу портретованого... бачимо майже повну протилежність: цілковита суворість, щемна туга, що межує з гнівом, таїна вольового спалаху очей».

Гарно написав Олександр Афанасьєв-Чужбинський: «Тарас Григорович постарів, змінилося обличчя, але в його очах те саме тихе світло думки і почуття, якого я не міг забути після довгої розлуки».

«Шановний Михайло Олександрович Максимович»

Вже наступного після поселення у Щепкіна дня до Шевченка, крім лікаря Ван-Путерена, завітав Михайло Максимович: **«Вслед за доктором посетил меня почтеннейший Михайло Алек-**

сандрович Максимович. Молодеет старичина, женился, отпустил усы да и в ус себе не дует».

15 березня Михайло Максимович, який не міг відвідати Шевченка, написав йому листа такого змісту: «Шевченкові од Максимовича привєт і поклон!

Як ся маєш, добрий земляче, і як здравствує твоє розумне чоло і видюще око?.. Сьогодні навряд чи побачимось; коли виїду к вечору, то все-таки не трапиться тебе одвідати. Тим часом посилаю тобі «Жабомишодраковку», тії гекзаметри Думитрашкові[1], що я казав тобі; да ще й мої псалми[2]... будь ласка, подивись на сі псалми пильненько і що в їх не доладу, одміть мені все до посліднього словця: з твоєї поради може і зможеться мені їх справити так, щоб і в люди з ними не сором було показаться коли-небудь.

Бувай же здоров і світлоясен! Твой М. Максимович».

Максимович народився в 1804 році на хуторі Тимківщина Золотоніського повіту Полтавської губернії. Закінчив Новгород-Сіверську гімназію, з 1819 року — в Москві. Навчався на словесному відділенні, а з 1821 року — на фізико-математичному відділенні Московського університету, визначившись остаточно із фахом — ботаніка. В 1823 році Максимович отримав диплом кандидата, в 1827 році захистив магістерську дисертацію «Про системи рослинного царства», в якій, за словами сучасника, виявив «філософський підхід до осмислення природи». Максимович стрімко ріс на університетській службі, через десять років він — ординарний професор кафедри ботаніки Московського університету.

Разом з тим, у Максимовича з'являються й поглиблюються нові наукові інтереси, у 1827 році він опублікував відому фольк-

---

[1] Йдеться про бурлескну переробку гекзаметром на українську мову «Батрахоміомахії» маловідомим українським поетом Костянтином Думитрашком (Копитьком) — епігоном Івана Котляревського (вийшла 1859 року під назвою «Жабомишодраківки»). У творах Шевченка ім'я Думитрашку не згадується.

[2] Максимович переслав Шевченкові рукопис свого перекладу псалмів, що вийшли наступного року окремою книжкою під заголовком «Псалмы, переложенные на украинское наречие Михаилом Максимовичем». Невідомо, чи давав Шевченко якісь поради перекладачеві.

лористичну працю «Малороссийские песни», заявивши себе провідним українознавчим етнографом. Саме ця збірка зблизила Максимовича з Гоголем, сприяла знайомству з Жуковським і Пушкіним, який залишив оцінку: «Да мы Максимовича давно считаем нашим литератором; он покорил нас малороссийскими песнями». В 1828 році Максимович став магістром Слов'янського відділення Московського університету. Коли в 1830 році він випустив у світ альманах «Денница», то в ньому надрукувалися Олександр Пушкін, Антон Дельвіг, Олександр Хомяков, Євген Баратинський, Михайло Погодін, Микола Язиков, Дмитро Веневітінов, Іван Киреєвський та ін., тобто відомі постаті російської культури. Не випадково саме молодого ад'юнкта Московського університету Максимовича в січні 1830 року удостоїли честі сказати «тепле слово про участь Московського університету в просвіті Росії» в урочистостях, присвячених 75-річчю університету.

Максимович спілкувався з Сергієм Аксаковим, Олександром Герценом, Миколою Огарьовим, Миколою Станкевичем, а з іншого боку — з президентом Петербурзької Академії наук Сергієм Уваровим... В 1834 році побачили світ фольклорна збірка «Украинские народные песни» (вона знаходилася у власній бібліотеці Шевченка з написом автора) і студія «Голоса украинских песен». До речі, з цієї студії композитор Олександр Аляб'єв поклав на ноти 25 українських наспівів.

Цей рік став переломним для Максимовича: проживши п'ятнадцять літ у Москві й досягнувши тут значних висот, він повернувся в Україну, став першим ректором новозаснованого Київського університету святого Володимира. Залишаючи цю посаду в наступному році, Максимович заявив: «Каково бы ни было еще мое служебное поприще, но я, конечно, никогда уже не мог бы сказать себе ничего лучшего, как то, что я был первым ректором университета св. Владимира». У вересні 2004 року, до 200-річчя з дня народження Михайла Максимовича на старому будинку Московського університету, що на Моховій навпроти Кремля, було відкрито меморіальну дошку: «Максимович Михаил Александрович (1804–1873). Выдающийся ученый, профессор Московского университета — первый ректор Киевского университета Святого Владимира».

З переїздом у Київ Максимович відійшов від природничої тематики й зайнявся гуманітарними дослідженнями — мовознавчими, етнографічними, історичними, археологічними. Наприкінці 1840 року 36-річний професор Максимович змушений був за станом здоров'я вийти на пенсію й переселитися з Києва в свій маєток Михайлову гору поблизу села Прохорівка Золотоніського повіту Полтавської губернії. Михайлова гора фактично стала його науковою резиденцією до кінця життя. В 1843–1845 роках вчений повертався до Києва, де читав лекції в університеті як позаштатний викладач. Якраз у цей період, у 1845 році відбулося знайомство Шевченка з Максимовичем.

Український дослідник Віктор Короткий зробив цікаве порівняння життєвих доль цих двох великих українців: «Максимович пожертвував блискучою кар'єрою академічного ботаніка в аристократичній Москві заради омріяної «київської старовини». Те ж саме зробив Тарас Шевченко, обравши непевну долю поета, маючи до вибору і богемне життя молодого столичного маляра. В обох випадках це був болючий вибір, але вибір усвідомлений. Характерно, що Максимович у своїй «другій» ролі став фундатором українського наукового дискурсу, а Шевченко здійснив місію пророка української національної свідомості. Не дивно, що вони затоваришували».

В 1856–1857 роках Михайло Максимович провів полеміку з Михайлом Погодіним на сторінках слов'янофільського журналу «Русская беседа» з приводу того, хто має більше прав на спадщину Київської Русі — великороси чи малороси. Максимович підкреслював малоросійський характер культури Київської Русі, водночас виклавши своє бачення «великої» руської спільності: «Великороссийское наречие состоит в ближайшем сродстве с белорусским, и составляют они одну речь, или язык севернорусский, который вместе с южнорусским языком или речью (состоящею в двух главных наречиях — малороссийском и червонорусском), образует одну великую речь восточнославянскую, или русскую».

Шевченко пам'ятав про свого друга, цікавився його творчістю, в травні 1854 року просив Бодянського, щоб той передав йому «Слово о полку Игоревім» Максимовича, тобто віршований переклад цього твору, виданий у 1837 році. На жаль,

прохання не було виконане, і Шевченко вже після заслання, наприкінці 1857 року писав Щепкіну: «Поцілуй старого Максимовича за мене, та чому він не шле мені своє «Слово о полку Игореве»?» Щепкін привіз Шевченкові в Нижній Новгород деякі видання Максимовича, зокрема й цю працю[1]. До такого подарунку Максимович доклав листа: «Прийми отсі книжиці моєї праці! Бач, і я на старості став віршовник, і з письменного книжного Ігоря зробив співаку-українця». Поет щиро і тепло дякував вченого 4 січня 1858 року: «... Цілую тебе, моє серце, за твої подарунки, поздоровляю з Новим годом і молю Господа милосердого послать тобі долголетие и здоров'я, на славу нашої преславної України. Поцілуй за мене свою хорошую, добрую пані, а мою щирую землячку».

Йшлося про Марію Василівну Максимович (Товбич), з якою Михайло Олександрович одружився в 1853 році в Україні. Вона була дочкою небагатого поміщика Золотоніського повіту. Разом з Михайлом Максимовичем, якого запросили в Москву редагувати журнал «Русская беседа», приїхала в місто в 1857 році й, почувши про Шевченка, передала йому привіт через чоловіка, який написав поетові листа. Максимович писав: «Кланяється тобі і моя жінка Маруся». Шевченко проникся теплом до Марії Василівни ще заочно.

Перша зустріч Тараса Григоровича й Марії Василівни відбулася 18 березня. Про це свідчить запис поета в щоденнику:

«В первом часу поехали мы с Михайлом Семеновичем в город. Заехали к Максимовичу. Застали его в хлопотах около «Русской беседы». Хозяйки его не застали дома. Она была в церкви. Говеет. Вскоре явилася она, и мрачная обитель учёного просветлела. Какое милое, прекрасное создание. Но что в ней очаровательнее всего, это чистый, нетронутый тип моей землячки[2]. Она проиграла для нас на фортепьяно несколько наших песен. Так чисто, безманерно, как ни одна великая артистка играть не умеет. И где он, старый антик-

[1] Книга «Слово о полку Игореве», видана Максимовичем у 1837 році, знаходилася у власній бібліотеці Шевченка.

[2] Поетова захопленість Марією Максимович стала відомою в московському товаристві. Зокрема, Віра Аксакова писала вже 26 березня: «Говорят, Максимовичка особенно мила между хохлов, и Шевченко от неё в восхищении».

варий[1], выкопал такое свежее, чистое добро. И грустно, и завидно. Я написал ей на память свой «Весенний вечер»[2], а она подарила мне для ношения на шее киевский образок. Наивный и прекрасный подарок».

Ключові слова у цьому запису: «И грустно, и завидно». В сім'ї 54-річного Максимовича, який був на десять років старший за поета, але мав молоду, вродливу, чисту й душевну дружину, згорьований і змарнілий в засланні Шевченко з усією гіркотою відчув, які справжні земні радощі обійшли його стороною.

Згадаймо, що незадовго до того, наприкінці 1857 — початку 1858 років у Нижньому Новгороді Шевченко неодноразово проводив час у «храмі Пріапа» мадам Гільде[3] і якось записав у щоденнику, що й тут його знайшла нудьга. В той же час поет випадково побачив двадцятирічну Лідію Голіцину — «чернобровое милое задумчивое создание». 18 листопада 1857 року після невдалого, на його погляд, сеансу з написанням портрету Софії Варенцової Шевченко знову зустрів юну Голіцину: «Впечатление неудачного сеанса как ветром свеяло. Полюбовавшись на это кроткое создание, я во весь день был счастлив. Какое животворно чудное влияние красоты на душу человека».

«Во имя святого Бога, поможи їй»

Наприкінці січня 1858 року 44-річний Тарас Григорович освідчився в коханні 17-річній актрисі Катерині Піуновій (Тетясі), яку зустрів у Нижньому Новгороді. Хтось вважає, що «до Петербурга йому хотілося з'явитися з юною нареченою — актри-

---

[1] Це слово відсутнє в «Словнику мови Шевченка».

[2] Так назвав Шевченко вірш «Садок вишневий коло хати...» (1847 рік). Переїхавши з чоловіком у 1859 році з Москви в Україну, на хутір Михайлову гору, Марія Максимович завезла туди й автограф поета, дальша доля якого невідома.

[3] Скажімо, 1 листопада 1857 року занотував у щоденнику: «...Пошёл к madame Гильде, где и положил якорь на ночь»; 26 листопада зафіксував: «...Отправился я в очаровательное семейство мадам Гильде и там переночевал».

сою, здатною підкорити весь бомонд». Але насправді спрагла поетова душа просто тягнулася до жіночої краси й сімейного затишку. В щоденнику та листах Шевченка навіть числиться любовний лист до Піунової, хоча приналежність тексту поетові чи міра його участі в написанні цього листа не встановлені: «Я вас люблю и говорю это вам прямо, без всяких возгласов и восторгов... Сделаться вашим мужем для меня величайшее счастье и отказаться от этой мысли будет трудно». З цього приводу Богдан Лепкий писав: «Та все ж таки незабаром прийшлось зречися. Молода дівчина не бачила, мабуть, щастя у подружжу з чоловіком, хоч не так то старим, але знищеним тяжкою неволею... Епізод, бо, як із щоденника видно, поет не довго тужив за Катериною Борисівною».

Справді, вже через три тижні, ще до свого виїзду з Нижнього Новгорода, Тарас Григорович порвав із Піуновою взаємини. Це сталося після того, як вона, прохаючи Шевченка допомогти їй вступити в трупу Харківського театру, водночас поновила свій контракт у Нижньогородському театрі, чим поставила в незручне становище Шевченка та Щепкіна, які в листах до директора Харківського театру Івана Щербини наполегливо й зворушливо клопоталися за неї. Шевченко дізнався про рішення Піунової 23 лютого, повертаючись з пошти, де відправив лист Щепкіну, в якому зокрема писав: «Цілує тебе твоя Тетяся тричі, і я тричі, поки побачусь, а той й лік потеряю, а поки що бувай здоров і веселий і не забувай мене». Вчинок юної Піунової зачепив Шевченка за живе, й того ж 23-го він із гіркотою записав у щоденнику: «Если это правда, то в какие же отношения поставила она меня и Михайла Семёновича со Щербиною? В отвратительные! Вот она где, нравственная нищета...» Наступного дня образа і обурення, здається, сильніше розворушилися випадковою зустріччю з Піуновою, й усе це гнівно й емоційно виплеснулося в щоденнику. Свого часу Сергій Єфремов звернув увагу на те, що стосунки з Піуновою відклалися навіть на самому характері письма в щоденнику, воно носить «виразні сліди хвилювання: видно, історія ця більш, далеко більш коштувала поета, ніж сказав він сам змістом свого журналу...»:

«Я так много перенёс испытаний и неудач в своей жизни, казалось бы, пора уже освоиться с этими мерзостями. Не могу.

Случайно встретил я Пиунову, у меня не хватило духу поклониться ей. А давно ли я видел [в ней] будущую жену свою, ангела-хранителя своего, за которого готов был положить душу свою? Отвратительный контраст. Удивительное лекарство от любви — несамостоятельность. У меня всё как рукой сняло...» Шевченко згадав, як п'ять тижнів тому просив артиста: «Твоя і моя люба Тетяся Піунова хоче покинуть Нижній Новгород, і добре зробить, їй тут погано, воно тут захрясне і пропаде... Я їй порадив виїхать в Харків, і воно раде виїхать... Нам колись добрі люде помагали, поможемо ж і ми тепер посильно, друже мій єдиний! Я вже написав і послав епістолію до директора Харківського театра[1], а якби ще ти од себе до його вчистив, то, може б, з того пшона зробилася б каша. А воно аж плаче та просить тебе, щоб ти укрив її своєю великою славою. Зроби ж так, як воно і я тебе прошу, мій голубе сизий!» І в кінці цього листа Шевченко дописав: «Ще раз прошу тебе, моє серце, напиши, до нього знаєш, в Харков». 3 лютого Шевченко, на прохання Щепкіна, надсилає умови роботи юної артистки в Харкові, висунуті сім'єї Піунової: «1500 р. в год без бенефиса, а з бенефісом 1200 р. і на переїзд до Харкова 200 р.». У своїй відповіді від 6 лютого Щепкін зауважив, що вимоги Катерини Піунової занадто високі й, безперечно, мав рацію: в Нижньому Новгороді початкуюча актриса Піунова отримувала вп'ятеро (!) менше. А що ж у Харкові? Щепкін, який знав там стан справ, інформував Шевченка: «В Харькове её роли теперь занимает жена комического актёра — Васильева, который для дирекции необходим; несмотря на все это, она получает 850 рублей жалованья и бенефис, а ты толкуешь, что Пиуновой надо дать 1500 рублей. И кому же? Существу, которого совершенно не знает дирекция».

Наївно думати, що всього цього не розуміли сама Піунова та її батьки, проте вони сподівалися на високе покровительство Шевченка й Щепкіна. Сергій Єфремов з цього приводу зробив висновок, що Піунова «та й її родина дивилися на Шевченка тільки як на впливову людину, що її можна позиськати для при-

[1] Лист Шевченка до директора Харковського театру Івана Щербини невідомий.

скорення сценічної кар'єри». Закоханий поет нічого цього не бачив і не хотів бачити. Бо ж многомудрий Щепкін, який був реалістом, радив дівчині «соразмерять жизнь свою по средствам и учиться, учиться, и время все сделает», а також — усе як слід зважити, перш ніж переїжджати до Харкова.

Проте Шевченко гаряче наполягав: «Во имя святого Бога и святого искусства, поможи їй, друже мій великий, вирваться із сього гнилого Нижнього». 10 лютого Шевченко переслав Щепкіну лист, який отримав від директора Харківського театру Щербини і повідомляв: «Тетяся цілує тебе, як батька рідного, і просить, щоб ти робив з нею, як тебе Бог навчить». Поетову ніжність видає приписка до цього листа: «Хоча ти і не велів, а я таки не втерпів, чмокнув сегодня разочок нашу любу Тетясю». Щепкін спочатку клопотався перед директром Нижньогородського театру Варенцовим про сприяння Піуновій та просив про це деяких своїх нижньогородських знайомих, а потім надіслав до Харківського театру репертуар і умови Катерини Піунової, водночас знову застерігаючи її від нерозважного переїзду до Харкова.

І всі ці щирі турботи самого Шевченка й, головне, старого друга Щепкіна враз ігноровані Піуновою! Вражений, ображений, розсерджений Шевченко зізнається самому собі: «Я скорее простил бы ей самое бойкое кокетство, нежели эту мелкую несамостоятельность, которая меня, а главное, моего старого знаменитого друга поставила в самое неприличное положение. Дрянь госпожа Пиунова! От ноготка до волоска дрянь!» Ці гнівні слова вирвалися наодинці в щоденнику, в емоційному пориві, знайомому кожному з нормальних людей. Бо таки Піунова, як зазначалося в «Біографії» Шевченка (1984 рік) «не витримала випробування на порядність». Втім, як зауважив Сергій Єфремов, «трудно, певна річ, винуватити Піунову за те, що вона була сама собою...» Якраз Єфремов, який досконально розібрав цю «любовну історію», зокрема за поетовим щоденником, прийшов до висновку: «Переживши і чари захоплення, і муки розчарування; спробувавши вирвати свою наречену з міщанського оточення й надихнути її вищими інтересами (див. записи під 1, 11, 14, 30 і 31 січня, 1, 2, 3, 5, 7, 8, 15, 16, 17 і 22 лютого), поет мусів визнати повну свою невдачу, і наведений присуд був розпачливим її виразом».

Але в наш час один автор вважає, що рядки про Піунову є «не гідними поета» й за них йому «незручно... за самого Шевченка». Хай у даному випадку читач сам вирішує, за кого йому незручно. Не сумніваюся, що кожний українець самостійно розбереться й з іншими звинуваченнями на адресу Шевченка, якщо, на лихо, доведеться з ними зітнутися в науковоподібній книзі того автора. Там можна прочитати, що нашому національному генієві були притаманні: невихованість і «брутальна неповага до людей»; нетактовність і «хвороблива, нав'язлива декларація своєї екзальтованості»; безчесність і «виказування своїх друзів»; сльозливість і прагнення «щоб усі навколо його жаліли» і т. д. і п. т. Мені неприємно длубатися в цьому словесному бруді, що такий самий давній, як історія безтямного ставлення деяких юродивих до Шевченка. Та в цьому й потреби немає, бо в народі справедливо кажуть: «До чистого погане не пристане».

Що ж до точки зору вчених-шевченкознавців, то вже згаданий Сергій Єфремов писав, що через свій щоденник (який нині дехто намагається використати проти поета) «з дивовижною щирістю, без страху вводить нас Шевченко в своє "святая святих" і показує свою чисту дитячу душу, якої не держався життєвий бруд, — навіть серед оргій чисту і благородну навіть під час занепаду». А що свідчили люди, які знали й любили Шевченка? Лев Жемчужников писав: «Вырванный из народа, он представляет собою самый поэтический его образчик. Добрый до наивности и любящий, он был твёрд, силен духом — как идеал народа».

Та повернемося до поетового щоденника пори Шевченкового освідчення Катерині Піуновій. 31 січня 1858 року Тарас Григорович крушився: «Я совершенно не гожусь для роли любовника. Она, вероятно, приняла меня за помешанного или просто за пьяного и вдобавок за мерзавца. Как растолковать ей, что я ни то, ни другое, ни третье и что не пошлый театральный любовник, а искренний, глубоко сердечный её друг». Відповіді поет не дістав. Як розтлумачити нині те, чого по молодості не зуміла зрозуміти Піунова, деяким молодим і не дуже «шевченкознавцям», які виступають нині «моральними наставниками» чи «викривачами» нашого грішного генія... Не судіть неправедно і не судимі будете.

Катерина Піунова говорила неправду, коли через багато років розповідала, що Шевченко ще й з Петербургу писав її батькові листи. Проте вона напрочуд точно й правдиво зафіксувала своє тодішнє сприйняття великого поета: «Мне казалось, что в Тарасе Григорьевиче жениховского ничего не было. Сапоги смазные, дегтярные, тулуп чуть не нагольный[1], шапка барашковая самая простая, и в патетические минуты Тараса Григорьевича хлопающаяся на пол в день по сотне раз (яка жива й цікава подробиця! — *В. М.*), так что если бы она была стеклянная, то часто бы разбивалась».

Ще двічі Шевченко згадував про Піунову. В травні 1858 року він дивився в Михайловському театрі в Петербурзі спектакль «Весілля Кречинського» О.В. Сухова-Кобиліна з актрисою Фанні Снєтковою. Її гра поетові не сподобалася, і він записав у щоденнику: «Как бы хороша была в этой роли моя незабвенная Пиунова». Наприкінці 1858 року Шевченко не без іронії до свого сватання згадав про Піунову в листі до Щепкіна: «Скажи мені, будь ласкав, що б з мене тепер було, якби був я оженився на моїй любій Тетясі? Пропащий чоловік, та й більш нічого».

«Спасибі вам, моє серденько»

Насправді, пропащим чоловіком Шевченко відчував себе без коханої жінки поруч. Він усе життя страждав від самоти, яку могла заповнити лише вірна дружина. Згадаймо Шевченкові поетичні рядки: «Одну сльозу з очей карих — І... пан над панами!..» Епізод із Піуновою свідчив не стільки про чергове розчарування поета в коханні, скільки підтверджував його жагуче людське бажання кохати та бути коханим і мати власну сім'ю. Ось чому глибокий, пронизливий сум і тепла, щемлива заздрість огорнули його після знайомства з сім'єю Максимовичів, з «привабливою для Шевченка парою» (Іван Драч). Мабуть, не випадково він переписав на пам'ять дружині Максимовича саме вірш «Садок вишневий коло хати...», який є поетичним гімном сім'ї та коханню:

[1] Оголений, голий, на якому немає шерсті.

Сем'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

Тепле та захоплене ставлення до «щирої землячки» відчувається й у щоденниковому записі від 21 березня:

«Вечер провёл у своей милой землячки М.В. Максимович. И несмотря на Страстную пятницу, она, милая, весь вечер пела для меня наши родные задушевные песни. И пела так сердечно, прекрасно, что я вообразил себя на берегах широкого Днепра. Восхитительные песни![1] Очаровательная певица!»

Знову ж таки, скільки в цих словах притишеної туги за домашнім вогнищем і жіночим теплом. А ще більше — за рідною Батьківщиною, за Україною, за Дніпром...

Дніпро берег риє-риє,
Яворові корінь миє.
Стоїть старий, похилився,

---

[1] У спогадах доньки коменданта Новопетровського укріплення Є. Літвінової є такі слова про Шевченка: «Він з якоюсь пристрастю любив свою Украйну й не міг спокійно слухати її пісень, її мови. Усе обличчя йому змінялося, серце билося, як пташка в клітці, він готовий був зараз же, як брата, обняти й притиснути українця до своїх грудей».

Друг поета Андрій Козачковський стверджував, що в українській пісні «відлилася вся Україна з її патріархальним побутом, сповненим простоти і героїзму характером, з її почуттями, з її славною і разом сумною історією, з її чарівною природою». В цьому зв'язку Козачковський розповідав, що в Шевченкові бачили живе уособлення народної пісні. Якось на дружньому вечорі 19 серпня 1845 року молоде товариство з участю поета гучно бенкетувало, співало пісні: «Шевченко був у справжньому натхненні, напроти нього, на протилежному кінці столу, стояв, не спускаючи очей з поета, з келихом у руці пан поважного віку, з походження — німець, віросповіданням — протестант. "Оце — батько! Їй-богу, хлопці, батько! Будь здоров, батьку! "— високо піднімаючи келих, проголосив німець, потім ми всі називали його "батьком"».

Мов козак той зажурився.
Що без долі, без родини
Та без вірної дружини,
І дружини, і надії
В самотині посивіє!

У спогадах Григорія Честахівського є цікава розповідь про те, як він в Петербурзі привів до Шевченка кріпосну дівчину з України, яка позувала художнику для картини «Дві дівчини». Тарас Григорович радів з того, що вона нагадала йому про Україну: «Як пташка з божого раю, нащебетала мені в серце теплим, легким духом, пахучими нивами, запашистим квітом вишневих садочків й трави зеленої, як побачив чистісіньку свою людину, почув рідну мову. Ох, Боже мій, коли б скоріш літо, помандрую на Вкраїну, дуже закортіло».

Де жив Михайло Максимович, який приїхав з України в Москву? «Адрес-календарь жителей Москвы» за 1857 рік дає відповідь, що в Дев'ятинському провулку[1] М'ясницької дільниці, в будинку Гофмана, недалеко від церкви Успіння Пресвятої Богородиці на Покровській вулиці. Перевіряємо інформацію за «Алфавитным указателем к плану Мясницкой части». Справді, будинок надвірного радника Льва Гофмана знаходився в Дев'ятинському провулку, що виходив на Покровську вулицю. Прямуючи до Максимовича, Шевченко і Щепкін проїжджали по Маросейці — вулиці, назва якої пов'язана з Україною, про що скажемо далі.

Мабуть, що церква, яку згадує Шевченко в щоденнику і яку відвідувала під час його першого приїзду Марія Максимович, і була церквою Успіння Пресвятої Богородиці. Цю церкву на Покровці, яку не міг не бачити Шевченко, було побудовано наприкінці XVII століття. Василь Баженов ставив її в один ряд з храмом Василя Блаженного. За переказом Наполеон, вражений церквою, вигукнув: «О, російський Нотр-Дам!»; імператор наказав врятувати храм від пожежі. Михайло Достоєвський надзвичайно високо цінував архітектуру цієї церкви. Академік Дмитро Лихачов якось зізнався, що саме церква Успіння на Покровці, побачена ним у молодості, визначила його шлях

[1] Тепер — Дев'яткін провулок у Басманному районі Москви.

у науці, спонукала зайнятися дослідженням старовинної російської історії. Втім, храм Успіння на Покровці був, скоріше за все, витвором... українського Майстра. Ось що пише про це москвознавець Лев Колодний: «Колокольня его возвышалась пятью шатрами! А всего над трапезной и храмом колосилось восемнадцать глав, созвездие куполов, излучающих сияние божественной красоты. Кто творец шедевра? Неизвестно. **Подобные храмы строили на Украине, возможно, оттуда приехал, как едут сейчас не заработки, неизвестный гений, малороссиянин-украинец»**[1] (виділено мною. — *В. М.*). Додам лише, що український архітектор міг приїхати в Москву не «на заробітки», а разом із однією з офіційних делегацій від гетьмана Івана Мазепи, які зупинялися в Малоросійському постоялому дворі на Покровці.

Під час березневих зустрічей з Максимовичем Шевченко залишив йому ще один автограф вірша «Весенний вечер» («Садок вишневий коло хати...») та поезій «Пустка» («Заворожи мені, волхве...») і «Муза». Скоріше за все Максимович сам попросив про це, оскільки він виявляв намір надрукувати кілька поезій Шевченка в журналі «Русская беседа» (до цього журналу було подано тоді повість Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали»).

Максимович побував у домі Щепкіна 26 березня, але не застав уже Шевченка, той вранці рушив на вокзал. Тоді він відправив у Петербург (через Григорія Галагана) листа: «Приїздив до тебе, по слову твому в дев'ять і привозив тобі «Гуся»[2], і твого, і нашого, да тебе, лебедика, вже не застав. Бувай же здоровенький,

---

[1] Лев Колодный. Москва в улицах и лицах. Центр. М.: «Голос-Пресс», 2004. С. 478.

Є дані, що на одній з капітелей церкви був напис: «Лета 7204 года (1695. — *В. М.*) октября 25 дня. Дело рук человеческих. Делал именем Петрушка Потапов». У його честь названо один із прилягаючих провулків — Потаповський.

У Центральному державному архіві кінофотодокументів Росії зберігся документальний фільм, в якому зафіксовано варварське знесення церкви в 1936 році. На її місці тоді була влаштована пивна.

[2] Мається на увазі так званий бартенєвський (неповний) список Шевченкового «Єретика».

на все добре — і пощасти тобі Боже!.. Посилаю тобі з паном Галаганом твого «Гуся» і мою тобі застольну віршу[1] і отношеніє в контору «Русской Беседы» ... чтобы тоби доставили «Беседу» нашу за два прежние годы и за сей 1858 год. Не забувай же земляка свого щирого М. Максимовича».

Шевченко не забував, листувався з Максимовичем і продовжував захоплюватися його дружиною: «Коли б така у мене була жінка — повінчався б да й умер». Саме Марію Василівну поет просив ще в Москві допомогти йому одружитися. 22 листопада 1858 року нагадував їй у листі: «Вельми і вельми шанобная і любая моя пані Мар'є Васильєвно!.. А ви, мабуть, уже і забули мою просьбу? То я ж вам нагадаю. Я вас просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві! А то як ви не ожените, то й сам Бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині». В цих рядках якась особливо гірка жартівливість, а ще більше — приреченої пророчості, бо ж так і сталося...

Михайло Максимович, який у грудні 1858 року знаходився в Москві в розлуці з дружиною, писав, втішаючи Шевченка й співчуваючи йому: «От на такі-то часи може й лучче жити собі єдиному, хоча на все життя наше і недобре бути чоловікові єдиному, по слову господню. А що якби й справді Бог поміг нам одружити тебе бурлаку на Михайловій Горі!.. То-то б удрали весілля — таке, що аж сині гори Дніпровії здвигнулись би на радощах...»

Марія Василівна сама відповіла Шевченкові наприкінці того ж 1858 року: «Ви думали, що я і забула, чого Ви мене просили, а я зовсім і не забула, думаю, якби мені Бог поміг Вам найти гарну квіточку для нашого любимого і гарного українця...» 25 березня наступного року, тобто рівно через рік після знайомства в Москві, Шевченко писав Марії Максимович: «Спасибі вам, моє серденько, що ви мене згадуєте і не забуваєте моєї просьби. Як Бог поможе мені до мая місяця кончить мої діла з цензурою, то насиплю повну кишеню грошей та й чкурну через Москву прямо на Михайлову гору... Як Бог та ви поможете, то, може, й одружу-

[1] Про вірш під заголовком «25 марта 1858», написаний Максимовичем на честь Шевченка і прочитаний цього числа на обіді у Максимовичів, розповімо далі.

ся. Якби-то так сталося, дуже добре було б. Аж страх обісіло вже мені бурлакувати...» А 10 травня знову звертався до Марії Максимович з тією ж сумною жартівливістю: «...Посилаю вам свій портрет, тілько, будьте ласкаві, не показуйте портрет дівчатам, а то вони злякаються, подумають, що я гайдамацький батько, та ні одна й заміж не піде за такого паливоду. А тим часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб рушника дбала та щоб на своєму огороді гарбузів не сажала».

Що й говорити, Шевченко справді мріяв «убезпечити себе від тієї самоти, яка стала йому чи не найбільшою карою в житті» (Іван Дзюба).

25 травня 1859 року поет виїхав з Петербурга і через Москву приїхав в Україну. В село Прохорівка він прибув 13 червня й прожив там понад тиждень, намалювавши портрети Марії та Михайла Максимовичів.

«Кінчив проціджування своєї поезії...»

Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?

Ці рядки згадалися, коли читав запис у щоденнику 18 березня, тобто в той день, коли Шевченко побував у Максимовичів:

«Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 год. Жаль, что не с кем толково прочитать. Михайло Семёнович в этом деле мне не судья. Он слишком увлекается. Максимович — тот просто благоговеет перед моим стихом, Бодянский тоже. Нужно будет подождать Кулиша. Он хотя и жестко, но иногда скажет правду; зато ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения».

Тарас Григорович добре знав, що Бодянський, Максимович і Щепкін захоплено і беззастережно сприймають його поезію. Хотілося почути критичне слово Пантелеймона Куліша, з яким познайомився ще в 1843 році та разом брав участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Куліш уже з появи «Кобзаря» і «Гайдамаків» почав висловлювати Шевченкові поради щодо виправ-

лення в тексті творів «Катерина», «Іван Підкова», «До Основ'яненка». В листі до поета від 25 липня 1846 року він писав з приводу «Кобзаря» і «Гайдамаків»:

«...Я от души восхищался ими и многие места заучил наизусть; но в то же время заметил осязательнее, нежели прежде, и их недостатки. Одни из этих недостатков происходят от Вашей беспечности, небрежности, лени или чего-нибудь-подобного; другие от того, что Вы слишком много полагались на врождённые Ваши силы и мало старались согласить их с искусством, которое само по себе ничтожно, но в соединении с таким талантом, каким Бог одарил Вас, могло бы творить чудеса еще поразительнее тех, какие оно творило в соединении с талантом Пушкина. Ваши создания принадлежат не одним Вам и не одному Вашему времени; они принадлежат всей Украине и будут говорить за неё вечно».

В цій амальгамі повчальної дидактичності і глибокого розуміння геніальності та історичної місії Шевченка — весь Пантелеймон Куліш. Поет добре знав його непростий характер, але цінував гострий і прискіпливий розум. Шевченко частенько відхиляв віршознавчі поради Куліша та й про його перо, траплялося, висловлювався не кращим чином. Скажімо, на початку 1858 року, коли Куліш послав Шевченкові твори Марко Вовчок[1]. За свідченням Феофана Лебединцева[2], Шевченко не відразу відгукнувся про цю книжку, бо йому не сподобалася Кулішева передмова: «Тарас Григорьевич рассказывал мне, в какое недоумение привели его присланные ему П.А. Кулишом в Нижний Новгород известные «Оповідання Марка Вовчка», снабженные его предисловием. «Сиджу я, бачите, в Нижньому та виглядаю того розрішенія (ехать в Москву), як стара баба літа. Коли це присилає Пантелимон оті оповідання і так уже їх захвалює та просить щоб я їх прочитав і сказав своє слово. Я, звичайно, починаю спершу з передмови. І двох страничок не перечитав, згорнув та й кинув за

[1] Вілінська Марія Олександрівна, по чоловікові — Маркович (1833–1907) — українська письменниця.

[2] Лебединцев Феофан Гаврилович (1828–1888) — український історик, перший видавець і редактор журналу «Киевская старина». Шевченко познайомився з Лебединцевим у 1859 році в Києві.

лаву. «Птьфу, кажу, хіба не видно Кулішевої роботи». Лежали вони там кілька неділь. Коли знов пише до мене Куліш, нагадує та просить, щоб скоріше перечитав або хоть так звернув. Тоді я розкрив посередині і читаю: «Е, кажу собі, це вже не Кулішева мова», і, перечитавши до остатку, благословив обома руками».

Ще приклад. Поему «Неофіти», написану в Нижньому Новгороді наприкінці 1857 року, Шевченко надіслав 4 січня 1858 року Кулішеві, зазначивши: «Тепер посилаю тобі... свої «Неофіти». Ще недобре викончені. Перепиши їх гарненько й пошли... старому Щепкіну». Куліш, побоюючись будь-яких ремінісценцій з Миколою I і маючи ілюзії щодо нового царя Олександра II, навчав Шевченка: «Твої «Неофіти», брате Тарасе, гарна штука, та не для друку. Не годиться напоминать доброму синові про ледачого батька (тобто Олександрові II про Миколу I. — *В. М.*), ждучи від сина якого б ні було добра. Він же в нас тепер первий чоловік: якби не він, то й дихнуть не дали б. А воля кріпаків — то ж його діло. Найближчі тепер до нього люде по душі — ми, писателі, а не пузатії чини. Він любить нас, він йме нам віри, і віра не посрамить його. Та не тільки друковати сю вещ рано, да позволь мені, брате, не посилать і Щепкіну, бо він з нею всюди носитиметься, і піде про тебе така чутка, що притьмом не слід пускать тебе у столицю».

Шевченко, який і не збирався відразу публікувати «Неофітів», наполягав на передачі поеми Щепкіну, і Куліш вимушений був погодитися, проте зазначив: «Перешлемо й тобі екземпляр, щоб ти бачив, що воно таке — добра редакція. Так і всяке твоє писання треба процідить на решето, щоб не осталось шкаралющі або що; а розхриставшись, далебі, не годиться виходить між люде». Нащадкам залишилися ці напучувальні слова, а Шевченків автограф, як стало недавно відомо, знаходиться в приватній колекції.

В контексті цієї книги наведені факти ніякою мірою не стосуються звичного для радянського літературознавства протиставлення Куліша Шевченкові як «родоначальника українського буржуазного націоналізму» з одного боку і «революційного демократа» — з іншого. Насправді Куліш чудово розумів і цінував геній Шевченка, намагався сприяти йому в публікаціях, а його поради поет нерідко визнавав слушними.

Т. Шевченко. Автопортрет. 1858 р.

Секретно

И

Господину Московскому Военному Генералъ Губернатору

Исправляющаго должность

Московскаго Оберъ Полицiймейстера

[illegible]

27 Марта 1858.

Рапортъ

Вследствiе предписанiя Вашего Сiятельства къ бывшему г-ну оберъ-полицiймейстеру [illegible] отъ 26 Сентября прошлаго года и [illegible] Марта за №№ 1066 и 219, отставной рядовой Тарасъ Шевченко прибывшiй изъ Нижегородской Губернiи проездомъ въ С.Петербургъ и остановился Сретенской части 1 квартала въ доме Шелопаева.

Честь имею донести Вашему Сiятельству, присовокупляя, что за Шевченко до выезда его отсюда въ С.Петербургъ строгiй полицейскiй надзоръ учрежденъ.

[illegible]

№ 332.

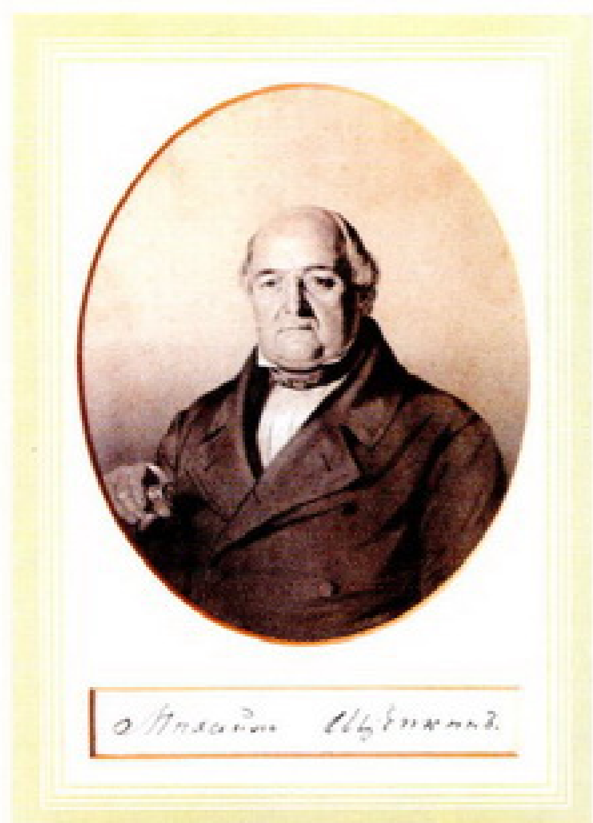
27 Марта 1858 года.

Рапорт виконуючого обов'язки Московського обер-поліцмейстера Московському воєнному генерал-губернатору про прибуття Т. Шевченка в Москву (друкується вперше)

Т. Шевченко. Портрет М. Щепкіна. 1858 р.

«Намалював портрет Михайла Семеновича...»

М. Щепкін. 1857 р.

«Сижу я у Михайла Семеновича Щепкіна... в доме Щепотьевой»

М. Щепкин

«З Михайлом Семеновичем... заїхали до його сина Миколи»

П. Щепкин

«Петро Михайлович... подарував мені два примірники фотографічного портрета апостола Олександра Івановича Герцена»

Д. Мін

М. Кетчер

«...Навідався до мене Д.Є. Мін...»

І. Бабст

О. Афанасьєв

«...Зустрів кількох гостей і серед них Кетчера, Бабста і Афанасьєва, з якими тут і познайомив мене господар»

Г. Псьол. Портрет В. Репніної. 1839 р.

«...Провідав мого давно не баченого друга княжну Варвару Миколаївну Рєпніну»

О.В. і О.К. Станкевичі

«Ми вирушили до Станкевичів. Весело, попросту побалакали про Україну...»

О. Бодянський

«Вітаю тебе, мій добрий, мій єдиний друже!»

І. Забєлін. 1856 р.

«Се молода ще людина, з виду сумирна й симпатична...»

Газетний провулок, у якому жив О. Бодянський

«Ввечері був у Бодянського. Наговорилися досхочу про слов'ян узагалі і про земляків особливо...»

Красні ворота

«Поїхали до Красних воріт, до Забєліна...»

Т. Шевченко. Портрет
М. Максимовича. 1859 р.

«Заїхали до Максимовича»

Т. Шевченко. Портрет
М. Максимович. 1859 р.

«Яке миле, прекрасне створіння. Але що в неї найчарівніше — так се чистий, непорушений тип моєї землячки»

М. Хмелько. Т. Шевченко і М. Щепкін оглядають Кремль у Москві. 1956 р.

«...Вийшли ми з Михайлом Семеновичем з дому і... обходили пішки принаймні чверть Москви»

«...Сергій Тимофійович Аксаков. Яка прекрасна, благородна старече зовнішність!»

22.

Радостнѣйшій изъ радостныхъ дней. Сегодня я видѣлъ человѣка, котораго не надѣялся увидѣть въ теперешнее мое пребываніе въ Москвѣ. Человѣкъ этотъ Сергѣй Тимофеевичъ Аксаковъ. Какая прекрасная благородная старческая наружность! Онъ нездоровъ и никого не принимаетъ. Пошли мы съ М. С. сегодня поклониться его семейству. Онъ узналъ о нашемъ присутствіи въ своемъ домѣ, и вопреки запрещенія доктора пригласилъ насъ къ себѣ. Свиданіе наше длилось нѣсколько минутъ, но эти нѣсколько минутъ сдѣлали меня счастливымъ на цѣлый день и навсегда останутся въ кругу моихъ самыхъ свѣтлыхъ воспоминаній.

Сторінка Шевченкового щоденника із записом про відвідання Сергія Аксакова 22 березня 1858 року

Н. Аксакова

В. Аксакова

К. Аксаков

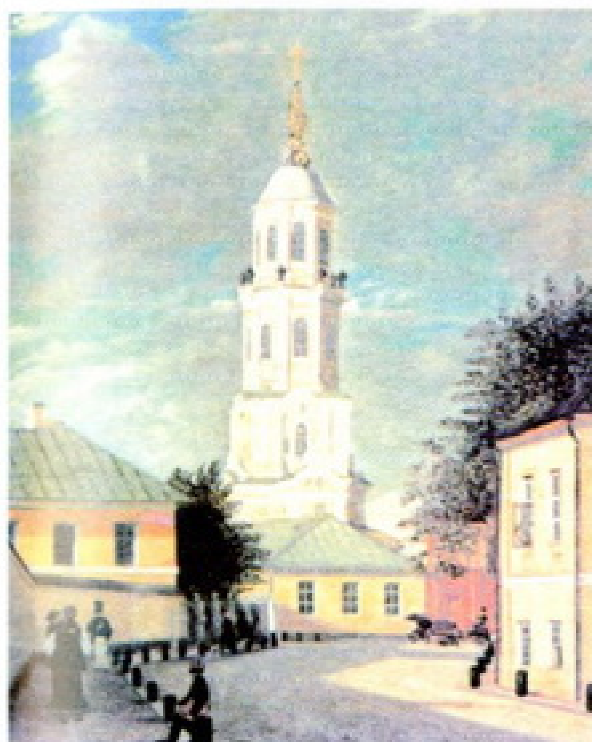
І. Аксаков

«Все сімейство Аксакових із щирою сердечністю ставиться до України...»

Вулиця М'ясницька. Гравюра середини XIX ст. за акварелллю І. Шарлеманя. Праворуч будинок І. Юшкова, в якому знаходилося Училище живопису і скульптури та жив А. Мокрицький. Т. Шевченко був у цьому будинку двічі — 18 і 20 березня. Ліворуч — Московський поштамт і Меншикова вежа.

«Розпитав у будочника дорогу до поштамту і неквапливо поплентався до Мокрицького»

Провулок Криве Коліно (Кривоколінний) К.-Ф. Борді. 1843 р. Скоріше за все, через нього Т. Шевченко 20 березня вийшов із Покровки на М'ясницьку. На задньому плані — Меншикова вежа

А. Мокрицький

«Заїхали ми в школу живопису до мого старого приятеля А.М. Мокрицького»

Великий Кремлівський палац і Оружейна палата. Літографія за малюнком Д. Індєйцева. 1850-і роки

«...Я не відважився просити, щоб він (І. Забєлін. — В. М.) показав мені Оружейну палату...»

Храм Христа Спасителя. 1867 р.

«Наче гладка купчиха в золотому повойнику спинилася напоказ серед білокамінної»

Церква Іллі Пророка на Ільїнці

Вулиця Покровка біля Армянського провулка

«...Вийшов я на Ільїнку, а потім на Покровку»

Б. Чичерін

О. Кронеберг

Є. Корш

М. Крузе

«Тут зустрів я Бабста, Чичеріна, Кетчера, Міна, Кронеберга-сина, Афанасьєва, Станкевича, Корша, Крузе та інших»

С. Шумський

«Заїхали... до актора Шумського»

І. Самарін

«Прийшов до Михайла Семеновича з святковим вітанням актор Самарін...»

П. Бартенєв

«Подякуй за мене Бартенєва...»

Г. Галаган

«Побачив там Григорія Галагана...»

М. Погодін

С. Шевирьов

«М.О. Максимович... запросив і своїх... товаришів Погодіна и Шев

О. Хомяков

С. Волконський

«Поїхав я до Кошелєва, де зустрівся і познайомився з Хомяковим та старим декабристом кн. Волконським»

Інша річ, пам'ятатимемо слова Сергія Єфремова про те, що Куліш дивився на Шевченка згори, з висоти свого рафінованого аристократизму: «Куліш завжди пробував його "опікати", неприємний менторський тон часто вчувається в тих напучуваннях, з якими він звертається до свого без міри талановітішого товариша»[1]. В наш час Іван Дзюба так само жорстко пише про те, що Куліш у пошуках адекватної відповіді на складну історичну реальність не відзначався послідовністю, його погляди драматично змінювалися (хоч було в нього й стале: насамперед, «хутірний» аристократизм), а на схилі свого віку він припускався несправедливих суджень про колишнього побратима, наскільки слово «побратим» може пасувати до цього «гоноровитого інтелектуала»[2]. Як слушно відзначив Юрій Барабаш, у Куліша «схиляння перед Шевченковим генієм, щире бажання допомогти, прислужитися розумною порадою химерно переплітались з переконаністю у своїй культурній зверхності, з лідерськими амбіціями та зі складним психічним комплексом... утримаюсь від слова «заздрість», скажу про творчу змагальність, — усе це може і повинно бути предметом уважного дослідження»[3].

Втім, у наше завдання це не входить, маємо лише наголосити, що в Москві поет, як видно з щоденника, хотів почути саме Кулішеву оцінку переписаних ним з «Малої книжки» в «Більшу книжку» поезій[4] за 1847 рік.

Редагування й переробку віршів, написаних у роки заслання і зібраних у «Малій книжці», Шевченко почав ще до приїзду в

---

[1] Повне зібрання творів Шевченка. Том четвертий. С. 281.

[2] Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 187.

[3] Юрій Барабаш. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо-й націософська парадигма. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. С. 173.

[4] Про ці два автографи Шевченкових поезій, що маємо в так званих «Малій» та «Більшій» книжечках, як їх охрестив Василь Доманицький, Сергій Єфремов зазначав: «Мала — писана в неволі, на засланні — на мініатюрному форматі ліпить рядок на рядок і літеру на літеру: дрібніше написано — менше паперу; менше паперу — легше сховати... Велика — писана вже на повороті і в Петербурзі — не знає цих утискливих умов поневільного існування і на обсяг не зважає».

Москву. 21 лютого записав у щоденнику: **«Начал переписывать свою поэзию для печати, писанную с 1847 года по 1858 год. Не знаю, много ли выберется из этой половы доброго зерна».**

21 лютого Шевченко переписав з незначними виправленнями з «Малої книжки» на першу сторінку «Більшої книжки» вірш «Думи мої, думи мої...»

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.

4 березня поет зафіксував початок переписування поеми «Відьма», а 6 березня відзначив: «Переписал и слегка поправил «Лилею» и «Русалку».

Как-то примут земляки мои мою невольническую музу?»

14 березня, вже в Москві, незважаючи на недугу, Шевченко переписав у «Більшу книжку» вірш «Іржавець» з багатьма виправленнями, деякими переробками. Більше того, він докорінно змінив текст (рядки 60–64), який у «Малій книжці» містив пропуски, позначені крапками. Йшлося про лютії кари, які завдавала Україні петровська Росія «по шведчині»:

...Отак її воєводи
Петрові собаки
Рвали, гризли... І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові
З гармати ревнули.
Як погнали на болото
Город будовати.

До «Більшої книжки» Шевченко переписав також вірш «Полякам» («Ще як були ми козаками»). Поставив дату: «14 марта».

Отак-то, ляше, друже-брате!
Несситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові

І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

Після цього Шевченко створив нову редакцію поеми «Чернець», знявши присвяту «П. Кулішу». 15 березня поет переписав вірші «Ой стрічечка до стрічечки...», «Один у другого питаєм...» та «Самому чудно. А де ж дітись?..», а 16 березня — вірш «А.О. Козачковському»:

А іноді так буває,
Що й сльози не стане;
І благав би я о смерті...
Так ти, і Украйна,
І Дніпро крутоберегий
І надія, брате,
Не даєте мені Бога
О смерті благати.

Неважко уявити, якими болісними були ці рядки для поета в Москві, з якої він мав поїхати не в сонячну Україну, а в холодний Петербург...

Болючими були й пронизливі рядки вірша «Понад полем іде...» з циклу «В казематі», названого пізніше «Косар» (датований 19–30 травня 1847 року), який Шевченко переписав із виправленнями 18 березня:

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!

Косаря уночі
Зострічають сичі.
Тне косар, не спочиває
Й ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Не благай, не проси,
Не клепає коси.

Чи то пригород, чи город,
Мов бритвою, старий голить.
Усе, що даси.

Мужика, й шинкаря,
Й сироту-кобзаря.
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мина й царя.

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить
І не пом'яне.

Цікаво, що, переписуючи вірш, поет поміняв його місцем у циклі «В казематі» з поезією «Чи ми ще зійдемося знову?..»: передостаннім записано вірш «Понад полем іде...», а останнім — «Чи ми ще зійдемося знову?..» Тепер перед «Косарем» стояв вірш «В неволі тяжко, хоча й волі...», що закінчувався так:

Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жить,
Людей і Господа любить.

А весь цикл «В казематі» тепер закінчувався рядками:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Такий порядок розміщення віршів Шевченко визначив, знаходячись у помешканні Щепкіна в Москві.

Отже, 18 березня Шевченко завершив переписування й проціджування своєї поезії за 1847 рік. На другій сторінці «Більшої книжки» поет написав друкованим шрифтом: «Поезія Тараса Шевченка 1847 р.».

Після цього, о першій годині дня Тарас Григорович разом із Щепкіним поїхав до Максимовичів, про що ми вже знаємо, а потім відправився до Мокрицького...

«Старий приятель не впізнав мене»

«Расставшись с милою, очаровательною землячкой, заехали мы в школу живописи, к моему старому приятелю А.Н. Мокрицкому. Старый приятель не узнал меня. Немудрено, мы с ним с 1842 года не видались».

«Школа живопису» — так Шевченко назвав Училище малярства і скульптури Московського художнього товариства, що з 1844 року було розташоване **на М'ясницькій, в будинку Юшкова (тепер — № 21)**[1]. Вдалося встановити, що **Мокрицький жив у будинку училища**, де викладачі мали квартири. З 1865 року навчальний заклад отримав права вищого й називався Училищем малярства, скульптури й архітектури. Будинок Юшкова зберігся, і в ньому тепер знаходиться Російська академія малярства, скульптури й архітектури.

Російський і український маляр, педагог Аполлон Миколайович Мокрицький (1810–1870) навчався в Академії мистецтв, був учнем Карла Брюллова. З Шевченком познайомився ще до його викупу з кріпацтва, разом з Іваном Сошенком клопотався перед Брюлловим і Олексієм Венеціановим, щоб звільнити Шевченка від кріпосної залежності і влаштувати вчитися в Академію мистецтв. У своєму щоденнику докладно розповів про це. Зокрема записав 18 березня 1837 року: «...Розповідав Брюллову про Шевченка, намагався спонукати його на добре діло, і, здається, це буде єдиний засіб — через Брюллова звільнити його від тяжких ненависних кайданів рабства. Легко сказати! Людина з талантом страждає в неволі з примхи грубого пана!» 25 квітня 1838 року Мокрицький був присутній при тому, як Василь Жуковський у петербурзькій майстерні Брюллова вручив Шевченкові відпускну.

[1] Чотириповерховий будинок-палац навпроти колишньої садиби князя Олександра Меншикова побудував за часів Катерини II генерал-поручик Іван Юшков. В будинку багато світла, безліч кімнат, вестибюлей, сходів і колонад. Його напівротонду добре видно від М'ясницьких воріт. Академік Ігор Грабар приписав «будинок Юшкова» архітектору Василю Баженову, правда, за непрямими доказами.

В щоденнику Мокрицького знаходимо кілька цікавих штрихів про ставлення до молодого Шевченка Брюллова та Жуковського. А ще Мокрицький згадує, як у квітні 1838 року разом із Шевченком відвідав Ермітаж: «Дуже корисною була наша розмова в цьому святилищі, і на цей раз більш ніж коли побачив я достоїнства творінь першокласних майстрів».

У 1842 році Мокрицький за власний рахунок виїхав в Італію для вдосконалення художньої майстерності. Шевченко, до речі, ще раніше, на початку 1841 року сподівався, що за успіхи в малярстві його пошлють до Італії. Напівжартома писав 19 лютого до Григорія Квітки-Основ'яненка: «Через два годи як прочитаєте в якім-небудь журналі, що якийсь-то Шевченко намалював картину дуже до ладу! а за таке малювання академія його (мене б то) посилає в Італію, в самий Рим». Але через два роки він майже переконався в марності такого сподівання на Академію, правда, не втратив саму надію, про що свідчить лист із Яготина, написаний Шевченком у грудні 1843 року до конференц-секретаря Петербурзької Академії мистецтв Василя Григоровича: «Я щось не дуже ударяю на Академію, а в чужоземщині хочеться бути. Я тепер заробляю гроші... а заробивши, думаю чкурнуть, як Аполлон Ніколаєвич». Пантелеймон Куліш також мав думку Шевченка «за границю спровадити», щоб він там «ширше по світу поглянув». Все це не збулося. Шевченко, як і Пушкін, не виїжджав за межі Російської імперії, не бував у європейських столицях. Як пов'язано це з тим, що саме «невиїздні» поети найбільш уособили споконвічну духовну сутність своїх народів, стали духовними символами нації? Питання, що чекає на грунтовну відповідь.

Теплі згадки про Мокрицького є у повісті «Художник» і в листуванні Шевченка. Московський українознавець Михайло Забочень нагадав, що Мокрицький є автором призабутого нині портрета українського письменника Євгена Гребінки. За час, коли друзі не бачилися, Мокрицький до 1848 року, вже за підтримки Петербурзької Академії мистецтв, знаходився за кордоном, а після повернення став академіком, працював професором Училища малярства й скульптури. Шістнадцять років він не бачив Шевченка і не впізнав змученого засланням та хворобою поета, проте зустріч, судячи з усього, була теплою,

бо через день Тарас Григорович ще раз зайшов до давнього знайомого[1].

«Заїхали в книгарню М. Щепкіна»

Читаємо далі в щоденнику: **«Потом заехали в книжный магазин Н. Щепкина, где мне Якушкин подарил портрет знаменитого Николая Новикова»**. Микола Михайлович Щепкін (1820–1886) відомий російський видавець і громадський діяч, другий син артиста. Користувався пошаною серед московської інтелігенції як чесна і порядна людина. Книгарня Миколи Щепкіна була одним із центрів поширення нелегальних закордонних видань Герцена і Огарьова в Росії. Політична поліція, яка стежила за Миколою Щепкіним, доповідала: «Во время ярмарки в Нижнем Новгороде и в продолжение зимы, один из сыновей Щепкина уезжал из Москвы и, как говорят, развозил несколько тысяч экземпляров запрещённых сочинений...» Незадовго до знайомства з Шевченком — влітку 1857 року — Микола Щепкін разом з дружиною відвідав Олександра Герцена в Лондоні, мабуть, йшлося між ними й про відкриття книгарні в Москві. **Книгарня Миколи Щепкіна і Кузьми Солдатьонкова була відкрита у вересні 1857 року і розташовувалася в М'ясницькій дільниці на Великій Луб'янці в будинку Михайла Сисаліна (не зберігся); тепер на тому місці знаходиться будинок № 11** з меморіальною дошкою, яка розповідає, що тут з квітня 1918 року по грудень 1920 року працював голова Всеросійської надзвичайної комісії Фелікс Дзержинський.

В книгарні Миколи Щепкіна продавалися передусім книги видавництва, заснованого ним у Москві в 1856 році разом з купцем-меценатом, колекціонером Кузьмою Солдатьонковим,

[1] 25 квітня 1858 року, коли Аполлон Мокрицький повертався з Петербурга до Москви, Шевченко приходив попрощатися з ним. Брат академіка Мокрицького, Іван Мокрицький, будучи в 1858 році правителем канцелярії петербурзького обер-поліцмейстера, прийняв Шевченка «полуофициально, полуфамильярно» після його повернення з заслання. 1859 року допоміг оформити дозвіл для виїзду поета в Україну через Москву. Шевченко був знайомий з сім'єю Івана Мокрицького і бував у нього вдома.

який стоїть у часі першим у когорті таких будівничих російської культури, як брати Сабашникови, Мамонтов і Морозов, Щукіни і Третьякови. Микола Щепкін згадував: «Солдатенков родился и вырос в очень грубой и невежественной среде Рогожской окраины Москвы, не получил никакого образования, еле обучен был русской грамоте и всю юность свою провёл «в мальчиках» за прилавком своего богатого отца, получая от него медные гроши на дневное прокормление в холодных торговых рядах». Але Солдатьонков зайнявся самоосвітою, він захоплювався творами Гоголя, примкнув до гуртка Тимофія Грановського. В його бібліотеці, переданій за заповітом Рум'янцевському музею, нараховувалося близько 20 тисяч книг. На кошти Солдатьонкова була побудована лікарня його імені для бідних «без различия званий, сословий и религий» (тепер — Міська клінічна лікарня ім. С.П. Боткіна).

Шевченко познайомився з Солдатьонковим якраз у книгарні Миколи Щепкіна. Тоді в колекції купця-мецената, який почав збирати галерею російського малярства ще до Петра Третьякова (з 1852 року), була картина Карла Брюллова «Вірсавія», з якої у 1860 році Шевченко виконав однойменний офорт. При цьому він користувався фотографією з картини, подарованою Солдатьонковим. Поет у свою чергу подарував колекціонеру «Кобзар» і через художника Василя Раєва передав йому офорт «Притча про виноградаря» з дарчим написом: «Кузьме Терентьевичу Солдатёнкову. Т. Шевченко. 1858. Ноябрь 10». В колекції Солдатьонкова наряду з творами П.О. Федотова, В.Г. Перова, І.І. Левітана, Ф.О. Васильєва були акварелі Шевченка «Перерване побачення», «Сон бабусі і внучки», «Марія» й «Циганка-ворожка».

У видавництві «К. Солдатьонков і М. Щепкін» вибір книг для друкування здійснювався зі згоди всіх членів компанії, і всі вони несли юридичну та моральну відповідальність за кожне видання: Солдатьонков і Щепкін, як видавці, Кетчер — редактор. На час приїзду Шевченка в Москву в світ вийшло кілька книг.

Спочатку були видані вірші Олександра Кольцова (1809–1842), якого шанував Шевченко. У листі до свого знайомого Андрія Лизогуба від 1 лютого 1848 року з Орської фортеці чи-

таємо: «...Чи не найдете в Одесі сочинений *Лермонтова*[1] *и Кольцова,* пришліть поезії святої ради». В січні 1850 року Шевченко прохав уже Олексія Бутакова прислати йому твори Кольцова. Як відомо, Кольцов бував в Україні, збирав тут пісні та прислів'я, написав кілька віршів українською мовою. В бібліотеці Шевченка були твори Кольцова, видані в 1846 і 1857 роках.

Цікаво, що вже на другий день від початку свого щоденника, 13 червня 1857 року, поет занотовує: «...Я, как сказал поэт наш,

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлеченья, для забавы,
Для милых искренних друзей,
Для памяти минувших дней».

Цей чотирирядковий вірш Кольцова, вперше опублікований 1846 року, Шевченко цитує з пам'яті (!), з відміною тільки в пунктуації першого рядка (кома замість двох крапок). З мотивом кольцовської поезії певною мірою перегукується вірш Шевченка «Не для людей, тієї слави...» (1848):

Не для людей, тієї слави
Мережані та кучеряві

[1] Про Михайла Лермонтова поет писав:

Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах,
І ми, читає оживаєм
І чуєм Бога в небесах.

В липні 1857 року Шевченко неодноразово згадував російського поета в своєму щоденнику: «Наш великий Лермонтов». Або ще: «Ночь, лунная, тихая волшебная ночь. Как прекрасно верно гармонировала эта очаровательная пустынная картина с очаровательными стихами Лермонтова, которые я невольно прочитал несколько раз как лучшую молитву Создателю этой невыразимой гармонии...»

Очевидець згадував, що в день смерті Шевченка томик Лермонтова лежав у нього на столі, хоча в опису книг, які залишилися, його немає. До речі, Максим Рильський якось написав: «Можливо, в усіх слов'янських літературах не було більших співців гніву, обурення, співців зневаги, як Лермонтов і Шевченко».

Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!

Та не забудемо пояснення Івана Дзюби про те, що Шевченкові рядки не слід абсолютизувати: «тут є певний виклик і "людям", і долі, — але, звичайно ж, він і далі, навіть пишучи "для себе", матиме на увазі й ту громаду, яку назвав "братія моя"; зрештою, в глибині душі він знає, що говорить не тільки із самим собою, а з вічністю».

Свого часу Сергій Єфремов зазначав, що «Шевченка російська критика знезнавки часто любила порівнювати з Кольцовим». Втім, ще Добролюбов, оцінюючи Шевченка, писав: «Он — поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов не идёт с ним в сравнение...»

Наступними книгами видавництва «К. Солдатьонков і М. Щепкін» були «Сочинения Т.Н. Грановского» та перший збірник віршів Миколи Огарьова, який у 1856 році поїхав до свого друга Герцена в Лондон. У передмові до лондонського видання книги «Русская потаённая литература XIX столетия» Огарьов писав: «Україна прокинулася у Шевченкові, і... Шевченко народний у Малоросії, з захопленням прийнятий як свій у російській літературі і став для нас рідним». У видавництві також вийшов у світ збірник громадянської лірики Миколи Некрасова, що відкривався віршем «Поэт и гражданин». У 1858 році були надруковані «Стихотворения А. Полежаева», опального поета, відданого Миколою І в солдати за сатиричну поему «Сашка» (1825), що містила випади проти самодержавних університетських порядків. Твори Полежаєва, Кольцова, Грановського знаходилися серед книжок, які належали Шевченкові й описані після його смерті Данилом Каменецьким. Нарешті, видавництво «К. Солдатьонков і М. Щепкін» випустило в світ друге видання брошури Івана Бабста «О некоторых условиях, способствующих умножению народного капитала», про яку ми згадаємо далі.

«Спасибі за щирую любов твою...»

В книгарні Шевченко зустрівся з Євгеном Івановичем Якушкіним (1826–1905) — російським етнографом, правником, молодшим сином декабриста Івана Якушкіна. Разом з Миколою

Щепкіним Якушкін видавав твори відомих російських письменників. Публікував також етнографічні матеріали по Ярославській губернії, де мав маєток; пізніше брав участь у здійсненні селянської реформи в губернії. Якушкін двічі (у 1853 і 1856 роках) їздив до Сибіру, де зустрічався з батьком і його товаришами, допомагав декабристам, радив їм писати мемуари. За проханням Якушкіна написали спогади його батько, а також Є. Оболенський, В. Штейнгель, М. Басаргін. Про все це добре знали в сім'ї Щепкіних. У серпні 1855 року по дорозі в Сибір Якушкін заїхав у Нижній Новгород, у якому тоді гастролював Щепкін: «Михаил Семёнович своим многочисленным знакомым, которых он не знал даже иногда как зовут, рассказывал, что я еду в Сибирь и что он меня провожает». 16 квітня 1857 року дружина Щепкіна Олена Дмитрівна писала в Рим сину Миколі та його дружині: «...Якушкину старику в Москве не велено жить, даже в Московской губернии... сын Евгений Иванович вот ездит к нему часто». Пізніше Якушкін видав мемуари свого батька.

Шевченко знав про Якушкіна ще з 1856 року, коли отримав його адресу в Москві для надсилання літературних творів у журнал «Русский вестник». Євген Якушкін подарував Шевченкові портрет російського просвітителя XVIII — початку XIX століття, в'язня Шліссельбурзької фортеці Миколи Новикова, який у свій час видавав сатиричні журнали «Трутень», «Живописец» та ін.

З книгарні Шевченко і Щепкін повернулися додому: **«Потом приехали домой и сели обедать»**. Михайло Семенович був гостинним господарем, за столом збиралося чимало людей, точилися цікаві розмови на теми мистецтва, спалахували дискусії, лунав сміх... Гулянок Щепкін не любив, іноді дозволяв собі келих шампанського, скажімо, з нагоди зустрічі з Шевченком, але п'янства не терпів. Якось на початку 1858 року він отримав інформацію про те, що Тарас Григорович у Нижньому Новгороді ніби-то гульнув із друзями[1].

---

[1] Скажімо, 5 жовтня 1857 року Шевченко записав у щоденнику: «...У меня и сегодня ещё колеблется де[с]ница от позавчерашнего глумления пьянственного...» 9 лютого 1858 року зізнався в «беспутно проведенной ночи». Більше того, Михайло Чалий зазначав у праці «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» (1882 рік) стосовно нижньогородського періоду: «Упивавшийся до сих пор Тарас Григорьевич только по временам, после отказа невесты (Катерини Піунової. — *В. М.*) запил надолго».

В листі Щепкіна до поета від 6 лютого читаємо: «Не вытерплю! Скажу! Ти, кажуть, друже, кутнув трохи? Никакая пощечина меня бы так не оскорбила. Бог тебе судья! Не щадишь ты и себя, и друзей твоих. Погано, дуже погано. Не набрасывай этого на свою натуру и характер. Я этого не допускаю: человек этим и отличается от животных, у него есть воля... Не взыщи за мои грубые слова. Дружба строга, а ты сам произвёл меня в друзья, и потому пеняй на себя».

Справді, так жорстко й, водночас, із любов'ю міг осмикнути Шевченка лише близький друг. І Тарас Григорович оправдувався: «Яка оце тобі сорока-брехуха на хвості принесла, що я тут нічого не роблю, тілько бенкетую. Брехня. Єй же богу, брехня!..[1] А тобі велике, превелике спасибі за щирую любов твою, мій голубе сизий єдиний».

З цією подякою Шевченко відправив Щепкіну в листі від 9–10 лютого вже згаданий нами триптих «Доля», «Муза» і «Слава», певно прагнучи доказати артистові свою творчу активність. Вірш «Слава» закінчувався рядками: «І любо з похмілля заснути». Та в щоденнику 9 лютого цей же вірш уже записаний з іншою кінцівкою: «І любо з дороги заснути». Мабуть, Шевченко

---

[1] Близький друг Шевченка Федір Лазаревський свідчив: «Меня приводят в негодование рассказы о безобразиях Шевченко в нетрезвом виде. Я был знаком с ним в лучшие годы его жизни, когда он отличался здоровьем и силой, но я ни разу не видал его в пьяном виде до безобразия. Выпивал он, правда, иногда довольно, но каждая лишняя чарка делала его только более развязным и воодушевлённым, сообщала более задушевности и невообразимой симпатичности. Душа его всегда знала меру. Четверостишие, написанное им где-то углём на стене питейного заведения, вполне характеризует подобное состояние:

Вип'єш першу — стрепенешся,
Вип'єш другу — схаменешся,
Вип'єш третю — в очах сяє,
Думка думку поганяє».

Пантелеймон Куліш так само наводив ці рядки, які, за його словами, «в одном из кабаков он углем написал на стене». Куліш свідчив також про Шевченка: «...Вернувшись на Украину в 1847 году, я нашёл его почти непьющим».

вибрав цей варіант не без впливу листа, отриманого від Щепкіна.

В сім'ї Щепкіна за скромним, але хлібосольним столом у пошані були чай і кава. Онука Щепкіна, актриса Малого театру з 1877 по 1903 роки Олександра Щепкіна-Черневська згадувала: «Вот я вижу нашу террасу, одним боком выходящую на улицу. Пьют послеобеденный кофе, но тут же стоят и бокалы с шампанским — характерные, старинные бокальчики с узким дном; из них у меня сохранились два — бокалы, к чьему хрусталю прикасались уста Гоголя, Белинского, Герцена, Шевченко и многих-многих других незабвенных людей...»

Важко назвати тодішніх письменників, артистів, критиків, учених, які не чаювали у Щепкіна. В гостях у нього побував увесь квіт Московського університету, а служителі Мельпомени тут завжди були своїми. За гостинним столом у Щепкіна, як згадував один із відвідувачів, «находило приют искусство, а простые и

Інший варіант розвитку подій після випивки Шевченко сам описав у щоденнику 28 липня 1857 року в Новопетровському укріпленні. Напередодні ввечері він повертався з гостей, співаючи українських пісень, аж зустрів свого знайомого Андрія Обеременка: «Андрий, убедившись, что я совершенно пьяный, взял меня осторожно под руку, привёл к вербе, разостлал свою шинель, нарвал и положил под голову бурьяну, положил меня, перекрестил и ушёл... Я от души молча поблагодарил его и, недолго поворочавшись, уснул».

Ще кілька штрихів до цієї теми із спогадів про Шевченка. Михайло Чалий посилався на українську письменницю Стефанію Крапивіну (Лободу), яка написала спогади про перебування Шевченка на квартирі її сестри влітку 1859 року на Приорці в Києві: «...Пані Крапивіна свідчить, що сестра її жодного разу не бачила свого квартиранта п'яним. Напідпитку він тільки ставав веселішим і говіркішим». Микола Костомаров також свідчив, що п'яним Шевченка ніколи не бачив. Катерина Юнге згадувала: «В продолжение двух лет, как я видалась с Шевченком, за редкими исключениями, каждый день — я ни разу не видела его пьяным, не слышала от него ни одного неприличного слова... Мы знали, конечно, о его слабости к крепким напиткам и старались удерживать его от этого, но единственно из опасений вреда его здоровью...»

Тарас Григорович, як пише наш сучасник Іван Дзюба, принциповим ворогом чарки не був, але не був і її бранцем, як це намагалися і намагаються подати пасквілянти. Поет усім їм відповів сам: «Я свою п'ю, а не кров людскую».

добрые обычаи семьи отрадно влияли на посещавшую молодёжь».

Приємно, що в Будинку-музеї М.С. Щепкіна до цього часу зберігають традицію «Щепкінських чаювань». Мені довелося особисто переконатися в цьому, коли вони були включені до програми «Щепкінських читань» у січні 2006 року.

«Ввечері був у О.М. Бодянського»

Пообідавши, поет зробив у перший день після домашнього запертя ще один дуже важливий для нього візит — до Бодянського, який не забував його в засланні. Шевченко з приємним щемом згадав, як до нього приїжджав Андріан Головачов, вони разом говорили про Бодянського добрі й щирі слова. 15 листопада 1852 року поет писав історику: «О тебе вспомнил я, и Головачёв, как ученик и почитатель твой, говорил о тебе с восторгом». Цього ж дня Шевченко написав листа і Головачову, в якому читаємо:

«Вы, вероятно, и сами не подозреваете, что во время вашего посещения Новопетровского укрепления вы сотворили меня счастливым, по крайней мере, на несколько дней, а несколько дней счастья в нашей жизни — это много значит!

...Вы обещали посетить наше укрепление на будущее лето, как я рад буду вам! С какою радостию послушаю опять ваши милые рассказы о том, что совершается среди людей. До свидания. Вспоминайте иногда курносого лысого старичка в белом кителе. До будущего лета прощайте!»

Справді, влітку 1853 року Головачов знову збирався в Шевченкові краї, і Бодянський через нього передав поетові деякі публікації, про що в своєму щоденнику 11 червня 1853 року записав: «Вечером Андриан Ф. Головачёв, уезжавший на Урал в первых числах мая поспешно и потому не могший по обещанию, побывать у меня ещё раз, прислал своего младшего брата, которому и вручены были некоторые книги, назначенные для подарка Ш.Т.Г.[1] Это несколько оттисков из «Чтений» в Обще-

[1] Шевченко Тарасу Григоровичу.

стве истории и древностей российских, да сочинения М.Н.[1] Авось **он проведёт за ними приятно время в своём уединении и вспомнит старину**, сам старeясь с каждым днём более и более не столько от лет, сколько от обстановки своей» (виділено мною. — *В. М.*).

Бодянський глибоко співчував засланцеві і таки знав, чим його порадувати в атмосфері поетової неволі.

Пізніше Шевченко писав Бодянському, що одержав від Головачова дорогоцінну передачу і просив його: «Чи не побачишся коли-небудь з Головачовим, поцілуй його за мене...»

На знак вдячності до Бодянського поет передав йому в листопаді 1854 року через учасника експедиції Костянтина Бера на Мангишлак природознавця Миколу Семенова свій автопортрет в цивільному одязі (не знайдений):

«Посилаю тобі, друже мій єдиний, с г. Семеновим поличчя оцього нікчемного гетьманця. Дивлячися на його, згадуй і мене інколи. Я боявся нарисовать себе москалем, щоб ти часом не перелякався, глянувши на поличчя моє в московській шинелі або, Боже крий, ще і в мундирі! А гетьманець, думаю, не перелякає тебе, а може, ще й порадує твою запорозьку душу. Прийми ж його та привітай цього нікчемного гетьманця, друже мій єдиний! Послав би тобі що-небудь... краще, так у мене тепер, єй-богу, нема нічого, а про мою погану долю розпитай у г. Семенова...»

На звороті цього листа Шевченко написав: «Осипу Максимовичу Бодянскому в Москве».

Дізнавшись про перебування Шевченка в Нижньому Новгороді, в грудні 1857 року Бодянський передав поетові свою книгу. Записав у себе скрупульозно: «“О времени происхождения славянских письмен”, — Т.Г. Шевченку, в Нижнем (через Варенцова)». Шевченко в свою чергу відзначив у щоденнику: **«Из Москвы Варенцов[2] привёз мне поклон от Щепкина, а от Бодянского по-**

[1] Друкуючи в 1887 році цей сюжет із щоденника Бодянського, Олександр Кочубинський висловив припущення, що мова йшла про українського історика і етнографа Миколу Маркевича.

[2] Варенцов Віктор Гаврилович (1825–1867) — російський педагог і фольклорист, приятель М.І. Костомарова. В листопаді-грудні 1857 року їздив до Петербурга і Москви, де виконав деякі доручення Шевченка.

клон и дорогой подарок, его книгу «О времени происхождения славянских письмен» с образчиками древнего славянского шрифта. Сердечно благодарен Осипу Максимовичу за его бесценный подарок. Эта книга удивительно как пополнила современную нашу историческую литературу».

Висока й щедра оцінка праці Бодянського, який, до речі, з 1854 року був членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук. Тим більше, що йшлося про публікацію окремим виданням його докторської дисертації — подібної фундаментальної праці у вченого більше не було. Нагадаю, що ця праця Бодянського знаходилася серед книг, які залишилися після смерті поета в його власній бібліотеці.

Шевченко пам'ятав добро і прагнув зустрітися з Бодянським. Максимович, який відвідав поета, 12 березня писав Бодянському: «Тарас — у М.С. Щепкина уже другий день; вчера был я у него; он за нездоровьем не может ещё нигде быть дня два-три, а между тем жаждет Вас увидеть. Отведайте его поскорее, возлюбленный земляче!». На жаль, Бодянський у той час також хворів. А Шевченко, може, згадав, як писав йому з Оренбурга вісім років назад: «...Давно, давно ми не бачились, та не знаю, чи й побачимося швидко, а може вже й ніколи — крий Мати Господня!..» Та ще послав на початку 1850 року другові вірш «Як маю я журитися»:

Як маю я журитися,
Докучати людям.
Піду собі світ-за-очі —
Що буде, те й буде.
Найду долю, одружуся,
Не найду — втоплюся,
А не продам себе людям,
В найми не наймуся.

Отже, в перший день після домашнього запертя Шевченко відвідує саме Бодянського: **«Вечером был у О.М. Бодянского. Наговорились досыта**[1] **о славянах вообще и о земляках в особенности, и тем заключил свой первый выход из квартиры»**.

[1] Це слово не ввійшло до «Словника мови Шевченка».

Мені довелося докласти чимало зусиль, щоб уперше спробувати хоча б частково розшифрувати цей запис й наповнити його реальним змістом. Навіть у насиченій цікавими фактами статті А. Полотай «Шевченко і Бодянський» («Радянське літературознавство», 1965, № 8), написаній за матеріалами архіву Бодянського у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченко АН України, про це йшлося загальними словами: «Під час зустрічі Бодянський і Шевченко продовжили розмову про слов'ян, перервану довгими роками заслання поета. Говорили вони про земляків, про роботу Бодянського, про збирання та видання народних пісень». Лише згадка про видання пісенної збірки носила конкретний характер, але й вона вимагає докладного розкриття.

Отже, про що говорили «досита» Шевченко і Бодянський? Якраз у березні — 11 числа — газета «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» в черговий раз повідомляла:

«В книжной лавке Императорского Московского университета на Страстном бульваре, в доме Университетской типографии продаётся: «О времени происхождения славянских письмен, сочинение О. Бодянского, с атласом, состоящим из 19 снимков. М., 1855; цена 2 руб. с пересылкой 2 руб. 75 коп.»

Неможливо уявити, щоб у розмові «про слов'ян взагалі» вони не торкнулися цієї книги, вже знайомої Шевченкові. В ній історик зібрав всі відомі на той час джерела, дослідив праці попередників і прийшов до висновку, що «слов'янська азбука, відома під назвою кирилиці, була винайдена в Царграді, Кирилом в 862 році». Ця точка зору не була новою, але Бодянський підтвердив її серйозною аргументацією. Пізніше дослідники високо оцінювали цю працю. Скажімо, Олександр Котляревський підкреслював, що «дослідження про час виникнення слов'янської писемності — настільна книга у всіх, хто займається слов'янською писемністю».

Вся інша, крім дисертації, робота Бодянського була пов'язана з його діяльністю в Імператорському товаристві історії і старожитностей російських, куди його було прийнято ще в 1837 році, а в 1845–1848 роках, як ми вже знаємо, Бодянський був секретарем Товариства і редактором «Чтений». Сталося так, що якраз 18 березня 1858 року, тобто в день візиту Шевченка до Бодянсь-

кого, «Московские ведомости»[1] та «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» опублікували дві сенсаційні в контексті нашої теми публікації. На той час, коли Тарас Григорович увечері цього дня прийшов до Осипа Максимовича, ці газети вже лежали на столі у господаря. Напевне, Бодянський показав Шевченкові свіжі повідомлення в московській пресі та й докладніше розповів українському

Кобзарю про що в них ішлося. Він ніяк не міг замовчати важливу для них обох інформацію, більше того, він обов'язково нею похвалився.

Отже, у вівторок 18 березня 1858 року «Московские ведомости» з чималим запізненням опублікували повідомлення про те, що 28 грудня 1857 року відбулося важливе засідання «Императорского общества истории и древностей российских» під головуванням графа Сергія Строганова і за участю дійсних членів М. Максимовича, С. Соловйова, І. Забєліна, О. Афанасьєва та ін. і секретаря О. Бодянського. З цього часу Бодянський вдруге обирається редактором і секретарем «Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских», на цій посаді він працював наступні 20 років, тобто до смерті вченого. На засіданні в грудні 1857 року Бодянський, як писала газета, «предоставил программу "Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете", как повременного издания в 1858 году». Видання мало виходити чотири рази на рік (в кінці лютого, травня, серпня та листопада) по одній книзі не менше 30 друкованих аркушів, «а коли потрібно, то й більше».

Намічений план успішно виконувався, і саме 18 березня «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» повідомляв: «Вышла книга первая Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Генварь — март». Чи варто сумніватися в тому, що Бодянський показав її Шевченкові, більше того, навіть звернув увагу на деякі публікації. Показати й розповісти було що!

[1] «Московские ведомости, газета политическая и литературная, издаваемая при Императорском Московском университете» виходила тричі на тиждень у вівторок, четвер і суботу.

«Сердечно вдячний Осипу Максимовичу»

В першій книзі «Чтений» за 1858 рік були опубліковані «Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским[1] и изданные Действительным Членом О. Бодянским. Часть I. 1649–1687 года»[2].

Ця документальна публікація досі виділяється серед виданих Бодянським джерел з історії України другої половини XVIII століття своєю науковою вагомістю. «Источники Малороссийской истории» Дмитра Бантиша-Каменського висвітлювали події в Україні з 1649 по 1722 роки і відразу привернули до себе увагу наукової громадськості. Відповідаючи пізніше на критику з приводу деяких неточностей в публікації, Бодянський пояснював, що не мав можливості звірити зібрані Бантишем-Каменським документи з архівними оригіналами, а видав їх у тому вигляді, як їх зібрав учений, показавши, таким чином, його вклад у науку.

Здавалося, що згаданої публікації в «Чтениях» було досить, щоб зацікавити Шевченка. Але це далеко не все, що показав Бодянський поетові! В розділі «Смесь» було вміщено два вельми цікавих документи, назви яких наведемо, як їх пробіг очима в газеті Шевченко. Перший:

«Повседневная записка случающихся при дворе Ясновельможного, Его Милости, Пана Іоанна Скоропадского, войск Запорожских обоих сторон Днепра Гетмана, оказий и церемоний, также и в Канцелярии Войсковой отправуемых дел, наченшийся 1722 году и оконченный в том же году, по представлении и погребении помянутого же Гетмана в месяце июле, Генерального Хоружого Николая Даниловича Ханенка. С историческими сведениями о сочинителе Действительного Члена О. Бодянского».

---

[1] Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788–1850) — український і російський історик, археограф, автор праць з історії України. Його батько — Микола Бантиш-Каменський — вихідець із києво-могилянських «спудеїв», став першим російським істориком-джерелознавцем, який вже у XVIII столітті працював з документами на науковому рівні. У 1832–1833 роках Бантиш-Каменський жив на Старому Арбаті, на розі Сивцева Вражка і Плотникова провулка.

[2] Друга частина «Источников Малороссийской истории» була опублікована в першій книзі «Чтений» за 1859 рік.

В самих «Чтениях» документ називався «Діаріуш или журнал, то есть повседневная записка»[1]. Це важливе мемуарне джерело стосувалося останніх місяців життя Івана Ілліча Скоропадського (1646–1722), який у 1708–1722 роках був гетьманом Лівобережної України. До Скоропадського у Шевченка було негативне ставлення, яке сформувалося, скоріше за все під впливом «Истории Малороссии» М.А. Маркевича, де діяльність гетьмана оцінено як «смесь недоразумений и недальновидностей». Найперше в поезії «П. С.» (1848 рік), присвяченій чернігівському поміщику Петру Скоропадському, Шевченко назвав останнього «потомком гетьмана дурного». Затим у повісті «Капитанша» він з іронією розповів, як «простакуватий» гетьман подарував Олександру Меншикову місто Почеп з волостю. В повісті «Прогулка с удовольствием не без морали» Шевченко згадав гетьмана як людину, що більше полюбляла кулінарію, ніж державні справи, назвавши Скоропадського «великим знатоком и автором борщей».

Справді, за правління Скоропадського Москва значно обмежила державні права Гетьманщини. Між іншим, у 1720 році за розпорядженням Петра I було заборонено друкувати книжки українською мовою. Незадовго до смерті Скоропадського (липень 1722 року) в гетьманській столиці Глухові було створено Малоросійську колегію — центральний орган ро-сійської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні[2]. Їй підпорядковувалися адміністративні й судові органи, що фактично позбавляло гетьмана реальної влади. За припущенням Бодянського, Скоропадський помер, «очевидно, от горести по случаю учреждения Коллегии...» Адже гетьман намагався протестувати проти колоніальної політики Москви та обстоювати залишки геть-

---

[1] В передмові до четвертого тому «Повного зібрання творів Тараса Шевченка» (1927 рік) Сергій Єфремов писав: «Форма щоденних записок здавна була відома на Україні і під назвою д і я р і у ш і в здобула собі геть-таки широкого розповсюдження серед письменних людей у старовину, так з XVI–XVII віку починаючи».

[2] Герой повісті Шевченка «Капитанша» розповідав: «...Я пошёл шляться по городу, отыскивая то место, где стояла знаменитая Малороссийская коллегия и где стоял дворец гетмана Скоропадского...»

манської автономії, проте фактично не міг впливати на становище в Україні.

В опублікованому Бодянським документі діяльність Скоропадського простежено з січня по липень 1722 року генеральним канцеляристом Миколою Ханенком, який вийшов із відомого старшинського роду і був високоосвіченою для свого часу людиною. Бодянський писав про нього: «Генеральный хоружий, Николай Данилович Ханенко принадлежит к замечательнийшим мужам Малороссии первой половины прошедшего (XVIII. — *В. М.*) столетия, как по месту им занимаемому, которое считается, в нисходящем порядке 6-м после гетьманского, так равно и по образованию и участию, какое принимал он в происходившем в то время на его родине. Сверх того, он принадлежал и к роду, памятному многим по многому».

В 1722 році Ханенко разом із гетьманом Скоропадським їздив у Москву, щоб привітати Петра І з прийняттям ним титула імператора. В Москві Ханенко і склав свої записки, в яких основну увагу приділив політичному становищу України та взаємовідносинам Скоропадського і Петра І. Проте в «Діаріуші» міститься цікавий матеріал про життя та побут української старшини і російських дворян, про джерела зростання феодального землеволодіння в Україні, про налоги, які платили козаки і селяни, в ньому згадуються скарги козаків на захоплення їх земель і угідь старшиною і т. ін.

Записки Миколи Ханенка поступили в «Чтения» ще на початку 1848 року від його нащадка, чернігівського поміщика М. Ханенка, але надрукувати їх Бодянський зміг лише через десять років. Він писав про «Діаріуш» Ханенка: «Невольно переносишься в то время, читая эти простые заметки о ежедневных посещениях (В Москві. — *В. М.*) казацким гетьманом тогдашних сильных земли, и взаимно ими его, который при всей слабости своей всякого рода, имел ещё большое значение для них. Чем далее вчитываешься в этот простодушный рассказ, тем более не хочется оторваться от него».

Публікації «Діаріуша» передувала вступна стаття Бодянського «Историческое сведение о генеральном хоружем Николае Даниловиче Ханенке», датована 8 березня 1858 року, тобто за десять днів до зустрічі з Шевченком. Очевидно, Бодянський був

задоволений і гордий тим, що може порадувати поета, який завжди цікавився у нього новинами в історичній літературі. Тим більше, що й сама його наукова передмова до публікації була цікавою, і грунтовною, певно Бодянський міг озвучити якісь думки, в ній висловлені. Скажімо, про документальну цінність «Діаріуша» Ханенка: **«Важность сообщаемого в нём, надеюсь, каждый, занимающийся судьбами своего народа, оценит вполне»** (виділено мною. — *В. М.*). Хто ж, як не Шевченко, міг оцінити вповні зусилля Бодянського! Вчений знав, як боліла поету доля України, що підступно вирішувалася в Москві, він писав про «Діаріуш» Миколи Ханенка: «В нём слышим мы рассказ непосредственного очевидца, многому, в то время совершавшемуся в Белокаменной, и притом очевидца вовсе не думавшего о гласности, но записавшего для себя "памяти ради" и удовлетворения собственной любознательности»[1].

Весь дух історичної передмови Бодянського до «Діаріуша» Миколи Ханенка й акцентована вченим кінцівка її мали привернути увагу Шевченка: «Прошедшие судьбы Малой России преимущественно должны останавливать внимание и заботливость на себе Малороссиян, сынов её. **Не позаботятся они о том, кто же станет заботиться? Всякое уважение и значение наше исходят прежде всего от нас самих, и от нашего самопознания и самоуважения**» (виділено мною. — *В. М.*).

Ось яку тему ніяк не могли обминути Тарас Шевченко і Осип Бодянський у своїй вечірній розмові «про слов'ян взагалі і про земляків зокрема».

Наступна публікація, про яку повідомляла газета 18 березня, називалася так:

«Милость Божия, Украину от неудоб носимых обид Лядских чрез Богдана Зиновия Хмельницкого, преславного войск Запорожских Гетмана, свободившая, и дарованные ему над Ляхами

[1] Сергій Єфремов, який відзначав «Діаріуш» Ханенка, писав: «Надзвичайно цінні як матеріал біографічний, діяріуші визначних людей разом з тим одбивають тріпотіння часу, обличчя сучасності і що цікавіший нам автор, то з більшим зацікавленням стежитимемо за його враженнями, переживаннями, характеристиками подій та людей, з якими зводила його доля».

победами возвеличившая, на незабвенную толиких его щедрот память репрезантованная в школах Киевских 1728 года. Сообщено Действительным Членом М.А. Максимовичем».

Йшлося про драму з історії України часів Богдана Хмельницького, що, на думку Михайла Максимовича, належала перу видатного українського і громадського діяча, вченого, письменника Феофана Прокоповича (1681–1736), який став одним із найближчих радників Петра І. В невеличкій передмові до публікації Бодянський писав, що вирішив «доставить возможным нашим любителям отечественной старины решить вопрос, точно ли драма эта принадлежит перу знаменитого иерарха, или же она произведение другого, пока загадочного для нас писателя первой четверти прошедшего столетия».

Безперечно, що під час зустрічі з Бодянським Тарас Григорович не міг навіть побіжно познайомитися з названими публікаціями. Досить сказати, що загалом вони складали понад 430 сторінок убористого шрифту. Та поет однозначно зацікавився новими документами! Про це свідчить лист Олександра Лазаревського до Бодянського 9 травня 1858 року з Петербурга, в якому йдеться про Шевченка: **«Последний, между прочим, просил меня (он живёт пока у нас) напомнить Вам о Вашем обещании прислать ему отдельные оттиски статей об Украине, напечатанные в 1-й книге «Чтений» за этот год»**[1] (виділено мною. — *В. М.*).

Я навмисне залишив цей безперечний доказ насамкінець, адже, сподіваюся, читач і так переконався разом зі мною, що 18 березня Бодянський не міг не показати Шевченкові згадані публікації на українську тематику в першому номері «Чтений» за 1858 рік.

Так само очевидно, що під час розмови з Бодянським Шевченко дізнався від нього про роботу братів Осипа і Федора Бодянських над збіркою українських народних пісень, бо розповідав про неї у Петербурзі: Олександр Лазаревський у згаданому листі писав: «Особенно порадовались, что наконец знаменитый Ваш сборник увидит свет; **весточку эту привёз сюда п[ан] Шевченко**» (виділено мною. — *В. М.*).

---

[1] А. Полотай. Шевченко і Бодянський // Радянське літературознавство. 1965. № 8. С. 44.

Друзі та знайомі Бодянських уже давно знали про підготовку ними пісенного збірника, до публікації якого Осип Максимович все ніяк не міг приступити, хоч і мав під началом журнал — «Чтения». Зокрема, в 1846 році він писав: «Щодо моїх теперішніх занять, то їх стільки, що аж голова ходуном: з одного боку, кафедра, де всякий крок треба самому... прокладати, а з другого — товариство зі своїм журналом, який всією своєю вагою лежить майже на мені одному».

В щоденнику Бодянського за грудень 1849 року є запис про зустріч з Гоголем 21 грудня, в ході якої «разговор перешёл к сборнику малороссийских песен, который я по весне показывал ему и который намеревался помещать в "Чтениях..."» 1 листопада 1852 року Бодянський занотував в щоденнику: «В проезд свой в Петербург из Малороссии П.А. Кулиш отдал мне все свои списки малороссийских песен на отдельных листиках из печатных сборников. Тут же и все те, которые находятся в сборнике Ходаковского, принадлежащем М.А. Максимовичу, и которые я сам лет 20 назад сделал для себя точно так же и из одного с ним источника». В червні 1853 року Куліш знову заїхав до Бодянського: «хвалился очень удачной поездкой, где собрал довольно неизвестных доселе «Дум» у одного бандуриста-шута Черниговской губернии, Сосницкого уезда, и подарил их мне...» З того часу багато води спливло до зустрічі з Шевченком, але збірник ще не вийшов. Сам Бодянський вважав: «Знайте, що народні твори ніколи не гублять своєї ваги. Я не розкаююсь, що досі не видав ще ні пісень, ні прислів'їв: коли подумаю, в якому вигляді з'явилось би те й інше десять років тому, і в якому тепер — слава ті Христе! Звичайно, життя людське яко квіт польний, але живий живе й гадає».

За спогадами сучасників, у збірці нараховувалося близько 8 тисяч пісень. Між іншим, три пісні з неї були надіслані Михайлом Драгомановим для журналу «Житє і слово» і збереглися в архіві Івана Франка. Одна пісня була переписана Драгомановим, а дві — Лесею Українкою.

За життя Бодянського збірка так і не побачила світ. А видана була у Києві аж у 1978 році до 170-річчя з дня народження і 100-річчя з часу смерті Бодянського та в переддень VIII Міжнародного з'їзду славістів. Мені довелося взяти участь в організації

та роботі цього з'їзду, і я пам'ятаю, з якою увагою поставилися зарубіжні українці до книги, що вийшла в світ якраз перед славістичним форумом чималим тиражем — 8 тис. примірників[1].

Збірці передувала ґрунтовна передмова Олександра Дея «Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодянських», в якій зроблено висновок, що спадщина братів Бодянських «є багатим внеском в науку про народну творчість». Про самого Осипа Бодянського було зазначено: «...Можна без перебільшення сказати, що О. Бодянський був на свій час одним із найвидатніших знавців слов'янських пісень, висловив багато власних думок про них і оригінальних спостережень. Особливого значення заслуговує його цінний внесок у справу збирання, дослідження та видання української народної пісенності».

Тепер ще один сюжет, якого можливо торкнулися в розмові про «слов'ян взагалі» двоє друзів. Бодянський міг розповісти поетові про ідею створення благодійного комітету з метою надання допомоги слов'янам, які приїжджали в Москву для отримання освіти. Принаймні, саме в 1858 році з ініціативи професорів Московського університету Осипа Бодянського, Федора Буслаєва, Сергія Соловйова і Михайла Погодіна такий комітет розпочав у Москві свою благодійну роботу. Щоб заробити для цього гроші професори університету читали численні публічні лекції[2].

На час зустрічі з Шевченком п'ятдесятирічний Осип Бодянський був у зеніті творчих сил і можливостей. Цікавим підтвердженням його авторитету, як редактора «Чтений» і знавця України, навіть у високих офіційних колах свідчить епізод, записаний ним у щоденнику 9 травня 1858 року, тобто невдовзі після від'їзду Шевченка з Москви. Йдеться про те, що на початку травня у місто прибув новий міністр освіти Євграф Ковалевський[3], і 9 травня в Московському університеті відбулася зустріч з ним. Тепер читаємо у Бодянського:

---

[1] Див. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських. К.: Наукова думка, 1978 року.

[2] Краткий очерк о деятельности (1858–1868) Славянского благотворительного комитета в Москве. М., 1868.

[3] На початку 1859 року Ковалевський, до якого звернувся Шевченко, дав згоду на друк «Кобзаря», що побачив світ через рік.

«Мая 9-го 1858 г. Пятница. В половине 12-го явился новый министр в залу актовую круглую старого университетского здания. Я, по обычаю, стоял позади всех у окна, недалеко от кафедры; однако он пробрался ко мне, взял за руку, долго жал, спросил, каково идут "Чтения", на что сказал я: "Плетемся по маленьку". И потом, возвыся голос, он сказал: "Я имею к вам большую просьбу. Одна высокая особа просила меня узнать, нет ли печатного полного словаря для Малороссийского языка. Мне в Петербурге указали на вас, т. е., что лучше всего это может сказать мне Бодянский. Нет ли такого?" — "Нет", — отвечал я. — "Однако же, подумайте". — "Тут и нечего думать, да и выдумать нельзя того, чего нет", — повторил я».

Важливо було встановити, де жив у 1858 році Осип Бодянський. **Виявилося, що в Газетному провулку, на його початку в будинку Ігнатьєва (не зберігся).** Скажімо, в «Книге адресов жителей Москвы» за 1855 рік читаємо: «Бодянский Иосиф Макс., Ст. Сов., (Испр. долж.)[1], Твер. ч., в Газетн. пер., д. Игнатьева». Отже: Бодянський Йосип Максимович, статський радник, (займає посаду), Тверська дільниця, в Газетному провулку, будинок Ігнатьєва. В «Книге адресов жителей Москвы» за 1858 рік, коли Шевченко відвідав Бодянського, ця адреса підтверджується. В той час будинок належав статській радниці Софії Ігнатьєвій. Недалеко від будинку Бодянського знаходилася церква Успіння Божої Матері, а ще — будинок Бабіних (№ 4), в якому якраз у 1858 році розташовувалася Перша центральна міська телеграфна станція, де працювали апарати Морзе і Юнга та стояв унікальний апарат, здатний передавати фототелеграми.

Назва провулку з'явилася в 1780-х роках і пов'язана з тим, що в ньому знаходилася друкарня Московського університету, в якій друкувалася в 1756—1811 роках газета «Московские ведомости»[2]. Вона продавалася тут же, в «газетній лавці», а поскільки доставки газети додому в той час не було, то передплатники забирали тут свій примірник. У Михайла Пиляєва читаємо: «Впос-

---

[1] «Исправлять должность» — займати посаду.

[2] У 1858 році будинок Університетської друкарні з книжковою лавкою знаходився на Страсному бульварі.

ледствии там, где была книжная лавка, существовала церковь университетского благородного пансиона». В ньому навчалися Жуковський, Грибоєдов, Лермонтов. Тепер на місці друкарні та лавки стоїть будівля Центрального телеграфу. Газетний провулок знаходиться між Тверською і Великою Нікітською вулицями. Через Нікітську він примикає до Великого Кисловського провулку, що виходить на Воздвиженку недалеко від Арбатської площі.

«Помолися Богу на могилі Гоголя...»

Не відомо, чи говорили в той вечір Шевченко з Бодянським про Гоголя. Проте пам'ятаймо, що саме Бодянського просив поет у листі з Новопетровського укріплення 1 травня 1854 року: «Піди в Симонов монастир[1] і за мене помолися Богу на могилі Гоголя за його праведную душу»[2]. Певно поет знав про те, що Бодянський був у близьких стосунках із Гоголем.

---

[1] Симонов монастир — чоловічий монастир у південно-східній частині міста на лівому березі Москви-ріки. Микола Гоголь був похований не в ньому, а в Даниловому монастирі, що знаходиться на правому березі ріки. В 1931 році його прах було перепоховано на Новодівочому кладовищі. Гоголезнавець Ігорь Золотуський говорить, що при цьому труну пограбували. Могила Гоголя увінчується офіційним бюстом від неіснуючого нині Радянського уряду на відміну від хреста, який стояв над прахом письменника в Даниловому монастирі. Хочеться вірити, що ця прикрість колись буде виправлена.

[2] В день смерті Гоголя Бодянський писав: «Сегодня схоронили мы Гоголя, — последнюю и чуть ли не самую дорогую красу нашего Русского мира... Больше ничего не в силах сказать... теперь: перо отказывается служить; но не могу не прибавить еще: такова-то судьба наших русских гениев! Ни один не дожил до старости...»

Коли Данилевський попросив Бодянського написати про останні дні життя Гоголя, той відповів 28 лютого 1852 року:

«Не скажу, добродию, не скажу! И теперь я хожу, как угорелый, и на лекции по сю пору не соберусь никоим путём. Всё он, один он — в уме и в глазах!.. Нема нашого Рудого Панька больше, дай не буде, поки свит стоять буде».

Данилевський згадував також, що з Бодянським вони відвідували могилу Гоголя в Даниловому монастирі. Бодянський попросив Данилевського заїхати до матері Гоголя в Україні, передав їй через нього листа.

Бодянський, який неодноразово приходив до Гоголя в будинок на Нікітському бульварі, 12 травня 1850 року записав у щоденнику: «Наконец, я собрался к Н.В. Гоголю. Вечером в часов девять отправился к нему в квартиру графа Толстого, на Никитском бульваре, в доме Талызиной... Внизу, в первом этаже, направо, две комнаты. Первая вся устлана зелёным ковром, с двумя диванами по двум стенам... прямо печка с топкой, заставленной богатой гардинкой зеленой тафты (или материи) в рамке; рядом дверь у самого угла к наружной стене, ведущая в другую комнату; ...в комнате, служащей приемной, сейчас описанной, от наружной стены поставлен стол, покрытый зелёным сукном... а перед первым диваном тоже такой же стол...»

В цей день Бодянський занотував важливий епізод зустрічі з Гоголем:

«Перед отходом спросил я, где он хочет провести лето?..

— Мне хотелось бы пробраться в Малороссию свою, потом на осень воротиться к вам, зиму провести где-либо потеплее, а на весну снова к вам.

— Что же вам худо было у нас этой зимой?..

— И очень. Я зяб страшно...»

Звертає на себе увагу, що Гоголь називає Малоросію своєю, а повернення в Москву розглядає як приїзд «до вас», тобто «до них» — москвичів, великоросів. Згадується, як наступного — 1851 року, 2 вересня, Гоголь написав матері у рідну Василівку:

«Рад бы лететь к вам, со страхом думаю о зиме... Здоровье мое сызнова не так хорошо, и, кажется, я сам причиною. Желая хоть что-нибудь приготовить к печати, я усилил труды и чрез это не только не ускорил дела, но и отдалил еще года, может быть, на два. Бедная моя голова! Молитесь обо мне, добрейшая моя, родная душе моей матушка...»

Цієї осені 1851 року у Гоголя на Нікітському бульварі побували Бодянський і Данилевський. Останній згадував:

«А что это у вас за рукописи? — спросил Бодянский, указывая на рабочую, красного дерева, конторку, стоявшую налево от входных дверей, за которою Гоголь, перед нашим приходом, очевидно работал стоя.

— Так себе, мараю по временам! — небрежно ответил Гоголь...

— Не второй ли том «Мёртвых душ»? — спросил, подмигивая Бодянский.

— Да... иногда берусь, нехотя проговорил Гоголь, — но работа не подвигается; иное слово вытягиваешь клещами...»

Зима, якої боявся Гоголь, справді принесла спалення ним другого тому «Мертвих душ» і смерть генія. Не торкатимуся більше ні втрати твору, ні втрати життя — про це існує величезна спеціальна література. Хочу лише наголосити, що в Москві Гоголь волав до матері, до Василівки, до України...

В цьому контексті нагадаю, що ще на початку 30-х років Микола Васильович загорівся ідеєю посісти кафедру в Київському університеті святого Володимира, яку подав йому Михайло Максимович. Про переїзд до Києва він писав із захопленням Пушкіну 23 грудня 1833 року: «Я восхищаюсь заранее, когда воображу, как закипят труды мои в Киеве. Там я выгружу из-под спуда многие вещи, из которых я не все ещё читал вам. Там кончу я историю Украйны и юга России и напишу Всеобщую историю...» До речі, цей масштабний науковий проект — написання історії України і створення загальної історії людства — виконав згодом Михайло Грушевський. А Гоголю не судилося. Збираючись у Київ, він відмовився від запропонованого йому Михайлом Погодіним викладання в Московському університеті: «Я недавно только что просился профессором в Киев, потому что здоровье моё требует этого непременно, также и труды мои...» Проте в Києві йому не дали навіть місця ординарного професора загальної історії. Це не могло не вплинути на подальшу долю сина українського народу. Грушевський влучно зазначив: «Нещастям було, що Гоголь не мав навколо себе людей з сильніше вираженими національними почуттями. Він обертався між росіянами або українцями зовсім денаціоналізованими»...

Невдовзі після згаданого листа до матері Гоголь, дізнавшись про весілля однієї з своїх сестер, виїжджає з Арбату, з Москви через Калугу в Малоросію. Зупиняється в обителі Оптина пустинь. З готелю в Козельську пише листи знайомому старцю Макарію й просить у нього поради: чи їхати додому, чи в Крим, чи повернутися в Москву? Старець заспокійливо відповів Гоголю: вирішуйте самі, чиніть так, як самі хочете, і не надавайте своїй нерішу-

часті надмірного значення, це минеться. Мудра відповідь. Та часто думається мені, що Микола Васильович, напевне, ще залишився б живим, якби тоді справді приїхав у рідне село[1]. Бо ж тільки вдома, в Україні він міг позбутися того страшного стану, коли, за його ж словами, «находили на мене хвилини життєвого оніміння, серце і пульс переставали битись».

Наприкінці 1851 року Гоголь писав додому з Арбату сестрі Ользі: «Весной, если поможет Бог управиться со всеми здешними делами, надеюсь заглянуть к вам и, может быть, часть лета проведем вместе». Це була душевна й духовна тяга до рідної землі, до материнського дому в Україні. У смертному лютому 1852 року хворий Гоголь довірився матері: «Мне все кажется, что здоровье мое только тогда может совершенно как следует во мне восстановиться с надлежащей свежестью, когда вы все помолитесь обо мне как следует...» Останній лист Гоголя був відправлений в Україну матері. «Благодарю вас, бесценная моя матушка, что вы обо мне молитесь. Мне так бывает сладко в те минуты, когда вы обо мне молитесь! О, как много делает молитва матери!.. О, как нужны нам молитвы ваши! как они нужны нам для устроения внутреннего!.. Ваш весь, вас любящий сын Николай».

Шевченко не міг звернутися з проханням про материнську молитву за нього, а в передсмертний день він говорив, що хотів би побувати на Вкраїні: «Ото, якби додому, там би я, може, одужав»...

«О Гоголь, наш безсмертний Гоголь!»

У березні 2004 року ми зайшли в будинок на Нікітському бульварі, 7 разом із академіком Миколою Жулинським, оглянули меморіальну квартиру письменника, послухали її завідувачку,

[1] Григорій Данилевський писав, що Гоголь так пояснював Бодянському своє повернення в Москву: «Едва добрался до Калуги и возвратился. Дороги невозможные, простудился; да и времени пришлось бы столько потратить на одни переезды. А тут еще затеял новое полное издание своих сочинений».

залюблену в Гоголя. На той час у Жулинського виходила в світ у газеті «День» серія статей про Шевченка і Гоголя під назвою «Дві половинки українського серця: Шевченко і Гоголь». Микола Григорович писав: «Тарас Шевченко і Микола Гоголь — дві безсмертні постаті, що найяскравіше репрезентують українську духовність і є «послами» нашої культури в усіх усюдах. Але ж які різні ці генії! Один поставив свій унікальний дар на службу культурі загальноімперській, інший — звершив диво: відродив рідне українське слово, піднісши нашу літературу на рівень світовий...»[1].

Ці рядки нагадали мені Сергія Єфремова, який наприкінці 20-х років минулого століття писав: «Гоголь і Шевченко — обидва почали нову сторінку кожен в історії свого письменства, але на цьому схожість їх і кінчається. Далі шляхи роз-

---

[1] Ще й досі ведеться суперечка, чиїм був Гоголь письменником — українським чи російським. Безперечно, немислимо вийняти творчість Миколи Гоголя з української літератури та й українського літературного процесу. «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Миргород» і «Тарас Бульба» — твори української духовності та ментальності. Володимир Набоков, говорячи про Гоголя, виключав його повісті, що ввійшли до «Вечорів», із російської літератури. А Панас Мирний на початку XX століття справедливо зазначав: «Що не кажіть, а Гоголь душею й натурою наш». Проте мав рацію і Федір Достоєвський, підкреслюючи, що ціле покоління російських письменників вийшло з «Шинелі». Це справді так, бо Гоголь творив і в контексті російської літератури, був не лише українським, а й російським письменником.

Сам Гоголь писав, що «поєднав у собі дві природи: хохлика і росіянина» і якось зізнався: «Сам не знаю, яка в мене душа — хохлацька чи російська. Знаю лише те, що ніяк не дав би переваги ні малоросіянинові перед росіянином, ані росіянину перед малоросіянином». Мені згадались спогади Миколи Берга, який писав: «Для знайомого трохи з фізіономіями хохлів — хохла тут було видно відразу». Втім, насправді, не все так просто, проте дуже жаль, що суперечки навколо Гоголя частенько будуються саме на акцентуванні національних моментів.

Втім, дивно сьогодні читати твердження російського літератора про те, що, скажімо, «Старосвітські поміщики» Гоголя є одним із найпроникливіших творів російської літератури про російський характер. Пам'ятаєте, як починається ця повість? Там відразу точно вказано, що йдеться про Малоросію: «Я очень люблю скромную жизнь тех уединённых владетелей отдалённых деревень, которых в Малороссии обыкновенно называют старосветскими...»

ходяться, як непримиренних актагоністів у роботі, в способах її і в наслідках...Ці дві великі постаті найвизначніших українців XIX ст. на віки лишаться, як пам'ятник тієї трагічної боротьби, що через неї український народ ішов до кращої будуччини».

Глибокі роздуми про Шевченка й Гоголя — двох геніальних українців — зустрічаємо в монографії Юрія Барабаша «Коли забуду тебе, Єрусалиме...», за яку він отримав у 2004 році Національну премію України імені Тараса Шевченка: «Те, що в Шевченка народжує нестримний гнів, сарказм, грізні інвективи, рішучість будь-що йти проти течії, ламати осоружні історіографічні кліше, валити загальновизнані авторитети, — те в Гоголі викликає лишень розгубленість, непевність, душевну смуту, бажання ухилитися, промовчати, притаїтися... Там де Шевченко безоглядно відкритий і цілісний у своєму національному почутті, Гоголь замкнений, інтровертний, згубно роздвоєний... Два різних пагони одного етнічного дерева. Дві типологічно несхожі іпостасі національного характеру...»

В щоденнику та листах Шевченка ім'я Гоголя зустрічається часто. Якось повідомляв Михайла Лазаревського: «Читаю по одному листочку в день біографію Гоголя...» В жовтні 1847 року писав Варварі Рєпніній, щоб дістала йому гоголівські «Письма к

Наведу маловідомий факт. З нагоди святкування сторіччя з дня народження Гоголя в 1909 році з усіх кінців Росії і світу були надіслані привітання «Товариству аматорів російської словесності», яке їх організувало. Всі вони розглядали Гоголя виключно як російського письменника. І лише один лист лапідарно й блискуче виражав належність Миколи Гоголя до України та української культури. Він надійшов від Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, очолюваного Михайлом Грушевським:

«Наукове товариство імені Шевченка у Львові шле свій привіт на святкування пам'яті Великого Сина України, якого творчість стояла в тіснім зв'язку з історичними традиціями української суспільности і глибоко вплинула на розвій української національної свідомості.

Українська суспільність має в живій пам'яті міцні і нерозривні зв'язки, які лучили геніального письменника з його рідним народом і які він живо відчував, його глибоку любов до поетичної спадщини старої України і сотворені ним блискучі образи українського життя тогочасного минулого.

Слава Великому Письменнику!»

друзьям», на початку 1850-го запитував у неї адресу Гоголя[1], а 7 березня того ж року знайшов дивовижні слова, щоб попросити «Мёртвые души» Гоголя:

«Вся эта речь к тому, чтобы вы мне (найвсепокорнейше прошу) прислали «Мёртвые души». Меня погонят 1-го мая в степь, на восточный берег Каспийского моря в Новопетровское укрепление, следовательно, опять прервут всякое сообщение с людьми. И такая книга, как «Мёртвые души», будет для меня другом в моём одиночестве!

Пришлите, Варвара Николаевна, ради Бога — и ради всего высокого, заключённого в сердце человеческом; конечно, не надокучая вам, можно бы выписать из Москвы, но увы! Я не могу себе теперь позволить подобной роскоши. У меня давно было намерение просить у вас эту книгу, но... я не осмеливался. Пришлите ради всего святого!»

Взагалі до творчості Гоголя Шевченко ставився з високим пієтетом, написав вірш-послання «Гоголю» (1844 рік).

За думою дума роєм вилітає,
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й Бог не бачить.

У згаданому листі до Рєпніної Шевченко написав щирі й захоплені слова про Гоголя, які маємо пам'ятати:

«... Я всегда читал Гоголя с наслаждением... Перед Гоголем должно благоговеть как перед человеком, одарённым самым глубоким умом и самой нежною любовью к людям! ... Наш Гоголь — истинный ведатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним как перед человеколюбцем! Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалося познакомиться лично с Гоголем».

---

[1] На жаль, це побажання Рєпніна не виконала, оскільки їй було заборонено підтримувати зв'язки з Шевченком. Втім, як зазначав Єфремов, «пишучи про свій скрут і до Жуковського, і до В. Григоровича, і до гр. Ф. Толстого, Шевченко так-таки й не зібрався і не наважився обернутися до свого улюбленого письменника і земляка в особистій справі... Він все ж ніби почуває в йому щось наче чуже собі, не сутолосне... й у найзвичайнісенькому життєвому розумінні».

Як відомо, історія не терпить умовного способу, але скажу, що таке знайомство дало б ученим багатющий матеріал для глибшого розуміння двох іпостасей української ментальності, двох способів творчого життя національних геніїв, відзначених самим Шевченком:

Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже[1].

І нехай, як писав Єфремов, навіть той плач не пробиває байдужі серця, нехай самий бур'ян з його вродить і «за честь, славу, за братерство, за волю Вкраїни» не встануть оспалії люде, все ж закінчує Шевченко:

Нехай, брате. А ми будем
Сміяться та плакать.

За два дні до того, як Шевченко написав ці рядки, 28 грудня 1844 року, Гоголь зізнався в листі з Франкфурта до Олександри Смірнової: «С тех пор, как я оставил Россию, произошла во мне великая перемена. *Душа* заняла меня всего, и я увидел слишком ясно, что без устремления моей души к её лучшему совершенству не в силах я был двигнуться ни одной моей способностью, ни одной стороной моего ума во благо и в пользу моим собратьям...» Пам'ятаєте, що Шевченко просив Бодянського помолитися «за його праведную душу»?..

Сергій Єфремов, який до 100-річчя з дня народження Гоголя, видав про нього в Києві працю «Між двома душами», писав з приводу процитованих Шевченкових рядків: «З цього бачимо, що власне цінив Шевченко в Гоголеві: його "сміх", його сатиричний показ дійсності, його глибоке прозирання в життя і висміювання його вад... Тут обидва вони сходилися. Більше — український поет цитованим допіру віршем подає ніби руку на спільну роботу своєму землякові в російському письменстві. Відповіді з того боку не було». Єфремов висловив думку про те, що особа Гоголя не викликала в Шевченкові того безмежного

[1] На надгробку, встановленому на могилі Гоголя в Даниловому монастирі, були викарбовані слова пророка Ієремії: «Горьким моим словом посмеюся».

ентузіазму, як його сатиричні твори, а навпаки — давала поживу для стриманості й навіть критики. Згадаймо, як у 1847 році Шевченко написав: «Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії — і свого язика не знає». Андрій Козачковський, до речі, розповідав, як під час приїзду Шевченка влітку 1859 року до Переяслава, у них зайшла мова про Гоголя: «він не співчував йому: як він говорив, нездійсненні, честолюбні мрії стали причиною розумового його розладу».

Проте, пам'ятаймо, що 5 вересня 1857 року Шевченко записав у своєму щоденнику: «О Гоголь, наш бессмертний Гоголь!»

А Гоголь? Як він ставився до Шевченка? За словами Григорія Данилевського, восени 1851 року Осип Бодянський запитав у Гоголя, як той оцінює творчість Шевченка. Той відповів: «Дегтю много... даже, прибавлю, дегтю больше, чем самой поэзии. Нам то с вами, как малороссам, это, пожалуй, и приятно, но не у всех носы, как наши. Да и язык...» Бодянський не витерпів, став сперечатися, розгарячився. Гоголь спокійно відповів йому: «Нам, Осипе Максимовичу, надо писать по-русски, надо стремиться к поддержке и упрочению одного владычного языка для всех родных нам племён. Доминантой для русских, чехов, украинцев и сербов должна быть единая святыня — язык Пушкина...»[1]

Втім, слід брати до уваги, що ці слова Гоголь говорив, мабуть, зважуючи на присутність Данилевського, який був чиновником з особливих доручень у міністра освіти. Той сам писав: «Бодянский представил меня Гоголю, сказав ему, что я служу при Норове...» За жорсткою оцінкою Павла Зайцева, в цій розмові «геніальний земляк Шевченка звеличував Росію...» Шевченко зовсім інакше розумів своє призначення українського поета.

---

[1] Пам'ятатимемо, що Гоголь, говорячи словами Володимира Стасова, поселив у Росії цілком нову мову: вона всім подобалася своєю простотою, силою, влучністю, вражаючою жвавістю і близькістю до природи. Гоголівські звороти, вирази швидко ввійшли у всезагальне російське вживання. Українець Гоголь вніс живу, колоритну й благодійну частку в розвиток російської мови. Як зазначає український гоголезнавець Назар Горбач, «жоден з російських письменників ні до Гоголя, ні після нього так не писав по-російськи, як сам автор "Ревізора" і "Мертвих душ"... Те, що гоголівська лексика збагатила російську, не підлягає сумніву». (Назар Горбач. Життя і духовна драма генія. Львів: Каменяр, 2004. С. 293–294).

Той же Данилевський свідчив, що Гоголь так відізвався про Шевченка: «Я знаю и люблю Шевченка, как земляка и даровитого художника... Но его погубили наши умники, натолкнув его на произведения, чуждые истинному таланту...» Бодянський після цієї розмови з Гоголем довго не міг заспокоїтися: «Странный человек! На него как найдет! Отрицать значение Шевченка! Вот уже, видно, не с той ноги сегодня встал». Але в позиції та словах Гоголя був і глибший сенс, який у свій час тонко вловив Сергій Єфремов. Він звернув увагу на те, що Гоголь, який «сам для себе не міг визначити, "яка в нього душа", в особі свого земляка з певно-визначеною й виразно-виявленою національною і політико-соціальною "душою" міг почувати, коли хочете, певний докір...» Найбільше це сублімувалося в питанні про мову: «...Гоголь не міг не почувати й того, що саме Шевченко з його репутацією безкомпромісно на даному пункті був для його живим докором. Принаймні, в епізоді, переказаному в споминах Данилевського, можна вловити й нотку самооборони, те апологетичне завзяття, яке, обороняючи себе од угадуваних закидів, силою розгону, реакції перегинає палицю в другий бік»[1].

І Микола Гоголь, і Тарас Шевченко померли на чужині, проте Шевченко заповів поховати себе «на Вкраїні милій». Коли навесні 1861 року прах Кобзаря перевозили в Україну, то в Москві домовину з його тілом було тимчасово встановлено в арбатському храмі Тихона Амафунтського. Від нього — сотня кроків до будинку на Нікітському бульварі, в якому за дев'ять років до того лежав мертвий Гоголь. За життя їм не судилося познайомитися, і навіть географічно вони так близько ніколи не перетиналися. В 1809 році на Арбатській площі було відкрито пам'ятник Гоголю, і, занурений у тяжкі роздуми Микола Васильович, опинився навпроти храму Тихона Амафунтського. Нахиливши зболену тяжкими думами голову й відвернувши її трохи праворуч, він мовби не наважувався підняти очі на те місце, де колись знаходився прах Кобзаря. Містика...

---

[1] Повне зібрання творів Шевченка. Том четвертий. С. 357.

Розділ 4.
«Пустилися ми Москву споглядати»

«Зайшли до Олени Костянтинівни Станкевич»

О десятій годині ранку 19 березня Шевченко і Щепкін знову вийшли з дому разом. Було тепло, тихо й хмарно. Михайло Семенович рукою показав напрям їх екскурсії... Очевидці свідчили, що Щепкін супроводжував Тараса Григоровича в прогулянках по місту. Як згадував Олександр Афанасьєв, Михайло Семенович «невідступно супроводжував його по Москві». Тетяна Щепкіна-Куперник, яка збирала відомості про те, як артист опікував поета, писала: «Щепкин вызвался показать ему Москву. В то время «великим постом» спектаклей в театрах не было, и он был свободен. С утра они выходили из дома. Две характерные фигуры: маленький, круглый, светло улыбающийся Щепкин, которого почти все прохожие узнавали и приветствовали (даже извозчики, величавшие его по имени-отчеству), кто поклоном, кто улыбкой, и суровый, с густыми бровями Шевченко в смушковой шапке и смазных сапогах». Незважаючи на болото й грязюку під ногами, в той день вони, за словами Шевченка, «обходили пешком по крайней мере четверть Москвы»[1]. Побували в Кремлі, оглянули, правда здалеку, будівництво храма Христа Спасителя. В 1956 році художник Михайло Хмелько створив цікаву картину, що офіційно називалася «Т.Г. Шевченко і М.С. Щепкін оглядають Кремль у Москві», написану в дусі того часу. Неозброєним оком видно, що поет і художник аж ніби демонстративно повернулися спинами до Кремля з його величними, прекрасними соборами і стурбовано та замисле-

[1] У старомосковській мові був близький за смислом вираз: «окружить Москву», тобто багато ходити по місту, побувать у багатьох місцях.

но споглядають простір над вантажником, який піднімає по сходах чималий лантух. Іван Волошин писав у книзі «Т. Шевченко і М. Щепкін»: «Шевченко й Щепкін на набережній Москви-ріки дивляться на тяжку, виснажливу роботу вантажників. Скільки співчуття до них читаємо ми у погляді поета й глибоких роздумів у злегка примружених очах старого актора! І сірий, тьмяний колорит картини ніби підкреслює сумний настрій обох спостерігачів». Якраз оцей соціально-класовий акцент особливо підкреслювався; кажучи словами Шевченка, «все б то це нічого», проте картину варто було б назвати інакше. Дрібні парадокси соціалістичного реалізму...

«Из Кремля прошли мы на Большую Дмитровку, зашли к Елене Константиновне Станкевич, моей старой знакомой; напилися чаю, отдохнули и пошли в книжный магазин Н.М. Щепкина. Из магазина возвратилися опять к Станкевич, где я встретил еще одну мою старую знакомую Олимпиаду Ивановну Миницкую».

Те, що гості у Станкевичів лише «напилися чаю», зовсім не говорить, що господиня була недосить гостинною. Навпаки! Олена Костянтинівна виявила традиційне московське шанування гостей чаєм. Про це можна сказати словами поета Петра Вяземського:

Час дружеских бесед у чайного стола!
Хозяйке молодой и честь, и похвала!
По-православному, не на манер немецкий,
Не ходкий, как вода или напиток детский,
Но Русью веющий, но сочный, но густой,
Душистый льётся чай янтарною струей.
Прекрасно!..

Ще в перші свої приїзди в Москву Шевченко зустрівся з небувалою московською пристрастю до чаю. Скажімо, відомі офіційні дані про те, що в 1846 році в майже двохстах московських трактирах було випито близько 200 тисяч фунтів чаю на суму більш як півмільйона рублів сріблом, а цукру вжито майже 40 тисяч пудів на суму понад 30 тис. рублів сріблом. Ніхто не в змозі був порахувати, скільки чаю випивалося в сімейному колі.

Здається, в жодному іншому місті світу не було такого культу чаювання. Воно завжди було чимось на зразок ритуалу, свя-

щеннодії, без чого не міг обійтися жоден москвич[1]. Навіть у богомольців існувала традиція — попити чаю в трактирі біля застави перед виходом із Москви. Це називалося «Москву повыполоскать» перед святою дорогою. Тим паче, вдома орогого гостя частували саме чаєм. Коли через день Шевченко зі Щепкіним заїхали до Миколи Щепкіна, то... «выпили по стакану чаю и потягли далее». Чай пили вранці, опівдні, обов'язково о четвертій годині та ввечері. Скоріше за все, Шевченко і Щепкін зайшли близько півдня, коли у Станкевичів уже кипів самовар. Не випадково письменник і журналіст середини XIX століття М.В. Поляков писав навіть, що «чай у москвичей заменяет часы; так что, если говорят вам: это случилось поутру после, или вечером прежде, до или после чая, то уж, конечно, вы понимаете, в какое время это случилось. Словом, часы в Москве — совершенно лишняя роскошь, чай — вещь необходимая...»

Чай заварювали дуже міцний, настоювали і пили гарячий, «щоб обпікав губи»[2], за один раз випивали чимало. Справжні любителі чаю не допускали розведення його вершками чи будьчим іншим, не дозволяли собі закурити сигару за чаюванням. Усе, що відвертало від чаю, гурмани засуджували, а цукор завжди вживали вприкуску, розуміючи, що він призначений для підсолоджування, а не для розсиропплювання чаю. Від погано завареного чаю, «через який Москву видно», бувалі москвичі делікат-

---

[1] Відомий лінгвіст Володимир Єлістратов відносить цей ритуал до системоутворюючих елементів російської державності: «...Если несколько полемически заострить мысль, я утверждаю примерно следующее: знание нескольких десятков колен соловьиного пения, запах свежего навоза под полозьями саней, **ежедневное чаепитие в течение ста лет в 17.00**, умение предсказывать погоду по звону деревянного чурбачка, искусство резать расстегай и т. д. и т. п. — вот суть составляющие, сделавшие Россию грандиозной, великой страной, а Москву — Евразийским Римом» (виділено мною. — *В. М.*).

[2] Цей факт привертає увагу і сучасних дослідників. Володимир Єлістратов особливо наголошує: «Чай в Москве пили горячим, очень горячим (тёплый чай считался как бы "потерянным", "упущенным" для настоящей "мистерии чаепития")... Самовар — в известном смысле, символ Москвы и России — удивительный сплав всех первостихий, прежде всего, воды и огня...»

но відмовлялися, так само, як і від напою, налитого в чайник, — вважалося, що справжній чай можна пити лише з самовара. (До речі, в ті часи чайник називався «посудиною», а його нинішнім іменем величали любителя чаю). «Хіба це чай? — говорили в Москві з усмішкою про напій з чайника. — Так, тяганина одна. Ні на бесіду не настроює, ні на сердечність. Інша річ, самовар! За ним розсядешся, перехрестишся, гудзичок розстебнеш... А за посудиною твоєю що? За нею навіть соромно сидіти солідній людині. Ні сімейності в ній, нічого...» У того ж Вяземського:

Самовар родной, семейный наш очаг,
Семейный наш алтарь, ковчег домашних благ...

Саме так, по-сімейному, за самоваром і приймали Шевченка з Щепкіним у Олени Станкевич.

Шевченко сам вказав на те, що **Станкевичі жили тоді на Великій Дмитрівці**. Отже, 19 березня Шевченко й Щепкін прийшли пішки з Воротниковського провулку до Кремля, затим — на Велику Дмитрівку, де попили чаю, після цього звідси через Кузнецький міст добралися на Велику Луб'янку, в книгарню, а потім знову повернулися до Станкевичів. Оскільки це було, мабуть, близько четвертої години, то за обідом вони напевне знову пили чай. Аякже: «Чай не пить, так на свете не жить» — говорили москвичі. Або: «Выпей чайку — забудешь тоску»; «За чаем не скучаем — по три чашки выпиваем».

Чи мав Шевченко з цього нові життєво-побутові враження? Певно, що так. Він часто пив чаї в трактирах і в гостях, але смак сімейного московського чаювання за самоваром по-справжньому відчув у Щепкіна і Станкевичів. Заглянемо з цього приводу до поетового щоденника, де 2 липня 1857 року є несподівані й цікаві нотатки про чай:

«Две случайно сделанные мною вещи так удачно, как редко удаются произведения глубоко обдуманные. Первая вещь — это сей журнал, который в эти томительные дни ожиданий сделался для меня необходимым, как страждущему врач. Вторая вещь — это медный чайник, который делается необходимым для моего журнала, как журнал для меня. Без чайника, или без чая,

я как-то лениво, бывало, принимался за сие рукоделие. Теперь же, **едва успею налить в стакан чай, как перо само просится в руку**» (виділено мною. — *В. М.*).

Торкається Тарас Григорович й теми самовара: «Самовар — тот шипением своим возбуждает к деятельности, это понятно. Правда, я не имел случая испытать на себе это благодетельное влияние самовара. Но имел случай существенно убедиться в этом волшебном влиянии на других». І далі поет напівжартівливо розповідав, як у чернігівському трактирі його знайомий Олександр Афанасьєв-Чужбинський замовляв саме самовар, а не стакан чаю з буфету, як це робив він сам: «Но когда я рассмотрел приятеля поближе, то оказалось, что **он, собственно, не самовар велел подавать, а велел подавать вдохновение**, или пружину, приводящую в движение эту таинственную силу. Я прежде удивлялся, откуда, из какого источника вытекают у него такие громадные стихотворения, а оказалось, что ларчик просто отворялся» (виділено мною. — *В. М.*).

З Оленою Костянтинівною Станкевич (дівоче прізвище — Бодиско; 1824–1904) — дружиною російського письменника Олександра Станкевича, племінницею декабристів М. і Б. Бодисків та двоюрідною сестрою відомого історика-медієвіста, глави московських західників Тимофія Грановського поет познайомився ще в 1844 році в Україні, коли їй було двадцять років. 21 липня того року Олена Бодиско написала Шевченкові сумбурного листа, в якому захоплювалася поемою «Тризна». В ньому йшлося про «прекрасний талант малоросійської поезії» і «дивовижні творіння» Шевченка.

Судячи з усього, самого Станкевича не було вдома, але Олена Костянтинівна виявила себе справді гостинною господинею, про це переконливо свідчить те, що в той же день Шевченко і Щепкін прийшли до неї вдруге і обідали у Станкевичів. Борис Чичерін — друг сім'ї Станкевичів — писав про неї: «Жена Станкевича, Елена Константиновна, совершенно к нему приходилась. Она вся жила в нём, разделяя, как умная и вполне образованная женщина, все его возвышенные интересы, а вместе избавляя его от всяких домашних хлопот, окружая его самою нежною заботливостью, стараясь устроить его жизнь возможно

удобно, спокойно и приятно. Пылкая, страстная, энергическая, часто нетерпимая относительно тех, кто приходился ей не по душе, она расточала на близких ей людей все сокровища любвеобильного сердца».

Молодий Федір Корш, син Євгена Корша, називав Олену Станкевич «всеобщей тётушкой». Цікаво свідчить про неї у своєму щоденнику друг сім'ї Станкевичів історик Іван Забєлін, про якого ми ще будемо говорити. Олена Костянтинівна морально підтримувала вченого: «Ведь мы вас считаем, как родного. У неё выступили слезы на глазах. Это было сказано с искренним чувством...» Олена Станкевич брала уроки історії у Забєліна. За його словами, жінка обурювалася «высокомерием знати и всею гадостью, в которой выразилось истое русское крепостничество».

Олімпіада Міницька, яку зустрів у Станкевичів Шевченко, була близька їм і належала до родини, пов'язаної з літературно-громадськими колами Москви. Іван Міницький був членом гуртка Тимофія Грановського і багаторічним кореспондентом Тургенєва. Вірогідно, що Шевченко познайомився з Міницькою в 40-х роках XIX століття, можливо, навіть у родині Станкевичів, адже Щепкін вже тоді міг привести поета до них.

Про залишок дня 19 березня Шевченко написав коротко: **«Пообедали у Станкевич и в 6 часов вечера благополучно пешком же возвратилися восвояси, дивяся бывшему»**. Немає сумніву, що Тарас Григорович залишився задоволеним цим днем, у який він через 13 років знову побачив Кремль, а ще, напевне, радів теплому й гостинному прийому в домі Станкевичів. Інакше не написав би так: «возвратилися дивяся бывшему».

В цей день Шевченко написав ще згаданий нами лист Михайлу Лазаревському, який закінчив такими словами: «Сідай на чугунку[1] та до мене, та вкупі і вернемося в Пітер. Єй-богу, добре б було б». Лазаревський відповідав: «Третьего дня я думал было махнуть в Москву и уже было собрался, да обстоятельства изменились, и теперь мои дела в таком положении, что из Петербурга я не могу выехать...»

---

[1] Це слово зустрічається у Шевченка лише один раз у даному контексті.

«Я самотньо місив московську грязюку»

20 березня запис у щоденнику починається так: **«Мой неразлучный спутник и чичероне[1] Михайло Семенович сегодня ставил себе банки[2], и я один от 10 до 4 часов месил московскую грязь. Поутру велел я кучеру вымазать себе сапоги[3] добрым дёгтем[4]. Вооружился и по Тверской отправился в Кремль».**

Така підготовка не була марною, навпаки, вона свідчила, що Тарас Григорович здобув урок із вчорашньої прогулянки зі Щепкіним по московській грязюці. Того дня зранку в Москві було близько 3° тепла за шкалою Реомюра, а вдень потепліло до +5,3°[5]. Стояла тиха й похмура погода, а сніг танув, утворюючи під ногами брудну кашу...

До речі, весняне потепління щороку з особливою силою давалося взнаки в арбатському ареалі. Петро Кропоткін згадував:

---

[1] Провідник, екскурсовод (італ.). Це слово зустрічаємо в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», яку Шевченко закінчив за місяць до того.

[2] Це слово не зареєстровано в «Словнику мови Шевченка».

[3] Зазначу, що в той час у Москві чоботи були найпоширенішим взуттям, особливо у чоловіків. У щоденнику москвознавця Івана Забєліна прочитав, що коли в 1855 році його запросила до себе на ділову розмову велика княгиня Олена Павлівна, небагатий помічник архіваріуса відразу кинувся в магазин: «Купил сапоги и перчатки».

Як свідчить запис у щоденнику 8 вересня 1857 року, казенні чоботи, на які Шевченко сподівався, підвели поета: «Я рассчитывал, что казенные смотровые сапоги послужат мне по крайней мере до Москвы, а они и до Симбирска не дотянули, изменили, проклятые, то бишь казённые». Виручив Шевченка його знайомий, астраханський чиновник Іван Явленський, який подарував чоботи: «Сапоги его пришлись мне по ноге, и я теперь щеголяю почти в новых сапогах, вдобавок на высоких каблуках, что мне не совсем нравится, но дареному коню в зубы не смотрят».

В щоденнику також є запис про те, що 15 вересня 1857 року по дорозі в Нижній Новгород Шевченковий знайомий Михайло Комаровський подарував йому «бархатные тёплые сапоги».

[4] Слово вживається Шевченком українською мовою лише двічі. Тут маємо третє вживання — російською мовою.

[5] Ці та наступні дані зафіксовані в документі «Температура и погода в городе» і є точними. До речі, починаючи з 19 березня й до від'їзду Шевченка, температура в Москві лише один раз — ввечері на Благовіщення опустилася нижче 0°, майже всі дні було тихо й хмарно.

«Снег таял, и вниз по Пречистенке, вдоль тротуаров, бежали шумные потоки вод. Около бульвара (Пречистенського. — *В. М.*) потоки сливались с другой, более шумной речкой, несшей вниз по Сивцеву Вражку пустые бутылки, студенческие тетради и всякий мусор. Эти потоки образовывали у бульваров (Гоголівського і Пречистенського. — *В. М.*) большое озеро»...

Отже, вранці 20 березня Тарас Григорович наказав кучеру змазати добрим дьогтем чоботи. Не залишимо без уваги цікаву подробицю. Це означало, що Михайло Щепкін найняв на якийсь час, можливо, навіть у зв'язку з приїздом Шевченка, кучера з дрожками, який заразом виконував і дрібні доручення.

Коли о 10-й годині ранку гість Щепкіна вийшов із Воротниковського провулка на Садово-Тріумфальну вулицю й повернув ліворуч до Тверської[1], термометр Реомюра показував + 3,2°. Було хмарно, відчутно дув південно-західний вітер. Ближня до помешкання Щепкіна частина Садового кільця була названа так, дякуючи близькості Тріумфальної площі. В часи Шевченка вельможі на Садово-Тріумфальній не селилися, навіть через чверть століття після нього тут мешкали в основному купці, міщани, чиновники й дрібні дворяни.

Він не міг не зупинитися біля грандіозних Тріумфальних воріт, зведених у післяпожежній Москві на честь перемоги над Наполеоном; будівництво було закінчено в 1834 році. Місце для них біля Тверської застави вибрано не випадково — Тверська вулиця й далі Петербурзьке шосе (тепер — Ленінградський проспект) були початком шляху з колишньої столиці Москви до столиці нової — Санкт-Петербурга. Навряд чи Шевченко захопив-

---

[1] Нічого не видумую, сам Шевченко записав у щоденнику: «...По Тверской отправился в Кремль». На жаль, впродовж десятиліть на ці топонімічні й географічні знаки, залишені Шевченком, як правило, не звертали уваги. Більшість авторів опускали їх при переказі тексту Шевченкового щоденника. Так само в «Літопису життя і творчості Т.Г. Шевченка» (1961 рік) повністю зникла дорогоцінна поетова інформація на кшталт: «Вышел я на Ильинку и потом на Покровку»; «Страстным бульваром вышел на Дмитровку»; «Прошли мы на Большую Дмитровку»; «Поехали к Красным воротам...». На разі саме ця інформація дозволяє відтворити московські маршрути Кобзаря, уявити його в обстановці реальної московської вулиці.

ся урочистою піднесеністю величного ряду скульптурного декору, зокрема 48 гербами російських губерній, які відбивали нашестя Наполеона, та героїчністю образу Тріумфальної арки з колісницею Слави на самому верху — шестіркою коней з крилатою богинею і лавровим вінком. Але, тонкий знавець архітектури, мабуть, оцінив, що вона разом з площею, забудованою з обох боків спорудами однакової форми фасадів (за проектом головного архітектора по відбудові Москви після пожежі 1812 року Осипа Бове), утворила красивий міський ансамбль.

Знову зупинився на Страсній (нині Пушкінській площі), щоб уважніше розглянути нещодавно реконструйований (1849–1855 роки) Страсний монастир і його нову дзвіницю[1]. Цю зупинку Тараса Григоровича можна уявити собі в режимі реального історичного часу: в книзі вміщено репродукцію з літографії, зробленої в середині XIX століття за малюнком І. Шарлеманя. На просторій площі бачимо підводу з тюками сіна й багату карету, водовоза, прольотку і звичайну селянську підводу з якимись мішками та зовсім пусту. Привертають увагу нові стовпи для ліхтарів, у цей час вони були гасовими і підтверджують датування міської сценки другою половиною 50-х років XIX століття. Понад два десятки москвичів, деякі з них у дозвільному стані, один навіть грається з собакою...

Страсний монастир входив тоді до Сретенської дільниці міста. В адміністративному документі тих часів читаємо: «Страстный, девичий, у Тверских ворот. В нём церкви: Алексея, Человека Божия; Архистратига Михаила; Страстной Божией Матери». Раніше в монастирі була церква Антонія і Феодосія Печерських. Антоній Печерський, монах, пострижений на Афоні в 983 році, поселився в печері Києво-Печерської лаври, викопаній Іларіоном, майбутнім митрополитом. Феодосій Печерський прийшов у Київ в 23 роки, вчився в Курську, став ігуменом, писав молитви, повчання, послання. Обидва причислені до лику святих. Навпроти Страсного монастиря на розі Тверської вулиці на місці колишнього Києво-Печерського подвір'я

[1] Тут і далі звертаю увагу на монастирі, собори, церкви, які зустрічалися на Шевченкових стежках у Москві, бо він сам якось писав, що, гуляючи по місту, розглядав «то церкви, то собори».

(XIV–XV століття) стояла церква Дмитрія Солунського, до якої в пушкінські часи полюбляли приїжджати на службу найбагатші і найзнатніші москвичі. З'їзд знатних богомольців іноді бував таким великим, що карети стояли вздовж Тверської та Тверського бульвару. Ця церква славилася своїм хором, а в архітектурному плані цікава тим, що її шпилі поставлено на шатрах і дзвіниця мала незвичну чотиригранну форму шатра середини XVII століття. Знесена в 1933 році, на її місці тепер стоїть житловий будинок № 17 з відомим магазином «Армения» і Квартирою-музеєм скульптора Коненкова.

Шевченко йшов по Тверській — одній з найстаровинніших у Москві, назва вулиці походила від назви дороги на Твер. «Тверь в Москву дверь», — стверджувало народне прислів'я. Споконвіку Тверська була парадною, ця почесна роль остаточно затвердилася за вулицею в XVII столітті, коли всі іноземні посольства проїжджали на Красну площу, в Кремль лише по ній. З петровських часів по Тверській відбувалися урочисті в'їзди в Москву імператорів і імператриць. Наприкінці XVIII — початку XIX століть Тверська від Охотного ряду до Садового кільця сформувалася як аристократично-громадська вулиця з дорогою і пишною забудовою, багатьма церквами і магазинами... В цей час її по праву можна було називати вулицею архітектора Матвія Казакова; за його проектами на ній було зведено громадські будинки, садибні комплекси, розкішні особняки-палаци. Незмінно привертав увагу гостей міста будинок Хераскова недалеко від Тріумфальних воріт, відомий як Англійський клуб; іноді ввечері сюди приїжджав Щепкін, він чи не єдиний «неблагородного походження» був допущений в члени цього елітарного дворянського клубу, число членів якого було обмежено півтисячею аристократичних прізвищ. Олександра Щепкіна (дружина Миколи Щепкіна) згадувала: «Свободные вечера М.С. любил проводить за картами дома или в английском клубе, которого он был членом в последние годы жизни. Выигрывать случалось ему реже, нежели проигрывать, но никогда не проигрывал он больших сумм. В клуб он ехал охотно и потому, что любил побеседовать с лицами, которых там встречал». В Англійському клубі була кімната, що називалася «говорильнею», з 1856 року стала кімнатою-кав'яр-

нею. Тут велися різні «розумні» розмови, в тому числі про політику. Її часто відвідував Петро Чаадаєв.

Зліва по ходу Шевченка приваблював триповерховий будинок Козицької (тепер — гастроном «Єлісеєвський»), а також будинок Мусіна-Пушкіна та споруда Московського університетського пансіону, наріжна частина якого у вигляді ротонди фіксувала вигин вулиці. Шевченко вже проходив повз нього, коли відвідував Осипа Бодянського в Газетному провулку. Навпроти пансіону за огорожею парадного двору підіймався будинок Голіцина, збудований в 1760-ті роки. Вражав красою триповерховий будинок, який збудував у петровські часи князь М.П. Гагарін (між проїздом Художнього театру і Тверською площею) в італійському стилі, з балконами і колонами.

Шевченко притишив ходу біля величного будинку московського генерал-губернатора. Він стояв осібно й вивищувався над сусідніми будівлями, повернутий фасадом до величної площі, спроектованої тим же Казаковим. Кажуть, що площу задумувано як плац для щоденного розводу варти. Проте невдовзі її було забудовано багатими спорудами з лавками й готелями, і вона перетворилася в міську площу з відповідною назвою — Тверська. Тепер у рідотній каші з розталого брудного снігу й сміття тут стояли пять-шість візників, а від тих, які хвацько проносилися по вулиці зусібіч розліталася грязюка. На Тверській площі привертав увагу будинок купця Варгіна з аптекою і банком.

Довго залишалися на Тверській і старі дерев'яні будиночки. Та й ширина вулиці в межах Садового кільця не перевищувала 20 метрів, тобто вона була вужчою за сучасний Арбат. Згадаймо пушкінські рядки з «Евгения Онегина»:

...Уже столпы заставы
Белеют; вот уж по Тверской
Возок несётся чрез ухабы,
Мелькают мимо будки, бабы,
Мальчишки, лавки, фонари,
Дворцы, сады, монастыри,
Бухарцы, сани, огороды,
Купцы, лачужки, мужики,
Бульвары, башни, казаки,

Аптеки, магазины моды,
Балконы, львы на воротах
И стаи галок на крестах[1].

Відомий поет, князь Петро Вяземський в свою чергу залишив саркастичну строфу про післяпожежну Тверську:

...Здесь чудо-барские палаты
С гербом, где венчан знатный род.
Вблизи на курьих ножках хаты
И с огурцами огород.

Контрасти вулиці впали у вічі Віссаріону Бєлінському, який писав у статті «Петербург и Москва»: «Въезжая в первый раз в Москву, наш петербуржец въедет в новый для него мир... Ему покажут Тверскую улицу, и он с изумлением увидит себя посреди кривой и узкой, по горе тянущейся улице, с небольшой площадкой с одной стороны улицы, на которой самый огромный и самый красивый дом считался бы в Петербурге весьма скромным со стороны огромности и изящества домом, со странным чувством увидел бы он... что между двумя довольно большими каменными домами скромно и уютно поместился ветхий деревянный домишко...»

Таким «петербуржцем» у Москві був у середині 40-х років і сам Шевченко. Втім, Тверська дедалі більше набувала вигляду європейської вулиці, ставала центром світського й культурного життя. В розділі «Путешествие Онегина» Пушкін, описуючи приїзд свого героя в Москву, найперше відправляє його на Тверську вулицю: «В Москве очнулся на Тверской».

Тарас Григорович ішов багатолюдною і гомінкою вулицею з кінця її, тобто вниз від Садового кільця, в очах рябіло від численних вивісок магазинів одягу, взуття, ювелірних виробів, а також — табачних лавок і розмаїтих ремісників, включаючи «мозольного майстра». Можливо, поет відзначив для себе, що рекламні вивіски на Тверській ошатніші й грамотніші, ніж на інших московських вулицях. Принаймні, у москвознавця

[1] Гортаючи довідник «По Москве» 1917 року, я звернув увагу на те, що, цитуючи Пушкіна, автори «викинули» рядки з п'ятого по десятий.

М. Давидова зустрічаємо стосовно того часу, коли Шевченко прогулювався по Тверській: «Тверская, в особенности же Кузнецкий мост достигли значительного прогресса в отношении внешности расположенных на них магазинов, но большинство торговых заведений и лавок на других улицах сохранило прежние допотопные вывески с неграмотными, нередко смешными надписями и картинками, наивно изображавшими сущность торгового предприятия...»

Коли в 40-х роках Шевченко бував у Москві, він мав справу в основному з лавками, хоча й тоді з'являлися перші магазини на Тверській і Кузнецькому мосту. В свідомості москвича магазин протиставлявся лавці як великий «європейський» заклад — дрібному, простонародному. Вже згаданий М. Давидов писав: «...Магазины, в особенности на Тверской и Кузнецком мосту, приняли более элегантный вид, витрины их стали пышнее и заманчивее, архаичные вывески, если не исчезли, то поуменьшились на больших улицах».

Перед Шевченком яскраво рясніли дорогі вітрини розкішних крамниць. Вікна кондитерських магазинів були заповнені красивими, вишуканими картонками, художньо оформленими бонбоньєрками, а у вітринах «колоніальних товарів» приваблювали композиції з бляшаних банок чаю, какао і скляних банок кави з металевими кришками та прянощів. У центрі підіймалися конічні цукрові «голови» різного розміру, загорнуті в синій папір так, що стирчав лише білосніжний кінчик. Навкруги лежали пачки пиляного цукру-рафінаду в такому ж синьому папері. Вражали яскравим оформленням цукерки «від Ейнема», що користувалися тоді величезною популярністю. У винних магазинах впадали у вічі різні за розміром, кольором і формою пляшки всіляких настоянок, наливок, горілок, коньяків, лікерів, вин, шампанського. Пляшки розміщувалися за особливими правилами: ті, що з міцними напоями, виставлялися стоячими, а винні — лежали. В центрі вітрини можна було побачити величезний бутель з етикеткою нового сорту горілки або наливки, а навколо неї — пляшки звичайних розмірів з тією ж етикеткою. Ставили також винні бочечки, повернуті до вулиці денцем, на якому був напис із рекламою фірми...

Шевченко на все це не звертав особливої уваги, бо, кажучи його словами, як «чоловік иностранний», розглядував собі то церкви, то собори. На Тверській вулиці стояли два монастирі: Моїсеєвський і Воскресенський та чотири церкви — вже згадана церква Дмитра Солунського, Іллі Пророка, Спаса Преображенія, Василя Кесарійського. Цей грандіозний храм будувався з 1816 по 1830 рік, а трапезну й дзвіницю було прибудовано в 1845 році. Шевченко, мабуть, подивувався готелям з іноземними назвами — «Дрезден», «Париж» і «Рим» на Тверській, «Германия» в Козмодем'янському провулку, що примикає до Тверської, а ще рекламуються готелі на Петрівці — «Лейпциг» і «Франция», «Лондон» в Охотному ряду. Он-де біля «Дрездена» шкетний швейцар стоїть прямо на вулиці, біля входу. Чи ж там чаю можна допроситися в номер?.. Вже внизу розглянув будинок, вхід до якого в центрі фасаду було красиво виділено аркою першого поверху, по боках стояли рустовані колони[1]. Далі на розі Тверської та Охотного ряду Шевченкову увагу привернули кондитерська Педотті (пряники від Педотті були в московській моді якраз у 50-х роках) і булочна Весселя. Кажуть, що вони були кращими в Москві. Проте зупинятися не став, а перед очима вже відкрилася панорама на Кремль і Манеж.

Праворуч — масштабна, з величною колонадою будівля Московського університету, де працював Бодянський, а раніше — Михайло Максимович. Між Моховою і Александровським садом красиво височіла церква Великомученика Георгія, що здавна була університетською. Александрівський сад створювався з 1819 по 1823 рік під керівництвом Осипа Бове на тому місці, де раніше протікала річка Неглинка, загнана перед тим у підземну трубу. Кажуть, що сад виник не від хорошого життя, з часом річка обміліла, зацвіла й стала заболочуватися. Одна із жительниць Москви згадувала: «Около Кремля, где теперь Александровский сад, я застала большие рвы, в кото-

[1] Побудований в 1835 році, був доходним домом і торговим пасажем, його фасад змінювався в 1886–1889 і 1910–1913 роках. В 1936–1938 роках після перебудови тут знаходився Театр В. Мейєрхольда, а з 1946 року — Театр ім. М. Єрмолової.

рых стояла зелёная вонючая вода, а туда сваливали всякую нечистоту...» З цим не стали миритися, і Бове розбив сад, який відразу полюбили москвичі. Літератор і декабрист Сергій Глінка писав: «Стены и башни придают новые прелести сей картине. Перед лицом сих древних памятников появляется новый памятник вкуса и образованности... Тут как будто бы действием волшебства, тенистое и болотистое место превратилось в очаровательный предел, пленяющий взоры и оживляющий ум приятным развлечением».

Ліворуч перед Шевченком відкрилася інша вражаюча картина — понад столітній Охотний ряд з безліччю лавок, прилавків, торгових рядів, складів, лабазів, комор, льохів, харчевень, трактирів, з людським мурашником. Шевченків сучасник москвознавець Павло Вістенгоф писав: «Туда стекаются хозяйки, дворецкие, повара и кухарки. Кто бежит и несёт ногу копченой ветчины, кто тащится, едва передвигаясь под тяжестью нагруженных кульков, из которых торчит и нос испуганного петуха, и печальное рыло поросёнка...» А над усім цим вивищувалася церква Параскеви Пятниці — покровительки торгівлі та торговців, і м'ясники набожно хрестилися на неї. В московському народі говорили: «Охотный ряд, кишки говорят, язык песни поёт, брюхо радуется» або: «Без ряда Охотного не съешь куска плотного».

Тарас Григорович мало не повернув у бік Охотного ряду, проте схаменувся й поспішив до Кремля, де вчора зі Щепкіним не встиг подивитися на все, що хотів.

«Полюбовавшися старым красавцем Кремлём, прошёл я к юному некрасавцу Спасу[1] с целию посмотреть скульптурные работы. Но меня и на двор не пустили. «Не приказано», — сказал сторож. Я ему не противоречил и возвратился в Кремль. Полюбовавшись ещё раз стариком, вышел я на Ильинку и потом на Покровку».

---

[1] Скоріше за все Шевченко йшов до храма Христа Спасителя по Кремлівській набережній (назва з'явилася у XVIII столітті), а, можливо, й по Волхонці (назва закріпилася також у XVIII столітті). Фотографії, вміщені в книзі, дають можливість скласти загальне враження про цю поетову прогулянку.

«Дуже невдалий величезний витвір»

Отже, Шевченко не сприйняв архітектуру і естетику храму Христа Спасителя, що тоді вже майже двадцять років будувався за проектом архітектора Костянтина Тона[1] в так званому російсько-візантійському стилі: **«Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен. Крайне неудачное громадное произведение. Точно толстая купчиха в золотом повойнике остановилася напоказ среди белокаменной»**[2].

Нещадна й влучна характеристика. Пам'ятаймо, що храм Христа Спасителя будувався як храм-пам'ятник, присвячений Вітчизняній війні 1812 року і вражав своєю висотою (понад 100 метрів)[3], грандіозними масштабами та багатством не лише внутрішнього убрання й начиння, якого Шевченко не бачив, але й зовнішньою пишнотою. Відомо, що в 1839–1853 роках велася кладка цегляних стін, бань, здійснювалося зовнішнє облицювання. На час екскурсії поета до храму в 1858 році вже було встановлено металічні частини даху й бань та побудовано риштування всередині — йшли штукатурні й облицювальні роботи внутрішніх стін і підлоги.

Скульптурні роботи на зовнішніх стінах храму велися з 1846 по 1863 роки, і на момент московського перебування Шевченка знаходилися в розпалі. Їх виконували відомі майстри Петро Клодт, Олександр Логановський, Микола Рамазанов. Професор Олександр Логановський уславився скульптурою «Парень, играющий в свайку» (1836 рік), якій Пушкін присвятив вірш «Юно-

---

[1] Тон Костянтин Андрійович (1794–1881) — архітектор, чех за походженням, працював в Росії. Наслідував зовнішні риси давньоруського і візантійського зодчества. Цей псевдоруський стиль був визначений Миколою I офіційним. У поемі «Сон» Шевченко гротесково писав про царя, що «все храми мурує». Тон розробив типові проекти церков на 1000, 500 та 200 чоловік, і архітектори по всій імперії мали обов'язково дотримувати форм і стилю, вказаних Тоном.

[2] У Шевченка можна зустріти різкий відгук і про церкву Бориса і Гліба, збудовану в Переяславі: «Отсутствие всякого понятия о изящном, и снаружи, и внутри...»

[3] Дзвіниця Івана Великого з хрестом може вміститися «під яблуком» великого храму Христа Спасителя.

ша, полный красы...» До речі, Микола Осипов, повідомляючи навесні 1856 року Шевченка про замовлення Логановському оздоблення храму Христа Спасителя, назвав скульптора Логановського «бездарним» і навіть писав, що той, «на щастя помер, не закінчивши роботи». Проте, відповідаючи Осипову, Шевченко не підтримав це огудження, а Рамазанова назвав «достойнейшим художником»: «О, как бы мне хотелось взглянуть на эти колоссальные работы!» Таким чином, саме інтерес до творчої роботи російських скульпторів привів поета на будівництво храму. Микола Рамазанов був знайомим Шевченка з часу навчання в Академії мистецтв, Рамазанов закінчив її в 1839 році. У спогадах російського поета і перекладача Олександра Струговщикова знаходимо список осіб, які були присутні в нього на дружньому вечорі 27 квітня 1840 року, серед них — Шевченко і Рамазанов. Микола Рамазанов був посланий державним коштом до Італії й повернувся звідтіля в Москву 1846 року, з цього часу він працював в Училищі малярства і скульптури. Шевченко знав про це, принаймні, в листі до Андріана Головачова від 15 листопада 1852 року поет писав: «...У меня есть в Москве товарищ академик Н. Рамазанов, скульптор, прекрасный художник и благородный человек, — при случае познакомьтеся с ним. Он вам, верно, понравится, занимает он место профессора скульптуры при Московском художественном училище».

Шевченко згадав про Рамазанова в повісті «Художник». Скульптор знімав посмертну маску Миколи Гоголя, за якою створив портрет письменника, був автором погруддя Михайла Щепкіна (1853 рік)[1], яке прикрашало 50-річний ювілей сценічної діяльності артиста у 1855 році. На цьому ювілеї Рамазанов, як писав «Москвитянин», «изваял свою прекрасную речь, будто резцом».

В «Книге адресов жителей Москвы» К. Ністрема за 1858 рік знаходимо прізвище Миколи Рамазанова поряд із прізвищами

---

[1] Шевченко бачив цю роботу Рамазанова в березні 1858 року, бо бюст стояв у квартирі Щепкіна. Самодіяльний актор і театрал Олександр Стахович згадував: «Помню его московскую квартиру в приходе старого Пимена... В гостиной гипсовый его бюст работы Рамазанова, под который Михаил Семёнович клал лакомства для своей внучки...»

Апполона Мокрицького і Олексія Саврасова серед небагатьох викладачів Московського училища малярства і скульптури. Рамазанов, як і Мокрицький, жив у самому училищі, й Шевченко міг зустріти його, коли двічі приходив до Мокрицького. Проте, мабуть, цього не сталося, бо поет не згадує про Рамазанова в своєму щоденнику.

Є документ, який свідчить, що Рамазанов цікавився долею Шевченка. 17 квітня 1857 року завідуючий музеєм Академії мистецтв К.А. Ухтомський писав Рамазанову: «Был в Академии спектакль в пользу Шевченки, его устроила гр. А.И. Толстая, и очень удачно: сбор был довольно значительный...» Невдовзі після приїзду з Москви 10 квітня 1858 року Шевченко зустрівся з Рамазановим у Петербурзі.

Пізніше Микола Рамазанов виліпив погруддя Шевченка, з якого були зроблені алебастрові копії, а мармуровий примірник виставлявся в 1911 році на Шевченківській ювілейній виставці в Москві (не зберігся).

Шевченкові не сподобалася показна величезність й офіційно-ритуальна велич храму Христа Спасителя, що пригнічувала старовинну білокам'яну навколишню Москву. Здалося, що гладка купчиха, в дорогому й пишному вбранні, вся в яскравих прикрасах недоречно стала на місці колишнього Алексєєвського монастиря з його набожними мешканцями[1]. Особливо дратувала головна баня, що нагадувала йому золотий повойник[2] на голові купчихи — пов'язку, яку здавна зодягали жінки під платок. Відштовхувала Шевченка відверта показушність, сказати б, імперська претензійність споруди, що не поєднувалася в його сприйнятті з Божим храмом.

Не слід забувати, що в той час храм стояв у риштуваннях, які було знято частково в тому ж таки 1858 році, коли «храм був закінчений начорно», а остаточно — в наступному році. За сучасними

---

[1] У Забєліна читаємо: «Когда в 1836 г. определено было на месте монастыря построить храм Христа Спасителя, то в 1838 г. при разборке монастырских храмов и при земляных работах для устройства фундамента новому храму были открыты разновременные монастырские кладбища...»

[2] На жаль, це слово відсутнє в «Словнику мови Шевченка».

оцінками, в час екскурсії Шевченка «храм Христа Спасителя став невід'ємною частиною історичного центру, що значно розширився». Втім, його будуватимуть і прикрашатимуть ще майже чверть століття після відвідин Шевченком. Принаймні, в тому вигляді, в якому його застав поет, храм значно програвав перед майбутньою завершеною спорудою. Коли в 1995–1997 роках у Москві відновлювали архітектурні форми храму Христа Спасителя, знесеного в 1931 році, я багато разів приходив на будівництво, щоб перевірити на собі Шевченкове сприйняття споруди, і переконався, що поет мав рацію. Втім, як зазначила мистецтвознавець Ніна Молєва, «нова церква може стати лише пам'ятником нашого бажання, а не здатності відтворити минуле».

Сучасна московська оцінка історичного призначення храму Христа Спасителя лише підтверджує далекоглядність і прозорливість Шевченка. Ось вона: «В формах, размерах, композиции прослеживается стремление превратить храм Христа Спасителя в главный храм Москвы и даже России. Ряд особенностей храма Христа Спасителя, уподобляющих его церкви святой Софии в Константинополе, свидетельствует о том, что он принимает на себя и роль главного храма православного мира, символизируя тем самым историческое предназначение России, афористически зафиксированное в формуле «Москва — Третий Рим»... Столь же последовательно представлена в храме Христа Спасителя система признаков, заставляющая видеть в нём ещё один великий христианский символ — Новый Иерусалим»[1].

Великий українець інтуїтивно відчув і рішуче відторгнув уособлену в храмі світову державно-імперську ідею. Тим більше, що її гострий стрижень насамперед боляче ранив Україну. До того ж у Шевченковій оцінці тодішнього будівництва храму сплелися воєдино невдоволення роботами Тона та відраза поета до російських царів — Миколи І, за якого почалося зведення храму і Олександра II, в його царювання вже третій рік активно велося будівництво.

Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських.

---

[1] Москва 850 лет. Том 1. 1996. С. 304.

Між іншим, якраз у той день, коли я писав ці рядки — 7 червня 2005 року — під покровом храму Христа Спасителя було відкрито пам'ятник Олександру II, за царювання якого були прийняті сумнозвісні Валуєвський циркуляр (1863) і Емський указ (1876), спрямовані проти української мови і культури. В офіційній думці, що сформувалася вже після смерті Шевченка, Олександр II називався «добрим царем», «царем-реформатором», «царем-визволителем». Шевченко мав про нього іншу думку. В 1858 році у вірші «Я не нездужаю нівроку...» поет уперше висловив своє ставлення до майбутнього «визволення селян» і «селянської реформи», до Олександра II, а заодно й до «мурування» храмів. Не виключено, що йому згадався недавно бачений храм Христа Спасителя в Москві...

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух спалить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі небога
До суду Божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати муровать,
Любить царя свого п'яного,
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

Шевченка не пустили на територію будівництва храму, бо вона охоронялася, і Тарас Григорович покірно пішов геть. Куди? Знову в Кремль! Впродовж двох днів він уже втретє відвідував «старого красеня Кремля»...

«Кремль оригінально прекрасний»

У цьому немає нічого незвичайного, так робили чимало гостей Москви. В ті часи багато з них шукали в кремлівських соборах духовного притулку й захисту, тут відчувалася жива серцеви-

на російської держави. Відомий церковний діяч, святитель Іларіон (Троїцький) писав: «Називають Москву серцем Росії. Але де в Москві б'ється руське серце? На біржі? В торгових рядах? На Кузнецькому мосту? Воно б'ється звичайно в Кремлі. Але де в Кремлі? В Оружейному суді? Чи в солдатських казармах? Ні, в Успенському соборі».

Проте напевне можна сказати, що Шевченко не шукав для себе духовної опори в Успенському соборі, його зацікавленість Кремлем не мала релігійного забарвлення. Він був естетом, художником, його радували вишукані й доцільні архітектурні форми. В цей приїзд він докладно познайомився з Кремлем. Знову побував на Соборній та Іванівській площах, очевидно, заходив у Благовіщенський, Успенський, Архангельський собори, розглядав дзвіницю Івана Великого... Тоді була можливість піднятися на самий верх її й оглянути Москву з висоти пташиного польоту. Свого часу двадцятирічний Михайло Лермонтов писав: «Кто никогда не был на вершине Ивана Великого, кому никогда не случалось окинуть одним взглядом всю нашу древнюю столицу с конца в конец, кто ни разу не любовался этою величественной, почти необозримой панорамой, тот не имеет понятия о Москве...»

Може, в якийсь із приїздів у Першопрестольну Тарас Григорович піднімався на дзвіницю? Може, саме звідти він «мало не лічив ворон на Івані Великому...»? Справді, гляньте на фотографію тих часів «Краєвид із дзвіниці Івана Великого». Хіба що звідси тільки й можна «лічити ворон»...

У церковні свята саме за сигналом Івана Великого починали дзвонити в усіх московських церквах[1]. Цей дзвін, на відміну від інших, давав могутній, але глухуватий гул. Один із поетів XIX століття писав про нього: «Гудит, гудит Иван Великий, как бы из глубины веков идущий звон!»

---

[1] Зі дзвоном Івана Великого в 1855 році, якраз під час присяги новому царю Олександру II, сталася прикра історія, про яку записала в щоденнику Віра Аксакова: «Падение колокола в Москве произвело сильное смущение в народе... В самое время присяги новому государю упал колокол в 2000 пуд с Ивана Великого, продавил три этажа и остановился на земле... Как должно смутить это известие нового государя и всех в Петербурге!» Не виключено, що хто-небудь, скажімо, Щепкін розповів Шевченкові про цей епізод.

Князь С. Голіцин згадував: «Первым, как двести лет подряд, ударил колокол на Иване Великом. Густой, низкий и могучий звук его разнесся по Москве, по окрестностям. И тотчас же все сорок сороков зазвонили радостно и благозвучно. Праздничный звон сливался в едином порыве. Гудело везде — и ближе, и дальше. Казалось, само небо поет и славит Бога...» У Михайла Лермонтова читаємо: «О какое блаженство внимать этой неземной музыке, взобравшись на самый верхний ярус Ивана Великого...» Та Шевченко не трепетав перед дзвоном Івана Великого, і ми вже говорили, що лише мимохідь згадував знамениту дзвіницю в абсолютно іншому, заземленому контексті.

Взагалі Шевченко не захоплювався по-релігійному кремлівською територією, як це часто робили його московські сучасники, скажімо, той же Лермонтов, який писав про Кремль: «Он алтарь России...» Відомий москвознавець і письменник Михайло Загоскін: «Поглядите вокруг себя, как стройно и величаво подымаются перед вами эти древние соборы, в которых почивают нетленные тела святых угодников московских. О как эта торжественная тишина, это безмолвие, это чувство близкой святыни, эти изукрашенные терема царей русских и в двух шагах их скромные гробницы, — как это отрывает вас от земли, тушит ваши страсти, умиляет сердце..!»

Все це не підносило поета над землею й не розчулювало його серце. У нього були свої погляди на московських царів і їхні святині. В березні 1858-го в щоденнику Шевченко виокремив оцінкою лише збудований за його відсутності Великий Кремлівський палац: **«Казармовидный дворец его** (Кремль. — *В. М.*) **много обезобразил, но он всё-таки оригинально прекрасен»**[1]. Шевченко ніби серцем відчував, що кожне креслення казарм уватого палацу розглядав і затверджував ненависний Микола І. Цікаво, що Шевченкові характеристики головних московських творінь Костянтина Тона збігаються з оцінками відомого російського мистецтвознавця та критика Володимира Стасова[2],

---

[1] Після 1845 року, коли Шевченко проїздив через Москву перед арештом і засланням, за проектом архітектора Тона був збудований Великий Кремлівський палац (1838–1849) і Оружейна палата (1844–1851).

[2] Стасов, за його словами, був знайомий з Шевченком, про що сам писав Олександру Пипіну 10 березня 1888 року: «Я его лично знал довольно много, и в разное время беседовал с ним, глубоко его уважал и ценил...»

який писав: «Новый дворец в Кремле, тоже многомиллионная затрата, принадлежит совершенно одному пошибу с храмом Спаса: множество богатств, внешнемеханическое повторение некоторых народных сторон, — а никакого истинного чувства русской национальной архитектуры, никакого истинного таланта». Автор книги «Старая Москва» В. Нікольський вважав: «Ярким образцом тоновского стиля служит московский храм Спасителя (1839–1881). Это русифицированный Исаакиевский собор, гораздо более холодный и мёртвый, чем его петербургский образец. Ни Византии, ни древней Руси здесь нет и следов».

В путівнику «По Москве», що вийшов у видавництві Сабашникових у 1917 році за редакцією професора Миколи Гейніке, Кремлівський палац, подібно до Шевченка, названий казармою, здатною вразити лише малокультурного обивателя, а про храм Христа Спасителя говорилося: «Здание не поражает ни величественностью, ни стройностью линий... Холодом веет от высоких, преднамеренно гладких стен. Бедность замысла не скрашивается барельефами, опоясывающими здание». Що й казати, Шевченко був тонким цінителем і не любив творіння офіційного зодчого російських храмів Костянтина Тона. Судячи з усього, таке ставлення сформувалося задовго до того, як у березні 1858 року Шевченко побачив Великий Кремлівський палац і храм Христа Спасителя. Принаймні, 11 серпня 1857 року в Шевченковому щоденнику є запис про відвідини ним Успенського собору в Астрахані, збудованого селянином Дорофеєм М'якишевим. Шевченко назвав собор прекрасним і зауважив: «Не мешало бы Константину Тону поучиться строить соборы у этого русского мужичка». Згаданий путівник Гейніке визначав смак архітектора Тона образливим епітетом «малорозвинутий». Втім і російська ліберальна громадськість сприймала всі творіння лейбархітектора Тона в багнети. Зате сучасна російська офіційна література підносить Костянтина Тона: «Имя Тона превратилось в нарицательное. В сознании современников Тон стал синонимом зодчего, в мастерской которого «разыгрывается процесс всемирной истории», суть которого отождествляется с возрождением народности... Новый поворот в искусстве, свя-

занный с именем Тона, был поворотом к народности и национальности»[1].

В унісон з офіціозом завзято захищає нині Тона і його творіння Лев Колодний, якому пощастило піднятися на вершину храму Христа Спасителя разом із Юрієм Лужковим. Втім, абсолютно даремно стверджує він сьогодні, що «Костянтин Тон користувався в середовищі професіоналів незаперечним авторитетом». Ми вже знаємо, що це було зовсім не так. У запалі оспівування Тона москвознавець Колодний не забув і про невдячного вихованця Петербурзької Академії мистецтв Шевченка, який посмів «метнуть стрелу в голову нового кафедрального собора». Колодний напучує: «Сравнивать Храм надо не с купчихой, а со строем богатырей в золочённых шлемах, или с крепостью из пяти башен».

Смішно, але Шевченка й досі намагаються повчати, як треба було йому думати про московські штуки...

До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!

Великий поет і художник був абсолютно вільний у своїх уподобаннях і оцінках, як у Москві, так і в Києві. Скажімо, за словами Михайла Чалого, «єдина на той час скульптурна прикраса нашого Києва — пам'ятник св. Володимира, твір барона Клодта, нашому вимогливому художнику дуже не подобалась».

Насамкінець нагадаю, що Костянтин Тон був ректором Петербурзької Академії мистецтв, коли 31 жовтня 1860 року Шевченкові дали звання академіка[2]. В цей день Тарас Григорович зробив дарчий напис на «Кобзаре» в перекладі російських поетів його дружині: «Елене Ивановне Тон. Искренний Тарас Шевченко. 31 октября 1860».

---

[1] Москва 850 лет. Том 1. М., 1996. С. 300.

[2] В серпні 2005 року разом з Павлом Мовчаном і Любов'ю Голотою відвідали виставку «Русский рисунок и акварель XVIII века и первой половины XIX века» у Державному музеї образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна. В експозиції були представлені дві прекрасні роботи Шевченка: «Автопортрет» (1843 рік, перо, туш) і «Дві українських дівчини» (1858 рік, олівець, сепія).

Між іншим, ще раз нагадаю, що з 1857 року В Академії мистецтв навчався молодий Іван Крамськой, який у 1871 році на замовлення Павла Третьякова написав прекрасний «Портрет украинского поэта и художника Тараса Григорьевича Шевченко»[1]. Третьяков довіряв талановитому митцю і писав йому: «Кому же поручить мне осматривать портрет, когда Вы его сами осмотрели? Мне остается только лично благодарить Вас — если он так хорошо окончен, как я предполагаю по виденному мною.

Если Вам угодно, можете выставить на выставку[2], если же нет, то поручите... переслать ко мне».

«Вийшов я на Ільїнку»

Після відвідин Кремля Шевченко вийшов через Красну площу на Ільїнську вулицю. Розпогодилося, хмари розійшлися, відчутно потеплішало (о другій годині було близько 8°), і Тарас Григорович, знявши шапку, витер чоло й потилицю. Він уже трохи стомився, проте вирішив рухатися далі. Трохи перепочити можна буде у Сапожникова... Ніяк не міг обминути пам'ятник Козьмі Мініну і Дмитру Пожарському роботи українського скульптора Івана Мартоса, який виліпив національних героїв Росії зі своїх синів. До речі, це перший пам'ятник у всій Москві, поставлений ще в 1818 році[3].

В Москві та й в Росії цьому пам'ятникові надавали величезного значення, що вилилося в написі на ньому: «Гражданину Минину и князю Пожарскому — благодарная Россия лета 1818». Недарма Микола Станкевич зробив ще й поетичну «Надпись к памятнику Пожарскому и Минину»:

---

[1] Крамськой малював портрет з літографії А. Мульєрона по фотографії Шевченка, зробленій 1859 року фотографом Г. Деньєром.

[2] Крамськой збирався показати портрет Шевченка на постійній виставці Товариства заохочення художників у Петербурзі, проте це не здійснилося.

[3] Про нього в XIX столітті писали: «Единственным и достойнейшим украшением самой площади служит великолепный памятник из бронзы Минину и Пожарскому».

Сыны Отечества, кем хищный враг попран,
Вы русский трон спасли, — вам слава достоянье!
Вам лучший памятник — признательность граждан,
Вам монумент — Руси святой существованье!

Шевченко, напевне, не проймався цим великодержавним патріотизмом, але, може, на той момент згадав, як 20 вересня 1857 року, приїхавши в Нижній Новгород на пароплаві «Князь Пожарский», був здивований незугарним і дешевим пам'ятником-обеліском Мініну і Пожарському, спорудженим у Нижньогородському кремлі 1826 року. В щоденнику тоді записав: «Приношение благородного потомства гражданину Минину и кн. Пожарскому. Копеечное, позорящее неблагодарное потомство приношение! Утешительно, что этот грошовый обелиск уже переломился». Втім, у Москві на той час уже сорок років стояв величний пам'ятник керівникам ополчення, яке 1612 року визволило Москву від польських загарбників. У Герцена Шевченко читав: «Царская власть негодна была даже на защиту государства, и в 1612 году Россия была спасена без царя». Іван Мартос у Шевченка побіжно згадується в одному з листів (квітень 1856 року), як учитель знайомого йому скульптора Івана Тимофєєва.

Ільїнка — вулиця, що йде від Красної площі[1], відома з XVI століття, а назву отримала від Ільїнського монастиря XV століття. В 1626 році монастир було закрито, а церква Іллі Пророка, що знаходилася на його території, стала приходською. Її обновили в 1854 році, тобто незадовго до приїзду Шевченка в Москву. В адміністративних документах того часу церква була записана так: «Пророка Ильи, что на Новгородском подворье на Ильинской улице». Це зліва по ходу Шевченка відразу за Вєтошним провулком. Вулиця Ільїнка славилася грандіозним Гостинним двором, який, як ми вже знаємо, приснився Тарасові Григоровичу ще на засланні 7 липня 1857 року. Взагалі, Ільїнка була суціль торговою, забудованою магазинами, лавками, коморами, конторами; тут торгували оптом і в роздріб, сировиною й усілякими товарами російськими й привізними, європейськими й

[1] Нині Ільїнку включено в заповідну територію ансамблю Московського Кремля.

азіатськими. Кажуть, що в катерининські часи біля лавок на Ільїнці в зимовий час бували наймодніші гуляння московської аристократії, і тодішні волоцюги призначали тут побачення. Місцеві купці навіть скаржилися цариці, що франти й «амурщики» постійно «галантонять»[1] й заважають працювати.

В середині XIX століття модники «галантолили» на Кузнецькому мосту та на Петрівці. На Ільїнці дедалі більше вкорінювалися банки, і вулиця нагадувала, що Москва стає діловим і фінансовим центром Росії. Привертала увагу масштабна будівля Нової біржі. Шевченко тільки раз ужив у своїх творах слово «біржа» та й то, пояснюючи, як зайти в Академію наук, «у ту, що коло біржі». Площа навпроти біржі на Ільїнці заповнена візниками — пасажир тут небідний.

Тарас Григорович зацікавлено зупинився біля водозбірника, сьогодні він уже бачив великий резервуар з водою біля Тверських воріт. Звідси від'їжджали водовози і розходилися водоноси. «Тече вода і на гору багатому в хату». Москва налагоджує водопостачання... Ліворуч стояла церква Козьми і Даміана, а трохи далі навпроти Іпатьївського провулка впадала в вічі висока блідо-блакитна церква — Микола «Великий Хрест» кінця XVII століття з величезним хрестом з часточками мощей. («Николай Чудотворец, именуется "Большим Крестом", на Ильинской улице».) Витонченість форм і повітряність прикрас утворювали урочисто-піднесену атмосферу навколо храму на тлі буденних і нецікавих споруд. В дореволюційному путівнику «По Москве» зазначалося, що в художньому оформленні Миколи «Великий Хрест» відчувався значний український вплив: «Блестящее убранство храма делает его одним из самых выдающихся художественных памятников Москвы, наглядно показывающим, в чём выразились и куда направились новые вкусы даже тех лиц, которые придерживались старины».

На Ільїнці здавна розташувалися кілька постоялих дворів — Воскресенський, Іосифівський, Новотроїцький, Посольський. Прибулі в Москву намагалися поселитися ближче до Кремля й Красної площі. До Ільїнки примикають з правого боку Хрустальний, Рибний, Нікольський та Іпатьївський провулки, що

[1] Залицяються. Від слова «галантний» — вишукано чемний, люб'язний.

з'єднують її з Варваркою, а з лівого — Вєтошний, Богоявленський і Великий Черкаський провулки, що виходять на Нікольську вулицю.

На Ільїнці я бував безліч разів, бо наприкінці 80-х — початку 90-х років минулого століття працював тут. Але тоді не пов'язував її з Шевченком. І тільки в березні 2006 року, через 148 літ після поета, пройшов його дорогою по Ільїнці. Вулиця зберегла давній абрис, який насамперед задається Гостинним двором і Біржою, проте після Шевченка їх неодноразово перебудовували, а більшість споруд було взагалі зведено пізніше.

Перебуваючи на Ільїнці, я відкрив для себе, що Тарас Григорович не міг не бачити храм Богоявлення Господнього ліворуч по його ходу ближче до Нікольської вулиці, що зберігся донині. Власне, в часи Шевченка, на території Богоявленського чоловічого монастиря на Нікольській вулиці знаходилося кілька церков. В «Алфавитном указателе к плану Городской части» читаємо: «Богоявленский мужской монастырь. В нём церкви: Богоявления Господня; Георгия Победоносца; Казанской Божей Матери; Рождества Иоанна Предтечи; Спаса Нерукотворного образа на Никольской улице и в Богоявленском переулке».

Богоявленський собор перебудовувався в 1747 році. Після 1917 року його було закрито, а з другої половини 1980-х років, уже на моїх очах, собор реставрували. Пам'ятаю, як у 1991 році Російській православній церкві було повернуто нижній храм з престолом Казанської ікони Божої Матері, а в 1998 році — верхній, з головним престолом Богоявлення. Тепер при соборі знаходиться Московська регентсько-співоча семінарія.

Коли 21 квітня 2006 року, в Страсну п'ятницю я зайшов у собор, йшла служба, і церковний хор співав так пронизливо-скорботно, що мені подумалося: «Шевченкові сподобалося б».

Печально й світло зоріла на людей Богоматір, і згадався Шевченко, який якось зазначив, що хотів би описати серце матері за життям Матері Спасителя.

Бо за сином
Святая мати всюди йшла,
Його слова, його діла —

Все чула, й бачила, і мліла,
І мовчки трепетно раділа,
На сина дивлячись...

Богоматір перша серед людей «зріла» самого Бога на землі, передбачила месію:

«Чи чуєш ти, моя Маріє?
Месія прийде!» — «Вже прийшов,
І ми вже бачили месію!»

...Наприкінці Ільїнки, на будинку № 21 нині встановлено дошку з таким текстом: «С давних времён была торговой и деловой улицей со зданиями гостинных дворов, подворий[1], торговых домов, банков и страховых контор».

Недалеко від цього місця через вузькі Ільїнські ворота повз поліцейську будку Шевченко вийшов за китайгородську стіну на площу Ільїнських воріт і, зупинивши на мить погляд на красивому будинку з ротондою, до якої примикали два симетричних корпуси, по ходу зліва, попрямував на Покровку, названу в XVII столітті за храмом Покрови, що стояв на її початку. Сюди він дістався пішки, щоб зайти до старого знайомого Олександра Олександровича Сапожникова. Де саме жив мільйонер Сапожников? В документі того часу читаємо: «Сапожников Александр Александр. Комм. Сов. Поч. Гражд., 1 г. куп., Мясн. ч. на Маросейке, соб. д.». Отже, **власний будинок комерційного радника, почесного громадянина, купця 1-ї гільдії Олександра Сапожникова знаходився в М'ясницькій дільниці міста на Маросєйці (на розі Армянського провулку і вулиці Маросєйки)**.

Будинок цей не зберігся, але місце, де він знаходився, легко побачити, пройшовши до кінця нинішньої Маросєйки, де тепер у № 17 знаходиться Посольство Республіки Бєларусь. Головний будинок міської садиби XVIII століття (є версія, що його автором був Василь Баженов) зберіг багате декоративне скульптурне вбрання середини XIX століття, яке бачив Шев-

[1] За нашими підрахунками, в Шевченківські часи в районі Ільїнки й Варварки розташовувалося понад 10 постоялих дворів.

ченко, прямуючи до Сапожникова, бо його будинок знаходився навпроти, за Армянським провулком, де тепер починається Покровка.

У щоденниковому запису Шевченка, в якому зазначено, що відразу після Ільїнки він пішов Покровкою, немає помилки. Покровка, подібно до всіх радіальних вулиць Москви, починалася в давнину як дорога. В міру зростання Москви довжелезний шлях ділився на окремі відрізки-вулиці, які москвичі для зручності називали своїми, народними іменами. Скажімо, вже з XVII століття початок вулиці Покровка — від Ільїнки до Покровських воріт — називався в народі Маросєйкою, проте офіційно цю назву було прийнято лише наприкінці першої половини XIX століття.

Шевченко про це, напевне, не знав, але відразу після Ільїнки він ішов уже Маросєйкою. Саме на ній у XVII–XVIII століттях знаходився Малоросійський постоялий двір, де зупинялася свита офіційних представників гетьманів України та інші малоросійські гості Москви. Скорочена назва постоялого двору — Маросєйка[1] — дала ім'я вулиці (у 1954–1990 роках — вулиця Богдана Хмельницького). Недалеко від постоялого двору в кінці XVIII століття було зведено церкву Трійці, що в Хохловці. Взагалі **в цьому районі склалася в середині XVII століття слобода вихідців із України — Хохловка**, пам'ять про яку збереглася в сучасних назвах Хохловської площі та Хохловського провулка. Тут же в Колпачному провулку, що між Покровкою і Хохловським провулком, зупинявся гетьман Іван Мазепа. У Михайла Пиляєва читаємо: «Мазепа два раза был в Москве. В первый раз 8-го февраля 1700 года он получил новоучреждённый орден св. Андрея

---

[1] Цікаво, що в XVII столітті Маросєйкою називався один із провулків, що виходив на Поварську вулицю (можливо, нинішній Мерзляківський провулок). До речі, назва Маросєйка настільки старовинна, що на початку 60-х років XIX століття вона навіть виступала у Петра Вяземського символом старої Росії:

Русь в кичке, в красной душегрейке,
Она как будто за сто лет
Живет себе на Маросейке,
А до Европы дела нет.

Первозванного — он был вторым кавалером этого ордена, и во второй — в 1702 году для поздравления Петра с победой над шведами при Эрестфере».

Вдалося встановити, що **в часи Шевченка «Новоукраїнський постоялий двір» знаходився недалеко від Кремля у Міській дільниці Москви, в будинку комерційного радника Олександра Логиновича Торлецького у Великому Черкаському провулку, що виходить на Ільїнку, тобто 20 березня поет пройшов недалеко від нього**. В «Указателе Москвы» 50-х років XIX століття зазначалося, що в цьому постоялому дворі «зупиняються приїжджі з Малоросійської губернії».

Крім того, гості з України, передусім із Харкова, зупинялися в Нововоронезькому, Новомосковському, Тифліському та Харківському подвір'ях.

«Сапожников нікого не приймає»

Читаємо в щоденнику Шевченка: **«Зашел к А.А. Сапожникову, моему спутнику из Астрахани до Нижнего. Болен, никого не принимает. И хорошо делает, потому что я весь облеплен грязью»**.

Шевченко знав Сапожникова ще на початку 40-х років у Петербурзі, коли навчався в Академії мистецтв, а дев'ятирічний Олександр, син багатого купця-мецената, брав у нього уроки малювання. Знайомство відновилося 16 серпня 1857 року в Астрахані, коли Сапожников уже був астраханським купцем, рибопромисловцем-мільйонером. «Это уже был не шалун-школьник в детской курточке, которого я видел в последний раз в 1842 году. Это уже был мужчина, муж и, наконец, отец прекрасного дитяти. А сверх всего этого, я встретил в нём простого, высокоблагороднейшего, доброго человека». Після зустрічі Сапожников охоче запропонував Шевченкові каюту на пароплаві «Князь Пожарский», що доставив поета з Астрахані в Нижній Новгород. Вчорашній засланець був вдячний Сапожникову й за те, що в холодну ніч він одягнув його на пароплаві. «Александр Александрович, спасибо ему, предложил мне своё теплое пальто, брюки и жилет. Я с благодарностию принял всё это, как дар, ниспосланный мне свыше, и через минуту явился на палубе преображён-

ным в настоящего денди. Бог да наградит тебя, мой добрый Саша, за это братски дружеское преображение!» В цих словах є деяка екзальтованість сприйняття вчинку Сапожникова, але Шевченка можна зрозуміти, він сам зізнавався, що відчував у перший час після казарми: «Простое человеческое обращение со мною теперь мне кажется чем-то сверхъестественным, невероятным». До того ж, Сапожников під час поїздки на пароплаві всіляко демонстрував увагу до Шевченка. 2 вересня 1857 року він навіть зробив запис у поетовому щоденнику :

> Пятнадцать лет не изменили нас,
> Я прежний Сашка всё, ты также всё Тарас.

Шевченко занотував щедре схвалення цих рядків: «...А.А. Сапожников вдохновился и написал двустишие, грациозное и братски искреннее».

Очевидно, що саме добра пам'ять про Сапожникова привела Тараса Григоровича до московського помешкання астраханського мільйонера 20 березня 1858 року. Але той не прийняв поета. Покірне пояснення Шевченком цієї відмови тим, що він був «обліплений грязюкою», лише надає цьому прикрому епізоду гіркої драматичності. Навіть, якщо Сапожников справді був хворий, він, безперечно, міг би виявити до Шевченка елементарну людську увагу. Згадаємо, як через день Аксаков, який був справді хворий і нікого не приймав, дізнавшись про прихід Шевченка й Щепкіна, всупереч лікарській забороні, покликав їх до себе.

Мені згадався поетів запис у щоденнику 8 серпня 1857 року, коли він в Астрахані випадково натрапив на будинок Сапожникова, з яким ще не відновив знайомство: «Не будь Александр Александрович Сапожников бриллиантовою звездою астраханского горизонта и безмездным астраханским метрдотелем[1], я зашёл бы к нему, как старому знакомому, но эти великолепные его недостатки меня остановили». Шевченко таки добре знав лю-

---

[1] Шевченко мав на увазі, що в будинку Сапожникова містилася «штаб-квартира» російського натураліста К.М. Бера, який керував експедицією для вивчення Каспійського моря і чотири рази відвідував Новопетровське укріплення під час перебування там Шевченка.

дей... Але ж у випадку з Олександром Сапожниковим він врешті-решт помилився.

В «Літописі життя і творчості Т.Г. Шевченка», виданому в 1961 році Миколою Ткаченком, Сапожников навіть не згадується. В «Літописі життя і творчості Т.Г. Шевченка» (1976), складеному Василем Анісовим і Єлизаветою Середою, записано, що 20 березня Шевченко «заходив до О. Сапожникова, А. Мокрицького...» З цього не видно, чим закінчився візит до Сапожникова, але ще більше дивно, що Петро Жур у літописі «Труди і дні Кобзаря», перераховуючи всі сюжети Шевченкового щоденника за 20 березня, вилучив історію з візитом поета до Сапожникова. Втім, це почалося ще з Олександра Кониського, який, схарактеризувавши Сапожникова в Астрахані як «людину просту, добру і високоблагородну», нічого не сказав про марну спробу Шевченка потрапити до багатія в Москві. Тоді як ця історія, чи не єдина в московський період, знову нагадала Шевченкові приниження, які він переживав упродовж довгих років.

Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.

За деякими даними відразу після заслання, зокрема в Нижньому Новгороді, у Шевченка «нервовість... виявлялася в хворобливих формах, іноді найнікчемніший випадок змушував його хвилюватися і плакати нерозважними сльозами, як дитину». Скоріше за все, це перебільшення, проте немає нічого дивного в тому, що поетова нервова система була розхитана, і він міг болісно реагувати на неприємні для нього ситуації.

На мій погляд, у випадку з Сапожниковим недосить говорити лише про брак будь-якої культури гостинності, а й про його безсовісне ставлення до поета. Адже й після повернення в Петербург той не захотів підтримувати знайомство з Шевченком. 4 травня 1858 року поет пішов до Сапожникова[1] додому вже в

---

[1] Як на диво, в «Алфавітному покажчику імен і назв» до 5-го тому Повного зібрання творів Тараса Шевченка не значиться прізвище Сапожникова стосовно цього факту, й пересічний читач не відразу виявить його.

Петербурзі: **«Я пустился к нему, застал его дома, но он меня не принял по случаю скорого обеда. Это меня немного сконфузило, я отряхнул прах от ног своих...»**[1]

Втім, коли така ситуація склалася в Москві, Шевченко навіть залишившись наодинці з щоденником, не рефлексував, хоча у випадку з невдалим візитом до Сапожникова, він, очевидно, пережив приниження.

Душевний стан Тараса Григоровича видали хібащо два слова зі щоденника: «поволі поплентався» з Покровки. Напевно, взяла гору загальна доброзичлива атмосфера ставлення до нього з боку практично всіх старих і нових московських знайомих. Зокрема, й того ж Аполлона Мокрицького, до якого втомлений мандрівник і пішов, сподіваючись, може й підсвідомо, на душевне тепло й дружній прихисток.

«Поволі поплентався до Мокрицького»

«Расспросил у будочника[2] дорогу к почтамту поплёлся тихонько к Мокрицкому...» Мокрицький жив, як ми вже знаємо, на М'ясницькій, якраз навпроти поштамту. Враховуючи те, що

---

[1] Петро Жур у праці «Труди і дні Кобзаря» замовчав цей факт образливого ставлення Сапожникова до Шевченка. Належну оцінку вчинкові Сапожникова я знайшов у «Коментарях» до четвертого тому Повного зібрання творів Тараса Шевченка під редакцією Сергія Єфремова (1927 рік), де йшлося про те, що переміну в ставленні Сапожникова до Шевченка «треба мабуть поставити на карб просто купецькому самодурству та примхам зарозумілого мільйонера». Так само справедливо говориться в «Примечаниях» до видання «Дневника» Шевченка у видавництві «Academia» в 1931 році: «Когда Шевченко в Петербурге пошёл проведать Сапожникова, самодур-купец не принял его...»

[2] Це слово відсутнє в «Словнику мови Шевченка». Будочник — у XVIII–XIX століттях — поліцейський, який стежив за порядком і чистотою на вулицях; постійно знаходився в спеціальному приміщенні — будці. В 1862 році замінений городовим. Скоріше за все, Шевченко звернувся в Ніколо-Столповську поліцейську будку в Армянському провулку або в Козмодем'янську будку на Покровській вулиці. Якими були московські поліцейські будки в часи Шевченка? Ось, що розповідав очевидець: «Будки были двух родов — серые деревянные домики и каменные, столь же ма-

будочник, мабуть, показав найкоротшу дорогу, Шевченко, скоріше за все, вийшов на М'ясницьку через Армянський провулок і провулок Криве Коліно (Кривоколінний). В цьому випадку в Армянському провулку він пройшов повз будинок Армянської гімназії, перетвореної в 1848 році в Лазаревський інститут східних мов (нині тут знаходиться Посольство Вірменії). Затим у провулку Криве Коліно Шевченко проминув будинок (№ 4) російського поета Дмитра Веневитінова, в якому в 1826 році Олександр Пушкін читав свого «Бориса Годунова». Менше вірогідно, що Шевченко вийшов на М'ясницьку через Чистопрудний бульвар. Як би там не було, Шевченко двічі побував на вулиці, яка довгий час вважалася кращою в Москві.

У нас є можливість уважно розглянути шматок московського міського простору: перед нами репродукція гравюри середини XIX століття по акварелі І. Шарлеманя, на якій зображено ту частину М'ясницької вулиці, де знаходився будинок Юшкова, тобто Училище малярства і скульптури Московського художнього товариства (праворуч). В «Алфавитном указателе к плану Мясницкой части» він числиться під № 199, а навпроти ми бачимо будинок Імператорського Московського поштамту (№ 200), двір якого ще не забудований. Поштамт уже кілька десятиліть розміщався неподалік — у колишніх палатах сподвижника Петра І Олександра Меншикова, садиба якого розкинулася на початку XVIII століття біля М'ясницьких воріт навпроти церкви святих Флора і Лавра. Цю граціозну церкву видно на акварелі. Вона відома з 1547 року, коли ще була дерев'яною. В 1657 році поряд з нею була побудована цегляна церква, по-

---

лого размера, круглые здания, вроде укороченных башен; первые тёмно-серого цвета, а вторые, помнится, белые с светло-жёлтым. Внутри будок имелось обычно одно помещение, иногда с перегородкой, большую часть которого занимала русская печь; иногда, если будка стояла, например, на бульваре, около неё ставилось нечто вроде заборчика, и получался крошечный дворик, в котором мирно хозяйствовала супруга хожалого (поліцейського. — *В. М.*), висело на верёвках, просушиваясь, бельё, стояли принадлежности домашнего обихода и даже прогуливались куры с цыплятами. Кроме того, около присутственных мест и, помнится, кое-где на площадях стояли обыкновенные, военного образца, трехцветные будочки, в которых стража могла укрываться в непогоду».

новлена в 1851 році, й у такому вигляді її бачив Шевченко. Знесено 1935 року.

Ліворуч на картині височить славетна Меншикова вежа, що в Архангельському провулку, з церквою Гавриїла Архангела. Тарас Григорович обов'язково бачив її, хоча, мабуть, не знав, що вежу було зведено на початку XVIII століття під керівництвом випускника Києво-Братської колегії, українського архітектора, художника і скульптора Івана Зарудного. Він прибув у Москву наприкінці 1690 року, затим за протекцією Івана Мазепи і при підтримці ректора Слов'яно-Греко-Латинської академії, київського вченого Стефана Яворського навчався за кордоном. Повернувшись до Москви в 1701 році, Зарудний за вказівкою Петра І наглядав за всіма художниками та іконописцями Росії.

Цікавий історичний факт. На відміну від храма Василя Блаженного, Меншикова вежа дуже подобалася мистецтвознавцеві — академіку Ігорю Грабарю. Він назвав її поетичним дифірамбом зодчого красі російського іконостаса[1]. Меншикова вежа вважалася «сестрою» Івана Великого, її висота спочатку навіть перевищувала на один метр відому дзвіницю, але згодом у голову вежі вдарила блискавка, і після відновлення вона стала нижче. В народі говорили, що так Бог покарав будівельників вежі за порушення благочестивої московської традиції. До речі, вежа була одним із перших у Москві храмів, у якому з'явилася сюжетна скульптура: рельєфні зображення над входами — «Вхід у Єрусалим», архангели Гаврило й Михайло; зображення херувимів у капітелях колон і пілястр; рельєфні композиції на євангельські сюжети і т. ін. На вході до церкви тепер висить дошка, яка сповіщає, що вона збудована Зарудним. На жаль, Меншикову вежу вже давно не можна побачити у всій повноті, бо вона перекрита з боку Архангельського провулка церквою Федора Стратілата, зведеною ще на початку XIX століття. Зарудний побудував у Москві Спаський собор Заікопоспаського монастиря,

[1] В дореволюційному виданні читаємо ніби спеціально про Меншикову вежу: «Украинское стремление форм храма вверх, отвечающее руководящей мысли стремления религиозно настроенного духа к небесам, и украинскую «ярусность», т.е. наслоение уменьшающихся четвериков и восьмериков в форме столба или башни».

де тоді містилася Слов'яно-Греко-Латинська академія та чимало інших культових і цивільних споруд.

Зауважимо, що з другої половини XVII століття в московській храмовій архітектурі дуже відчутним був український вплив. У дореволюційному путівнику «По Москве» це визнавалося: **«Весь новый строй храмовых форм был продиктован украинским духовенством, еще со второй трети XVII века укрепившимся в Москве и внесшим в неё зачатки европейского просвещения и науки»** (виділено мною. — *В. М.*).

Акварель Шарлеманя дає живе уявлення про московське вуличне життя. На передньому плані бачимо кінного водовоза, трохи далі — прольотку з візником біля неї та багату карету з трійкою коней, а ще — крита лінійка, запряжена парою коней і вершник на білому коні. Втім, усе це скоріше прогулянкові екіпажі, траспортне значення вулиці тоді ще було невеликим.

В полі нашого зору — понад півсотні москвичів та гостей міста. Найближче — розносщики якогось дрібного товару — один тримає його на голові, що було тоді характерно, інший — перед собою, та чоловік із візком на двох колесах. Біля входу до великого складу, мабуть, купецького, що перед церквою, сидить сторож на стільчику; ліворуч, біля входу до двору поштамту, стоїть, очевидно, черговий. Неподалік — жінка з дитиною, скоріше за все, купує для неї солодощі, ще одна жінка з дитиною прогулюються по М'ясницькій. Кілька груп людей, які неквапно розмовляють, інші поспішають у своїх справах.

Уявімо собі на М'ясницькій Тараса Григоровича, який вдруге прямував до Мокрицького. Що робив Шевченко у професора на цей раз? **«Отдохнул у него, полюбовался эскизами незабвенного друга моего, покойного Штернберга...»**

«Згадай мене, брате!»

З художником Василем Івановичем Штернбергом (1818–1845) Шевченко дружив під час навчання в Академії мистецтв, вони жили разом на одній квартирі в Петербурзі на 11-й лінії Васильєвського острова. На цей час молодий Штернберг уже побував у 1836–1838 роках в Україні, написав тут багато пейзажів та

жанрових картин. Тривалий час жив і працював у Качанівці, в маєтку Г.С. Тарновського. Один із перших у Росії звернувся до тематики українського народного побуту. Його картини подобалися Карлу Брюлову. За картину «Свячення пасок у Малоросії»[1] (1838 рік) Штернберга було нагороджено золотою медаллю Академії мистецтв, що дало йому право на відрядження до Італії для продовження освіти; влітку 1840 року виїхав до Італії, де помер від сухот у 27 років. Перед від'їздом Шевченко подарував йому примірник «Кобзаря», на якому написав вірш «На незáбудь Штернберговi»:

Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся, —
Згадай мене, брате!

Штернберг намалював олівцем кілька портретів Шевченка і шаржовані рисунки «Шевченко з ковдрою», «Замість чаю ми поголилися». Характерно, що в колекції мистецьких творів, що залишилися після смерті Шевченка, крім його робіт, збереглися й рисунки Штернберга. Один із них — «Недорисований Тарас». Інший було описано так: «Кобзар Шевченко в молоді роки, стоячи, малює картину. Перед ним намічена олівцем роздягнута пані стоїть навколішки». Зі свого боку Шевченко розповідав, як і він малював друга: «Походивши немного по набережной, я пошёл на квартиру. Штернберг ещё спал, я тихонько сел на стул против его постели и любовался его детским непорочным лицом; потом взял карандаш и бумагу и принялся рисовать спящего... друга». В «Кобзарі» 1840 року вміщено як фронтиспіс офорт Штернберга «Кобзар з поводирем». У цьому ж виданні поет присвятив Штернберговi поему «Іван Підкова».

Шевченко був єдиний, хто написав Штернберговi в Рим, а той у липні 1842 року відповів: «...Прошу тебя, любезный Шевченко, не думать, чтобы я мог забыть друзей моих, это было бы так же неблагородно, как забыть человека, который мне сделал

[1] В Шевченковій повісті «Музыкант» читаємо: «...Я вспомнил картину незабвенного моего Штернберга "Освящение пасок", и мне стало грустно...»

добро... Прощай, любезный Шевченко, будь здоров, и дай Бог тебе успеха, чтоб скорее быть к нам... Мокрицкий, который занимается искусством с необыкновенной яростью, хотел тебе приписать, но уже поздно теперь...»

Рисунки Штернберга поет високо цінував, а щоб зрозуміти, наскільки приємно йому було зустрітися з ними в Москві, наведемо рядки з повісті «Художник», в якій він змалював образ Штернберга:

«На второй день поутру Штернберг взял свою толстую портфель, и мы отправились к Карлу Павловичу (Брюллову. — *В. М.*). Он был в восторге от вашей однообразно-разнообразной, как он выразился, родины и от задумчивых земляков ваших, так прекрасно-верно переданных Штернбергом.

И какое множество рисунков, и как всё прекрасно. На маленьком лоскутке серенькой оберточной бумаги проведена горизонтально линия, на первом плане ветряная мельница, пара волов около телеги, наваленной мешками. Всё это не нарисовано, а только намекнуто, но какая прелесть! Очей не отведёшь. Или под тенью развесистой вербы у самого берега беленькая, соломой крытая хатка вся отразилася в воде, как в зеркале. Под хаткою старушка, а на воде утки плавают. Вот и вся картина, и какая полная, живая картина!

И таких картин или, лучше сказать, животрепещущих очерков, полна портфель Штернберга[1]. Чудный, бесподобный Штернберг!»

В повісті «Художник» є згадка про те, що героя і Штернберга друзі називали Кастором і Поллуксом, тобто братами-близнюками з античної міфології, які стали назовними для визначення вірної дружби.

Шевченко залишив такі слова про свого друга (в запису Григорія Честахівського):

«Колись-то було ми з покійним Штернбергом ходили на Смоленське кладовище рисувать лопухи. Воно ж дуже пригоже на картині... Дуже добре тоді жилося! Що то за добряча, що за

[1] Серед рисунків Штернберга в колекції Шевченка були: «Хати під садочками»; «Селяни під хатою»; «Хатка поглядає з лісу на озеро чи на ставок» та ін.

щира людина був отой Штернберг! Боже мій, як згадаю, як то гарно, як весело було товаришувати з ним!.. Боже-батьку, як згадаєш оте життя вольне, молоде, веселе! Наче сонця освіт розсвіте чорну хмару, осяє мою сумну душу, серце зрадіє, обновиться...» Про те ж саме читаємо в повісті «Художник»: «Вот уже более месяца, как мы живём вместе с несравненным Штернбергом, и живём так, как дай Бог, чтобы братья родные жили. Да и какое же он доброе, кроткое создание! Настоящий художник! Ему всё улыбается, как и он сам всему улыбается. Счастливый, завидный характер!»

На засланні Шевченко неодноразово згадував Штернберга. Микита Савичев, який побував у поета в Новопетровському укріпленні в травні 1854 року, писав, як той розповідав йому про своє нелегке життя в Петербурзі: «Але бували і в нас свята, — казав Шевченко, — коли мені чи Васьці Штернбергу (якого інколи називав і Васенькою) вдавалося намалювати портрет з якогось купця або чиновника. Тоді ми винагороджували себе "за всі голодні дні". З Штернбергом у Шевченка була найтісніша дружба; кажучи про нього, він часто додавав: "Душа-людина". Шевченко зрадів, як приємній несподіванці, коли я сказав йому, що бачив Штернберга в Уральську влітку 1839 року».

В щоденнику 10 липня 1857 року Шевченко записав, як у 1839 році Василь Жуковський, повернувшися з Німеччини, запросив його та Штернберга до себе, й вони — молоді та зухвалі — висловлювали вголос не завжди схвальну оцінку творів німецьких майстрів: «...Довели до того кроткого, деликатного Василия Андреевича, что он назвал нас испорченными учениками Карла Павловича (Брюллова. — *В. М.*)... Мы продолжали с невозмутимым равнодушием перелистывать портфель и были награждены за терпение первоначальным эскизом "Последнего дня Помпеи", ловко начерченным пером и слегка попятнанным сепиею».

Шевченко пам'ятав свого друга («Мы были тогда с Штернбергом едва оперившиеся юноши...»), і зустріч з його ескізами була для поета несподіваною, але радісною. З болючим щемом він згадав щасливу дружбу з Штернбергом. У повісті «Музыкант» недарма є такі слова: «При имени Штернберга я многое и многое вспоминаю». До того ж, Мокрицький, напевне, розповів

Шевченкові про те, як вони працювали із Штернбергом у Римі, показав італійські малюнки молодого художника. Може, вони згадали той випадок, який зафіксований в спогадах Мокрицького. Штернберг на запрошення Володимира Даля поїхав в Оренбурзький край, а Шевченко не встиг його провести: «...Прийшов Шевченко й дуже шкодував, що не застав Штернберга й не попрощався з ним».

В очах Мокрицького, який уже десять років був академіком, вчорашній засланець міг прочитати німе питання про те, чому Шевченкова доля склалася так нещасливо... «Людина з таким талантом!» Що він відповів би? Та відомо що! Він уже відповів усім і на всі віки: «Я так її, я так люблю мою Україну убогу...»

«Пішов до уральського козачини Савича»

Відпочивши у Мокрицького тілом і душею, Шевченко **«пошёл к уральскому казачине Савичу»**[1]. Сам Микита Савичев згадував, що в Москві лише один раз бачився з Шевченком у художника Мокрицького. З Шевченкового щоденника випливає, що 20 березня він відвідав Мокрицького, а вже затим пішов до Савичева. Цю розбіжність пояснювали тим, що Шевченко і Савичев могли зустрітися у Мокрицького, а після цього разом піти до Савичева на його квартиру. Проте Шевченко, який зробив запис у щоденнику в той же день, не відзначив, що вони йшли вдвох. Він писав, що «пішов», а не «пішли» до Савичева. Цікаво, що відразу після відвідин давнього знайомого Тарас Григорович зайшов до харчевні, де напився чаю з кренделями, отже, Савичев особливої гостинності не виявив або Шевченко від неї відмовився.

Колишній офіцер Уральського козачого війська в своїх спогадах не приховував, що дружньої зустрічі з Шевченком у нього не вийшло: «Ні він, ні я не могли як слід приступити один до одного... Обірвалась десь поетична струнка, подолала важка дійсність ніжну натуру...»[2] Насправді, важка дійсність якраз не подолала

[1] Савичев Микита Федорович.

[2] На жаль, ці рядки опущені в книзі «Воспоминания о Тарасе Шевченко», виданій в Києві в 1988 році.

щиру й добру поетову натуру, навіть у щоденнику він не поскаржився на Савичева, хоча був грунтовно здивований тим, що Савичев не переслав йому книги, давно залишені Бодянським: **«Взял у него летопись Велички, которую он получил от О.М. Бодянского два года тому назад для пересылки и держал у себя, сам не знает, с каким намерением»**.

Щоб уявити собі потамовану гіркоту цих Шевченкових слів, нагадаю довгу передісторію з цим твором. Як ми вже зазначали, з рукописом твору Шевченко напевне познайомився в Москві через Осипа Бодянського. Принаймні, з листа Бодянського до Шевченка від 25 жовтня 1844 року видно, що Тарас Григорович запитував у історика про «Літопис» Величка, бо той відповів: «А щодо літописі, то її я вже не маю теперечки у себе. Навісний хазяїн взяв її ік собі, побачивши, що з нею не можна нашого брата так одурити, як би йому хотілося. Не знаю, що і як з нею започне, знаю тільки, що за дурницю ніхто нікому не стане робити, а тим більше у Московщині». Йшлося про те, що Михайло Погодін просив Бодянського надрукувати «Літопис» Величка з умовою, що він, як власник цього твору, одержить 200 примірників. Але умова Погодіна не була прийнята Імператорським товариством історії і старожитностей російських, і він забрав «Літопис» у Бодянського, про що той інформував Шевченка.

Після цього Погодін передав безцінний твір у Київську археографічну комісію, де тоді був її членом Шевченко. В Києві «Літопис» Величка готував до друку Микола Костомаров, у якого неодноразово бував поет. Ярослав Дзира зазначав, що «ідеї літопису та майстерність Величка, як художника, безперечно, полонили душу поета, геній якого в цей час розцвів на повну силу. Добре відомо, з яким захопленням Шевченко читав 1843–1847 рр. все, що так чи інакше стосувалося нашої історії, а літопис Величка на той час був найбільшою працею з історії України, до того ж давньою, написаною на початку XVIII ст.».

Саме тому на засланні Шевченко наполегливо намагається дістати Величків «Літопис». 15 листопада 1852 року він просив Бодянського: «...Поиздержись немного узника ради и пришли мне летопись Конисского или Величка, великое скажу тебе спасибо. Со времени моего изгнания я ни одной буквы не прочитал

о нашей бедной Малороссии, а что знал о её минувшем прежде, то и малое быстро забываю, и твой подарок будет для меня истинною радостию». Відомо, що твір «История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского», опублікований Бодянським у 1846 році в «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских», Шевченко отримав, а про «Літопис» Величка він знову просив Бодянського в листі від 1 травня 1854 року з Новопетровського укріплення, передавши його через Савичева: «Писав ще я в Київ Іванишову[1], щоб прислав мені летопись Величка, так от уже другий рік жду не дождуся, та мабуть Іванишов (без сорома казка) забув, як мене й зовуть, а коли так воно робиться на сім світі, то не забувай хоч ти мене, мій єдиний друже! Чи нема в тебе якогонебудь завалящого ледащички екземпляра тієї летописи Величка, якщо маєш, то оддай сьому козачині, а він мені перешле її, а я о твоїм здравії Богу помолюся».

На той час, коли Шевченко вперше звернувся з проханням, вийшло в світ уже два томи «Літопису» Величка, і Бодянський, який оперативно відгукувався на прохання засланця[2], відразу взявся за справу. Річ у тому, що в цьому випадку він не міг вислати видання так просто, як твори, опубліковані в редагованих ним «Чтениях». 30 червня 1854 року Бодянський написав листа редактору та видавцеві журналу «Москвитянин» Миколі Погодіну, навіть схитрувавши, щоб отримати книгу: «Автор «Кобзаря» и «Гайдамак» теперь в Новопетровском укреплении на полуострове Мангышлаке Каспийского моря, лицом к Туркестану, обращается к вам через меня с покорнейшей просьбой, не

[1] Іванишев Микола Дмитрович (1811–1874) — український правознавець, професор Київського університету, один із засновників Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, за його редакцією друкувався «Літопис» Величка. Прохання Шевченка професор Іванишев так і не виконав.

[2] Скажімо, 1 травня 1854 року Шевченко писав Бодянському: «Спасибі тобі, друже мій милостивий, за летописи, получив я їх... всі до одної, і тепер собі здоров прочитую потрохи». Йшлося, ймовірно, про згаданий твір Кониського та інші літописи, опубліковані в редагованих Бодянським «Чтениях». 1 листопада 1854 року Шевченко знову дякував Бодянському: «Спасибі тобі ще раз за літописи, я їх уже напам'ять читаю. Оживає моя мала душа, читаючи їх! Спасибі тобі!»

пожалуете ли вы ему Величка летопись о Малороссии. Буде будет вам угодно это сделать, то через 2-3 дня я пришлю за экземпляром её в вашу контору и поспешу отправить по принадлежности с одним уральским офицером, который едет в Гурьев-городок, а оттуда — на Мангышлак». Вже 3 липня Погодін повідомляв Бодянського: «"Москвитянин" посылает летопись Величка обитателю Мангышлака с условием, чтобы он присылал известия в журнал».

Отримавши «Літопис» Величка від Погодіна, Бодянський передав його Микиті Савичеву, сподіваючись на швидку доставку твору Шевченкові. Та Савичев не поспішав... А Шевченко, не знаючи про те, що літопис припадає пилюкою в Москві вдома у Савичева, в листі до Пантелеймона Куліша в Санкт-Петербург 5 грудня 1857 року робить чергову спробу дістати його: «Чи не трапиться в тебе «Літопись» Величка? Як поїдеш, то візьми з собою, а як не поїдеш, то передай Варенцову»[1]. Той факт, що в Москві Шевченко спеціально зайшов до Савичева за «Літописом» Величка ще раз переконливо свідчить: поет дуже хотів мати у себе це видання. Як Шевченко дізнався, що «Літопис» знаходиться у Савичева? На мій погляд, про твір Величка зайшла мова у Бодянського 18 березня, і той сам був здивований, що його давня передача досі не знайшла поета. Або все вияснилося, коли Шевченко й Савичев усе-таки зустрілися у Мокрицького. Неважко підрахувати, що з того часу, коли «уральський козачина» отримав «Літопис» Величка і до того дня, коли Шевченко сам забрав у байдужого, легковажного Савичева[2] книгу пройшло не два роки, як писав поет, а майже чотири... Справді, «без сорома казка». Якщо додати той час, який пройшов після звернення Шевченка до Іванишева, то виходить, що поет чекав літопис Величка... понад п'ять років. «Так воно робиться на сім світі...»

---

[1] В цьому листі Шевченко просив Куліша приїхати до нього в Нижній Новгород, а також підстрахував можливу передачу «Літопису» Величка через свого знайомого Віктора Варенцова, який наприкінці року був у Петербурзі.

[2] Наче відчував Тарас Григорович, коли просив Бодянського про передачу «Літопису» Величка через Савичева: «...Я познакомився не дуже давно, він мені тоді здавався добрим чоловіком і щирим уральським козаком, може, тепер зопсувався у вашій білокаменній».

Як ми вже знаємо, Савичев описав зовнішній вигляд і психічний стан Шевченка в той момент, коли вони зустрілися, зокрема, в таких словах: «худий, похнюплений, убитий фізично й морально...» Це варто з'ясувати. Передусім немає жодних підстав говорити, що в московському березні 1858 року Шевченко був морально вбитий. Більше того, в той конкретний день — 20 березня — поет двічі зацікавлено «любувався» Кремлем і малюнками Штернберга, а ввечері у Станкевичів «весело, попросту побалакали про Малоросію». Проте саме в цей день Шевченко зітнувся також із абсолютною неповагою до нього з боку Сапожникова, а через пару годин — з непояснимою байдужістю Савичева до його прохання про «Літопис» Величка. В цій конкретній ситуації вразливий поет цілком міг бути морально пригніченим і «похнюпленим», що й помітив Савичев.

«Ми вирушили до Станкевичів»

«От Савичева зашел в харчевню[1], напился чаю[2] с кренделями[3] и Страстным бульваром вышел на Дмитровку. Потом к старому Пимену, и ровно в 4 часа пришёл домой».

Страсний бульвар, який однією алеєю простягнувся від Тверської до Петрівки, отримав свою назву від Страсного жіночого монастиря, до якого примикав. На часи Шевченка був молодим бульваром, існував трохи більше тридцяти років. Вулиця Дмитрівка (тепер — Мала Дмитрівка) свою назву пов'язує з до-

---

[1] Цього слова чомусь немає в «Словнику мови Шевченка» та «Довіднику» до нього, де подано українські слова і вирази, що зустрічаються в російськомовних творах і листах Шевченка. Разом з тим «Великий тлумачний словник сучасної української мови» визначає слово «харчевня», як «закусочна з дешевими й простими стравами».

[2] Віссаріон Бєлінський зірко підмітив: «В Москве много трактиров, и они всегда битком набиты преимущественно тем народом, который в них только пьет чай».

[3] Цього слова немає в «Словнику мови Шевченка». У словнику Володимира Даля крендель — «род калача, ватрушки, рогульки из разного теста». У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» — виріб із тіста (звичайного здобного), формою схожий на вісімку.

рогою, що вела в старовинне місто Дмитров. У 1890–1892 і 1899–1900 роках на цій вулиці жив Чехов. Шевченко не згадав про Великий Путинківський провулок, але він обов'язково перейшов його по дорозі з Страсного бульвару на Дмитрівку. Провулок відомий з другої половини XVIII століття, на ньому й тепер знаходиться старовинна церква Різдва Пресвятої Богородиці в Путинках, яку Шевченко не міг не бачити. З Дмитрівки поет вийшов у Воротниковський провулок через Дегтярний або Пименовський провулки.

Отже, протягом шести годин Шевченко пройшов по московській грязюці кілька кілометрів, оглядав місто та його примітні пам'ятники, спілкувався зі сторожем на будівництві храму і будочником-поліцейським, половим у харчевні і слугою в будинку мільйонера, зустрівся з двома своїми знайомими...

А ввечері Тарас Григорович знову був готовий «на нові подвиги». Як і Михайло Щепкін:

«Вечером Михайло Семёнович был готов на новые подвиги[1], и мы отправились к Станкевичам. Весело, нецеремонно поболтали о Малороссии, о днях минувших, и на расставаньи В.А. (треба — А.В. — *В. М.*) **Станкевич подарил мне экземпляр стихотворений Тютчева[2]».**

Шевченко з Щепкіним уже втретє відвідали родину Станкевичів на Великій Дмитрівці. Певно, це було зумовлено тим, що напередодні 19 березня, самого господаря не було вдома. Олександр Володимирович Станкевич (1821–1912) — біограф і видавець літературної спадщини Тимофія Грановського, друкувався в «Современнике», «Вестнике Европы», інших виданнях. Сестра Станкевича Олександра Володимирівна була дружиною сина Щепкіна Миколи.

В 50–60-х роках у Олександра Станкевича збиралися прогресивні московські інтелектуали М. Кетчер, Є. Корш, Б. Чичерін, І. Забєлін та ін., тобто ті люди, з якими Щепкін прагнув познайомити Шевченка. Олександр Станкевич писав: «Тесный кружок друзей собирался часто вместе... В этом кружке образованных и

---

[1] Слово «подвиг» відсутнє в «Словнику мови Шевченка».

[2] Йдеться про перше прижиттєве видання «Стихотворения Ф. Тютчева» (Санкт-Петербург, 1854 рік).

одушевлённых живыми интересами людей нередко появлялись значительнейшие и даровитейшие из наших литераторов и артистов. Частым гостем бывал в нём М.С. Щепкин».

Як завжди скрізь, де з'являвся Шевченко, говорили про Малоросію, а ще «про дні минулі». В цьому побіжному поетовому запису вчувається мені свідчення того, що Шевченко таки приходив у родину Станкевичів в 40-х роках. Якщо це так, то поет побував тоді у Великому Афанасьєвському провулку, де в будинку № 8 тоді жили Станкевичі. Це — у двох кроках від будинку, де нині знаходиться Культурний центр України в Москві.

Що ж до подарунку від Станкевичів, то за п'ять місяців до того Шевченко записав у свій щоденник: «...Я с наслаждением прочитал трёхкуплетное стихотворение Ф. Тютчева:

Эти бедные селенья,
Эта скудная природа —
Край родной долготерпенья
Край ты Русского народа!

Не поймёт и не заметит
Гордый взор иноплеменный,
Что скользит и тайно светит
В наготе твоей смиренной.

Удручённый ношей крестной,
Всю тебя земля родная,
В рабском виде Царь Небесный
Исходил, благословляя».

Шевченко сприйняв цей вірш в унісон із кращими російськими цінителями поезії. Скажімо, з приводу нього Іван Панаєв писав Івану Тургенєву в 1857 році: «Неправда ли, это вещь, глубоко захватывающая за сердце?.. Вот какие стихотворения печатать приятно».

Який збіг оцінок тютчевського вірша!

Федір Тютчев у 1821 році закінчив Московський університет, а затим після дипломатичної служби повернувся в місто в 1843 році. Поет захоплено відгукувався про Кремль, Малий театр, московські клуби, літературне життя міста: «Москва — архилитературный город, где очень серьёзно относятся ко всем тем произведениям, которые пишутся и читаются».

«В Малоросії зовсім інакше...»

Як розвивалися події наступного дня — 21 березня? Читаємо в Шевченковому щоденнику:

«В 10 часов утра[1] не пешком, а в пролетке пустились мы с Михайлом Семеновичем Москву созерцать. По дороге заехали к сыну его Николаю. Выпили по стакану чаю и потягли далее. Заехали также по дороге к Кетчеру, встретили там Бабста. Кетчер подарил мне все издания своей компании, кроме своего перевода Шекспира, — он ещё в типографии. А Бабст подарил свою речь о умножении народного капитала, издание той же компании. Выпили у Кетчера по рюмке сливянки[2] и поехали к Якушкину. Хозяина не застали дома, а милейшая хозяйка подарила нам по экземпляру портрета кн. Волконского, декабриста, и мы раскланялись...»

Отже, спочатку — до Миколи Щепкіна, який недалеко **мав власний будинок (№ 5/2, не зберігся) у Міщанській дільниці на Троїцькій вулиці** (назва від храму Живоначальної трійці, відомого з XVI століття). Микола Щепкін мешкав тут уже десять літ, з 1848 року. Дерев'яний будинок стояв на розі Троїцької вулиці, а за ним простягався старий занедбаний садок «с вековыми вязами, клёнами, липами, большой яблоней и старой дикой грушей, полный сирени, шиповников и других кустов, цветущих с весны... Троице-Сергиевское подворье[3]... примыкало к обширным пустырям, занятым огородами, выгонами, речкой... и непрерывными садами и пустырями, сливавшимися с полями перед Марьиной рощей, которая в те времена была действительно берёзовой рощей и местом для загородных прогулок... Одним словом, жили мы на краю какого-нибудь провинциального города, в садах и пустырях».

---

[1] На той час у Москві було + 3,6° за шкалою Реомюра, стояла тиха погода, пополудні потеплішало до 8°, подув південно-західний вітер, а на вечір — знову тихо та ясно — + 3°.

[2] У Володимира Даля: «Сливянка, сливяная, наливка, вино, водка, настоянная на сливах».

[3] Тепер подвір'я Троїце-Сергієвої лаври знаходиться поруч з Троїцькою вулицею, в 1-му Троїцькому провулку.

Ці спогади сина Миколи Щепкіна — Миколи Миколайовича Щепкіна[1] — дають уяву про окраїнну Москву часів Шевченка, що значною мірою нагадувала напівселянські оази не так далеко від самого Кремля.

Мабуть, ця місцина припала до душі Шевченкові, який любив такі зелені куточки, тим паче в місті. Знаходячись у Новопетровському укріпленні, засланець зробив 14 липня 1857 року цікавий запис: «Вчера, как я сегодня узнал, несмотря на воскресенье и хорошую погоду, ни один из официю имеющих не появлялся на огороде. Странная, непонятная антипатия к благоухающей зелени. Они предпочитают пыль и несносную духоту в укреплении прохладной тени, цветам и свежей зелени на огороде. Непонятное затвердение органов». Якраз у цьому зв'язку поет виклав на папері свою порівняльну характеристику великоросійських і малоросійських сіл, за якою відчувається внутрішній аналіз ментальності та характеру росіян і українців: «...В великороссийском человеке есть врождённая антипатия к зелени, к этой живой блестящей ризе улыбающейся матери природы. Великороссийская деревня — это, как выразился Гоголь, наваленные кучи сырых брёвен с чёрными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зелёного не увидишь[2], а по сторонам непроходимые леса зеленеют. А деревня, как будто нарошно вырубилась на большую дорогу из под тени этого непроходимого сада... В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишнёвых садов. Там бедный неулыбающийся мужик окутал себя великолепною вечно улыбающеюся природою и поёт унылую задушевную песню в надежде на лучшее существование».

Ніби продовжуючи цю порівняльну характеристику, через сорок років після Шевченка Іван Бунін в оповіданні «Казацким

[1] Онук Михайла Щепкіна був помітним громадським діячем дорадянської Росії — гласним Московської міської думи, депутатом Державної думи III і IV скликань, головою Московського комітету партії кадетів. Розстріляний більшовиками восени 1918 року.

[2] Шевченко мав на увазі зображення сіл, зокрема Манілова й Плюшкіна, в «Мёртвых душах». До речі, це свідчить, як добре знав поет твір Гоголя.

ходом» писав: «Хохлы мне очень понравились с первого взгляда. Я сразу заметил резкую разницу, которая существует между мужиком-великоросом и хохлом. Наши мужики — народ по большей части измождённый, в дырявых зипунах, в лаптях и онучах, с исхудалыми лицами и лохматыми головами. А хохлы производят отрадное впечатление: рослые, здоровые и крепкие, смотрят спокойно и ласково, одеты в чистую, новую одежду»[1].

Цікаво, що знайомий Шевченкові Забєлін, проводячи археологічні розкопки в Україні, зафіксував у записній книжці таке своє спостереження:

«Русский диче хохла. Девушка хохлушка принесла нам цветов и носила каждый раз. От русской этого не жди, в ней нет того эстетичного чувства, чувства любви, какими наиболее наделены хохлушки, нежное чувство, а у русской свиноватое, сальное, циническое».

Було б нерозумно сприймати ці слова буквально, проте йдеться про важливі й дорогі Шевченкові риси ментальности українського народу. З цього приводу дуже схоже висловився пізніше Максим Горький...[2]

«Заїхали також по дорозі...»

Від Миколи Щепкіна друзі поїхали **на 3-ю Міщанську, де жив Микола Кетчер (сучасна адреса — вулиця Щепкіна, 44). Це також близько. Згодом, з 1859 року на цій вулиці навпроти Кетчера жив і сам Щепкін (тепер — вулиця Щепкіна, 47, тут знахо-**

---

[1] Відомо, як багато пов'язувало Буніна з Україною, але свої точні спостереження за «нашими» й «хохлами» він робив як предковічний і щирий великорос. У тому ж оповіданні Бунін говорив, що Шевченко «воплотил в песнях всю красоту своей родины», але «навсегда останется украшением русской литературы» (виділено мною. — *В. М.*).

[2] Горький говорив у 1916 році: «...Для мене ясно, що душа українця, яка росте й купається в яскравих і гарячих промінням полудня, є і мусить бути... багатшою, в ній мусить бути більше барв, значить і культура, яку ця душа творить, повинна бути багатшою, різноманітнішою, гармонійнішою... Я переконаний, що культура українського народу по суті своїй вище великоруської...»

диться Будинок-музей М.С. Щепкіна). В московській адресній книзі за 1858 рік Кетчер числився за «Медичною конторою». Його власний будинок, придбаний йому вскладчину друзями, стояв недалеко від церкви Філіппа Митрополита — найвідомішої в Москві на честь цього святителя. Церква знаходилася на 2-й Міщанській вулиці. Її було споруджено в 1777–1788 роках архітектором Матвієм Казаковим у стилі раннього класицизму. На думку академіка Ігоря Грабаря, автором проекта цієї церкви був сам Василь Баженов. Закрито 1929 року, повернуто Російській православній церкві в 1991 році. Вона й тепер зберігає духовну ауру в цій місцевості, що немилосердно забудована сучасними спорудами-монстрами. Церква Філіппа Митрополита була найближчою і для Михайла Щепкіна. Саме в ній відспівували великого артиста в серпні 1863 року.

Іван Бабст також **мешкав на 3-й Міщанській вулиці**, поблизу церкви Філіппа Митрополита і будинку Миколи Кетчера, ось чому Шевченко застав у нього Бабста.

Повернемося до того дня, коли Шевченко познайомився з Кетчером і Бабстом. Це було 12 березня, тобто відразу після поселення у Щепкіна, коли хвороба ще не давала поетові змоги повною мірою спілкуватися з людьми. Шевченко тоді записав у щоденнику:

«Вечером, по настоянию моих гостеприимных хозяев, сошёл я вниз в гостиную с повязанной головой, где встретил несколько человек гостей, и между ними Кетчера, Бабста и Афанасьева, с которыми тут и познакомил меня хозяин. Время быстро прошло до ужина. Подали ужин, гости сели за стол, а я удалился в свою келию. Проклятая болезнь!»

Про Миколу Христофоровича Кетчера (1809–1886), лікаря за фахом, письменника і перекладача Шевченко знав ще до заслання. Річ у тому, що Кетчер захоплювався літературою, перекладав Шіллера і Шекспіра. П'єси останнього в перекладі Кетчера виходили друком у Москві окремими виданнями з 1841 по 1850 роки. Шевченко тоді зацікавився ними, використовував у своїй роботі над ілюстраціями до «Короля Ліра» в 1843 році. В засланні поет у своїх листах просив друзів надіслати йому твори Шекспіра в перекладі Кетчера. Скажімо, 11 грудня 1847 року писав Андрію

Лизогубу[1]: «Якщо найдете в Одесі **Шекспіра, перевод Кетчера**.., то пришліть...» (виділено мною. — *В. М.*). Лизогуб виконав прохання поета й сповістив його 7 лютого 1848 року, що надіслав із Одеси в Орську фортецю всі 13 випусків опублікованих на той час перекладів Кетчера, оправлених для зручності в дві книги. На жаль, цей дорогоцінний для Шевченка подарунок був відібраний у нього під час арешту в 1850 році. Втім, у спогадах Микити Савичева, який зустрічався з Шевченком у травні 1854 року є такі рядки про його візит до поета: «...Я взяв з полиці одну з книг. Це були історичні драми Шекспіра в перекладі Кетчера». Вже знаходячись у Нижньому Новгороді, поет просив Михайла Лазаревського в листі від 20 січня 1858 року: «А ти, мій друже єдиний, **купи мені Шекспіра, перевод Кетчера...**» (виділено мною. — *В. М.*). Той відповів 10 лютого: «Шекспир в переводе Кетчера редок и стоит не меньше 25 р., а потому до твоего разрешения я не купил его».

Така зацікавленість Шевченка перекладами Кетчера дозволяє впевнено стверджувати, що зустріч поета з ним була приємною несподіванкою, й емоційна скарга на «кляту хворобу» була цілком умотивованою.

Російський історик і публіцист Борис Чичерін, який добре знав Кетчера, згадував про нього: «Постоянно погружённый в свой перевод Шекспира, который был делом его жизни, неутомимо занимаясь также поправкой переводов и корректурой для своих друзей и в особенности для разных изданий, которые предпринимал приятель его Солдатенков, он не участвовал в собственно журнальной работе... У него был и тонкий эстетический вкус. Он был верный ценитель художественных произведений. В особенности у него была страсть к театру, страсть, которую разделяли многие люди его поколения. Актёры, которых он очень любил, всегда могли найти у него полезный совет и верную оценку... Кетчер был другом Грановского, Белинского, Бот-

---

[1] Лизогуб Андрій Іванович (1804–1864) — поміщик з козацько-старшинського роду, маляр-аматор, знайомий Шевченка. У 1846 і 1847 роках поет побував у нього в Седневі на Чернігівщині. Коли Шевченко знаходився на засланні, Лизогуб листувався з ним, надсилав йому малярське приладдя, клопотався про полегшення його долі.

кина, Герцена, Кавелина, Соловьёва». В іншому місці Чичерін писав: «Кетчер, который под резкими формами и суровой наружностью скрывал золотое сердце, неуклонное прямодушие и беспредельную преданность своим друзьям».

Щепкін здавна дружив з Миколою Кетчером, і коли той у 1843–1844 роках жив у Петербурзі, листувався з ним. З цього листування добре видно, яких спільних друзів вони мали. Ось декілька фраз із листа Щепкіна до Кетчера 10 листопада 1844 року: «Герцены все здоровы... Грановского ещё не видал. Сейчас еду к нему... Моё семейство по-прежнему, и все тебе кланяются... Гг. Языковым моё почтение... Поклонись Белинскому с женой...» Кетчер був учасником гуртків Герцена, Огарьова, Бєлінського і Станкевича. Вихователька дітей Герцена і його близький друг Марія Рейхель згадувала про гурток Герцена: «...Какие люди! Александр Иванович Герцен, Грановский Тимофей Николаевич, Евгений Федорович Корш, Николай Христофорович Кетчер. Они сходились очень часто. Бывал еще Михайло Семёнович Щепкин...»

Наприкінці 50-х — початку 60-х років, коли Щепкін і Кетчер жили поруч, лікар-перекладач і артист зустрічалися часто. Кетчер, кажуть, переходив вулицю до друга в черевиках і халаті. Олександр Герцен згадував у «Былом и думах»: «Кетчер был домашним человеком в доме Щепкина. Он, впрочем, имел свойство делаться домашним человеком всюду, куда ни появлялся». Між іншим, Герцен присвятив Кетчерові чимало сторінок у своїй праці. Напрочуд точний і теплий портрет друга намальований ним у окремому розділі, названому «М.Х. Кетчер». Тетяна Щепкіна-Куперник писала: «Кетчер жил напротив, в маленьком домишке, подаренном ему в складчину друзьями, знавшими его страсть к садоводству. Слышались там сказки «деда-сказочника» Афанасьева[1], знаменитого собирателя русского фольклора. Или чтение Д. Мина, переводчика Данте и в то же время домашнего доктора Щепкина... Или украинские стихи Шевченко и вслед за ними такие горячие речи, что обеспокоенный будочник[2] загля-

[1] Олександр Афанасьєв жив на 2-й Міщанській вулиці.

[2] Як вдалося з'ясувати, на 3-й Міщанській вулиці знаходилася Калмиковська поліцейська будка.

дывал через забор...» Микола Кетчер любив своїх друзів, особливо Михайла Щепкіна і Тимофія Грановського, він надовго пережив їх і заповів поховати себе між могилами Щепкіна і Грановського на П'ятницькому кладовищі.

Кетчер подарував Шевченкові книги вже згаданого видавництва «К. Солдатьонков і М. Щепкін», в діяльності якого брав організаційно-редакторську участь. Після смерті Шевченка залишились подаровані йому тоді «Сочинения Т.Н. Грановского» (М., 1856); «Стихотворения Н. Огарёва» (М., 1856); «Стихотворения А. Полежаева» (М., 1858) та ін. На жаль, Шевченкові знову не повезло з Кетчеровими перекладами Шекспіра. Друге видання зібрань «Драматические сочинения В. Шекспира. Перевод с английского Н. Кетчера...» ще знаходилося в друкарні.

Тепер про економіста Івана Кіндратовича Бабста (1823—1881). В студентські роки він жив у сім'ї Щепкіна і викладав його синам стародавні мови. Олександра Щепкіна згадувала: «...Поселился в семье М.С. Щепкина Иван Кондратьевич Бабст, только что приехавший в Москву, чтобы вступить в университет; на Бабста указал Грановский как на хорошего преподавателя древних языков». З того часу підтримував дружні стосунки з сім'єю Щепкіних. Шевченко в листі до Щепкіна 13 листопада 1858 року просив кланятися Бабсту.

Від Бабста Шевченко отримав у подарунок його працю «О некоторых условиях, способствующих умножению народного капитала. Речь, произнесённая 6 июня 1856 г. в торжественном собрании императорского Казанского университета» (М., 1857). Ця промова професора Казанського університету звернула на себе громадську увагу, в ній Бабст особливо яскраво виявив себе палким і переконаним поборником реформи. Він обстоював ліквідацію станових привілеїв і потребу всіляко дбати про освіту широких народних мас. Влада була незадоволена промовою вченого, проте широкий резонанс навколо неї сприяв тому, що Бабст був обраний на кафедру політичної економії в Московському університеті. Вже в Москві в листопаді 1857 року Бабст виголосив промову, в якій пристрасно й переконливо говорив про значення вільної праці в умовах вільного суспільства.

Ще про одну лекцію Бабста хочу нагадати. Вона була прочитана в січні 1860 року в Московській практичній академії і ціка-

ва тим, що в ній Бабст уперше виклав деякі ідеї Карла Маркса з його роботи «До критики політичної економії». Відома захоплена реакція на цей факт самого Маркса, який у листі до Фердинанда Лассаля 15 вересня 1860 року писав:

«В России моя книга вызвала большой шум, и один профессор прочёл о ней в Москве лекцию». Проте марксистом Бабст не став. У 1862 році його було викликано в Петербург викладати статистику наступнику царя Миколі Олександровичу. З ним здійснив подорож по Росії. В 1864–1868 роках — директор Лазаревського інституту східних мов у Москві. З 1867 року дійсний статський радник Іван Бабст став головою правління московського Купецького банку, членом правління Товариства сприяння російському торговому мореплавству. Друкувався в журналах «Русский вестник», «Атеней» та «Москва» Івана Аксакова. Зокрема, 1858 року в «Атенеї» надрукував статтю «об украинских ярмарках».

Справи банку професор і викладач університету Бабст налагодив так добре, що викликав епіграму Миколи Некрасова:

Окончив курс, на лекции студентам
Учёный Бабст с энергией внушал
Любовь к труду, презрение к процентам,
Громя тариф, налоги, капитал.
Сочувственно ему внимали классы...
А ныне он... директор ссудной кассы.

В «Біографії» Шевченка (1984 рік) про Кетчера й Бабста говорилося: «Це були діячі, які співчували піднесенню демократичного руху, щиро прагнули прислужитися йому своєю працею. Вони й до Шевченка ставилися з сердечною доброзичливістю».

Шевченко пам'ятав про своїх нових і старих друзів. Про це, скажімо, свідчать його прохання в листах до Щепкіна з Петербургу наприкінці 1858 року: «...Привітай М.О. Максимовича. Сергея Тимофеевича тож. Стару свою, дітей і внучат тож. Бабста і Кетчера тож, і всіх, кого побачиш мною знаємих, тож» (13 листопада); «Поцілуй... Кетчера і Міна, і Максимовича, і всіх, кого знакомого побачиш» (6 грудня).

Далі поет і артист поїхали до Євгена Якушкіна, з яким Шевченко нещодавно познайомився. В «Коментарях» до 5-го тому

Повного зібрання творів Т.Шевченка зазначено, що «Є.І. Якушкін мешкав у 1-му кварталі Міщанської дільниці, в будинку Абакумова. Тепер це проспект Миру». Як відомо, проспект Миру проходить по колишній 1-й Міщанській вулиці. Проте, як ми вже зазначали, Шевченко ще в 1856 році отримав адресу Якушкіна: «Евгению Ивановичу Якушкину в Москву, на 3-ей Мещанской, у Филиппа Митрополита, в доме Абакумовой»[1]. Отже, домовласницею була жінка, і мені вдалося знайти її: «Абакумова Екат.

Иван. Чинов. 5 класса, на ул. 3-й Мещанской». Тобто, **Євген Якушкін жив на тій же вулиці, що й Микола Кетчер, Іван Бабст, а з 1859 року — Щепкін.** Між іншим, пізніше на 3-й Міщанській поселився і Забєлін. Він писав у щоденнику восени 1861 року: «Мы по обычаю отправились к Кетчеру. Я завернул на минуту домой... У Кетчера собрались профессора Соловьёв, Чичерин... Тихонравов... Мин Егор, Шумский...» (називаю лише прізвища людей, яких Шевченко знав, або які (Соловйов, Тихонравов) причетні до його біографії).

Таким чином, на 3-й Міщанській жила ціла колонія інтелектуалів, у тому числі настроєних опозиційно до влади. Скажімо, Кетчер і Якушкін числилися в документі, складеному якраз у 1858 році за особистою вказівкою імператора — «Список підозрілих осіб у Москві». Таємна поліція доповідала, що в будинку на 3-й Міщанській у Кетчера «проходять зборища з недобрими замислами». Як у Воротниковському провулку, так і на 3-й Міщанській вулиці, поліція стежила й за сім'єю Щепкіна, який разом зі своїм сином Миколою Михайловичем також входив до «почесного» списку підозрілих москвичів із 30 осіб. Про Михайла Щепкіна в ньому говорилося: «Желает переворотов и на всё готовый». Про «временного купца, книгопродавца» Миколу Щепкіна зазначалося, що він «действует одинаково с отцом». Ніяких переворотів батько й син не готували, але поліційні оцінки самі по собі є цікавими й показовими.

У Якушкіна двох друзів зустріла його молода дружина Олена Густавівна (дівоче прізвище — Кноррінг), яка одружилася з

---

[1] Листи до Шевченка. 1840–1861. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С. 91.

Якушкіним десять років тому і відразу стала вірною помічницею, жила широкими гуманітарними інтересами чоловіка. Портрет князя Сергія Волконського був одним із літографованих портретів, які видав Євгеній Якушкін. Ці портрети не продавалися, вони поширювалися лише між людьми, що користувалися довір'ям господарів. Подарунок викликав у Шевченка жвавий інтерес і був ніби передвісником того, що через кілька днів поет зустрінеться і познайомиться з самим Волконським. Декабрист, член Союзу благоденства і Південного товариства Сергій Григорович Рєпнін-Волконський (1788–1865) був, як ми вже знаємо, молодшим братом князя Миколи Рєпніна (ще в 1801 році, у зв'язку з припиненням роду матері по царському указу взяв її прізвище). В Південному товаристві Волконський очолював Кам'янську управу. В 1825 році разом з Павлом Пестелем вів переговори з представниками польського Патріотичного товариства про спільні дії під час повстання. Після поразки декабристів Сергія Волконського засудили до смертної кари, заміненої згодом 10-річною каторгою, яку він відбував у Нерчинських копальнях, а потім з 1836 року був на поселенні в Іркутській губернії. В офіційному звинуваченні зазначалося: «Генерал-майор Волконский участвовал согласием в умысле на цареубийство и истребление императорской фамилии; участвовал в управлении Южным обществом и старался о соединении его с Северным; действовал в умысле на отторжении областей от империи». За амністією 1856 року Волконський отримав дозвіл повернутися в Москву і користувався глибокою повагою серед прогресивних москвичів.

«Поїхали до Красних воріт, до Забєліна»

Куди ж далі подалися Щепкін і Шевченко? Вони виїхали з 3-ї Міщанської на Садову й попрямували... Читаємо у Шевченка:

«...Мы раскланялись и поехали к Красным воротам, к Забелину. Это молодой ещё человек, самой симпатической кроткой физиономии, обитающий не в квартире, а в библиотеке. Он не совсем здо-

ров, и я не решился просить его показать мне Оружейную палату, где он служит помощником Вельтмана[1]».

Насправді, Іван Єгорович Забєлін (1820–1908) працював в Оружейній палаті у 1837–1852 роках і, до речі, в 1848 році він опублікував збірник документів: «Малороссийская переписка, хранящаяся в Московской оружейной палате, открытая соревнователем Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете Иваном Забелиным»[2]. У збірнику містилися понад 20 невідомих архівних документів 1653–1658 років, в тому числі кілька листів Богдана Хмельницького і всього Війська запорізького та писаря Війська запорізького Івана Виговського до патріарха Московського і Всія Русі Никона, переклади листів великого гетьмана литовського Радзивілла Януша, трансільванського князя Дьєрдя Ракоці, кримського хана до гетьмана Богдана Хмельницького та ін[3].

Характерно, що до друку цей збірник підписав Осип Бодянський. Можливо, саме Бодянський, у якого Тарас Григорович був 18 березня, порадив йому познайомитися з Іваном Забєліним. Втім, Забєліна також добре знали Михайло Щепкін і його сини. Вважаючи себе вихідцем із «сфери інтересів мужицьких», Забєлін наприкінці 40-х років увійшов до кола московських інтелектуалів, яких називав «сферою передових людей суспільства»: Щепкіни, Іван Бабст, Євген Корш, Микола Кетчер, Іван Крузе, Олександр Станкевич, Борис Чичерін та ін. Це були люди, з якими в Москві познайомився Шевченко. В що-

[1] Вельтман Олександр Хомич (1800–1870) — російський письменник, археолог. З 1852 року — директор Оружейної палати. Вельтман сприяв тому, що Оружейна палата стала своєрідним науковим центром, за нього почався опис предметів, які в ній зберігалися. Написав праці «Достопамятности Московского Кремля» (1843), «Оружейная палата» (1844), багато романів, повістей та ін. У 1858 році Вельтман видав дослідження «Аттила и Русь IV и V в.».

[2] Цю інформацію можна було б включити до статті про Забєліна в «Шевченківському словнику».

[3] В радянські часи в третьому томі збірника документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией» були вміщені два документа з цієї збірки — листи Богдана Хмельницького до патріарха Никона від 9 і 12 серпня 1653 року.

деннику Забєліна не раз читаємо: «Приехали от Щепкина, звали обедать»; «Обедал у Щепкина»; «Обед у Щепкина»...

Історику й археологу, знавцеві Москви Івану Забєліну було тоді 38 років, і хоча Шевченко народився всього на шість років раніше, виглядав набагато старшим. Тарасу Григоровичу залишилося жити всього три роки, а Забєліну — півстоліття.

Чесно кажучи, запис Шевченка про те, що вчений жив у бібліотеці, спочатку здався мені неточним, адже бібліофіл і книжник Іван Забєлін міг обжитися в бібліотеці, як вдома, а Шевченко сприйняти це його постійним помешканням. У кількох адресних книгах Москви, в тому числі за 1857 рік, давалася конкретна адреса Забєліна: «Забелин Иван Егор., К. Рег., Преч. ч., у Покрова, в Денежн. пер. д. Дворцов. Конторы». Тобто, колезький реєстратор[1] **Іван Єгорович Забєлін жив на Арбаті, в Пречистенській дільниці, в Дєнєжному провулку**, біля церкви Покрови Пресвятої Богородиці в будинку Московської двірської контори, де працював довгий час помічником архіваріуса і архіваріусом. Московська двірська контора існувала в 1831–1886 роках і завідувала всіма будівлями в Кремлі, імператорськими палацами в Москві і в Підмосков'ї та землями, садами, оранжереями, що до них відносилися. В її віданні знаходилася також Оружейна палата Кремля. До складу Московської дворцової контори входив архів, у якому працювали архіваріус з помічником; вони зберігали документи, в тому числі закони й статути, книги і т. ін., складали реєстри і систематичні описи. За дорученням контори вони також готували документальні довідки, робили виписки з справ і т. д.

Будинок, у якому жив Забєлін, знаходився на розі Дєнєжного і Великого Левшинського провулків (№ 1/8); в 1835 році його придбала Московська двірська контора для квартир своїх службовців. В ньому жили також архітектор Є.Д. Тюрін, історик С.М. Соловйов, письменник О.Х. Вельтман та інші відомі москвичі. Цей будинок було зведено на початку XIX століття в класичному стилі, й він вирішував архітектурне завдання — візуально закріплював ріг двох провулків.

---

[1] В Росії — цивільний чин 10-го класу. Особи, що його мали, займали нижчі керівні посади.

Скрупульозність, з якою вів Шевченко щоденник у Москві, спонукала мене до повного вияснення цього питання. Виявилося, що Тарас Григорович був точний. **Забєлін мав таки постійне помешкання за адресою, названою поетом, — біля Красних воріт.** В «Книге адресов жителей Москвы» К. Ністрема за 1858 рік адреса Забєліна називається двічі (як архіваріуса Московської дворцової контори і як редактора «Губернських відомостей»): «Забелин, Ив. Егор., Тит. Сов., в Запас. Дв. у Красных ворот»; **«Забелин Иван Егор., у Красных вор., в Запасном** палац? Це великий будинок на розі Земляного валу і Нової Басманної вулиці біля Красних воріт, що входив до відання Московської двірської контори, в ньому й знаходився архів контори, в якому працював Забєлін, а також «квартири посадових осіб»[1], в одній з них, наповненій книгами, і жив архіваріус (вул. Нова Басманна, 2, перебудований; тепер на розі Нової Басманної та Садової знаходиться Міністерство шляхів).

На час знайомства з Шевченком самоук Іван Забєлін уже мав репутацію серйозного дослідника і був автором понад 40 публікацій (всього науковий доробок вченого складає понад 200 книг і статей). За словами Бориса Чичеріна, «це був справжній московський самородок, цілісна, міцна і здорова руська натура». Незадовго до зустрічі з Шевченком, у 1857 році він дав згоду на роботу в Імператорській археологічній комісії, очолюваній графом С.Г. Строгановим, що контролювала всі археологічні розкопки в країні. В нещодавно вперше виданих щоденниках Забєлін про це записав так: «30 декабря... Граф Строганов пригласил меня в этот день... Где вы, Забелин, служите? Первый вопрос. — В Дворцовой конторе архивариусом — должность не рельефная, но покойная и даёт возможность заниматься. — Ведь вы еще преподаёте в межевом институте[2]? Государь мне поручил всю археологическую часть... Я хочу составить Комиссию. Вы не откажетесь? — Помилуйте, ваше сиятельство, вы меня осчастливите...»

В Археологічній комісії Забєліну було доручено розкопки курганів в Малоросії. В травні 1861 року вчений записав у що-

---

[1] О запасном дворце в Москве // Русский архив. 1897, № 2. С. 328–329.

[2] З 1853 року Забєлін читав історію і археологію межової справи в Костянтинівському межовому інституті.

деннику: «Итак, курган есть тайна-могила. Каждая могила есть тайна, она тем и интересует. И она даже внешне это выражает... Малоросс скоро почувствовал родственную связь своего сердца с могилою. Он воспел её в песнях... Он олицетворил её. "Ой, у поли могила с ветром говорила". Ніхто не оспівував козацькі могили краще за Шевченка... В щоденнику Забєліна зустрівся мені й такий «український сюжет». У січні 1860 року він обідав з Олександром Пипіним у Миколи Чернишевського (обох знав Шевченко): «Разговаривали о государственности и народности, о принципах соловьевой истории и костомаровских лекциях. Я сказал, что у Костомарова взгляд казацкий. Чернышевский отстаивал казачество как элемент, погибший от самодержавия». І ще зафіксоване спостереження Забєліна: «В Киевской губернии у крестьян рубашки — на груди м е р е ж е н». Український сегмент наукових інтересів Івана Забєліна було відзначено вшануванням його в 1871 році ступенем доктора історії Київського університету.

Забєлін — один із організаторів і фактичний керівник Історичного музею. Саме цьому музеєві було передано всі колекції Забєліна, стародруки та його рукописи, а понад десять тисяч книг із особистої бібліотеки знаходяться тепер у Російській державній історичній бібліотеці. Деякі з них, з екслібрисом «Библиотека Ивана Егоровича Забелина», використовувалися в роботі над цією книгою.

Дізнавшись про вихід у світ уже згаданих щоденника і записних книжок Забєліна, відразу кинувся переглядати їх. Проте, на жаль, ім'я Шевченка в цих документах не згадувалося. Що стосується 1858 року, то Забєлін зробив у щоденнику лише один запис якраз незадовго до зустрічі з Шевченком: «С 17 на 18 января, с пятницы на субботу заболел сильно и опасно воспалением лёгких и теперь 10 февраля еще не схожу с постели»[1]. В хворобливому стані Забєлін був і під час зустрічі з Шевченком, що той помітив і відзначив у щоденнику. Звертає на себе увагу поетова тактовність: він не насмілився турбувати Забєліна, хоча, напевне, сподівався разом з ним подивитися Оружейну палату, що була збудована в 1849–1851 роках, коли Шевченко знаходився в за-

[1] И.Е. Забелин. Дневники. Записные книжки. С. 37, 42, 56, 269.

сланні. Разом з тим, зустріч із істориком наштовхує на думку про те, що Бодянський чи Щепкін або хтось з їх оточення могли розповісти Шевченкові про згадану вже публікацію Забєліним документів з епохи Богдана Хмельницького, чим поет постійно цікавився. Шевченко також мав, очевидно, інформацію про те, що молодий учений досліджував історію Москви.

Зокрема, друзі Забєліна знали, що в 1855 році його було нагороджено великою княгинею Оленою Павлівною діамантовим перснем зі смарагдами за створення проекту огляду історії московської старовини та історичного пояснення плану Москви. «Вы хорошо знаете Москву и её старину», — зауважила при першій зустрічі княгиня. — «Не смею о себе ничего говорить, а могу только сказать, что я давно уже занимаюсь русской стариною, а так как старина в Москве, то знаю и Москву», — з гідністю відповів учений. Нагадаю, до речі, що саме Забєліну належить капітальна праця «История города Москвы», написана за дорученням Московської міської думи у 80–90-х роках XIX століття.

Тепер — про Красні ворота, біля яких жив Іван Забєлін. У них, як і в Красної площі, одне походження — від слова «красний», тобто «красивий», «прекрасний». Дерев'яні ворота були побудовані як тріумфальна арка на початку XVIII століття в зв'язку з перемогою Петра I в Полтавській битві, тобто пов'язані з багатостраждальною історією України. Після московських пожеж 1737 і 1748 років Красні ворота перебудовувалися. В 1753–1757 роках архітектор Дмитро Ухтомський зводить кам'яні Красні ворота в стилі російського бароко. Після пожежі 1812 року їх було відбудовано, а площу навколо розчищено від лавок і сараїв — вона стала однією з кращих у Москві.

Красні ворота чудово гармоніювали з церквою Трьох Святителів, що знаходилася поруч із Запасним палацом, біля якого жив Забєлін, і церквою Петра і Павла. Майже завжди на картинах художників, які малювали Красні ворота, на віддалі видно Сухареву вежу. Як і Сухаревка, Красні ворота були відомі всій Росії.

Біля Красних воріт у свій час жив Сергій Аксаков, а в його будинку Віссаріон Бєлінський познайомився з Миколою Гоголем. Неподалік у 1830–1840-х роках племінниця поета Василя Жу-

ковського, інтелектуалка Євдокія Єлагіна збирала літературний салон: «Республика привольная у Красных у Ворот» (Микола Язиков). В цьому салоні бували Пушкін, Гоголь, Герцен, Огарьов, Чаадаєв та інші небайдужі Шевченкові люди. Треба також нагадати чи пояснити, що Василь Жуковський брав діяльну участь у звільненні Шевченка з кріпацтва. Саме портрет Жуковського намалював Карл Брюллов, і завдяки зусиллям Жуковського цей портрет було розіграно у царській родині, а на одержані гроші Шевченка в квітні 1838 року було викуплено з кріпацтва. Поет присвятив Жуковському поему «Катерина». З Євдокією Єлагіною, якій було вже майже 70 років, Шевченко зустрівся в Москві через чотири дні після візиту до Забєліна на званому обіді у Михайла Максимовича, про який ми докладно розповімо далі. Враження від цієї зустрічі з українським поетом Єлагіна виразила в кількох словах: «Шевченко простой, добродушный, умной мужик...»

Як бачимо, Красні ворота пов'язані з іменем Шевченка й залишається лише дивуватися з того, що москвознавці про це не згадують. Утім — це найперше наша турбота.

Два слова про долю Красних воріт. Їх кілька разів намагалися знести, зокрема, в 1854 році, тобто незадовго до приїзду в Москву Шевченка. Тоді пам'ятник історії врятували самі москвичі на чолі з істориком Михайлом Погодіним, з яким Шевченко познайомився в березні 1858 року. Знесено 1927 року.

«Поїхали ми в книжковий магазин»

...Від Забєліна Щепкін і Шевченко поїхали по М'ясницькій на Велику Луб'янку в книжковий магазин Миколи Щепкіна, і тут поет розстався зі своїм чичероне. Скоріше за все, сталося це тому, що Тарас Григорович хотів увечорі зайти до Максимовичів, які жили неподалік, а у Щепкіна були інші плани. В книгарню Миколи Щепкіна Шевченко приїжджав і приходив уже втретє і встиг оглянути район Луб'янки. Крім того, він окидав її поглядом, коли добирався до Максимовичів чи йшов з Ільїнки на Покровку. Велика Луб'янка з'єднувала Луб'янську площу з відомим Шевченкові районом Сухаревки та Міщанських вулиць. Ки-

тайський проїзд вів униз до жвавого центру, Театральної площі, Великого та Малого театрів, де Шевченко також бував. Луб'янська площа замикалася біля Китай-города стародавньою стіною, через Володимирські та Проломні ворота постійно рухалися люди й екіпажі. На розі М'ясницької вулиці стояла червонувата церква Божої Матері Гребнєвської, відома дерев'яною з XV століття, а цегляну церкву зведено Іваном Грозним 1570 року. Посередині Луб'янської площі височів невеликий, витончений фонтан роботи відомого скульптора Віталі, поставлений у 1835 році.

З Великої Луб'янки недалеко до однієї з найелегантніших вулиць Москви — Кузнецького моста, що здавна знаходилася в полоні французьких крамниць і модних віянь із Франції. Війна з Наполеоном сильно підірвала французький вплив, але іноземна фізіономія Кузнецького мосту швидко відновилася, тим більше, що в 1812 році французькі лавки охороняла наполеонівська гвардія, і вони не згоріли. Тут, на Кузнецькому збиралася елітна московська публіка, прогулювалися франти і модниці, бездумно й нерідко безтямно витрачалися гроші. Павло Вістенгоф ще в 40-х роках XIX століття писав про модницю, яка «летит на лихаче-извозчике на Кузнецкий мост, к мадам Шарпантье и берёт там самый дорогой и безвкусный костюм».

Про роль Кузнецького моста в світському житті Москви дізнаємося в Олександра Грибоєдова:

А всё Кузнецкий мост, и вечные французы,
Откуда моды к нам, и авторы, и музы:
Губители карманов и сердец!
Когда избавит нас Творец
От шляпок их! чепцов! и шпилек! и булавок!
И книжных и бисквитных лавок!

Шевченко напевне читав ці рядки, бо він захоплювався творчістю Грибоєдова і добре знав комедію «Горе от ума», неодноразово згадував її героїв у щоденнику й листі до Анастасії Толстої 9 січня 1857 року. Більше того, в передмові до нездійсненного видання «Кобзаря» (8 березня 1847 року) Шевченко використав якраз слова із «Горе от ума»:

«Воскреснем ли когда от чужевластья мод?
Чтоб умный, добрый наш народ
Хотя по языку нас не считал за немцев.
А. Грибоедов».

Московський путівник 30-х років так описував Кузнецький міст: «От самого начала сей улицы, направо и налево, сплошной ряд магазинов с различными товарами. Некогда была здесь слобода кузнецов. Они ковали железо и кровавым потом выковывали себе денную пищу; теперь иностранцы выковывают себе золото, мода и непостоянство вкуса суть руда обогащения их». Певно, такі слова імпонували б українському поетові, проте Кузнецький він пробігав у духовних клопотах і не залишив згадки про нього. «Кузнецкий мост давно без кузниц» — так писав російський поет Петро Вяземський якраз у 1858 році, а модні магазини Шевченка не зацікавили...

Та повернемося до того моменту, коли Шевченко і Щепкін приїхали від Забєліна в книжковий магазин на Велику Луб'янку, недалеко від Кузнецького, і розсталися. Розповівши про це в щоденнику, Шевченко відразу написав такі слова:

«**Грешно роптать мне на судьбу, что она затормозила мой поезд**[1] **в Питер. В продолжение недели я здесь встретился и познакомился с такими людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы встретиться. Итак, нет худа без добра»**.

Ось тут якраз і хочеться сповістити сенсаційну новину: в цей день, тобто 21 березня 1858 року, Тарас Шевченко міг зустрітися ще й з Львом Толстим! У щоденнику тридцятирічного російського генія за 21 березня серед інших лапідарних нотаток є чотири слова: «У Щепкина видел Кетчера». Тобто Толстой заходив до Щепкіна впродовж цього дня. Можливо тоді, коли Щепкін і Шевченко зранку в прольотці «пустилися Москву споглядати», відвідавши, як ми вже знаємо, насамперед Кетчера. Проте, скоріше за все Толстой зайшов до Щепкіна надвечір, коли Шевченко був у Максимовичів. Нагадаю запис у його щоденнику 21 березня: «Вечер провёл у своей милой землячки М.В. Максимович».

[1] Це слово відсутнє в «Словнику мови Шевченка».

Навесні 1856 року Микола Осипов радив Шевченкові прочитати в журналі «Современник» повісті Льва Толстого «Детство» і «Отрочество», а також оповідання. Поет відповів Осипову 20 травня 1856 року: «С повестями и рассказами Толстого я совершенно не знаком. Ежели будет возможность, познакомьте меня с ним во имя благородного искусства». Ці твори та «Севастопольские рассказы» Толстого поет прочитав уже після заслання, але в Шевченковому щоденнику 30 вересня 1857 року є запис про знайомство з оповіданням російського письменника (в першому номері «Современника» за 1855 рік): «Придя на квартиру, я на сон гряду-щий прочитал «Рассказ маркера» графа Толстого. Поддельная простота этого рассказа слишком очевидна». В «Біографії» Шевченка (1984 рік) з цього приводу зазначалося: «Невдоволення Шевченка, як видно з наведеного запису, викликане тим, що в цьому оповіданні невдало застосована манера оповіді; образ центрального героя не відповідав його стилістичній характеристиці. Штучність такої, в цілому невластивої Толстому, "простацької оповіді" тонко запримітив Шевченко, а це свідчить про його критичну спостережливість, увагу до проблем художньої правди. Та й сам Толстой визнавав, що «Записки маркера» опрацьовані ним не зовсім ретельно. Некрасов радив авторові не поспішати з їх публікацією»[1].

8 квітня 1858 року Шевченко занотував у щоденнику, що зустрівся в Петербурзі з графом Толстим — автором «солдатской севастопольской песни» — на вечорі у свого знайомого Павла Круневича. Та насправді в той час Лев Толстой був у Москві, виїхавши із неї вранці наступного дня в Ясну Поляну. В Петербурзі Шевченко бував у тих салонах, де й тридцятирічний російський письменник, скажімо, у Федора Толстого. Письменник і публіцист Сергій Єлпатьєвський свідчив: «В его доме... бывал молодой офицер, только что возвратившийся из-под Севастополя, Лев Толстой. Интимным другом дома был Костомаров, интимным человеком в семье сделался поэт Шевченко». Проте шляхи їх реально перетнулися лише 10 березня 1859 року, коли Толстой і Шевченко разом з багатьма петербурзькими літерато-

[1] Т.Г. Шевченко. Біографія. С. 357.

рами — М. Некрасовим, М. Салтиковим-Щедріним, О. Островським, М. Чернишевським — були присутні на урочистому обіді на честь російського актора О. Мартинова, який дала редакція журналу «Современник» у того ж Федора Толстого.

Повертаючись до 21 березня 1858 року, зазначимо, що найщасливіша зустріч — з Сергієм Тимофійовичем Аксаковим — і ще багато цікавих знайомств чекали на Шевченка в наступні дні, але вже сьогодні він був радий знайомству з яскравими, талановитими й душевно щедрими людьми...

Розділ 5.
«Зустрів я теплу гостинність»

«Ті хвилини зробили мене щасливим»

Серед усіх московських зустрічей на окрему увагу заслуговує знайомство Тараса Шевченка з Сергієм Тимофійовичем Аксаковим (1791–1859), який жив і в різних куточках арбатського та приарбатського ареалів — у Газетному, Скатертному, Малому Кисловському провулках, а також у Сивцевому Вражку, 30 (з жовтня 1848 року по травень 1849 року), у Філіпповському провулку, 9 (1849–1851 роки)[1], в Малому Левшинському провулку, 3 (1855–1856 роки). Зиму 1856–1857 років Аксаков провів на Арбаті (будинок № 24, не зберігся).

Однією з перших аксаковських адрес у Москві — Великий Афанасьєвський провулок (будинок № 12, зберігся). Письменник був парафіянином церкви святих Афанасія і Кирила, що й тепер діє в цьому провулку. Влітку 1832 року Михайло Погодін привіз у Великий Афанасьєвський молодого Миколу Гоголя. «Ефект був сильний», — згадував Аксаков. Він повів Гоголя до московської знаменитості, автора «Юрія Милославського» Михайла Загоскіна, який також жив на Арбаті в особняку по Дєнєжному провулку. На Сивцевому Вражку Сергій Аксаков приймав у себе артиста Михайла Щепкіна, історика Михайла Погодіна, поета Миколу Язикова, письменників Олександра Хомякова і Степана Шевирьова. Частим гостем Аксакова був і Микола Гоголь, який саме тут зустрів своє 40-річчя. Втім, особливого святкування не було — зви-

[1] Філіпповський провулок, що знаходиться між Сивцевим Вражком і Малим Афанасьєвським провулком, з 1959 по 1993 рік називався провулком Аксакова.

чайний обід, до якого Гоголь попросив Аксакова додати «зайвий шматок бичатини».

Про Шевченкову творчість та його важку долю Аксаков і його сім'я знали задовго до особистого знайомства з поетом від своїх друзів Михайла Щепкіна, Михайла Максимовича, Осипа Бодянського, які були одночасно й друзями Шевченка. Проте прямі відгуки Аксакових на арешт і заслання поета невідомі: знаючи, що листи перлюструються, вони не наважувалися згадувати в них його ім'я. Навіть у 1856 році, після смерті Миколи І, донька Сергія Аксакова Віра, посилаючи список вірша «Не додому вночі йдучи...», написаного Шевченком у Кос-Аралі, не називала поетового імені, але писала в захопленому тоні: «Он бедный изгнанник. Он истинный поэт, мы недавно читали большое стихотворение, вроде поэмы, исполненное поэтических красот. Он и рисует прекрасно».

І Шевченко ще в засланні високо оцінив творчість Сергія Аксакова, що видно із його запису в щоденнику від 13 серпня 1857 року: «Первая книжка «Русского вестника» за 1856 год попалась мне в руки. Оглавление мне понравилось. Там были выставлены имена Гоголя, Соловьева, Аксакова — имена хорошо известные в нашей литературе».

Безпосередні стосунки, спочатку заочні, між письменниками зав'язуються в грудні 1857 року, коли Сергій Аксаков послав Шевченкові через Щепкіна свою «Семейную хронику» з дарчим автографом. Цей твір, як і книга «Детские годы Багрова-внука» з автографом Аксакова, залишилися у бібліотеці Шевченка після його смерті. Судячи з усього, Щепкін розповів Шевченкові багато хорошого про близького йому Аксакова та його сім'ю, яких дуже поважав. У спогадах артистки Малого театру А. Шуберт про Щепкіна зафіксовано важливе зізнання артиста: «Своим развитием, по его словам, он обязан дому Аксаковых». Очевидно, Щепкін говорив і про письменницьке чуття відомого письменника та його чуйне серце, бо Шевченко ще до особистого знайомства просить Аксакова дати критичну оцінку своєї нової російськомовної повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» і влаштувати її публікацію.

З приводу цього поет писав Аксакову 4 січня 1858 року:

«Чтимый и многоуважаемый Сергей Тимофеевич!

Не нахожу слов сказать вам мою благодарность за ваш милый подарок, за ваше искреннее сердечное ко мне внимание. Я давно уже и несколько раз прочитал ваше изящнейшее произведение, но теперь я читаю его снова и читаю с таким высоким наслаждением, как самый нежный любовник читает письмо своей боготворимой милой. Благодарю вас, много и премного раз благодарю вас за это высокое сердечное наслаждение...

Послал я вам... свою «Прогулку с удовольствием и не без морали». Вооружитесь терпением, прочтите ее, и если найдете сию «Прогулку» годною предать тиснению, то предайте, где найдете приличным. Вторая часть «Прогулки» будет прислана вам, как только покажется в печати первая».

На жаль, перший лист Аксакова до Шевченка в Нижній Новгород не зберігся, проте уяву про нього можна мати зі слів поета. Скажімо, в щоденнику 13 січня він записав, що отримав від Аксакова «самое любезное, самое сердечное письмо». Щепкіна повідомив в середині січня: «... Я получив не письмо, а просто панегірик от Сергея Тимофеевича. Якби я хоч трошки дурніший був, то я б учадів од його панегірика, а то, слава Богу, видержав. Поцілуй його, доброго, благородного, тричі за мене».

На цьому тлі відбулася 22 березня 1858 року перша зустріч Шевченка з Аксаковим. Заглянемо до поетового щоденника, в якому передано його щиру радість від неї:

«Радостнейший из радостных дней. Сегодня я видел человека, которого не надеялся увидеть в теперешнее мое пребывание в Москве. Человек этот — Сергей Тимофеевич Аксаков. Какая прекрасная, благородная старческая наружность! Он не здоров и никого ни принимает. Поехали мы с Михайлом Семеновичем сегодня поклониться его семейству. Он узнал о нашем присутствии в своем доме и, вопреки заповеди доктора, просил нас к себе. Свидание наше длилось несколько минут. Но эти несколько минут сделали меня счастливым на целый день и навсегда останутся в кругу моих самых светлых воспоминаний».

Шевченко прекрасно розумів значення Сергія Аксакова для російської літератури, високо цінував його місце в ряду видатних імен. Якраз 1858 року в Москві вийшла в світ автобіографічна книга Сергія Аксакова «Детские годы Багрова-внука», в якій ав-

тор піднявся до художнього рівня, встановленого його великим сучасником Львом Толстим в автобіографічній трилогії «Детство», «Отрочество», «Юность» (1852–1857 роки)[1]. Прослухавши на початку 1857 року «Детские годы Багрова-внука» в прочитанні автора, Толстой занотував у щоденнику: «Чтение у С.Т. Аксакова. "Детство" прелестно!» В цьому році Аксаков писав: «С Толстым мы видаемся часто и очень дружески. Я полюбил его от души; кажется, и он нас любит». Коли в 1860 році Шевченко взявся за написання автобіографії, він однозначно висловився за такий виклад фактів у ній: «Я бы желал изложить их в такой полноте, в какой покойный С.Т. Аксаков представил свои детские и юношеские годы, — тем более, что история моей жизни составляет часть истории моей родины».

24 березня Шевченко знову звернувся в щоденнику до зустрічі з Аксаковим: **«Еще раз виделся с Сергеем Тимофеевичем Аксаковым и с его симпатическим семейством и еще раз счастлив. Очаровательный старец! Он приглашает меня к себе в деревню на лето[2], и я, кажется, не устою против такого искушения. Разве попечительная полиция воспрепятствует»**[3].

Микола Жулинський слушно зауважує: «Шевченко мав за що поважати відомого слов'янофіла, який гідно оцінював його творчість. Тарасові Григоровичу було відомо, що Сергій Аксаков, який працював цензором, згодом очолював московський цензурний комітет, активно долучився до видання в Москві творів Г.Квітки-Основ'яненка, Пантелеймона Куліша».

Хороше враження на поета справив син Аксакова — Костянтин, поет, філолог, публіцист-слов'янофіл. В 40-х роках, коли був ще молодим, слов'янофільські ідеї пропагував навіть своїм

---

[1] Рецензія Олександра Станкевича на цей твір Аксакова вже була написана, коли Шевченко знаходився у Москві, а в журналі «Атеней» з'явилася невдовзі після від'їзду поета в Петербург.

[2] Йдеться про підмосковну садибу Абрамцеве, де, починаючи з 1843 року, Сергій Аксаков жив улітку.

[3] Шевченко планував відвідати Москву й побувати у Аксакова, проте встановлення за ним у Петербурзі поліційного та жандармського нагляду не дозволило це зробити. 25 квітня 1858 року Шевченко писав Аксакову: «Предположение моё посмотреть на Москву в конце мая и вас поцеловать не сбылось».

одягом. Демонстративно відмовившись від європейських фасонів, Аксаков пошив собі довгополий сіряк, на голові носив магерку, відпустив бороду. З цього приводу Гоголь, який цінував талант Костянтина Аксакова, писав йому в 1845 році: «Ко мне дошли слухи, что вы слишком привязаны к некоторым внешностям, как-то: носите бороду, русский кафтан и проч. ... А потому я вас прошу убедительно и сильно... исполнить мою просьбу: не быть отличну от других своим нарядом...» Кажуть, що Костянтин Аксаков прислухався до Гоголя: «Снял всё, что не надобно, надел всё, что надобно». Герцен писав, що все життя цього слов'янофіла було безумовним протестом проти петровської Русі, проти петербурзького періоду історії Росії: «...Он за свою веру пошёл бы на площадь, пошёл бы на плаху, а когда это чувствуется за словами, они становятся страшно убедительны. Он в начале сороковых годов проповедовал сельскую общину, мир и артель».

Цікавою постаттю був і молодший син — Іван, уже тоді відомий письменник і публіцист, який невдовзі викличе справедливе обурення Шевченка. Харківська газета «Южный край» назвала Івана Аксакова од-ним із «кращих представників слов'янофільства». До речі, в 1858 році він опублікував «Исследование о торговле на украинских ярмарках», удостоєне Великої Костянтинівської медалі. Відомий російський історик, філософ, економіст Петро Струве писав про чоловічу частину сім'ї Аксакових: «Отец Сергей Тимофеевич оказался в позднем возрасте первоклассным писателем, несравненным изобретателем быта, созерцавшим и бравшим его таким, каким он был в самом буквально смысле слова... Старший брат, Константин, был филолог, историк и поэт. Всего значительнее он был как историк... Рядом с отцом, художником быта, и братом, философом народности, натурами созерцательными по своей сути, стал Иван Аксаков. В нём художническая чуткость отца к быту и природе и философско-исторический интерес брата к народу сопряглись с величайшей действительностью... Иван Аксаков не побоялся войти в хозяйственную жизнь своей страны и своего родного города Москвы... был директором банка (одного из первых, основанных московским купечеством, обществ взаимного кредита)».

Тарас Григорович познайомився також з доньками Сергія Аксакова — Вірою та Надією. Про останню записав у щоденнику: «...С наслаждением слушал мои родные песни, петые Надеждой Сергеевной»[1]. В сім'ї Аксакових Шевченко почував себе розкуто, сам співав українські й російські пісні, зокрема, волзьку бурлацьку пісню, почуту, певне, під час подорожі Волгою, що дуже сподобалося присутнім. У Аксакових була саме та атмосфера, про яку розповідав у своїх спогадах Олександр Афанасьєв-Чужбинський: «... Любив він простоту сімейного побуту, і де приймали його не пишно, але щиро, там він був надзвичайно балакучий, любив розповідати смішні пригоди...» Сам Шевченко так пояснив у щоденнику 25 березня комфортність своєї душі в цьому домі: **«Все семейство Аксаковых непритворно сердечно сочувствует Малороссии и её песням и вообще её поэзии».**

Це було точне поетове спостереження. В сім'ї Аксакових панувало сердечне ставлення до Малоросії. На доказ наведу запис у щоденнику Бодянського, який 12 травня 1850 року зазначав: «...Обед у С.Тим. Аксакова по воскресеньям, где непременным блюдом были всегда вареники[2] для трёх хохлов: Гоголя[3], М.А. Максимовича и меня, а после обеда, спустя час, другой, песни малороссийские под

---

[1] Микола Гоголь, який бував у Аксакових, любив слухати Надію Сергіївну і співати з нею українських пісень. Григорій Данилевський згадував про те, як Надія Аксакова співала для Гоголя: «...Он после первого стакана чаю, сказал Над.С. Аксаковой: "Не будем терять дорогого времени" и просил её спеть... Гоголь остался очень доволен пением молодой хозяйки, просил повторять почти каждую песню...»

[2] Вареники полюбляв і Шевченко. В січні 1843 року писав Якову Кухаренку: «Як будете ви мені розказувать про вареники та проче, то я вас так вилаю, як батька рідного не лаяв. Бо проклятуща ота страва, що ви розказували, неділь зо три снилась. Тільки що очі заплющу, вареник так, так тобі і лізе в очі, перехрестишся, заплющишся, а він знову». Після заслання, в Петербурзі 9 лютого 1859 року М.Я. Макаров запросив Шевченка до себе такою запискою: «Дядьку! Приходьте лишень у четвер вареників їсти»; 20 лютого Н.Б. Суханова просила Шевченка запискою «приехать завтра вечером, т.е. в субботу на вареники».

[3] Цього дня Бодянський відвідав Гоголя, і той прощаючись з ним, запитав «буду ли я на варениках». Під цим якраз і мався на увазі щонедільний обід у Аксакових з обов'язковими варениками. Мабуть, найбільше саме ці обіди мав на увазі Пантелеймон Куліш, який писав, що в Москві проживало кілька сімейств, у яких Гоголь почував себе комфортно:

фортепьяно, распеваемые второю дочерью хозяина, Надеждой Сергеевной, голос которой очень мелодический». Відомою є записка Гоголя до Аксакова перед від'їздом його з Москви в червні 1850 року, в якій він повідомляв, що по дорозі заїде з Максимовичем до Аксакових чого-небудь перехопити: одного блюда, не більше, або котлет, або, мабуть, вареників і запити бульйончиком.

Віра Сергіївна Аксакова залишила в своєму щоденнику розповідь про те, як у грудні 1854 року Пантелеймон Куліш читав у них «Чорну раду»: «Три вечера сряду читал нам Кулиш свой исторический малороссийский роман «Черная рада»... Роман этот чрезвычайно интересен и замечателен. Исторические события передаются живо, в полноте всех обстановок; значение козачества, Запорожья, характеры запорожцев выставлены живо и верно, язык удивительно прост, жив и передает весь дух малороссийской речи». З таким самим захопленням слухали Аксакови записки Куліша про Гоголя: «Какие драгоценные отрывки нашёл Кулиш! Душа перешла через столько впечатлений при этом чтении». До речі, Сергій Аксаков як міг сприяв написанню Кулішем біографічної книги про Гоголя. В щоденнику Бодянського зафіксовано приїзд Куліша в Москву на початку 1854 року, який зазвичай зупинився у вченого. Запис від 1 лютого: «Отправившись утром к С.Т. Аксакову в деревню Абрамцево... Кулиш нашёл там совершенную готовность старика помогать ему в доставлении материалов для биографии Гоголя».

«За столом в приятельских домах он находил любимые свои кушанья, и, между прочим, вареники, которые он очень любил и за которыми не раз рассказывал, что один из его знакомых, на родине, всякий раз, как подавались на стол вареники, непременно произносил к ним следующее воззвание: «Вареники — побиденыки! сыром боки позапыханы, маслом очи позаплываны — вареники...»

Это обстоятельство, между прочим, показывает, до какой степени Гоголь чувствовал себя своим в домах московских друзей. Он мог ребячиться там так же, как и в родной Васильевке, мог распевать украинские песни своим, как он называл, «козлиным» голосом, мог молчать, сколько ему угодно, и находил всегда не только внимательных слушателей в те минуты, когда ему приходила охота читать свои произведения, но и строгих критиков» (*Кулиш П.А.* Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. М.: ИМЛИ РАН, 2003. С. 588–589).

26 березня 1858 року, тобто наступного дня після відвідин Шевченком сім'ї Аксакових, Віра Сергіївна писала в листі до своєї приятельки Марії Карташевської: «Шевченко на всех — и на отесеньку (Сергія Аксакова. — *В. М.*) и братьев, произвёл приятное впечатление; он умен и прост... Стихи его всегда чисты и нравственны. Он стихов не читал, но пел немного малороссийские песни, и Наденька, хотя не вдруг, но решилась спеть ему некоторые; что для него значат песни, вообще малороссийская поэзия, нечего и говорить... С Шевченком можно было бы о многом разговориться, и он начинал было рассказывать, но некогда было». Через чверть століття Іван Аксаков згадував про Шевченка: «Мы имели возможность узнать его довольно близко... Мы можем свидетельствовать, что ни малейшего озлобления на нас, «москалей» Тарас Шевченко в то время не питал, восхищался, как и все мы, и притом как своими родными, мастерскими созданиями русского литературного языка...» Зауважу, що ці рядки Аксаков написав у полеміці з українською газетою «Діло» (Львів), виступаючи проти українства, зокрема, проти перекладу творів Пушкіна, Гоголя та інших письменників українською мовою.

Напередодні від'їзду з Москви Тарас Григорович не міг не відвідати Сергія Аксакова. Проте зустрівся лише з сім'єю. **«... Я заехал к Сергею Тимофеевичу Аксакову с намерением проститься. Он спал, и я не имел счастия облобызать его седую прекрасную голову».**

Для нас дуже важливо, де саме жив у той час Аксаков, який частенько міняв адреси. Є кілька можливостей вияснити це. Використаємо спочатку найпростішу — візьмемо інформацію з листа Михайла Щепкіна до Тараса Шевченка від 6 лютого 1858 року: **«Адрес Аксакова: на Тверском бульваре в доме Юсуповой близ дома оберполицмейстера»**[1]. Цього було досить, щоб за Шевченкових часів надійно надіслати будь-яку кореспонденцію Аксакову.

---

[1] Сам Аксаков писав у грудні 1857 року Тургенєву: «Я живу на Тверском бульваре в доме княгини Юсуповой». Восени 1858 року в цьому будинку жив і Михайло Максимович, який 15 листопада повідомляв Шевченкові в Санкт-Петербург: «Пиши до мене: на Тверском бульваре, в доме Юсуповой, у фотографа Мебиуса».

Проте нам хотілося б уявити точніше, де знаходився будинок, у який (тричі!) приїжджав Шевченко. Тому беремо малодоступний «Алфавитный указатель к плану Тверской части» і з розділу «Казенные, общественные и владельческие дома» дізнаємося, що будинок княгині Юсупової знаходився «на проїзді Тверського бульвару». На плані Тверської дільниці він числився під № 191. А під № 190 знаходимо: «Обер-полицмейстера, казенный дом, на проезде Тверс. бульвара». Тобто **Аксаков жив на Тверському бульварі (будинок № 24)**, ближче до Страсної площі, але це було недалеко і від Арбатської площі, тим більше — від арбатського ареалу. Від будинку № 24, який було зведено після пожежі Москви в 1812 році, нині залишився північний флігель, який охороняється державою як пам'ятник архітектури.

За Шевченкових часів перший московський бульвар — Тверський — мав трохи більше як 60 років. Уже тоді на ньому кілька десятиліть ріс дуб, який живе й досі. Він може розповісти, що з середини XIX століття Тверський стає місцем збору московських студентів, які жили неподалік — «на Козисі». Відомий російський історик Василь Ключевський, який студентом сам жив у Козихинському провулку, писав своєму другу в 1862 році: «Ты знаешь, что такое московский бульвар?.. Это, братец ты мой, длинная аллея, усаженная деревьями... вдоль широкой улицы, посредине, между двумя рядами домов... Такие бульвары огибают всю середину Москвы. Самый знаменитый из них... — Тверской». Втім, якраз у цьому ж році газети писали, що московський генерал-губернатор був неприємно вражений перевіркою стану бульварів, у першу чергу Тверського: «...открыл большие беспорядки: деревьев не досчитывалось тысячами, барьер был поломан, газон измят, дорожки неудобны для ходьбы, на бульварах гуляли домашние животные окрестных владельцев, а зимой некоторые из последних сваливали на бульвары сорный снег с мостовых». Наслідки цього огляду дійшли до царя, і він призначив спеціального чиновника, якому було доручено завідувати московськими бульварами. Тверський привели в порядок. Лев Толстой в «Анне Карениной» описував, як княжни Щербацькі «в известные часы... с мадемуазель Линон подъезжали в коляске к Тверскому бульвару» і як вони в супроводі лакея прогулювалися по ньому. Федір Тютчев писав: «Тверской буль-

вар неизменно производит на меня своё действие». Для самого Шевченка Тверський бульвар залишився дорогим місцем, де він познайомився й спілкувався з Аксаковим.

«Ваше пряме слово освітило мені дорогу»

Після від'їзду Шевченка з Москви між ним і Аксаковим триває тепле листування[1]. На доказ досить навести рядки з листа Аксакова до Шевченка, написаного незадовго після від'їзду поета до Москви: «Как вы поживаете? Что поделываете?.. Пришлите, пожалуйста, ваш адрес. Я так вас полюбил, что, вероятно, буду чувствовать иногда потребность поговорить с вами хоть бы на бумаге». Листування велося передусім з приводу вже згаданої російськомовної повісті Тараса Григоровича «Прогулка с удовольствием и не без морали». Перша її частина була підтримана Сергієм Аксаковим, що надихнуло Тараса Шевченка на дальшу роботу. З цього приводу поет писав своєму «рецензенту» ще 16 лютого 1858 року: «Вы так сердечно дружески приняли мою далеко не мастерскую «Прогулку», так сердечно, что я, прочитавши ваше дорогое мне письмо, в тот же день и час принялся за вторую и последнюю часть моей «Прогулки». И только сегодня кончил. А как кончил? Не знаю. Судите вы меня, и судите искренно и милостливо. Я дебютирую этой вещью в великорусском слове...» В щоденнику поет передав своє хвилювання щодо свого твору, названого ним «рукодельем»: «Как примет его С.Т. Аксаков? Мне ужасно хочется ему нравиться, и только ему. Странное чувство!»

Враження від другої частини повісті Сергій Аксаков висловив у листі до Тараса Шевченка в червні 1858 року, й воно не було приємним для поета: «Я обещал Вам откровенно сказать свое

---

[1] У «Щоденниках» видатного українського літературознавця Сергія Єфремова я зустрів цікавий запис від 6 липня 1927 року: «Одержав... Шевченкові листи до С. Аксакова, про які тільки чув, що вони не пропали. Саме здадуться до III тому» (йдеться про видання Повного зібрання творів Тараса Шевченка, розпочатого Українською Академією наук під загальною редакцією Єфресова в 1927 році. — *В. М.*). Відомими є 4 Шевченкові листи до Аксакова і 2 листи Аксакова до Шевченка.

мнение об этом Вашем произведении. Исполняю мое обещание: я не советую Вам печатать эту повесть. Она несравненно ниже Вашего огромного стихотворного таланта, особенно вторая половина[1]. Я без всякого опасения говорю Вам голую правду. Я думаю, что такому таланту как Вы можно смело сказать её, не опасаясь оскорбить самолюбия человеческого. Богатому человеку не стыдно надеть сапог с дырой. Имея пред собой блистательное поприще, на котором Вы полный хозяин, Вы не можете оскорбиться, если Вам скажут, что Вы не умеете пройти по какой-нибудь лесной тропинке».

Як бачимо, Сергій Аксаков максимально зм'якшив гірку для Шевченка пілюлю, щиро й щедро посипавши її солодкими речами, проте від цього негативний відзив не став менш болючим і гострим.

За радянських часів довго побутувала думка, що така оцінка пояснювалася класовою позицією Аксакова. Проте в 1961 році в Москві в музеї «Абрамцево» пройшла серйозна виставка, присвячена Шевченку і Аксакову. Її організатори відкинули це звичне твердження й заявили, що Аксаков висловився проти публікації повісті, «вважаючи, мабуть, що після довгої перерви

---

[1] Пам'ятаймо, що Пантелеймон Куліш значно раніше, ще на початку 1858 року, зайняв у цьому питанні різко негативну позицію: «Про московські повісті скажу, що зневажиш ти їми себе перед світом, да й більш нічого». Більше того, це було висловлено в образливому, жорстокому тоні: «Якби в мене гроші, я б у тебе купив їх усі разом да й спалив... Ні одна редакція журнальна не схотіла їх друкувати». Публікатори «Листів до Т.Г. Шевченка» (1962 рік) навіть зазначили, що «після такої "поради" Шевченко перестав листуватися з Кулішем». Але ж ми знаємо, що в березні 1858 року Шевченко хотів «зачекати Куліша», щоб оцінив його твори, бо саме Куліш «хоч і жорстоко судить, та інколи скаже правду...»

Михайло Лазаревський, який у березні 1862 року оголосив в «Основе» розпродаж 11 рукописів Тараса Шевченка (в тому числі «Прогулки с удовольствием и не без морали», «Капитанши», «Художника», «Варнака»), заявив, що в них «заключаются литературные (довольно слабые) сочинения поэта, писанные на великорусском языке, прозою». Найдорожче була оцінена «Прогулка...» (100 руб.), а 10 інших рукописів, із яких 9 були повністю переписані рукою самого Шевченка, продавалися в загальному підсумку за... 275 руб. Олександр Кониський наприкінці XIX століття писав: «Шевченко поет український і Шевченко повістяр російський не одно те саме! Різниця тут страшенна, спостережена ще Сергієм Аксаковим...»

Шевченко не повинен представати перед читачами з творами, що поступаються його поетичній творчості». Цікаво, що в «Літописі життя і творчості Т.Г. Шевченка», укладеному і виданому в тому ж 1961 році, про відвідання поетом Аксакова сказано дуже скупо, а про візит 25 березня взагалі не згадано. Замовчано також Шевченкове захоплення письменником, висловлене в щоденнику.

В одній із біографій Кобзаря читаємо: «Потрібен був майже місяць, щоб Шевченко примирився з крахом його творчих планів і прийняв рішення залишити дальші спроби в цьому напрямі». Передусім акцентую читачеву увагу на тому, що неприхильна оцінка російського письменника виявилася для Шевченка несподіваною, бо була прямо протилежною «панегірику» щодо першої частини, про який ми щойно говорили. Втім, у Шевченка справді виникала ціла низка творчих сумнівів щодо його російської прози. «Трудно мне одолеть великороссийский язык...» — писав він Аксакову в лютому 1858 року. Оговтавшись, 15 липня Тарас Григорович написав Аксакову щирого й мужнього листа: «Сердечно благодарен вам за ваше искренно благородное письмо. Вы мне сказали то, о чем я сам давным-давно думал, но, не знаю почему, не решался сказать, а вы сказали, и я трижды вам благодарен за ваше искреннее, прямое слово, оно осветило мне дорогу, по которой я шел ощупью. Теперь думаю отложить всякое писание в сторону и заняться исключительно гравюрою, называемой аквафорта, образчик которой вам посылаю»[1].

Такий цікавий штрих до історії російських повістей Шевченка, пов'язаний з Аксаковим. Звичайно, Шевченко був далекий від наміру взагалі відмовитися від поетичної творчості, але він припинив спроби опублікувати свої повісті і перестав працювати над прозою. Відомо, що жодна з російськомовних повістей Шевченка за його життя так і не побачила світ. «Прогулку с удо-

[1] Йдеться про один із перших офортів Шевченка, можливо, з ескіза іспанського маляра Б.-Е. Мурільо «Свята родина».

Зазначу, що ще на засланні, 26 червня 1857 року Шевченко записав у щоденнику: «...Я думаю посвятить себя безраздельно гравюре акватинта... Из всех изящных искусств мне теперь более всего нравится гравюра».

вольствием и не без морали» було надруковано лише через двадцять років після смерті Шевченка з присвятою «Сергею Тимофеевичу Аксакову в знак глубокого уважения». Безперечно, що Шевченкова повість значно поступалася його геніальним віршам, але Сергій Аксаков, якому було притаманне загострене почуття правди, до кінця не збагнув твір, зігрітий жертвенною любов'ю до рідного краю і тонкою іронією великого художника. Російський письменник не взяв до серця і не збагнув роздуми та уболівання українського поета, розкидані золотими розсипами по тексту, передусім проникливий біль за свій нещасний народ:

«О мои милые, непорочные земляки мои! Если бы и материальным добром вы были так богаты, как нравственной сердечной прелестью, вы были бы счастливейший народ в мире! Но увы! Земля ваша как рай, как сад, насаждённый рукою Бога-человеколюбца. А вы только безмездные работники в этом плодоносном, роскошном саду. Вы Лазари убогие, питающиеся падающими крупицами от роскошной трапезы ваших прожорливых ненасытных братий».

Здається, немає точніших слів про долю українського народу, тим паче, що вони напрочуд актуальні і в наш час.

Ще Олександр Кониський звернув увагу, що «велика більшість Шевченкових повістей мовою російською написана з життя українців!» Микола Костомаров у свій час відзначив: «В своих повестях и рассказах, писанных по-русски, Шевченко впадает в мелодраматичность, а нередко и в растянутость... Среди всех недостатков и недоделок в них, однако, повсюду светятся признаки громадного дарования автора: верность характеров, глубина и благородство мыслей и чувств, живость описания и богатая образность...»

Півстоліття тому Євген Кирилюк цікаво висловився про російськомовні твори Тараса Григоровича: «Ми не можемо сказати, що повісті Шевченка дорівнювали прозі Л. Толстого чи І. Тургенєва, або Салтикова-Щедріна. Разом з тим не можна не відзначити, що ці повісті значно сильніші десятків і сотень літературно-художніх творів, що друкувались на сторінках російських журналів різних напрямків»[1]. І надалі радянські

[1] Є.П. Кирилюк. Т.Г. Шевченко. Життя і творчість. С. 445.

дослідники підкреслювали, що сучасники недооцінили російськомовні повісті Шевченка, зокрема відображення в них яскравої особистості автора та його ставлення до зображуваних подій, а також наявності в цих творах багатого автобіографічного матеріалу. Вони звернули також увагу на спорідненість Шевченкових повістей з Гоголівською прозою, на те, що в них «іноді можна впіймати гоголівські інтонації»[2].

Сучасна дослідниця Валерія Смілянська цікаво розмірковує про те, що в російськомовних повістях Шевченка відчутно вловлюються ті риси національного гумору й комізму, де помітно так багато спільного з видимим світові сміхом та невидимими йому сльозами великого українця Миколи Гоголя і чого, на жаль, не спромігся зрозуміти найдоброзичливіший великорос Сергій Аксаков.

Втім пам'ятаймо, що саме російський письменник перший оцінив кращі художні моменти повісті «Прогулки с удовольствием и не без морали»: «...Где только Вы касаетесь природы, где только доходит дело до живописи, — там всё у Вас прекрасно...» В жодній Шевченковій поемі, в жодному ліричному віршеві ми не знайдемо такого багатства й розмаїття колірних епітетів, асоціацій зображуваного з улюбленими чи знайомими картинами, естампами, статуями, як у російськомовних повістях.

Не забудьмо й про те, як саме закінчив Аксаков листа до Шевченка з оцінкою «Прогулки с удовольствием и не без морали»: «Итак, крепко обнимаю Вас заочно. Каждая Ваша строчка доставит мне сердечное удовольствие... Прощайте, будьте здоровы, и не забывайте искренно полюбившего Вас, душою преданного Вам С. Аксакова».

Шевченко в своєму листі так само не замкнувся в темі повісті, яку зрецензував Аксаков, а розповів про свої творчі плани, зокрема про початок роботи над офортом з картини Рембрандта «Притча про виноградаря». А ще сповістив Аксакова: «Посылаю моему великому другу (М.С. Щепкину. — *В. М.*) невеликое новорождённое стихотворение и прошу его, чтобы он прочитал его вам на досуге». Той автограф вірша «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), який був надісланий Щепкіну, нині не відомий, але сім'я Аксакова тоді ж була з ним ознайомлена.

---

[2] Тарас Шевченко. Повести. К.: Дніпро, 1983. С. 12–13, 18, 23.

Тарас Григорович і надалі продовжував почувати до Сергія Тимофійовича добро й сердечність. Михайлу Щепкіну писав: «...Привітай М.О. Максимовича. Сергея Тимофеевича тож»; «Поцілуй Сергея Тимофеича за мене...» Особливо зворушливим є його звернення до письменника, в котрому Шевченко об'єднав імена свого найближчого друга Щепкіна і Аксакова, який став йому дорогим: «Як побачите С.Т. Аксакова і М.С. Щепкіна, — писав він Максимовичу 22 листопада 1858 року, — то поцілуйте сих старих дітей за мене тричі». У тому ж місяці Тарас Шевченко приєднав свій підпис до С. Аксакова, І. Тургенєва, М. Чернишевського та інших російських літераторів, які протестували проти антисемітської статті в журналі «Иллюстрация». Серед цих «інших діячів» були й нові поетові московські знайомі: І. Аксаков, М. Кетчер, Є. Корш, О. Афанасьєв, І. Бабст, М. Погодін, С. Шевирьов, О. Кошелєв, а також М. Щепкін, М. Некрасов, Марко Вовчок, П. Куліш та ін. Цього протеста було опубліковано у газеті «Санкт-Петербургские ведомости» і журналі «Русский вестник». За влучним висловом Івана Дзюби, Шевченко «зовсім не хотів, щоб ненависть його гайдамаків до єврея-лихваря, єврея-корчмаря або і його власні інвективи сприймалися як його ставлення до еврейства взагалі».

«Пісний обід у Троїцькому трактирі»

Після відвідин Сергія Аксакова 22 березня Шевченко обідав один — обід був «пісним» з нагоди останнього дня Великого посту[1] —

[1] В спогадах Олександра Афанасьєва-Чужбинського є цікавий епізод, у якому розповідається як сподобалися Шевченкові пісні обіди в Києві у його знайомих: борщ з сухими карасями, пшоняна каша, зварена на раковій юшці з кропом: «Після того кілька разів, за бажанням Шевченка, ми ходили обідати в пісні дні до старих...»

В повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» є такі рядки: «Постный обед, а в особенности постный борщ, который едва ли едал и сам великий знаток и сочинитель борщей, гетман Скоропадский, так на меня подействовал, что я, проснувшись после этого постного обеда, часа два по крайней мере лежал, что называется, пластом».

в Троїцькому трактирі[1]. Про його розташування в коментарах до 5-го тому творів Шевченка говориться дещо мудрувано: «Троїцький трактир містився на правому березі річки Неглинної (захованої тепер у підземну трубу), на шляху з Кремля в район міста, що звався Занеглинням і засе-лявся в основному ремісниками». Простіше буде сказати, що **Троїцький трактир, який особливо славився в 40-х роках XIX століття, передусім серед купецтва, знаходився на вулиці Ільїнці, якою Шевченко вже проходив 20 березня, навпроти Біржі**. Зауважимо, що це далеченько від будинку Аксакова; щоб дістатися сюди, треба було вийти чи виїхати на Тверську й по ній простувати до Красної площі, або спуститися по Тверському й Нікітському бульварах у район Арбату, а далі — по Великій Нікітській чи Воздвиженці. Можливо, Щепкін їхав у Малий театр і підвіз Шевченка ближче до Красної площі, не виключено, що поет сам прогулявся по Москві, розставшись біля будинку Аксакова зі Щепкіним, але Шевченко нічого не писав про це в щоденнику.

Досить далека й несподівана Шевченкова прогулянка до Троїцького трактиру, щоб пообідати, здається навіть загадковою. Чому в Троїцькому? Тарас Шевченко міг пообідати значно ближче й швидше. На той час у Москві було понад сотня трактирів, а три найзнаменитіші — трактири Гуріна, Єгорова та «Саратов» — знаходилися в самому центрі. Скажімо, трактир Єгорова в Охотному ряду славився на всю Москву млинцями, розтягаями й рибними стравами. Трактир Тестова — національною кухнею: холодним борщем з осетриною, солянкою, поросям із кашою, кулеб'якою. В народі жила приказка: «Хочешь проку да сговора, начни у Тестова, кончи у Егорова».

[1] Слово «трактир» (від латинського tracto — «вгощаю») з'явилося в московському побуті наприкінці XVIII століття, самі трактири почали поширюватися з другої половини XIX століття (до цього, з 1533 року існували кабаки). Під час російсько-японської війни на початку XX століття більшість трактирів стали називатися ресторанами. Оскільки зачепив цю тему, скажу, що серед старовинних московських кабаків був один під назвою «Хіва». Іван Кондратьєв вважав, що ця назва пішла від українського слова «хіба»: «Тут преимущественно пили хохлы. Нынешняя улица Хива получила название от кабака». (У 1918 році вулиця Хіва була перейменована на Добровольчеську. Знаходиться в Таганському районі Москви).

Але Шевченко прямує в Троїцький трактир, виходить, він хотів відвідати саме його. Може, він побував у Троїцькому ще в 40-х роках, коли слава трактиру була в зеніті? Тим більше, що трактир був відомим якраз пісними стравами, а в 1844 і 1845 роках Шевченко перебував у Москві також у дні Великого посту. Може він звернув увагу на Троїцький трактир під час прогулянки по Ільїнці 20 березня? Може, в цей приїзд у Москву Щепкін чи хто інший порадив поетові скуштувати ці пісні страви в Троїцькому? Це схоже на правду. Ось що писав про трактир московський побутописець Павло Вістенгоф: «Трактиры и рестораны рассыпаны во всех концах города, но лучшие из них сосредоточены около присутственных мест, Кремлёвского сада и на Ильинке, где находится знаменитый Троицкий трактир, посещаемый всеми сословиями города и имеющий всегда огромное число посетителей. Во время великого поста люди высшего общества не стыдятся приезжать сюда обедать, потому что здесь вы найдёте лучшую рыбу, свежую икру и всё, что только можете вздумать роскошного для постного русского стола».

Для пісного столу можна було також замовити й простіші, але не менш смачні блюда — манну кашу з грибами, пиріжки з капустяних листків, зварені в маковому соку, горох, протертий через решето, всілякі каші та щі, борщ із грибами, картоплю варену, смажену, печену й у вигляді котлет під соусом, різноманітні вінегрети й киселі...

В рідкісному виданні «Юмористический очерк Москвы и Петербурга» було вміщено таку характеристику Троїцького трактиру: «Лежит в Китай-городе, на Ильинке, против Гостинного двора. Заключает в себе сорок два покоя и славится своими расстегаями, чаем и портретами полового, когда-то прослужившего пятьдесят лет в этом заведении. Главное место торговых сделок. Пироги из налимьих печёнок и стерлядь по-русски. Требовать прейскурант во избежание забывчивости половых. Музыка считается здесь одним из семи смертных грехов... и поэтому органа нет».

Звернули увагу на те, що Троїцький трактир славився **чаєм**? У книзі «Чай в Москве», що вийшла в Москві 1880 року, читаємо: «Войдёмте в знаменитый Троицкий... Ловкая прислуга,

все чистые ярославцы, мигом снимет с нас шубы, учтиво укажет, где удобнее сесть, если мы среди множества гостей затруднимся с выбором места, расстелет салфетку на красной ярославской скатерти, покрывающей стол, и произнесёт обычное: «что прикажете?» Разумеется, чаю. Полюбуемся ловкостью, с какою половой несёт в одной руке поднос, уставленный посудой, а в другой два чайника...»

Мабуть, Шевченко застав у Троїцькому трактирі знаменитого полового. Впродовж багатьох років "половых" тут справді набирали лише з ярославців, і вони носили дорогі білі сорочки з голландського полотна. В московському жаргоні тих часів існувало навіть слово «белотелец», яке стосувалося саме ярославських половых[1]. Напевне й Шевченко випив у Троїцькому чаю. Стосовно того, що в цьому трактирі не було музики, то це також виділяло його серед інших подібних закладів, які, частіше за все, мали гучний музичний супровід. Скажімо, в згаданому «Юмористическом очерке...» про Новомосковський трактир біля Червоної площі зазначалося: «Для глухих этот трактир может принести некоторую пользу, так как оркестрион своим рёвом подействует на какую угодно глухоту».

Троїцький трактир потрапив до новітнього лінгвоенциклопедичного словника «Язык старой Москвы» Володимира Єлістратова, в якому читаємо: «Один из самых знаменитых трактиров, наряду с Гурина и др. в Москве (на Ильинке). Упоминается многими авторами, например, А. Сухово-Кобылиным в "Свадьбе Кречинского": "Я тоже, Михайло Васильевич, исполнив приказания, завернул в Троицкий..."». Нагадаю, що «Свадьба Кречинского» буда поставлена в 1855 році, й Шевченко, на якого доречно було б послатися в подібному словникові, згадує Троїцький трактир практично в цей час.

В одному з сучасних москвознавчих видань зустрів захоплену згадку про те, що в Троїцькому трактирі на Ільїнці в 1818 році снідав пруський король Фрідріх Вільгельм III, а у 80-х роках то-

[1] Російський письменник Петро Боборикін писав про свого героя Палтусова з «Китай-города»: «Он любил этих ярославцев, признавал за ними большой ум и такт, считал самою тонкою, приятною и оригинальною прислугой; а он живал и в Париже и в Лондоне».

го ж століття — великий князь Микола Олександрович, майбутній російський імператор. Але хто вони в порівнянні з Шевченком...

«Прочитав статтю про записки Дашкової...»

В щоденнику Шевченко занотовує:

«После постного обеда в Троицком трактире отправился я домой с намерением приготовиться к ночному кремлёвскому торжеству. Намерение мне не удалось. Прочитав статью в 3 № «Полярной звезды»[1] о записях Дашковой[2], в 11 часов я отправился в Кремль»[3]. Йшлося про загальнополітичні статті, кореспонденції з Росії, статтю Герцена «Княгиня Екатерина Романовна Дашкова» в третій книжці «Полярной звезды» за 1857 рік, в якій той викладав «превосходные записки Дашковой»: «Цель наша будет вполне достигнута, если беглый отчёт наш об их содержании заставит читателей взять в руки самую книгу». Нічого дивного немає в тому, що в сім'ї Щепкіна Шевченко знайшов «Полярную звезду». Ще в 1853 році Михайло Семенович із Лондона після зустрічі з Герценом привіз нелегальну літературу, в тому числі книгу лондонського революціонера «О развитии революционных идей в России», з якою ознайомився, хоча був далекий від того, щоб од-

---

[1] «Полярная звезда» — альманах Олександра Герцена і Миколи Огарьова (№ 1–7. Лондон. 1855–1862 роки; № 8. Женева. 1868 рік). Названий в пам'ять декабристського альманаха, що виходив під тією ж назвою у 1823–1825 роках. Програмою герценівської «Полярной звезды» було звільнення селян із землею, відміна цензури. Альманах друкував історичні матеріали. Відіграв важливу роль у вихованні революційної молоді, користувався популярністю серед прогресивної інтелігенції в Росії.

[2] Дашкова Катерина Романівна (1744–1810) — княгиня, учасниця державного перевороту 1762 року, внаслідок якого на царський престол прийшла Катерина II. Відома діячка періоду царювання Катерини II, перший президент Російської Академії наук. «Записки» Дашкової були опубліковані в 1840 році англійською мовою.

[3] Ще одне свідчення дивовижної точності Шевченка в московському щоденнику: саме об 11 годині вечора всі москвичі відправлялися до церкви. Та пасхальна ніч у Москві була не холодною — близько + 1° за шкалою Реомюра, було тихо й зоряно.

нозначно підтримати політичну позицію Герцена. Втім, у 1858 році Щепкін особливо відчував духовну опору в Герцені. Скажімо, при зіткненні зі всесильним директором театрів Гедеоновим на грунті захисту інтересів московських акторів, Щепкін, вичерпавши всі аргументи, заявив бездушному начальникові: «Мне остаётся одно средство: я передам всё дело в "Колокол"[1]». Пильний московський генерал-губернатор Арсеній Закревський інформував Третє відділення: «Актёр Щепкин на одном из своих вечеров подал мысль, чтобы авторы писали пьесы, заимствуя сюжеты из сочинений Герцена». Втім, не варто гіперболізувати революційність Щепкіна, пояснюємо лише причину наявності в нього «Полярной звезды».

Що привернуло Шевченкову увагу у великій, майже 70-сторінковій статті? Напевне, його погляд зупинився на оцінці Герценом історичної постаті Дашкової та її записок, зробленій уже на другій сторінці статті:

«Дашковою русская женская личность, разбуженная петровским разгромом, выходит из своего затворничества, заявляет свою способность и требует участия в деле государственном, в науке, в преобразовании России — и смело становится рядом с Екатериной. В Дашковой чувствуется та самая сила, не совсем устроенная, которая рвалась к просторной жизни из под плесени московского застоя, что то сильное, многостороннее, деятельное — петровское, ломоносовское, но смягченное аристократическим воспитанием и женственностью. Екатерина II, делая ее президентом Академии, признала политическое равенство обоих полов...

В русской истории бедной личностями, записки женщины, участвовавшей на первом плане в перевороте 1762 года и видевшей возле все события от смерти Елизаветы до Тильзитского мира, чрезвычайно важны...»

Затим через пару сторінок Шевченко напевне звернув увагу на герценівські думки про Миколу І. Його нищівна характеристика цього царя була відомою Шевченкові. В «Полярной звезде на 1856 год» в уривку з «Былого и дум» зазначалося: «Всё это

[1] Перша російська позацензурна газета, що з 1857 року видавалася в Лондоні Герценом і Огарьовим.

принадлежит к ряду безумных мер, которые исчезнут с последним дыханием этого тормоза, попавшего на русское колесо...» 2 вересня 1857 року Шевченко записує в щоденнику в герценівському контексті: «Неужели со смертию этого огромного нашего Тормоза, как выразился Искандер, поэты воскресли, обновились?»[1].

В статті «Княгиня Екатерина Романовна Дашкова» Герцен так само викривав царювання Миколи I, і Шевченко не міг пропустити: «...Сурово-мрачный, подавляющий вид грубой силы, приняло императорство особенно в тридцатилетие николаевского царствования; стращать было у него в принципе... Если б он прожил ещё десять лет, его трон развалился бы сам собою; все перестало идти, всё повяло, стало сохнуть, от всего отлетал дух, беспорядки администрации достигли чудовищных размеров. Его царствование было нелепость». Поет у повній мірі відчув на собі суворо-похмуру грубу силу і духовну безглуздість миколаївського царювання, майже третину якого він провів у засланні.

Напевне, Шевченко зачепився поглядом за побіжну оцінку Герцена: «Малороссия громко роптала, все оскорблённое или придавленное императорством заявляло свой протест — старорусская партия в России — никогда. У ней не было ни языка, ни преданных людей, ни Полуботки, ни Мазепы!»

Може, в контексті розповіді про Дашкову й імператрицю Катерину II Шевченко виокремив сюжет про Петра I, якого він називав «скаженим Петром»? Герцен писав: «В Вене у нее горячий спор с Кауницом. Кауниц, у которого она обедала, назвал Петра I политическим творцом России. Дашкова заметила ему, что это западный предрассудок. Кауниц не сдался, Дашкова еще меньше. Она соглашалась, что Петр сделал чрезвычайно много для России, но находила, что материал был готов и что рядом с гениальным употреблением его, он его бесчеловечно гнул и ломал. —

---

[1] Після смерті Миколи I сподівання на кращі часи були розлиті в атмосфері Росії. Борис Чичерін згадував з цього приводу: «Вдруг пришла из Петербурга громовая весть: император Николай скончался!.. Впечатление было потрясающее. Казалось, что рухнул колосс, который всё давил и никому не давал вздохнуть... Почувствовалось внезапное облегчение, как будто гора свалилась с плеч, и дышать стало свободнее».

"Если б он в самом деле был великим государственным человеком, он сношениями с другими народами, торговлей, не торопясь, достигнул бы того, до чего дошел насилием и жестокостью"».

Це той п е р в и й, що розпинав
Нашу Україну,
А в т о р а я доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.

Перегорнувши останню сторінку герценівської статті Шевченко ковзнув очима по заключному рядкові: «Какая женщина! Какое сильное и богатое существование!»

Невідомо, чи переглядав поет у Щепкіна тодішню московську пресу, принаймні, навряд чи він міг дізнатися з неї про щось справді варте його уваги. Скажімо, друкувалися тоді докладні повідомлення про засідання комітету шовководства та комітету акліматизації тварин і рослин тощо. Найпоширеніша газета «Московские ведомости» в березні 1858 року, як і завжди, була заповнена «Постановлениями и распоряжениями правительства» та «Высочайшими приказами», зокрема по воєнному відомству. Правда, чимало з них стосувалося Малоросії. 11 березня, наприклад, повідомлялося, що в зв'язку з минулою Кримською війною Комітетом міністрів «дарованы жителям Новороссийского края разные облегчения и льготы». Характерно, що 18 березня був опублікований рескрипт Олександра II від 9 березня Київському, Подольському і Волинському генерал-губернаторам, який свідчив про підготовку до селянської реформи: «Принимая с удовольствием всякое доказательство стремления дворянства к улучшению положения своих крестьян, я разрешаю дворянскому сословию Киевской, Подольской и Волынской губерний приступить к составлению проектов положений, на ос-

нованиии коих намерения дворянства могут быть приведены в действительное исполнение, но не иначе, как постепенно, дабы не нарушить существующего ныне хозяйственного устройства помещичьих имений». Починаючи з березня, по Україні створювалися дворянські комітети для підготовки селянської реформи.

«Світла мало, дзвону багато...»

Та повернемося до Шевченкового щоденника, в якому він описав свої враження від нічної великодньої служби в Кремлі: **«Если бы я ничего не слыхал прежде об этом византийско-староверском торжестве, то, может быть, оно бы на меня и произвело какое-нибудь впечатление, теперь же ровно никакого. Свету мало, звону много, крестный ход, точно вяземский пряник, движется в толпе. Отсутствие малейшей гармонии**[1] **и ни тени изящного. И до которых пор продлится эта японская комедия?**

В 3 часа возвратился домой и до 9 часов утра спал сном праведника».

Передусім, коротко про російську традицію хресних ходів. Ось що писав ще в XIX столітті москвознавець Г. Георгієвський у книзі «Праздничные службы и церковные торжества в старой Москве»:

«В России крестные ходы были приняты от греческой церкви и существовали на всём пространстве её истории. Сама церковная история русская начинается крёстным ходом на Днепре для крещения киевлян... Кроме постоянных и общецерковных каковы: **в Пасху,** Богоявление, 1 августа — на Руси много было крестных ходов случайных, вызванных различными обстоятельствами её исторической жизни. Особенное развитие получили они в московский период русской истории, с **особою торжественностью и особым великолепием совершались они в Москве** при патриархах и царях всея России» (виділено мною. — *В. М.*).

---

[1] В «Словнику мови Шевченка» зареєстровано лише одне вживання слова «гармонія» — в поетичному посланні «І мертвим, і живим...» В даному випадку Шевченко вдруге вживає це слово в щоденнику.

Пасхальна служба і пасхальний хресний хід історично залишалися подією для всієї Москви. Пасхальна заутреня в Москві оспівувалася поетами. Олексій Хомяков у вірші «Кремлёвская заутреня на Пасху» писав:

В безмолвии, под ризою ночною,
Москва ждала, и час святой настал:
И мощный звон промчался над землею,
И воздух весь, затрепетал.
Певучие серебряные громы
Сказали весть святого торжества,
И, слыша глас, её душе знакомый
Подвиглася великая Москва.

В прозі про пасхальний дзвін Івана Великого також писали високим стилем: «Но всех величественнее и торжественнее звон на Светлое Христово Воскресенье. Посреди таинственной тишины сей многоглагольной ночи с высоты Ивана Великого, будто из глубины неба, раздаётся первый звук благовеста — вещий, как бы зов архангельской трубы, возглашающей общее воскресение...»

Подібних переконливих свідчень на користь великого і світлого релігійного свята в Москві назбирав я чимало. Проте хотілося знайти конкретний опис пасхальної ночі саме в Кремлі та подивитися на неї очима московського очевидця. Нарешті мені вдалося це зробити! Ось дослівна розповідь московського купця Івана Слонова:

«В Москве церковные празднества справляются, как нигде, с большой торжественностью и великолепием, из них особенно выделяется ночь на Светлое Христово Воскресение в московском Кремле; она представляет дивную, очаровательную картину. Вечером, в Великую субботу, в магазинах и лавках стихает предпраздничная суета, только в булочных и кондитерских продолжается горячая работа по выдаче ранее заказанных пасох и куличей. Уличное движение становится все тише и тише, и к 10 часам вечера оно совершенно стихает, но не надолго.

В 11 часов опять улицы быстро оживают, на них появляются в праздничных одеждах обыватели, направляющиеся в храмы у Светлой заутрене, **из них многие спешат попасть в Кремль, пло-**

щадь коего к 11 часам представляет целое море человеческих голов. Среди толпы встречается много людей других вероисповеданий, а также иностранцев, **приезжающих в Москву специально для того, чтобы видеть в Кремле эту Святую ночь.** Все с нетерпением ждут первого удара в царь-колокол. В половине двенадцатого начинают освещать разноцветными шкаликами колокольню Ивана Великого, ограду и стену соборов. В то же самое время внизу расстилающееся на громадном пространстве Замоскворечье представляет волшебную картину: на фоне темной ночи там красиво и ярко вырисовываются многочисленные силуэты иллюминованных церквей; при этом во многих местах пускают ракеты и жгут бенгальские огни. Тем временем стрелка на часах Спасской башни приближается к 12 часам.

На колокольне Ивана Великого мелькают движущиеся огоньки — это приготовляются к первому удару, за который в прежнее время купцы-любители платили звонарям по 25 и 50 рублей. Но вот на Иване Великом загудел царь-колокол, и вслед за ним по Москве быстро полились густой волной звуки колоколов всех московских сорока сороков. Народ, находящийся в Кремле, обнажает головы, зажигает свечи и христосуется.

В это время из Успенского собора **выходит крестный ход во главе с московским митрополитом**; раздается радостная песнь: «Христос Воскресе», ей вторит красный звон всех кремлевских колоколов и пальба из орудий с Тайницкой башни — **все сливается в один победный, ликующий звук, производящий на присутствующих сильное и неизгладимое впечатление.**

Тот, кто раз видел Святую ночь в московском Кремле, никогда ее не забудет»[1] (виділено мною. — *В. М.*).

Цікаво, що водночас із Шевченком один із кремлівських храмів відвідав Лев Толстой: «...Пошёл... на площадь в Кремль. Глазеющий народ. Зашёл в церковь. Хорошо. Христос Воскресе!»

Отже, Москва щиро захоплювалася величною і незабутньою пасхальною службою в Кремлі, люди натовпами йшли в Успенський собор, де правило службу вище духовенство, рвалися на православне видовище, на пасхальний хресний хід, прагнули

---

[1] И.А. Слонов. Из жизни торговой Москвы. С. 149–151.

саме в цей день послухати соборний дзвін, а Шевченко теж пішов і ... розчарувався! Як це зрозуміти і пояснити?

За радянських часів відповідь диктувалася «безбожним атеїстичним світоглядом»: «Недовго Шевченко міг покладати якісь надії на впорядкування життя, на знищення визиску з допомогою релігії. Скоро він переконався у тому, що офіційні представники релігії є звичайні собі чиновники, що культ релігійний є така ж сама казенщина, як і які-небудь паради Миколи І... Загалом Шевченко добре визначив місце релігії в системі пригноблення народу. Усі ланки послідовного революційного матеріялістичного світогляду було зв'язано до кінця»[1]. Втім, зауважу, що в «Біографії» поета (1984 рік) було знайдено виважені й доволі точні слова: «У записах Шевченка московського періоду виразно виступає ненависть до релігійних забобонів, до культових християнських церемоній».

В рамках нашої книги немає можливості заглиблюватися в проблему Бога, релігії та церкви в житті і творчості Шевченка, але хотів би порадити моєму читачеві звернутися до грунтовної і мудрої статті Івана Дзюби на цю тему[2], що згодом увійшла до його книги «Тарас Шевченко»[3]. Висловлю лише деякі свої міркування, пов'язані з наведеними рядками Шевченка в щоденнику. На мій погляд, маємо справу з емоційною реакцією глибоко віруючої людини, роздратованої самою формою релігійного обряду. Адже, Шевченко відправився в Кремль на пасхальну службу не як упереджений споглядач і, тим паче, ненависник релігії, навпаки — він готувався до важливого й прекрасного «нічного кремлівського торжества». Згадаймо: «Для человека-материалиста, которому Бог отказал в святом, радостном чувстве понимания Его благодати, Его нетленной красоты, для такого получело-

---

[1] Тарас Шевченко. Повна збірка творів. Поезії (Кобзар). К.: Сяйво, 1927 (К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003). С. 23.

[2] Іван Дзюба. Бог, релігія, церква в житті і творчості Шевченка. — Тарас Шевченко і народна культура. Збірник праць міжнародної (35-ї) наукової Шевченківської конференції. 20–22 квітня 2004 року. Черкаси: Брама — Україна, 2004. С. 150–169.

[3] Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 631–655. Див. також: Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Релігійність Тараса Шевченка. В кн. Тарас Шевченко. С. 168–284.

века, всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня». Проте щира віра в Бога та його воскресіння (перші два слова, які наступного ранку Шевченко написав у щоденнику: «Христос воскрес!») уже вкотре не збіглися з його розумінням естетики такого справді великого свята.

Що дратує поета? «Света мало, звона много»[1] та й хресний хід рухається в натовпі, ніби «вяземский пряник». Яке знання Шевченком тодішньої московської мови! Сучасник поета москвознавець Павло Вістенгоф згадує пряники з міста Вязьми, як типові купецькі ласощі. Вислів «вяземские пряники» увійшов до лінгвоенциклопедичного словника Володимира Єлістратова «Язык старой Москвы». Тільки знову, на жаль, без посилання на великого українського поета, який єдиний вжив його як образну й вражаючу метафору. Йшлося про пряник, від якого в роті залишається відчуття терпкості, стягування, в'язкості...

Одним словом, «отсутствие малейшей гармонии и ни тени изящного». Враження таке, що Шевченко сприйняв великодню відправу не як релігійне торжество, а, скоріше, як ритуально-соціальний фарс («японську комедію»). До речі, запис у щоденнику по духу нагадує рядки з комедії «Сон»:

І зробився
Я знову незримий
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! Уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи...
. . . .
За богами — панства, панства
В серебрі та златі,
Мов кабани годовані
Пикаті, пузаті!..

В цьому контексті згадуються також вже цитовані Шевченкові рядки з 1858 року: «А панство буде колихать, храми, палати

[1] Згадалося, що поетів друг Михайло Щепкін якось сказав з іншого приводу: «Много шума, мыслей мало, чувства ни капли!»

муровать...» Не випадково храми й палати поет ставить поруч, а Бог небесний не перетинається у нього з богами земними «в серебрі та златі». Навпаки, останніх чекає дорога «до суду Божого страшного!» Саме поняття «цар» невіддільне у Шевченка з безбожністю та злом:

Безбожний царю! Творче зла!
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі?

Помпезний вихід «високого, сердитого» царя й «цариці-небоги» в комедії «Сон», асоціюється з кремлівським «візантійством», яким Шевченко називав ідеологію та богослужіння офіційної російської православної церкви. Ще Степан Смаль-Стоцький писав: «...Не з правдивим Богом веде він війну, не проти Христа підіймає Шевченко бунт, а проти сфальшованого, лицемірного християнства, що сталося посміховищем науки Христової, проти урядової російської церкви... проти візантійства, проти "візантійського Саваофа"...»

Восплач, пророче Сине Божий!
І о князях, і о вельможах,
І о царях отих. І рци:
Нащо та сука, ваша мати,
Зо львами кліщилась, щенята?
І добувала вас, лихих?
І множила ваш род проклятий?

Має рацію Іван Дзюба, який наголошує, що православ'я офіційного гатунку, яке стало казенною, насильною релігією, слухняною служкою влади, символом облудності режиму, відштовхувало Шевченка. «Самі слова «православ'я», «православний» він уживає не як ідентифікацію своєї віри, а здебільше з негативним емоційним забарвленням — порядком саркастичної інтерпретації офіціозної фразеології». Пам'ятатимемо також, що на ставлення поета до православ'я впливало глибоке розуміння ним тієї непривабливої ролі, яку відводив церкві царизм у своїй політиці русифікації України та інших народів.

Недавній царський засланець не побачив і не відчув у пишній «візантійсько-старовірській» службі справжнього Бога, того Бога, в якого глибоко вірив.

Чи Бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?
Може, й бачить, та помага,
Як і оті гори
Предковічні, що политі
Кровію людською!..
Душе моя убогая!
Лишенько з тобою.
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати,
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати??

Це поетове питання здається мені чимось подібним до того, яке зустрічаємо в Шевченковому щоденнику: «І до яких пір продовжиться ця японська комедія?» Іван Дзюба зазначає: «В моральних заповідях християнства відображене загальнолюдське моральне начало, і Шевченко з нього виходить. Але йому боліла невідповідність соціальної та житейської практики панства цим моральним началам; він говорить про те, що християнство стало панству всього лиш зручним прикриттям для експлуатації народу та знущань із нього...»

Отже, вихлюпнулося в той день те, що давно наболіло й нуртувало в душі — глибинне відчуття поверховості, надуманості, фальші, багатьох релігійних обрядів і людських учинків у православному декорі. Якщо уважно читати щоденник Шевченка після заслання, то можна знайти чимало конкретних випадків, які не тільки попереджують про можливість подібного емоційного вибуху, але й пояснюють його. Шевченко сам описує реальні ситуації, що відштовхують його від церкви (не від віри в Бога!), і сам зізнається: «У меня не хватило духу перекреститься и войти в церковь». Скажімо, можна згадати різкий і навряд чи справедливий поетовий відгук на переклад Володимиром Далем «Апокаліпсиса», прочитаний Шевченком наприкінці 1857 року:

«Читая подлинник, т. е. славянский перевод Апокалипсиса, приходит в голову, что апостол писал это Откровение для своих неофитов известными им иносказаниями, с целию скрыть настоящий смысл проповеди от своих приставов. А может быть и с целию более материальною, чтобы они (пристава) подумали, что старик рехнулся, порет дичь, и скорее освободили бы его из заточения. Последнее предположение мне кажется правдоподобнее. С какою же целию такой умный человек, как Владимир Иванович, переводил и толковал эту аллегорическую чепуху? Не понимаю».

Для великого поета Бог не був суголосним з деякими релігійними обрядами та виявами віри, з царським духовенством, з попами... Пам'ятаєте в «Неофітах»?

Молітесь Богові одному,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь. Все брехня —
Попи й царі...

Це було написано незадовго до відвідин поетом великодньої відправи в Москві, а за місяць перед тим Шевченко зайшов до Преображенського собору в Нижньогородському кремлі, щоб послухати архієрейських півчих. І що? «В архиерейской службе с её обстановкою и вообще в декорации мне показалось что-то тибетское или японское. И при этой кукольной комедии читается Евангелие. Самое подлое противуречие». Або ще. 27 вересня 1857 року Шевченко зробив у щоденнику такий запис: «Проходя мимо церкви святого Георгия и видя, что двери церкви растворены, я вошёл в притвор и в ужасе остановился. Меня поразило какое-то безобразное чудовище, нарисованное на трехаршинной круглой доске. Сначала я подумал, что это индийский Ману или Вешну[1] заблудил в христианское капище полакомиться ладаном и деревянным маслицем. Я хотел войти в самую церковь, как двери растворилися и вышла пышно, франтовски разодетая барыня, уже не совсем свежая, и, обратяся к нарисованному чудовищу,

[1] За індійською філософією Ману є родоначальником людства; Вешну (Вішну) — один із трьох головних богів релігії індуїзму.

три раза набожно и кокетливо перекрестилась и вышла. Лицемерка! Идолопоклонница! И наверное блядь».

Навряд чи випадкова «панія» заслуговує такої нещадної оцінки та й щирість її релігійної віри ставити під сумнів немає жодних підстав. Але це виразне й конкретне поетове роздратування найменшим, на його погляд, лицемірством и неестетичністю, поверховістю і нещирістю в релігійному світі багато чого говорить і про його різку негативну реакцію на великодню службу в Кремлі. Марієта Шагінян, яка напрочуд тонко й глибоко відчувала душевний стан поета, писала: «Он высмеивал всё истончённое, бесплотное, смакующее религиозный сюжет, всё чисто формальное, декоративное, всей здоровой силой своего таланта, всем верным классовым инстинктом восставая против ненавистной ему экзотики, за реализм». Цікава й глибока думка, хоч і затиснута в прокрустове ложе твердження про те, що Тарас Шевченко був реалістом (в соціалістичному розумінні слова) і нестримно йшов до «матеріалістичного світогляду».

Насправді, **віра в Бога була частиною Шевченкового генетичного коду**. З цією вірою було нерозривно пов'язано все Шевченкове світосприйняття: «Для человека-материалиста, которому Бог отказал в святом, радостном чувстве понимания Его благодати, Его нетленной красоты, для такого получеловека всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня». Саме тому кремлівський церковний антураж сприймався віруючим поетом, як несумісний з Євангелією. В декоративно-ляльковій, як йому здавалося, обстановці неможливо читати тексти про земне життя Ісуса Христа та його жертву в ім'я людей. Найпідліше протиріччя!

За кого ж ти розіп'явся,
Христе, сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з тебе насміялись?
Воно ж так і сталось.
Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоїм
Неутомленниє поклони.

«Віруй! І віра врятує тебе», — це Шевченкові слова. І ще: **«Милосердний Бог — моя нетлінная надія»**. Проте поет не ставив в один ряд Бога й богослужіння російської православної церкви, релігію та її офіційних представників. Якось записав у щоденнику в Новопетровському укріпленні з приводу того, що самовбивцю поховали без церковного обряду: «Религия христианская, как нежная мать, не отвергает даже и преступных детей своих, за всех молится и всем прощает. А представители этой кроткой, любящей религии отвергают именно тех, за которых должны бы молиться. Где же любовь, завещанная нам на кресте нашим Спасителем-Человеколюбцем?»

Іван Дзюба відзначає, що Шевченка особливо обурює заборона або витіснення поетичних і гуманних народних звичаїв, хай і «язичницьких» своїм походженням, але цілком узгідливих з християнством своєю людяністю. Поет не любив московське попівство не лише за похмурий рабський дух «візантійщини», а й за обскурантизм і тримання народу в духовній темряві та неволі. Шевченко ніколи не плутав і не поєднував релігійну ідею і богословіє з церковнослужителями.

Щоб серцем відчути й зрозуміти Шевченкове неприйняття конкретних церковнослужителів, у тому числі високих, досить прочитати його вірш «Умре муж велій в власяниці» (1860 рік), який є сатиричним відгуком на смерть митрополита петербурзького і новгородського Григорія (Постникова Георгія Петровича), відомого своїми випадами проти освіти, науки, преси і т. д. У вірші, що пародіює «надгробний плач», дісталося і видавцеві реакційно-монархічного журналу «Домашняя беседа» Віктору Аскоченському[1], і відомому ідеологу слов'янофільства Олексію Хомякову, і журналу російських слов'янофілів «Русская беседа»...

Умре муж велій в власяниці.
Не плачте, сироти, вдовиці,
А ти, Аскоченський, восплач

[1] Колишній професор Київської духовної академії Віктор Аскоченський згадував, що тоді, коли він уперше розповів Шевченкові про журнал, поет «кожним рухом підкреслював, що він мене ледве терпить».

Воутріє на тяжкий глас.
І Хомяков, Русі ревнитель,
Москви, отечества любитель,
О юпкоборцеві[1] восплач.
І вся, о Русская беседа,
Во глас єдиний ісповєдуй
Свої гріхи.
І плач! і плач!

Іван Дзюба і Микола Жулинський наголошують:

«У короткій сатирі-епіграмі Шевченко лаконічно і точно, з дивовижною проникливістю визначив деякі головні реакційні риси слов'янофільства взагалі і Хомякова зокрема: орієнтація на патріархальну, зрештою, міфічну Русь; протиставлення «православної» Москви як, мовляв, осередка «руської думки» зіпсутому Петербургові як джерелу революційних ідей; квасний, перебраний над усяку міру патріотизм; така ж надмірна ревність о православ'ї (саме тоді Хомяков вимагав «неизбежного исполнения обряда» в навчальних закладах); підміна суспільно-політичної критики абстрактним морально-релігійним каяттям...»

Насамкінець не зайвим буде нагадати, що Шевченко так само всім серцем не сприймав наругу над світлими релігійними святами на побутовому рівні. 29 червня 1857 року, в день церковного свята на честь християнських апостолів Петра і Павла, з гіркотою відзначив у щоденнику: «Сегодня празднуется память величайших двух правозвестников любви и мира. Великий в христианском мире праздник. А у нас колоссальное пьянство по случаю храмового праздника.

О святые, великие, верховные апостолы, если бы вы знали, как мы запачкали, как изуродовали провозглашённую вами простую, прекрасную, светлую истину... Истина стара и, следовательно, должна быть понятна, вразумительна, а вашей истине, которой вы были крестными отцами, минает уже 1857 годочек. Удивительно, как тупо человечество».

---

[1] «Юпкоборцем» назвав митрополита Герцен у фейлетоні, де було висміяно протест Григорія проти малюнка жіночого плаття з візерунками у вигляді хрестиків.

«Подаю гарненьку епіграму»

...На Великдень Тарас Григорович прокинувся о дев'ятій ранку. «Христос воскрес!» — так починався запис у щоденнику. А далі йшли іронічні рядки:

«В семействе Михайла Семеновича торжественного обряда и урочного часа для разговен не установлено. Кому когда угодно. Республика. Хуже, анархия! Еще хуже, кощунство! Отвергнуть веками освященный обычай обжираться и опиваться с восходом солнца. Это просто поругание святыни!»

Не варто розглядати цей запис, як атеїстичну налаштованість поета, про що писали деякі автори в радянські часи. Скоріше за все тут ідеться про добрий ранковий настрій і добрий гумор Тараса Григоровича. «...Йому дуже приємно, що у Щепкіних немає й сліду ханжества, лицемірства», — так написано про це в «Біографії» Шевченка 1984 року.

«В 10-м часу пришел к Михайлу Семеновичу с праздничным поклоном актер Самарин[1] и сообщил ему очень миленькую эпиграмму Щербины, которую при сем и прилагаю.

Боже! В каком я теперь упоеньи
С «Вестником Русским» в руках
Что за прекрасные стихотворения.
Ах!
Тут Данилевский, Плещеев таинственный
Майков наш флюгер-поэт.

---

[1] Самарін Іван Васильович (1817–1885) — син кріпака, актор Малого театру з 20 років і до кінця життя, автор кількох п'єс, режисер і педагог, учень і послідовник Михайла Щепкіна, відомий виконавець ролей класичного репертуару. Кажуть, що він добре грав городничого та Фамусова, копіюючи до певної міри Щепкіна, та найкращі його ролі були у французькій мелодрамі. Публіка добре сприймала Самаріна впродовж усього сценічного життя. Завжди був у гарних стосунках із Щепкіним.

В перший день Пасхи в Москві прийнято було робити візити. Як правило, візитери приносили квіти, вітальні листівки, крашанки, залишали візитки. Відвідувачів пригощали, накривали чайний стіл із закусками, на ньому завжди були кулич і паска.

Лучше же всех несравненный, единственный
Фет!
Много нелепостей патетических,
Множество фраз посреди.
Много и рифм. Но красот поэтических —
Жди!»

Твори російського поета (українця за походженням) Миколи Федоровича Щербини (1821–1869) Шевченко знав ще до заслання, в засланні цікавився його творчістю. Зокрема, 15 листопада 1852 року в листі до Андріана Головачова із Новопетровського укріплення згадуючи їх зустріч у жовтні 1852 року, Шевченко писав: «Вы прочитали тогда небольшое стихотворение Щербины — "Купанье". До сих пор не могу забыть того сладкого чудного впечатления, какое произвело на меня это прекрасное произведение. Прошу вас, будьте так добры, поклонитесь от меня Щербине как истинному поэту, в наше время явлению редкому». В травні 1854 року в листі до Бодянського Шевченко просив його: «Чи не побачишся коли-небудь з Головачовим, поцілуй його за мене і скажи йому, що я й досі жду-жду Щербину. Бо бачиш: як ми з ним бачилися позаторік у цім поганім укреплении, то він читав мені деякі вірші Щербини і обіцявся вислать мені із Москви один екземпляр, та й досі нема».

Микола Щербина разом із родиною Толстих сприяв визволенню Шевченка із заслання. Невдовзі після приїзду поета в Петербург, 5 квітня 1858 року Анастасія Толстая послала Миколі Щербині записку: «Не приедете ли к нам завтра обедать — только один Шевченко будет у нас. Что я говорю — не приедете ли — непременно приходите и познакомьтесь с Тарасом Григорьевичем. Он вам во многом понравится, **и он желает видеть Вас**» (виділено мною. — *В. М.*). Наступного дня поети зустрілися у Толстих і познайомилися. Шевченко записав у щоденнику: «...Лично познакомился с поэтом Щербиною». 12 квітня Щербина виступив на обіді на честь Шевченка у Анастасії Толстої з вітальною промовою.

«Гарненька епіграма» записана Шевченком у щоденник, насправді належала не Щербині, а була пародією російського поета Олександра Апухтіна (1840–1893) на вірш Афанасія Фета «Лесом

мы шли по тропинке единственной...», надрукований у лютневій книзі «Русского вестника» за 1858 рік[1].

Фет закінчив Московський університет у 1844 році, коли Шевченко вперше приїхав у Москву. Його професорами були Михайло Погодін і Степан Шевирьов. Свої перші вірші він передав на суд Погодіну, а той показав Гоголю. Фет одержав назад свої поезії зі словами Погодіна: «Гоголь сказав, що це безперечний талант». Після закінчення університету Фет поступив нижнім чином в один із кавалерійських полків у Херсонській губернії, служив у Єлисаветграді, куди їздив через Київ. Як свідчать записи в Шевченковому щоденнику (13 та 28 серпня, 5 вересня 1857 року), він читав «Русский вестник», у якому в різні роки друкувався Фет. Але ім'я поета не згадується у Шевченка. Фет не любив Шевченкову творчість і не схвалював прихильного ставлення до нього передової російської інтелігенції, зокрема Івана Тургенєва. За спогадами сучасників Лев Толстой захищав поезію Шевченка від несправедливих нападок Фета.

Переписуючи в щоденник епіграму, в якій називався російський поет Олексій Плещеєв (1825–1893), Тарас Григорович ніяк не міг його не згадати, бо ж був знайомий з Плещеєвим і навіть листувався з ним. За участь у русі петрашевців Плещеєва було відправлено солдатом в Окремий Оренбурзький корпус 1849 року. Наступного року він одночасно з Шевченком, якого везли на нове заслання, перебував в Уральську, де, можливо, поети й познайомилися. Не виключено, що вони були знайомі лише заочно — завдяки листам польського історика і художника Броніслава Залеського, який також був у засланні й служив рядовим в Окремому Оренбурзькому корпусі. З Шевченком поляк познайомився й заприятелював восени 1849 року в Оренбурзі, в

---

[1] Ось дві строфи Фетового вірша:

Лесом мы шли по тропинке единственной
В поздний и сумрачный час,
Я посмотрел: запад с дрожью таинственной
Гас.
Что-то хотелось сказать на прощанье —
Сердца не понял никто;
Что же сказать про его обмирание?
Что?

1851 році вони разом брали участь у Каратауській експедиції, а з 1853 року листувалися. В цьому листуванні Плещеєв («Алексей») часто згадувався як близька обом людина.

5 лютого 1854 року Шевченко через Залеського прохав у Плещеєва вибачення за те, що не встиг написати йому з цією поштою, а 6 червня в листі до Залеського з Новопетровського укріплення повідомляв: «У Плещеева действительно не оказалось германских книг, не оказалось даже денег, чтобы купить их, это естественно, человек перед походом». Йшлося про те, що Плещеєв відправлявся тоді з полком на штурм Ак-Мечеті, де він відзначився. Ці відомості Шевченко дістав з листа Плещеєва до нього, написаного навесні 1854 року, на який Тарас Григорович не відповів.

Наприкінці 1854 року Плещеєв звернувся до Шевченка вдруге, запитуючи чи не написав він у попередньому листі чогось такого, що не припало Шевченкові до серця, бо відповіді не було. Поет відповів Плещеєву 6 квітня 1855 року: «Как вам пришло в голову такое предположение! Можете ли вы что-нибудь написать, что бы мне было не по сердцу? Спаси вас, Господи, от таких мыслей! Каждую строчку, каждое слово вашего письма я принимал как слово брата, как слово искреннего друга». Плещеєву Шевченко розповів про свої переживання з приводу відмови у підвищенні йому чину, що могло полегшити його долю: «Вот мои радости! Вот мои новости! Не пеняйте же мне, что я не отвечал вам на ваши письма. Я ждал, и мне хотелось хоть малой радостию порадовать вашу сострадательную душу; а рассказывать вам о своих страданиях — значит заставлять вас самих страдать. А у вас и своего горя не мало, а делить горе между страдальцем — значит увеличивать общую скорбь».

Невідомо, чи листування Шевченка й Плещеєва тривало далі, а зустрілися вони в Петербурзі в 1859 році. Після повернення із заслання Плещеєв жив у Москві, на Арбаті, перекладав твори Шевченка, зокрема, 5 березня 1859 року в газеті «Московский вестник» опубліковано зроблені ним переклади віршів Шевченка «Утоптала стежечку» під заголовком «Песня» («Протоптала я тропинку...») та «Сон» («На панщині пшеницю жала...») під заголовком «Жница» («Она на барском поле жала...»). Цей вірш був надрукований також в 1859 році в «Русской беседе» під заголовком «Сон»:

Она на барском поле жала
И тихо побрела к снопам —
Не отдохнуть, хоть и устала,
А покормить ребёнка там.

В тени лежал и плакал он,
Она его распеленала,
Кормила, няньчила, ласкала
И незаметно впала в сон.

Плещеєв також переклав Шевченкову поему «Наймичка». В 1860 році писав Федору Достоєвському: «В последнее время я перевёл поэму Шевченко «Наймичка». Не знаю, каков вышел перевод, — но в оригинале это вещь удивительно поэтическая. Трудно переводить. Просто, безыскусственно — до невероятности». Всього Плещеєв переклав дев'ять творів Шевченка, всі вони ввійшли в його збірник «Стихотворения», виданий в рік Шевченкової смерті.

«Заїхали до актора Шумського»

24 березня після других відвідин Сергія Аксакова та його «симпатического семейства» Шевченко і Щепкін заїхали ненадовго до Варвари Рєпніної, а від неї — до актора Сергія Шумського, учня Михайла Щепкіна. Сергій Васильович Шумський (Чесноков) народився 1820 року, був помічений у провінції й привезений у Москву Щепкіним, у 1841 році закінчив Московське театральне училище, після нього був прийнятий до трупи Малого театру. Щепкін протегував Шумському, підтримував і в буденному житті. Втім, він щедро допомагав багатьом артистам. Вихованець Щепкіна, актор Малого театру Михайло Леонтовський згадував, як Михайло Семенович зустрічав молодих і голодних артистів: «Чаю! Сливок! Хлеба больше, хлеба! Чаю, чаю! Зелёного чаю! Ты, брат, замёрз дорогой? Садись, ешь, пей. Не стесняйся, как дома, да ты и, действительно, дома. Мой дом — твой дом; но только учись, учись, учись!» Свого часу Щепкін дав притулок майбутньому професорові Івану Бабсту, який прийшов у Москву з обозом, щоб вступити до Московського університету.

Цікаво розповідав про всебічну, в тому числі домашню підтримку Щепкіним молодих талантів, Нестор Кукольник:

«...Всякий раз являлся к нему с поклоном, всякий раз не удивлялся, но любовался его превосходным сердцем, потому что всякий раз в доме его видел новых молодых людей, которым помогал словом и делом знаменитый комик.

— Скажите, пожалуйста, — однажды спросил я его, — много ли из этого полка вами облагодетельствованных встретили вы благородных?...

Михаил Семёнович улыбнулся значительно.

— А кто их там знает! Я никогда не свожу счетов. Пока есть, пока могу — так сам, а не хватает сил — попрошу добрых людей — помогают, дай Бог им здоровья.

И точно, сколько я уже знаю таких, которым, по ходатайству Щепкина, серьёзно помогли и помогают добрые московские люди, а их, к чести Москвы, там не мало»[1].

У сім'ї Михайла Семеновича жив якийсь час у 40-х роках і Сергій Шумський. Акторова невістка, Олександра Щепкіна (Станкевич) згадувала: «...Пробыл несколько времени в семье его С.В. Шумский, перед тем вышедший из театральной школы и скоро потом сделавшийся любимым актёром московской публики». Про це свідчив і театрал Олександр Стахович: «С.В. Шумский, поступив из Одессы на московский Малый театр, долго пока совсем не стал на ноги, жил у Щепкина и много обязан ему первым развитием своего первоклассного таланта». Шумський до останніх днів життя в 1878 році служив у Малому театрі, крім 1847–1850 років, коли він працював в Одесі. В той період Щепкін писав акторові: «...Успехи твои, по всеобщим отзывам, которые заслужил от публики, меня очень радуют, и старое сердце моё веселится полной радостию. Знаю, что труда было много; но что же достаётся даром и что ж бы значило искусство, если бы оно доставалось без труда?»

До Сергія Шумського були звернуті настанови Щепкіна, що розкривають методологію його театральної науки:

---

[1] Михаил Семенович Щепкин. В записках Н.В. Кукольника // Русская старина, 1888. Октябрь–ноябрь–декабрь. С. 420.

«Старайся быть в обществе, сколько позволит время, изучай человека в массе, не оставляй ни одного анекдота без внимания[1], и всегда найдешь предшествующую причину, почему случилось так, а не иначе; эта живая книга заменит тебе все теории, которых, к несчастью, в нашем искусстве до сих пор нет. Потому всматривайся во все слои общества без всякого предубеждения к тому или другому, и увидишь, что везде есть и хорошее и дурное, и это даст возможность при игре каждому обществу отдать свое, т. е.: крестьянином ты не будешь уметь сохранить светского приличия при полной радости, а барином во гневе не раскричишься и не размахаешься, как крестьянин. Не пренебрегай отделкой сценических положений и разных мелочей, подмеченных в жизни».

Саме Шумський виступав на 50-річному ювілеї артистичної діяльності Щепкіна «від імені артистів московської сцени»:

«Многие, — в том числе я сам, — имели счастие ещё в Школе пользоваться вашими уроками и наставлениями... Вступив на сцену, мы постоянно имели в вас живой пример, указание на то, как должны мы исполнять наши обязанности... Смело ручаемся, что влияние ваше не исчезнет, что оно в лице нашем останется живою памятною книгой того, что вы сделали для драматического искусства».

Збереглася розповідь очевидця про бенефіс Шумського в Малому театрі, коли прихильники артиста неодноразово влаштовували йому овацію і впродовж усього спектаклю передавали подарунки, в тому числі дорогі. Нікого тоді не шокувало, що бенефіціянт в образі Івана Грозного, перервавши сценічну дію, починав розкланюватися та приймати з рук капельмейстера переданий із залу срібний кубок чи золотий портсигар. Протягом артистичного життя Шумський грав різні ролі, починаючи з водевілів і закінчуючи персонажами Олександра Островського та Чацького і Хлестакова. В останній ролі сподобався Гоголю, бо Шумський найповніше скористався настановами автора «Ревізора», який 5 листопада 1851 року читав свій твір акторам.

---

[1] Слово «анекдот» в той час розумілося, як явище чи випадок з відтінком повчальності.

Сергій Шумський, який **мешкав на Великій Дмитрівці в будинку генерал-майорші Ольги Бартоломеус (№ 26)**[1], прийняв гостей радо, запросив до столу: «Вкусили священной пасхи с вестфальськой колбасой[2] и поехали к Станкевичам. Не застали дома».

«Я зустрівся і познайомився з ними...»

Про дальший розвиток подій читаємо у Шевченка:

«Отправились в книжный магазин Н.М. Щепкина и ком., где и осталися обедать. Обед был званый. Николай Михайлович праздновал новоселье своего магазина и по этому случаю задал пир московской учено-литературной знаменитости. И что это за очаровательная знаменитость! Молодая, живая, увлекающаяся, свободная! Здесь я встретил Бабста, Чичерина, Кетчера, Мина, Кронеберга-сына, Афанасьева, Станкевича, Корша, Крузе и многих других. Я встретился и познакомился с ними, как с давно знакомыми родными людьми. И за всю эту полную радость обязан я моему знаменитому другу М.С. Щепкину».

Щира Шевченкова радість від зустрічі з молодими і блискучими інтелектуалами справді була настільки повною, що навіть тепер енергетично передається зацікавленому читачеві поетового щоденника. Шевченка можна зрозуміти. Влітку 1856 року він писав Семену Гулаку-Артемовському з Новопетровського укріплення: «Десятий год не пишу, не рисую і не читаю навіть нічого; а якби ти побачив, меж яким людом верчуся я оці десять літ. Та не дай Господи, щоб і приснилося тобі коли-небудь такі недолюди, а я у їх «в кулаке сижу» — давят, без всякого милосердия давят, а я повинен ще і кланяться, а то візьме разом та й роздавить, як ту вошу меж ногтями». Вирвавшись нарешті із заслання, поет жадібно ковтав повітря вистражданої свободи й особли-

---

[1] Будинок не зберігся, тепер на цьому місці — Рада Федерації Федеральних зборів Росії.

[2] Вестфалія — історична область між річками Рейн і Везер у Німеччині, де вироблялися відомі ковбаси. Як свідчить словник Володимира Даля, в Росії німців називали «ковбасниками». Сам Шевченко якось записав у щоденнику, що «без колбасы немец и дня не проживёт».

во цінував знайомства та зустрічі з новими, вільними, щасливими, талановитими людьми. Ще О. Кониський проникливо зауважив: «Таким ото чином Шевченко за короткий час опинився серед великої сім'ї ліпших людей того часу. Се був, коли згадати собі про Новопетровський форт, більш різкий контраст, ніж той, що перебув Шевченко 30 літ тому назад, коли доля з темного горища маляра Ширяєва перекинула його в світлі залі Академії художеств»[1]. Щоправда, ці слова Кониський писав стосовно Петербургу та, насправді, знайомства з «ліпшими людьми» почалися саме з Москви.

Хто вони були — представники «московської вчено-літературної знаменитості»? Про Бабста, Кетчера, Міна, Афанасьєва і Станкевича ми вже говорили. Познайомимося з іншими гостями книгарні Миколи Щепкіна в тому порядку, в якому їх назвав Шевченко. Борис Миколайович Чичерін (1828–1904) — правник, історик, філософ і публіцист, один із лідерів західників, основоположник «державної школи» в російській історіографії, провідний ідеолог лібералізму, прибічник конституційної монархії. У 1861–1868 роках — професор Московського університету. Випускник університету, російський економіст і статистик, академік Іван Янжул згадував: «Нельзя, разумеется, прежде всего не упомянуть о таком блестящем представителе науки, каким был Борис Николаевич Чичерин, известный столько же как специалист по государственному праву, сколько и русский историк. ...Всегда щегольски одетый, в лаковых сапожках, он поражал всегда нас, студентов, между прочим, своим джентльменством...»

В «Шевченківському словнику» читаємо про Чичеріна: «Революційні демократи гостро критикували праці Чичеріна. Згадка Шевченка про Чи-черіна в «Щоденнику» 24.III. 1858 засвідчує факт випадкового знайомства поета з ним в одній з московських книгарень». Справді, зустріч Шевченка з Чичеріним була випадковою і не мала продовження, проте Борис Чичерін — цікава і помітна постать. Він виступав за реформи згори, ліберальні кроки і сильну владу. Захистив дисертацію «Обласні за-

[1] Олександр Кониський. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. К.: Дніпро, 1991. С. 453.

клади в Росії». Чичерін багато років дружив з Толстим, був з ним на «ти». У щоденнику Толстого від 24 січня 1858 року читаємо: «Приехал Чичерин. Слишком *умный*. Ругал желчно славянофилов...» На початку березня 1858 року Толстой читав свій твір Чичеріну і Коршу: «Ничего. Нашли, что ничего». 20 березня 1858 року, коли Шевченко «самотньо місив московську грязюку», Толстой записав у своєму щоденнику: «Читал Чичерина статью о промышленности Англии[1]. Страшно интересно». Серед відомих праць Чичеріна можна назвати: «Областные учреждения в России в XVII в.» (1857 рік); «Опыты по истории русского права» (1859 рік); п'ятитомна «История политических учений» та ін.

Значно пізніше й короткий час Борис Чичерін займав посаду міського голови (1882–1883), але був звільнений, бо, виступаючи в Московській думі з приводу коронації Олександра III, звернув увагу на потребу посилення уваги влади до земського руху, що нагорі не сподобалося. Після цього Чичерін переїхав[2] у свій тамбовський маєток, був активним діячем земства. Багату колекцію картин і книг, як і родову садибу, збирався заповісти улюбленому племіннику Георгію Чичеріну, який від спадщини відмовився, зате став народним комісаром в уряді Леніна. Борис Чичерін залишив унікальні спогади, використані нами в цій книзі[3]. Між іншим, Чичерін розповідав про маловідомий нині літературний салон у квартирі дійсного статського радника Миколи Сушкова «біля старого Пимена», який у Шевченківські часи, за свідченням іншого сучасника, був «одним із головних центрів московської інтелігенції». Михайло Загоскін згадував: «Сушковы — люди небогатые, жили весьма скромно в маленьком наёмном доме, в одном из переулков Тверской близ Старого Пимена...» (Старопименовський провулок, 11). Федір Тютчев писав: «Салон Сушковых если и не первый в Европе, то уж, конечно, один из самых многолюдных». У різні роки в ньому бували Гоголь, Григорович, Глінка, Вяземський, Соболевський...

---

[1] Стаття Бориса Чичеріна в журналі «Атеней» (1858, № 2) називалася «Промышленность и государство в Англии».

[2] Наприкінці XIX століття Чичерін жив в одному будинку (на Волхонці, 14) з драматургом Олександром Островським і Іваном Аксаковим.

[3] Воспоминания Б.Н. Чичерина. Часть I и II. М.: Издательство Московского университета, 1991.

З щоденника Льва Толстого видно, що він бував у Сушкових, зокрема й на початку 1858 року, наприклад, 1 січня і 28 березня. У Миколи Сушкова бажаним гостем був Осип Бодянський, який неодноразово згадував його в своєму щоденнику. Зокрема, в січні 1853 року занотував, що переписав у Сушкова один із листів Гоголя.

До прогресивних представників московської інтелігенції належав Олександр Іванович Кронеберг (1810–1865) — російський зоолог і публіцист, син відомого харківського професора-латиніста, ректора Харківського університету Івана Кронеберга. Олександр Кронеберг відомий своїм перекладом «Літопису» Таціта, який вийшов у світ якраз у 1858 році. Знайомство Шевченка з Кронебергом також вичерпалося однією зустріччю.

Цікавою і колоритною фігурою був Євген Федорович Корш (1810–1897) — російський журналіст і перекладач, який у молоді роки близько стояв до гуртків Віссаріона Бєлінського, Олександра Герцена, Тимофія Грановського. Зв'язки з Герценом і його виданнями Корш підтримував і в 1858 році, коли зустрівся з Шевченком. У 1843–1848 роках був редактором «Московских новостей», у 1855–1857 роках редагував журнал «Русский вестник». Якраз у 1858 році Корш почав видавати історико-літературний журнал «Атеней», який, як ми вже знаємо, читав Лев Толстой[1], а також багато передових людей того часу. Реклама «Атенея» активно йшла в «Московских ведомостях» якраз у час перебування в місті Шевченка, зокрема, 22 березня повідомлялося, що вийшов № 12-й, а підписка на журнал приймалася в книжкових магазинах міста, в тому числі в книгарні Миколи Щепкіна. Про Корша Толстой записав у щоденнику на початку 1858 року: «Спокойно и высоко умён».

З допомогою Корша в додатку до газети «Московские ведомости» 11 лютого 1858 року було опубліковано рецензію Шевченка «Бенефис г-жи Пиуновой, января 21, 1858 года»[2]. Дякую-

[1] В щоденнику Толстого за 17–18 лютого 1858 року є пряме свідчення: «Читал "Атеней"».

[2] Василь Погожев писав поетові 5 лютого 1858 року: «Статью о милой Пиуновой я отправил в редакцию "Московских университетских новостей" чрез Евгения Федоровича Корша».

чи цій одиничній протекції Корша, ми можемо сьогодні читати рідкісну для Шевченкового пера театральну рецензію про бенефіс сімнадцятирічної актриси Катерини Піунової, якою поет захопився в Нижньому Новгороді: «Независимо от юности и располагающей наружности, она так мила и естественна, что глядя на неё, забываешь театральные подмостки», — признавався Тарас Григорович. Він окремо відзначив артистичні задатки: «Бенефициантка обладает всеми задатками сценического искусства, а это, вместе с молодостью её, конечно, подаёт большие надежды и в будущем». Якщо вірити самій Піуновій, то її талант ще в дитинстві помітили знамениті московські актори Василь Живокіні та Іван Самарін, і з їх допомогою вона навіть два роки навчалася в Москві на початку 50-х. Втім, Шевченко висловив і доречне побажання молодій актрисі: «Сколько можно судить, г-жа Пиунова с особенным пристрастием выбирает роли наивно-милых девушек. Слова нет: это лучшие её роли; но она не должна забывать, что в них же кроется однообразие и лёгкость, которые могут вредить её таланту».

З 1862 року протягом трьох десятиліть Євген Корш працював у бібліотеці Рум'янцевського музею, тобто Михайло Грушевський, який вперше працював у Рум'янцевці на початку 1892 року, ще застав його.

Євген Корш був батьком Федора Корша — відомого російського філолога, перекладача, академіка Петербурзької Академії наук, автора ряду праць і поезій про Шевченка, знайомого Михайла Грушевського. Вийшло так, що Корші з'єднали в історичному часі двох великих українців[1].

Нарешті, публіцист Микола Федорович Крузе (1823–1901), про якого Шевченко знав раніше з Кулішевого листа від 20 січня 1858 року: «Я поспитаюсь у Крузе, нашого щирого поспішника, чи не пропустив би він другим изданием «Кобзаря» і «Гайда-

[1] Федору Коршу виповнилося в 1858 році п'ятнадцять років, і батько не взяв його на зустріч з Шевченком, але з щоденника Забєліна видно, що невдовзі молодший Корш ввійшов до кола інтелектуалів, з якими познайомився Шевченко 24 березня. Зокрема, Забєлін якось записав: «Федя Корш в разговоре з вами как будто боится, что скажут ему что нибудь такое, что он не знает ещё. Он желает на каждом слове показать, что он, если не все, так значительно знает больше вас».

мак»?» У 1855–1858 роках Крузе був цензором Московського цензурного комітету[1], і на цій посаді виявив себе прогресивною людиною. Зокрема, Крузе дозволив видання Кулішевої праці «Записки о Южной Руси» та його «Граматики». Борис Чичерін розповідав: «...Крузе взял на себя инициативу и стал пропускать все статьи, которые он считал безвредными. Петербургская цензура, видя, что всё это проходит ему даром, последовала его примеру. Правительство молчало, и русская печать вздохнула свободнее...» Проте врешті-решт Крузе змушений був вийти у відставку через обвинувачення у лібералізмі.

Це про Крузе писав Микола Некрасов:

Впервые чрез тебя до бедного народа
Дошли великие слова:
Наука, истина, отечество, свобода,
Гражданские права.

Між іншим, у поліційній довідці про Миколу Добролюбова містилося таке звинувачення на його адресу: «Когда цензор Крузе лишился места за снисходительность к «Современнику» и заподозрен был в преднамеренном желании распространять вредные идеи среди молодёжи, Добролюбов вместе с Чернышевским устроили обед в честь этого цензора; на обеде были почти все петербургские литераторы и говорено много речей». Забєлін залишив у своєму щоденнику від 5 травня 1859 року запис: «...Делал обед Крузе — прощальный. Были Кетчер, Корш, Солдатенков, Щепкины Н. и П., Мин, Крузе с братом, Вас. Боткин[2]... В.П. Боткин сказал два-три хороших слова, самых тёплых и выражавших вполне значение деятельности Крузе. Кто, господа, знает историю Германии или Австрии или другого государства, где бы человек и притом чиновник правительства смел честно выступать против абсолютизма, вот честный протест против то-

[1] В «Книге адресов жителей Москвы» за 1858 рік серед працівників цензурного комітету міститься інформація, що надвірний радник Микола Крузе жив на Нікітській вулиці в будинку статського радника Олександра Ріхтера.

[2] Боткін Василь Петрович (1811/12–1869) — критик, перекладач, письменник, з середини 30-х років входив до гуртка Миколи Станкевича.

го же правительства». В 1865 році Крузе було обрано головою земської управи в Ямбурзькому повіті Петербурзької губернії, але звільнено за особистою вказівкою царя.

З дев'яти московських відомих осіб, названих Шевченком, шестеро були молодшими за нього від 4 до 14 років і троє народилися на 4-5 років раніше за поета; навіть найстаршому — Миколі Кетчеру — не виповнилося ще п'ятдесяти. Всі вони були повні сил, енергії, завзяття; мислили й говорили, тим паче в своєму середовищі, розкуто, глибоко, критично й цікаво; буяли творчими ідеями та планами на майбутнє; ставилися до Шевченка з сердечною доброзичливістю. Вражає сам перелік професій і захоплень, творчих сфер і занять, у яких ці люди були справжніми фахівцями й досягли значних висот: поезія і література, журналістика і публіцистика, перекладацька справа і правознавство, медицина, економіка, історія, філософія, фольклористика, зоологія. Блискучий ряд енергійних діячів, які співчували піднесенню демократичного руху в Росії і щиро прагнули прислужитися йому своєю працею. Такий енергетичний згусток інтелектуальних сил і можливостей Шевченко сприйняв із радістю і захватом, він убирав у себе вимріяну в засланні творчу атмосферу, насолоджувався спілкуванням з людьми, якими був зачарований. Шевченко щиро назвав їх молодими, живими, вільними, пристрасними. Поет відчував себе, як риба у воді, в цьому вишуканому колі людей, які здалися йому близькими духом, і навіть знайомими, більше того, рідними.

Шевченко сам свідчив, що, крім названих у щоденнику учасників «званого обіду», в книгарні Миколи Щепкіна, він зустрів ще «багатьох інших» інтелектуалів. Очевидно, серед них були московські видавці та власники московських книгарень. В газеті «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» мені вдалося знайти інформацію, що в березні в Москві, крім книгарні Щепкіна, працювало ще шість книгарень: Університетська (при Університетській друкарні, начальником якої був Олександр Назимов), а також — Базунова, Польового, Улітіної, Салаєва і Готьє. Хто з них бачився з Шевченком, напевно сказати не можна. Лиш одне прізвище можна назвати, спираючись на Шевченковий запис у щоденнику 10 квітня 1858 року: «Посетил московского знакомого, некоего Безобразова». Скоріше за все

поет познайомився з Безобразовим Володимиром Павловичем (1828–1889) саме 24 березня в книгарні. Безобразов був економістом, з 1867 року — академіком Петербурзької Академії наук. Був ліцейським товаришем і близьким другом Михайла Салтикова-Щедріна, в Петербурзі жив з ним в одному будинку. Леонід Большаков, який перший зібрав відомості про Безобразова, навіть припускав, що саме це могло й привабити Шевченка. Втім, Безобразов активно виступав проти кріпацтва й за реформи в суспільстві. Певно, саме це зацікавило поета й привело до Безобразова в Петербурзі.

Леонід Большаков свого часу висловив припущення, що на званому обіді міг бути також учасник московських гуртків, доктор медицини і професор Московського університету, кореспондент і знайомий Герцена Павло Лукич Пікулін.

«Відправилися до купця Варенцова»

Про вечір того дня — 24 березня — Шевченко записав у щоденнику:

«В 8 часов вечера отправились к купцу Варенцову, музыканту и любителю искусств. Тут встретился я с некоторыми московскими художниками и музыкантами и, послушавши Моцарта, Бетговена и других великих представителей слышимой гармонии, в 11 часов удалился восвояси, дивяся бывшему».

Ці два слова — «дивуючись побаченому», — які Шевченко вжив удруге після прийому у Станкевичів 19 березня, свідчать про те, що вечір у Варенцова поетові сподобався. Проте запис у щоденнику ніяк не можна трактувати як свідчення того, що Шевченко проводив час у Москві, «відвідуючи концерти популярних московських музикантів і акторів» (П. Федченко). Справді, день 24 березня був насичений, особливо запам'яталася зустріч з Аксаковим і званий обід на новосіллі книгарні. Та й виконання творів Бетховена й Моцарта було для поета несподіваним і радісним, але не щоденним, а лише одиничним випадком. Шевченко знав і любив творчість Людвіга ван Бетховена та Вольфганга-Амадея Моцарта. Бетховена він згадував у повістях «Музыкант», «Капитанша», в щоденнику та листах на-

зивав композитора «величайшим музыкантом», а його твори «чудными созданиями». В «Музыканте» читаємо: «...Как будто с неба раздалася одна из божественных сонат божественного Бетговена». Моцарт також згадується в «Музыканте», до речі, поруч із Бетховеном. У повісті «Варнак» так само: «...Мы с нею играли в две руки некоторые сонаты Моцарта и Бетговена». Оперу Моцарта «Дон Жуан» Шевченко називав чарівним творінням...

У «Коментарях» до 5-го тому творів Шевченка вказано, що Микола Михайлович Варенцов — московський купець і меценат мешкав у будинку Четверикова в Басманній дільниці міста. Звичайно, хотілося уточнити цю адресу, тим більше, що автори коментарів посилалися на документ аж 1873 року. Пошуки домовласника Четверикова не прояснили ситуацію, тому що в Басманній дільниці було два Четверикових — Дмитро та Іван, які мали будинки в Вознесенському, Денисовському, Сусальниковому і Сиром'ятниковському провулках. Але нарешті вдалося знайти саме потрібну й точну адресу саме на той час, коли у купця був Шевченко: «Варенцовы Николай и Сергей Мих., Поч. Гражд., на Новой Басманной, соб. д.». **Отже, почесні громадяни брати Варенцови мали власний будинок на Новій Басманній вулиці.**

«Справочная книга о лицах, получивших на 1872 год купеческие свидетельства по 1 и 2 гильдиям в Москве» містить відомості про те, що на час знайомства з Шевченком Миколі Варенцову було близько сорока років, він походив із старовинного купецького роду, з 1869 року був купцем 1-ї гільдії і виборним від московського купецтва, займався торгівлею вовняною пряжею, контора знаходилася в Козмодем'янському провулку на Покровці. Брати на початку 70-х років жили там само на Новій Басманній вулиці, але тепер уже в різних будинках. Очевидно, в 1858 році Микола Варенцов ще не відпускав від себе Сергія Варенцова, який був на шістнадцять років молодший.

Прізвищ московських художників і музикантів, яких зустрів Шевченко у Варенцова, не встановлено.

Гортаючи московські березневі газети, знайшов у «Литературном отделе Московских новостей», зокрема в рубриці «Музыкальные известия», інформацію про концерт 13 березня «талано-

витого піаніста» Шпаковського за участю «молодого та обдарованого віолончеліста» Давидгофа і співака-баритона Сироткіна. Шпаковський виконував твори Шопена, Мендельсона. В той час у Москві виступав також молодий віолончеліст Олександр Шміт, у концерті якого брав участь двадцятидев'ятирічний піаніст і композитор А. Рубінштейн — судячи з усього — майбутній засновник Імператорського музичного товариства (1859 рік) і першої в Росії консерваторії (1862 рік) — із виконанням своїх творів. Газета писала, що «Рубінштейн має великий талант». Під його музику співала «прекрасна співачка Оноре». Цей концерт пройшов «при голосному висловленні співчуття з боку слухачів». Може, хтось із названих митців і був запрошений багатим купцем Варенцовим на вечір, у якому взяв участь Шевченко, проте ніякої впевненості в цьому немає.

Розділ 6.
«Покинув я гостинну Москву»

«Максимович запросив товаришів своїх Погодіна і Шевирьова»

Запис у щоденнику 25 березня:

«Многоуважаемый М.А. Максимович задал мне обед[1], на который пригласил, между прочими, и ветхих деньми товарищей своих Погодина и Шевырева. Погодин еще не так стар, как я его воображал себе, Шевырев старше и, несмотря на седенькую свою благопристойную физиономию, почтения к себе не внушает. Сладкий до тошноты старичок. В конце обеда амфитрион[2] прочел в честь мою стихи собственного сочинения. А после обеда милейшая хозяйка[3] пропела несколько малороссийских песен, и восхищённые гости разошлись хто куда...»

Між іншим, Михайлу Погодіну не було й шістдесяти, а Степану Шевирьову тільки-но перевалило за п'ятдесят. Отже, Тарас Григорович в ті дні відчував себе молодим, власне, він таким і був. Очевидно, що Шевирьов поетові відразу не сподобався, в щоденнику московського періоду більше немає такої жорсткої, нещадної характеристики. Письменник, історик літератури і критик, професор Московського університету, декан історико-філологічного факультету в 1846–1854 роках, автор офіційної історії університету (1855 рік), академік Петербурзької Академії

---

[1] Обід відбувся 25 березня на велике свято Благовіщення: «Максимович дал нам обед на Благовещение по случаю возвращения Шевченка» (Григорій Галаган). Проте деякі дослідники, нічтоже сумяшеся, пишуть, що Максимович влаштував обід «у своїй квартирі "на Благовещенке"». Це — помилка.

[2] Міфологічний герой, що славився своєю гостинністю.

[3] Учасниця урочистого обіду Євдокія Єлагіна звернула увагу на те, що Марія Максимович «очень к нему милостива».

наук, діяч правого крила слов'янофільства Степан Шевирьов був великодержавником і монархістом, але, водночас, дружив з Миколою Гоголем. У нього письменник жив у 1848 році (будинок № 4 у Дегтярному провулку не зберігся). Починаючи з 1843 року, Шевирьов вів справи Гоголя з видання творів, виплаті боргів, виділенню грошової допомоги для бідних студентів. Гарну характеристику Шевирьова зробив Микола Чернишевський в «Очерках Гоголевского периода русской литературы».

Один раз побачивши Шевирьова, Шевченко потрясаюче тонко відчув те, що відзначали люди, які давно знали його. Скажімо, вже згаданий Олексій Плещеєв ще в 1849 році писав: «...Ничего не может быть пакостнее хари Шевырёва, какой-то паточной, приторной...» Як це схоже на Шевченкове «сладкий до тошноты старичок»! Оцінка Шевирьова Борисом Чичеріним стосується практично того часу, коли його зустрів Шевченко: «...Чем старее делался профессор, тем он становился раболепнее... Он стал по всякому случаю писать патриотические стихи, и притом в такой пошлой и неуклюжей форме, которая обличала полный упадок не только таланта, но и вкуса...» Звісно, що все це, за Шевченком, «почтения не внушает...»

Другий знаковий представник і теоретик «офіційної народності», відомий історик і журналіст, академік Петербурзької Академії наук Михайло Погодін не викликав явних негативних емоцій у поета, лише здався молодшим, ніж Шевченко чекав. Чи знав поет, що він був сином кріпака? В 24 роки Погодін вже читав у Московському університеті лекції з «політичної історії», в 1825–1844 роках — професор університету, його учнями були Сергій Соловйов і Осип Бодянський. Погодін і Шевирьов, які в 1831–1856 роках разом видавали друкований орган слов'янофілів філософсько-літературний журнал «Москвитянин», неодноразово віртуально перетиналися з Шевченком. Зокрема, вони сприяли публікації в «Москвитянине» (1843, № 11) схвальної рецензії Федора Кітченка на Шевченкових «Гайдамаків»[1], а в 1855 році

[1] Автор рецензії писав: «...Поема п. Шевченка «Гайдамаки» є дорогоцінним подарунком не лише для літератури російської, але й для історії Росії! Якщо словесність є представницею народного духу, моралі, звичаїв і діянь, то в цьому розумінні такий твір, як «Гайдамаки», є справді народний».

Погодін сам позитивно писав про цей твір у «Москвитянине». Через Бодянського Погодін передавав «мешканцеві Мангишлаку літопис Величка», сподіваючись, що поет буде надсилати матеріали до «Москвитянина». В 1850 році в журналі було опубліковано комедію Олександра Островського «Свои люди — сочтёмся!», яку в Новопетровському укріпленні прочитав Шевченко. Нарешті, в історичному відділі «Москвитянина» співробітничав Бодянський. Вихований на Карамзині, Погодін усе життя був його послідовником. В 1856 році полемізував з Максимовичем, висунувши теорію великорусизма дотатарської України.

Ось як трактував цю зустріч Павло Зайцев: «...Максимович, мабуть, щоб зробити більшу честь поетові, запросив до себе й двох видатних московських учених — Шевирьова й Погодіна. Зробив це щиро, але для Шевченка не було ніякої приємності в товаристві цих стовпів «самодержавія, православія і народности», але ж ні гніватися, ні ображатися не міг: знав, що старого опортуніста не переробить, а Максимович у ролі гостинного амфітріона зробив усе, щоб і своїм московським гостям, і Шевченкові довести, як він його цінить і шанує...»

Тепер про те ж саме прочитаємо у романі Єжи Єнджеєвича:

«Слава Шевченка продовжувала зростати. В цьому він міг переконатися на обіді, даному на його честь Михайлом Максимовичем. Зібралося дуже багато людей. Був навіть Григорій Галаган, який щойно приїхав з України. Цей прийом порівнювали з банкетом, що його років тридцять тому було влаштовано в Москві на честь Міцкевича.

Шевченко помітив серед гостей двох московських учених, які пам'ятали ті часи: професорів Погодіна і Шевирьова. Йому хотілось розпитати їх про Міцкевича, який помер так несподівано. І раптом усвідомив, що обидва вчені є опорою царизму. Отже, махнув рукою на розмову з ними».

Справді, Михайло Погодін і Степан Шевирьов були найжорсткішими виразниками ідеї «офіційної народності», глашатаями уваровської формули «православ'я, самодержавства і народності», вони благоговіли перед історичною владою Росії. Не випадково навіть Хомяков та його друзі в багатьох питаннях відмежовувалися і від Шевирьова, і від Погодіна. Що й говорити про Шевченка, ставлення якого до царизму та його пан-

славістської політики не варто переказувати. Проте, мабуть, конкретна побутова поетова поведінка не була щохвилинним виявом антицаристської позиції, а її поточна мотивація не зумовлювалася виключно соціально-політичними факторами. Мені більше до душі зважене трактування ситуації в «Біографії» Шевченка, підготовленій майже півстоліття тому в Одеському державному університеті ім. М.І. Мечникова: «Але як би застережливо, чи навіть негативно не поставився Шевченко до деяких нових своїх знайомств, *зустрітися вперше* з цими людьми було безперечно цікаво — особливо ж після десяти років відірваності від громадського й літературного життя».

Ми вже говорили про те, що просте людське спілкування здавалося вчорашньому засланцеві дорогоцінним подарунком і великим щастям, і він дорожив ним, іноді навіть перебільшуючи достоїнства людей, з якими зустрічався. Лев Жемчужников підмітив: «Для Шевченка настали світлі хвилини, коли після 10 років розлуки він побачився з друзями, з батьківщиною, з рідними. Ніжна, щира душа його була вдячна кожному, хто любив його. Вдячність за співчуття була в нього завжди». По-юнацьки спостережлива Катерина Юнге згадувала, що Шевченко в усіх знаходив що-небудь хороше і захоплювався людьми, які часто не були того варті. Ця риса була значно загострена в період московського перебування поета й, напевне, в перший час життя в Петербурзі. Юнге відзначала: «...Все люди были для него прекрасными; всякий мог, сколько хотел, обманывать его, и несмотря на все коварства, на все несправедливости, которые он уже испытал в своей многострадальной жизни, вера его в людей и добро не поколебалась в нём, а чувство благодарности, даже за самую малость, горячо горело в его груди. Он так сильно чувствовал все хорошее, что много раз говорил нам: "Я так теперь счастлив, что всем и всё простил; за все свои страдания я вполне вознаграждён"»[1].

Власне йдеться лише про невиправданість екстраполяції певних рішень і вчинків поета в останні роки його життя після заслання, на московський березень 1858 року. Принаймні, його

---

[1] Советская Украина // Март 1960. С. 172. Ці слова не ввійшли до спогадів Юнге, опублікованих в книгах «Спогади про Шевченка» (1958 рік) і «Воспоминания о Тарасе Шевченко» (1988 рік).

власний щоденник не дає для цього підстав. У Москві Шевченкові доводилося спілкуватися не лише з однодумцями, і він не уникав цього. Суспільно-політичні погляди нових московських знайомих, навіть тих, яких він називав «очаровательной знаменитостью», далеко не завжди збігалися з Шевченковими, проте великий поет не спрощував людських стосунків, не зводив їх у побуті до класових розмежувань. Тож і нам не слід цього робити. Російський поет Яків Полонський (познайомився з Шевченком у 1858 році), згадуючи про палку й жорстку суперечку з Шевченком з приводу пушкінської «Полтави», писав: «Удивляюсь, как после такого спора Шевченко и до конца дней своих сохранил ко мне искреннюю приязнь и всегда при встрече на улице готов был в обе щеки целовать меня; удивляюсь потому, что Шевченко не был из числа людей, способных легко мириться с теми, кто думал иначе, чем он — особенно, если предметом этих дум или спора была его родина». Насправді, дивуватися не було чого, бо Шевченко добре розумів, що реальне життя завжди складніше й барвистіше від ідеологічних і навіть наукових імперативів і приписів. Поет умів поважати іншу, навіть протилежну, точку зору, він приятелював з людьми, які були її носіями, проте ніколи не заміщав свою любов до Батьківщини конформістською ввічливістю.

Очевидно, треба чітко розмежовувати і чесно зважувати «pro» і «contra», добрі Шевченкові стосунки з конкретними людьми й у конкретний час і неминуче розставання з ними, коли йшлося про життєві святині, принципи і цінності. Розмежовувати і зважувати, але не розбазарювати, не жертвувати першим заради рафінованого чи більшовицького розуміння другого. До того ж, оцінка поведінки і вчинків поета в конкретному історичному та побутовому контексті середини XIX століття має здійснюватися в рамках побуту і моралі саме цього конкретного історичного часу. Інакше ми скотимося в ідеологічне смакування, свідому упередженість, міфотворчість.

«М.О. Максимович пошанував мене обідом»

Хто був на обіді? Михайло Щепкін, сини Аксакова — Іван і Костянтин, а також: відомий публіцист і громадський діяч,

слов'янофіл Олександр Кошелєв з дружиною Ольгою Шевченко; поетовий знайомий ще з 40-х років український поміщик-меценат, діяч громадського руху, ліберал Григорій Галаган; російський історик, бібліограф, археограф Петро Бартенєв; мати слов'янофілів Івана й Петра Киреєвських Євдокія Єлагіна, про яку йшлося вище. Таким чином, якщо у книгарні Миколи Щепкіна Шевченко спілкувався в основному з блискучими «західниками» ліберального напрямку, то у Максимовича потрапив у гущу відомих слов'янофілів.

Цікаво познайомитися з оцінкою цієї зустрічі в книзі І. Карабутенка, О. Марусича, М. Новохатського «Шевченко в Москве»: «Судя по составу приглашенных, надо полагать, что обед был устроен с целью свести поэта со славянофилами, обеспокоенными тем, что Шевченко попал в окружение враждебного им лагеря[1], — известно, что М. Щепкин, у которого Шевченко остановился, больше тяготел к либеральному западничеству, чем к славянофильству. И, конечно же, это была попытка «Русской беседы» склонить Шевченко на свою сторону, привлечь его к участию в журнале».

Немає сумнівів, що «Русская беседа» прагнула схилити до себе Шевченка. Так само безперечно, що Щепкін був за духом, кажучи мовою того часу, справжнім «західником», але разом з тим він сам говорив, що своєму розвиткові зобов'язаний «дому Аксакових». Насправді Щепкін входив не в якусь конкретну суспільну течію, а в середовище передових людей тодішнього московського суспільства, яке сприймало його не лише як видатного артиста, але й як рівноправну інтелектуальну силу. Він був своєю людиною і в західницьких, і в слов'янофільських колах. Про це добре сказала Олександра Щепкіна: «Знакомства М.С. Щепкина были самые разнообразные. Его одинаково радушно принимали во всех слоях московского общества». В свою чергу, в сім'ї Щепкіна можна було чути і голосний сміх Кетчера,

[1] Твердження на той час не нове. Ще в 1944 році Микола Ткаченко писав: «...Зустріч на обіді була не просто зустріч, а мала певну мету. Чи не входило в плани Максимовича примирити Т. Шевченка з самодержавством і потім притягти ближче до роботи в слов'янофільському таборі? В 1850-х рр. слов'янофілам потрібна була постать Шевченка...»

і витончені розповіді Тургенєва, і гострі жарти Гоголя, і розумну бесіду Аксакова, і напористу мову Бєлінського, і вогняні спалахи Герцена...

Це здавна стало своєрідною традицією — Щепкіна знали й любили в обох ідеологічних таборах, його цінували Віссаріон Бєлінський і Олександр Герцен. Письменник Іван Панаєв згадував: «...Кружок Белин-ского был в очень коротких и близких сношениях с М.С. Щепкиным и его семейством». Розповідаючи в «Былом и думах» про післяпушкінські московські гуртки інтелектуалів, Герцен згадував успіх Щепкіна серед них. Стосовно літа 1845 року, коли дачі Герцена й Щепкіна в Підмосков'ї знаходилися поруч, Герцен писав: «Часто приходил и он пешком, в шляпе с широкими полями и в белом сюртуке, как Наполеон в Лонгвуде, с кузовком набранных грибов, шутил, пел малороссийские песни и морил со смеху своими рассказами...» В усіх спогадах про Щепкіна привертає увагу цей «малоросійський мотив», який артист приносив у будь-яке московське товариство. Так само пам'ятатимемо, що Щепкін невіддільний від Шевченка, і він завжди був духовним послом українського генія в Москві в усіх товариствах, які раді були його бачити й чути.

За точним спостереженням театрального критика Олександра Урусова, у Щепкіна «сходились люди самых противоположных направлений и подчинялись примирительному влиянию высокой личности». Не випадково відзначення 50-річного ювілею сценічної діяльності Щепкіна в Москві в листопаді 1855 року набуло широкого громадського резонансу, йому аплодували і західники, і слов'янофіли. На урочистому обіді 26 листопада Костянтин Аксаков прочитав статтю свого батька, Сергія Аксакова про Щепкіна, в ній підкреслювалося: «Щепкин нашел в московском обществе дружеский литературный круг, в который приняли его с радостью и где вполне оценили его талант, природный ум, любовь к искусству и жажду образования». Це літературне коло було широким і включало в себе представників різних ідеологічних течій того часу. Такий висновок було зроблено ще за часів Щепкіна, й нам його варто пам'ятати. Вячеслав Якушкін розповідаючи про ювілейні урочистості в 1855 році прямо зазначав: «На этом празднике соединились представители противоположных лагерей. Михаил Семёнович, связанный тес-

Т. Шевченко. Фото. 1858–1859 рр.

а у Аксаковыхъ и я съ наслажденіемъ слу-
шалъ мои родные песни въ пеніи Надеж-
ды Сергеевны. Въ семействе Аксаковыхъ
непритворно сердечно сочувствуютъ Ма-
лороссіи и ея песнямъ и вообще ея поэзіи.
Въ 9-ть часовъ съ Иваномъ и Константи-
номъ Аксаковыми ~~к~~ поехалъ къ Ко-
шелеву. Тамъ встретился и познако-
мился съ Хомяковымъ и съ старикомъ
Декабристомъ К. Волконскимъ. Крошечка,
беззубый молодящійся, рассказалъ онъ
мне некоторые эпизоды изъ своей
30-ти летней ссылки и въ заключе-
ніи прибавилъ, что те изъ его товари-
щей которые были заточены поеди-
ночке, все перемерли, а те которые
~~в~~ томились по нескольку вместе пере-
несли свое несчастіе, въ томъ числе
и онъ.

26. Въ 9-ть часовъ утра расстался
съ Михайломъ Семеновичемъ Щепкинымъ
и съ его семействомъ. Онъ уехалъ въ
Ярославль, а я забравши свою амуницію
поехалъ къ железной дороге и въ 2-а
часа въ закупоренномъ вагоне оста-
вилъ гостепріимную Москву. Въ Мос-
кве более всего радовало меня то что я
встретилъ въ просвещенныхъ Москви-
чахъ самое теплое радушіе, можно ска-
зать и непритворное сочувствіе къ
моей поэзіи. Особенно въ семействе
С. Т. Аксакова.

27. Въ 8. часовъ утра допотопный
локомотивъ свистнулъ и остановился
въ Петербурге. Въ 9-ть часовъ я былъ уже
въ квартире моего искреннего дру-
га М. М. Лазаревского.

Сторінка Шевченкового щоденника із записом про від'їзд із Москви 26 березня 1858 р.

307

№ 379. 11 Апреля 1858. Секретно

12

Господину Московскому Военному Генералъ Губернатору

Исправляющаго должность

Московскаго Оберъ Полицiймейстера

Уведомить С. Петербургскаго Военнаго Генерал губернатора 12 Апреля 1858

Рапортъ

Съ делом доложено 15 Апреля 1858 г.

Въ дополненiе къ рапорту моему, отъ 26 минувшаго Марта за № 332, имею честь донести, что отставной рядовой Тарасъ Шевченко 4го Апреля выехалъ изъ Москвы въ С.Петербургъ.

[illegible]

№ 368.

9 Апреля 1858 года.

Рапорт виконуючого обов'язки Московського обер-поліцмейстера Московському воєнному генерал-губернатору про від'їзд Т. Шевченка з Москви в Петербург (друкується вперше)

Т. Шевченко. Автопортрет. 1860 р.

Т. Шевченко. Автопортрет. 1860 р.

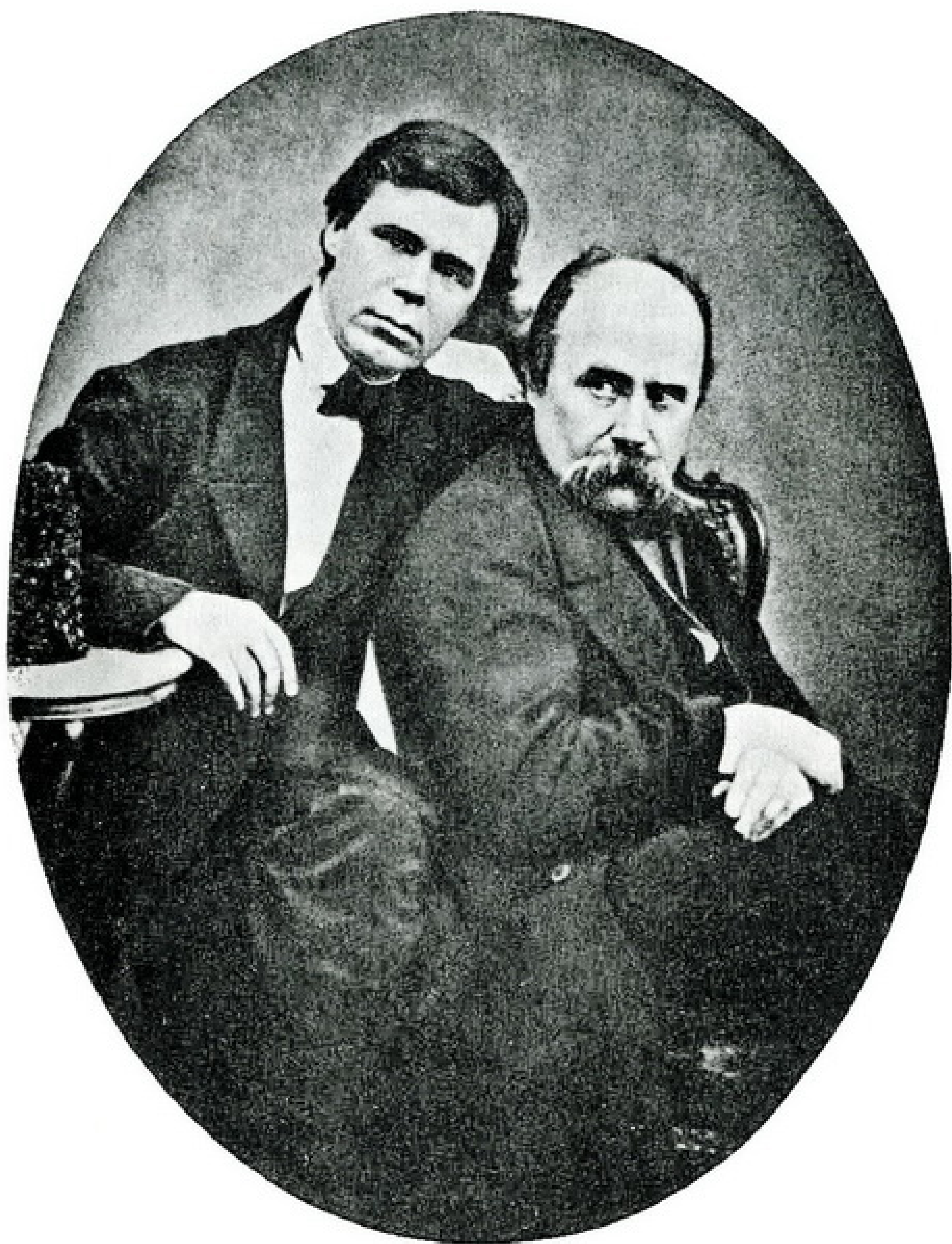
Т. Шевченко. Фото. 1860 р.

Т. Шевченко. Фото 1860 р.

Т. Шевченко. Портрет М. Лазаревського. 1858 р. М. Лазаревський доклав чимало зусиль для перевезення праху Т. Шевченка в Україну

Т. Шевченко і Г. Честахівський. Фото. 1860 р.

П. Куліш

М. Костомаров

*Виступи **П. Куліша** та **М. Костомарова** над труною поета на Смоленському кладовищі в Петербурзі ввійшли в історію*

О. Лазаревський

Г. Честахівський

*Г. Честахівський і **О. Лазаревський** супроводжували домовину з прахом поета з Петербурга в Москву*

МОСКОВСКІЙ КУРЬЕРЪ

ГАЗЕТА НОВОСТЕЙ

ВЫХОДИТЪ ЕЖЕДНЕВНО КРОМѢ ВОСКРЕСНЫХЪ И ТАБЕЛЬНЫХЪ ДНЕЙ.

№ 49 1-го МАРТА 1861.

— О. М. Бодянскій сообщилъ намъ полученное имъ изъ Петербурга, 26-го февраля, телеграфное извѣстіе о кончинѣ Т. Г. Шевченка, послѣдовавшей въ воскресенье утромъ. Погребеніе, присоединяетъ телеграмма, назначено во вторникъ.

Въ лицѣ Т. Г. Шевченка малороссійская литература лишилась одного изъ своихъ даровитѣйшихъ поэтовъ, произведенія котораго извѣстны и большинству нашей публики, по переводамъ, появлявшимся въ разныхъ русскихъ журналахъ. (*М. Вид.*)

РУССКАЯ РѢЧЬ.

ОБОЗРѢНІЕ

№ 18 *2 Марта.* 1861.

СМѢСЬ.

26 февраля, въ 6 часовъ утра, скончался въ Петербургѣ извѣстный литераторъ, *Тарасъ Григорьевичъ Шевченко.* И талантомъ своимъ, и характеромъ, остававшимся неизмѣнно благороднымъ во всѣхъ обстоятельствахъ жизни, покойный снискалъ себѣ всеобщее уваженіе. Потеря его отзовется глубоко во всѣхъ, кто имѣлъ возможность наслаждаться его произведеніями.

Повідомлення про смерть Т. Шевченка в московських газетах

Счетъ денегъ, издержанныхъ на перевезеніе тѣла Т. Гр. Шевченка изъ Петербурга до Кіева

Провозъ тѣла изъ СПб. до Москвы — 55 р. —

Провозъ Ал. Лазаревскаго и Гр. Честаховскаго до Москвы — 13 —

Прогоны отъ Москвы до Серпухова — 15 —

Извозчикъ в Москвѣ — 1 —

На водку ямщикамъ отъ Москвы до Серпухова — 1 — 25.

Смазка — 12.

Фрагмент листа О. Лазаревського до Г. Честахівського з рахунком витрат на перевезення тіла Т. Шевченка з Петербурга до Москви і Серпухова

Поїзд Петербург — Москва

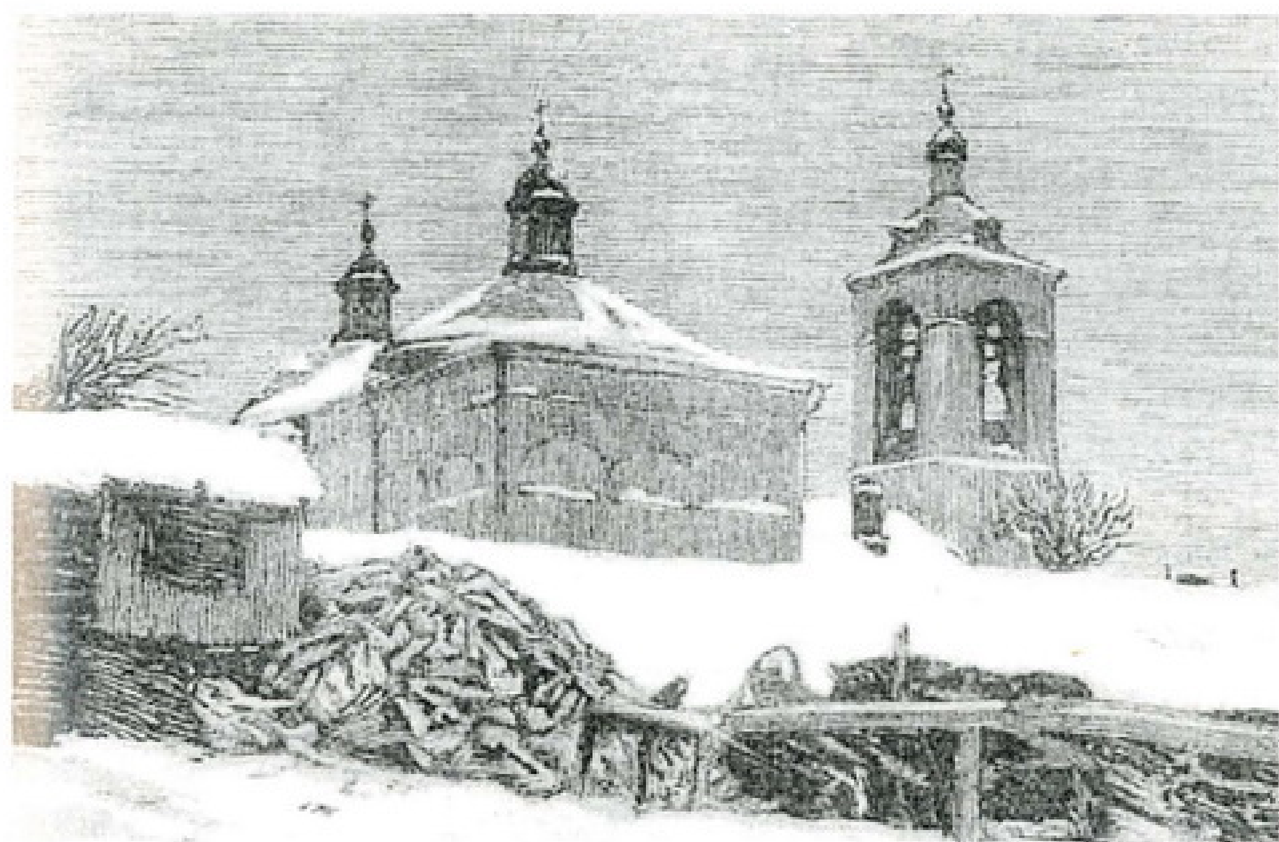
Миколаївський залізничний вокзал у Москві на Каланчовській площі (архітектор К. Тон). 27 квітня 1861 р. на нього привезли поїздом домовину з прахом Т. Шевченко

Миколаївський вокзал у Москві

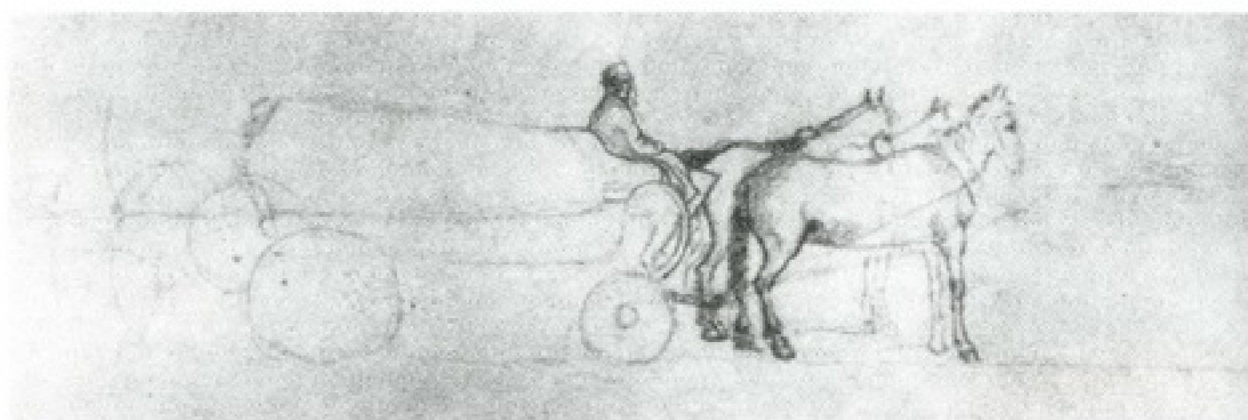
Церква Тихона Амафунтського біля Арбатських воріт

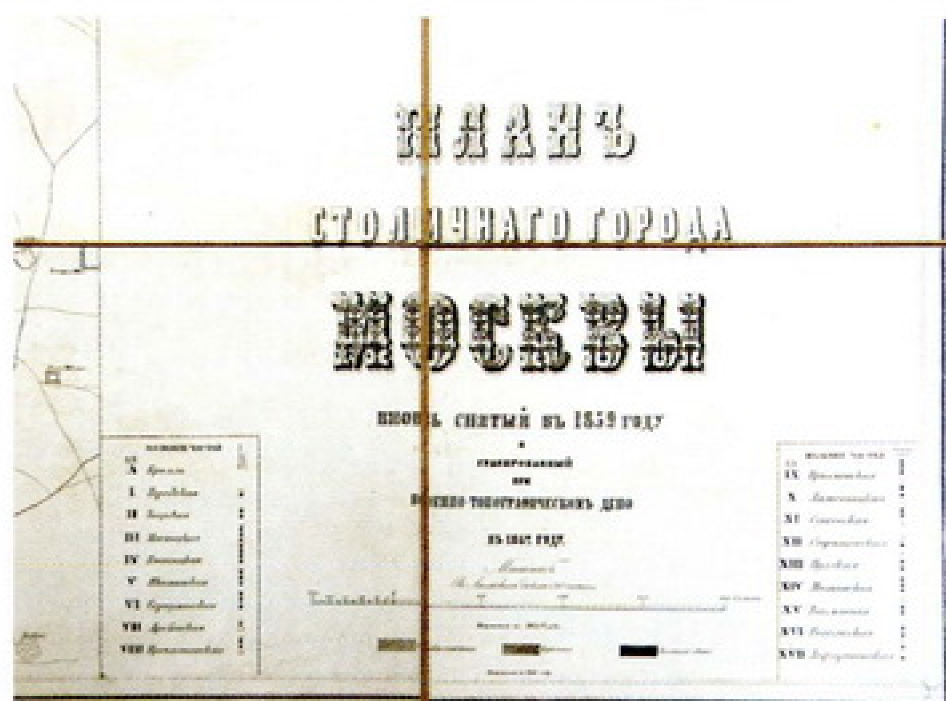
І. Павлов. Церква святителя Тихона Амафунтського біля Арбатських воріт

Г. Честахівський. Домовина Т. Шевченка в церкві. 1861 р.

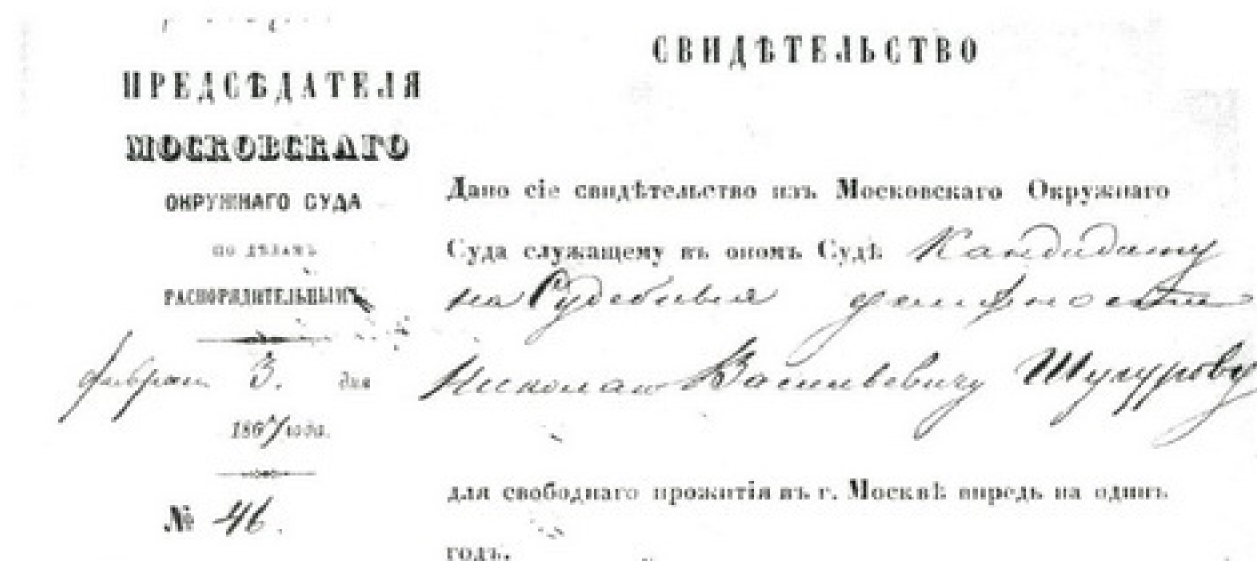
Г. Честахівський. Домовина Т. Шевченка в дорозі. 1861 р.

Фрагмент карти Москви 1859 року. На Арбатській площі (1) позначено «Ц. Тихона Чудотворця», в якій 27-28 квітня 1861 року знаходилася домовина з прахом Т. Шевченка. Звідси — сотня кроків до місця, де зараз стоїть будинок Культурного центру України в Москві (2). Храм Христа Спасителя — 3

М. Тихонравов узяв участь у панахиді над прахом Т. Шевченка в церкві Тихона Амафунтського

СВИДѢТЕЛЬСТВО

ПРЕДСѢДАТЕЛЯ
МОСКОВСКАГО
ОКРУЖНАГО СУДА
по дѣламъ
распорядительнымъ

Февраля 3. дня
1867 года.

№ 46.

Дано сiе свидѣтельство изъ Московскаго Окружнаго Суда служащему въ ономъ Судѣ Кандидату на Судебныя должности Николаю Васильевичу Шугурову для свободнаго прожитiя въ г. Москвѣ впредь на одинъ годъ.

1867 г. 13 Февраля
Арбатск. ч. 1-го квар.
Домъ №
Записанъ
Надзиратель

Документ з дозволом на проживання в Москві, виданий М. Шугурову в 1867 р. (друкується вперше). М. Шугуров узяв участь у зустрічі домовини з прахом Т. Шевченка в Москві

Д. Індєйцев. Панорама Москви. Середина XIX ст.

Т. Шевченко. Автопортрет. 1861 р.

ной дружбой с главными сторонниками западнического направления, был также близок и со многими славянофилами: **на его юбилее замолкла вражда, тут искренне соединились и западники, и славянофилы»** (виділено мною. — *В. М.*).

Навіть у радянські часи в оцінці громадянської позиції Щепкіна була відсутня категоричність, відчувалася двоїстість. Скажімо: «Щепкин... был покладист и неприхотлив в сфере политико-гражданских отношений. Вот почему, живя в Москве и находясь в тесной дружбе с Белинским, Герценом, Грановским[1], он сохранял в то же время вполне приятельские отношения с Погодиным, Шевырёвым[2], и это принималось как нечто естественное»[3]. Як бачимо, жорстка класова максима завершувалася визнанням того, що в обстановці реального часу реальні добрі стосунки Щепкіна з крупними представниками різних ідеологічних сил були та сприймалися природними.

Принаймні, Щепкін без ідеологічних намірів знайомив Шевченка з численними своїми друзями, серед яких були люди різних поглядів. Шевченко прекрасно знав про це, і в його поведінці в Москві не було нічого такого, що могло б зашкодити другові, на відміну від майбутніх дослідників поет не будував умоглядних ідеологічних конструкцій.

На початку 2006 року мені довелося виступити на «Щепкінських читаннях» у Будинку-музеї М.С. Щепкіна в Москві з доповіддю «Шевченко і Щепкін». В ній наголошувалося, що в історії мистецтва знайдеться небагато прикладів такої яскравої, безкорисливої, щирої дружби як у Шевченка та Щепкіна. Саме дружба, а не політична меркантильність визначала порухи душ обох українських геніїв.

---

[1] Сам Щепкін говорив: «Беседы с Грановским поднимали меня нравственно, укрепляли во мне постоянно упорную и неутомимую любовь к труду и искусству».

[2] На обіді в честь Щепкіна в травні 1853 року, який був улаштований в саду Михайла Погодіна, історик говорив: «Приветствую вас от имени ваших многочисленных почитателей, здесь собравшихся: вы можете вообразить себе, как мне приятно быть их представителем, **в увенчание двадцатипятилетней с вами приязни»** (виділено мною. — *В. М.*). Виступав тоді й давній приятель Щепкіна Степан Шевирьов.

[3] Записки актёра Щепкина. М.: Искусство, 1938. С. 191.

Треба сказати, що знайомства Щепкіна мали фактично системний характер і ввібрали в себе кращих представників еліти російського суспільства. Це дало Шевченкові унікальну змогу в дуже стислі строки, кажучи його словами, зустрітися з ними, наче з давно знайомими людьми. Тарас Григорович добре розумів, що за цю радість нових дружніх спілкувань він завдячує своєму знаменитому другові.

Повернемося до сприйняття обіду у Максимовича авторами книги «Шевченко в Москве»: «Любопытно, что Шевченко на обеде просто не заметил некоторых столпов славянофильства и посмеивался над тем же Максимовичем. Из всех присутствовавших он отметил только «ветхих деньми...» Погодина и Шевырева, назвав именно их товарищами Максимовича... И все! Больше ни на кого из присутствовавших на обеде не обратил внимания. А ведь, за исключением Хомякова, там был весь цвет славянофильства — и оба сына Аксаковы, и Кошелев, и Елагина, и Бартенев...»

Така трактовка ставлення Шевченка до цих людей в той вечір здається не досить точною і коректною. Передусім, якраз «стовпів» слов'янофільства — приятелів Щепкіна Погодіна і Шевирьова — поет помітив у першу чергу, а те, що він назвав їх товаришами Максимовича, в даному випадку скоріше плюс, ніж мінус до їх іміджу. Навряд чи можна всерйоз сприймати твердження про те, що Шевченко на цьому обіді кепкував з Максимовича, чи взагалі «з самого початку знайомства з ним ставився до нього іронічно і навіть неприязно». Насправді, Шевченко щиро поважав Максимовича, у чому ми переконалися, і звично назвав на початку самої розповіді про урочистий обід «многоуважаемым М.А. Максимовичем». До речі, через кілька днів поет писав Максимовичу з Петербурга в Москву: «Друже і голубе мій сизий!.. Спасибі тобі... Прошу тебе, мій голубе сизий, не забувай щирого земляка твого Т. Шевченка». Шевченко послав Максимовичу переписаний ним текст вірша «Полякам» («Ще як були ми козаками...»), а на звороті написав: «Высокоблагородному Михайлу Александровичу Максимовичу». Тож не залишатимемо в полоні політичних міфологем і не забуватимемо про справжнє поетове ставлення до першого ректора Київського університету. Між іншим, у тому ж

1989 році, коли вийшла цитована нами книга «Шевченко в Москве», Павло Федченко писав, що дружба Шевченка з родиною Максимовичів була «однією з найсвітліших сторінок останніх років його життя». Втім, пам'ятатимемо, що після Шевченкового перебування на Михайловій горі влітку 1859 року, Максимович став холодніше ставитися до поета, а на початку 70-х років навіть не радив Василю Маслову писати біографію Кобзаря.

Тепер про те, що Шевченко ніби-то «не звернув увагу» на «весь квіт слов'янофільства», зокрема, на братів Аксакових. Але ж відразу після обіду він поїхав у їхню сім'ю! І пробув там до дев'яти годин вечора («все семейство Аксаковых сочувствует Малороссии...»). В квітні 1858 року в листі до Сергія Аксакова Шевченко писав: «От всей души целую вас, ваше прекрасное, сердечное семейство, и всё близкое вашему сердцу...» Не забуваймо про це!

О дев'ятій годині «с Иваном и Константином Аксаковыми поехал я к Кошелеву...» Так що і на Кошелєва Шевченко «звернув увагу». Щодо Петра Бартенєва, то, можливо, під час обіду у Максимовича саме від нього поетові пощастило довідатися про список частини поеми «Єретик», що зберігалася в когось. Цю частину Шевченко одержав від Максимовича через Галагана 28 березня вже в Петербурзі. В щоденнику поет занотував, що Галаган передав «моего в Москве обретшегося "Еретика", т. е. "Яна Гуса", которого я считал невозвратно погибшим». У листі до Максимовича від 5 квітня 1858 року він писав: «Подякуй за мене Бартенєву і попроси його, чи не дістане він де-небудь другу половину...»

Відомий на всю Росію архівіст і бібліограф Бартенєв, який жив на Старому Арбаті, був видавцем журналу «Русский архив», за його життя вийшло близько 600 номерів. У цьому журналі було опубліковано багато цінних біографічних матеріалів про Шевченка. Бартенєв заклав наріжні камені пушкінознавства, зафіксував спогади друзів поета, написав дослідження «Род и детство Пушкина», «Пушкин в Южной России». У Михайла Чалого читаємо, що «П. Бартенєв, вважаючи Шевченка за геніального поета, погано відзивався про нього, як про людину...» На доказ наводилася розповідь, як у Києві Шевченко ніби-то

замість того, щоб встигнути вчасно на обід до якогось генерала, на пару годин затримався в того на кухні серед панських візників. Але якраз у ставленні до простих людей Шевченко й Бартенєв і розходилися.

Читаємо в листі учасниці обіду Євдокії Єлагіної: «У Максимовича обедали Кошелев и Кошелева, оба Аксаковы, Щепкин, Галаган, Погодин, Шевырев...» Тепер знову заглянемо в книгу «Шевченко в Москве» згаданих авторів: «Многих из названных... Елагиной Шевченко не заметил во время обеда...» Це не так. Інша річ, що стосунки з перерахованими людьми були різними, непростими, неоднаковими в різні періоди часу. Якщо вже справді говорити про те, що Шевченко когось із учасників обіду «не помітив», а, точніше, не відзначив у щоденнику, то це саму Євдокію Єлагіну та Григорія Галагана, але той для нього був не новою людиною.

Михайло Зозуля в свій час писав, що «зустрічі Шевченка із слов'янофілами у березні 1858 року в Москві, зокрема у Максимовича на званому обіді на честь Шевченка, і деякий інтерес до них з боку поета пояснювались властивою Шевченкові зацікавленістю суспільними проблемами, спробою розібратися в суті цього напряму та його програмі». Насправді, покликаний на обід, Тарас Григорович не вибирав гостей і не мав якоїсь спеціальної мети вникнути тоді в програму слов'янофілів. Інша річ, що друзі Шевченка намагалися не запрошувати в компанії різних за поглядом людей, де могли б виникнути суперечки, в тому числі на грунті міжособистої неприязні. Той же Зозуля звернув увагу, що в Москві Шевченко «жодного разу не зустрічався одночасно з Бодянським, Погодіним і Шевирьовим». Певно, з огляду на особливу позицію Бодянського його не запросили не тільки на зустріч із «західниками» 24 березня, а й на обід до Максимовича.

Євдокія Єлагіна згадувала: «После обеда Шевченко, хозяйка и Галаган стали петь малороссийские песни и премило, Максимович сказал спич стихами, совсем был в восторге...» Отже, співала не лише дружина Максимовича Марія, про що не міг не написати захоплений нею Тарас Григорович, але й він сам. Це підтверджував і Галаган, який писав: «После обеда Шевченко прелестно пел с женою Максимовича. А моска-

ли слушали хорошо...»[1] Навряд чи поет співав би в оточенні людей, яких він «не помітив під час обіду». Безперечно, Шевченко відчув те величезне хвилювання й захоплення його творчістю, яке переживав не лише Максимович, але й інші гості. Це було розлито в атмосфері зустрічі. Втім, Шевченко добре розумів, що не всім його творчість до кінця зрозуміла й душевно близька, він не мав ілюзій стосовно того ж Шевирьова.

Апофеозом поваги і любові до Шевченка стало урочисте виголошення Максимовичем свого вірша[2], про що він сам свідчив: «На перепутьи, в Москве, за обедом, данным Шевченку, прочитано было следующее стихотворение: 25 марта 1858».

На святе Благовіщеннє
Тебе привітаю,
Що ти, друже мій, вернувся
З далекого краю!
Ой, як друже за тобою
Тужила Вкраїна;
Усе тебе споминала,
А як мати сина.

Шевченко слухав, глибоко зворушений. Та й інші гості були схвильовані, а Щепкін ридма ридав. Сам Максимович ледве стримував сльози.

---

[1] Шевченкознавець Дмитро Ревуцький наприкінці 20-х років минулого століття справедливо зауважив: «Шевченкова натура була така, що він просто не міг жити, щоб не співати...» Про це залишено чимало спогадів. Скажімо, Лев Жемчужников згадував: «Шевченко любил напевать малороссийские песни, пел с большим чувством, все более и более углубляясь в смысл». Пантелеймон Куліш відзначив, що поет звертався «до народних пісень... щоразу, скоро його серце заб'ється гаряче з радощів, з великого гніву... або великої туги». Михайло Максимович писав: «...Заслушивались мы поющего Шевченка — этой художественной натуры, так богато выражавшейся в живописи, стихотворстве, а всего сильнее и краше — в пении украинских народных песен».

[2] Текст цього вірша Максимович передав через Григорія Галагана в Петербург; і Шевченко отримав його вже наступного дня після прибуття в місто — 28 березня. Цей текст надруковано в журналі «Основа» (1861, № 6).

Хвалить Бога!.. Вже й ти з нами
Наш любий Кобзарю!
Бувай здоров-нам —на радість,
А собі — на славу.
Перебув ти тяжке лихо
І лиху недолю;
Заспівай же нових пісень
Про людськую волю;
Заспівай нам таких пісень,
Щоб мати Вкраїна
Веселилась, що на славу
Тебе породила![1]

Як і передбачав добрий і щирий Максимович, обід перетворився на справжнє пошанування великого українця[2].

Коли вони вийшли на вулицю, було тихо й прохолодно, йшов сніг, і Тарас Григорович почувався щасливим...

«Не вволив я вашої волі»

Ввечері 25 березня поет відвідав разом з синами Аксакова Олександра Кошелєва, який мешкав у власному будинку

---

[1] В кінці 1858 року Максимович висловив практично таку саму думку в листі до Шевченка: «Ой як рада б була уся Україна, да й Московщина, побачити твою ватагу» (віршів. — *В. М.*)

У паперах покійного Шевченка було знайдено вірш, яким повернення поета із заслання вітав якийсь українець, нащадок запорізького козака:

Сідай, друже, на покуті,
Кинь об землю лихом:
Нехай воно пропадає,
Або лежить тихо;
Нехай тебе, наш Кобзарю,
Хранить Божа Мати,
Подасть тобі довго жити
І довго співати.

[2] Через кілька днів Максимович читав цей вірш у сім'ї Аксакових. 31 березня Віра Аксакова писала М.Г. Карташевській: «Вчера у нас... Максимович читал свои малороссийские стихи о Шевченке очень, очень недурно».

на вулиці Поварській. В «Алфавитном указателе к плану Арбатской части» знаходимо інформацію про домовласника **«Кошелева Александр. Ив. Коллеж. Ассесора[1], на Поварской ул.»**. В «Книге адресов жителей Москвы» К. Ністрема Кошелєв числився як начальник відділення Імператорського московського товариства сільського господарства, до речі, разом з ректором університету Альфонським. Адреса Кошелєва тут називалася так: **«Арбатская часть, на Поварской, собственный дом»**. На цьому місці тепер знаходиться будинок № 31, зведений у XIX столітті. Він розташований на розі Трубниковського провулка, який з'єднував Поварську з арбатським провулоччям, і від нього зовсім недалеко до Кудрінської площі. Таким чином, остання адреса, яку відвідав Тарас Шевченко перед від'їздом з Москви, знаходилася на Старому Арбаті.

Кошелєв брав активну участь у підготовці та проведенні реформи 1861 року, наполягав на тому, щоб при звільненні селян з кріпацтва їм дали землю. Він був редактором і видавцем слов'янофільського журналу «Русская беседа», що виходив у Москві в 1856–1860 роках. У роботі журналу брали активну участь Михайло Максимович, Іван Аксаков, в ньому співробітничали українські письменники Данило Мордовець, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок та ін. В «Русской беседе» (1857, № 8) було надруковано рецензію на «Записки о Южной Руси» Куліша[2], в якій високо оцінювалася поема Шевченка «Наймичка». На прохання Максимовича поет передав «Русской беседе» для публікації вірші «Садок вишневий коло хати...» і «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), що були опубліковані в третьому номері журналу за 1859 рік.

---

[1] Колезький асесор — в Росії цивільний чин 8-го класу. До 1845 року давав спадкове дворянство, затим лише особисте.

[2] В 1857 році в «Русской беседе» був опублікований також історичний роман Куліша «Черная рада». Окреме видання «Чорної ради» українською мовою вийшло того ж року в Санкт-Петербурзі. Шевченко писав Кулішеві в грудні 1857 року: «Я її прочитав і в «Руській бесіді», і там вона добра, але по-нашому лучше».

Коли в листопаді 1858 року Максимович попросив Шевченка передати ці вірші та «Заворожи мені волхве...» і «Муза» для публікації в газеті «Парус», яку збирався видавати Іван Аксаков, поет відмовив Максимовичу:

«Спасибі вам, мій щирий, мій єдиний земляче, за ваш шанобливий лист, который я читаю, дивуюсь і не надивуюсь: чого б то мені, скажіть, будьте ласкаві, з своїми віршами плисти по суші, яко по морю під тим парусом! Хіба я Олег, нехай Бог криє, або що? «Парус» у своєму універсалі перелічив всю слав'янську братію, а про нас і не згадав, спасибі йому. Ми вже, бач, дуже близькі родичі. Як наш батько горів, то їх батько руки грів. Не доводиться мені давать під парус свої вірші і того ради, що парус сей надуває заступник того вельможного князя, любителя березової каші. Може, воно так і треба московській натурі. Та нам-то се дуже не вподобалося.

Отак-то! Не здивуйте, добродію, що не вволив я вашої волі, діло се не жарти; самі маєте розум».

Ця досить різка відповідь була підготовлена Кулішем, і Шевченко використав її близько до тексту. На те були всі підстави. Шевченко був обурений тим, що в програмному оголошенні («універсалі») «Об издании в 1859 году газеты "Парус"», виданому у вигляді окремого додатку до газети «Московские ведомости» (№ 122 від 11 жовтня 1858 року), хоча й говорилося про самобутність усіх слов'янських народів, двічі було згадано лише «русинів» (тобто українців за межами Російської імперії): «Все мы, чехи, русские, поляки, сербы, хорваты, болгаре, словенцы, словаки, русины, лужичане, все мы, выражая собою разные стороны многостороннего духа славянского, взаимно пополняем друг друга, и только дружною совокупностью трудов можем достигнуть полноты славянского развития и отстоять свою умственную и нравственную самобытность. Не внешнее политическое, но внутреннее духовное единство нам дорого».

Великий українець не простив видавцеві газети Івану Аксакову, якого ще в квітні того ж року «цілував тричі» в листі до Сергія Аксакова, принципового «забуття» того, що існує самостійний український народ, який слов'янофіли намагалися розчинити в «общерусскости», що, між іншим, повністю збігалося з

офіційною політикою «обрусения», хоч і подавалося в дещо іншій словесній одежі.

Так само висловився Куліш у листі до Івана Аксакова від 20 листопада 1858 року: «Так как у Вас в объявлении «Паруса» исчислены все славянские народности, кроме малороссийской, то в этом я увидел новое доказательство, что нам больше прежнего надобно о ней позаботиться...»[1]

Крім того, їдко згадавши про заступника вельможного князя, любителя березової каші, Шевченко прямо вказував на категоричне небажання друкуватися в органі Івана Аксакова, який у той час виступив на захист статті громадського діяча князя В.О. Черкаського з пропозиціями зберегти за сільськими старостами право тілесного покарання селян. Ця стаття та захист її Аксаковим викликали обурення передової російської громадськості; журнал «Современник» (1858, № 11) в огляді «Заметки Нового поэта» писав з цього приводу: «Если человек даже очень

---

[1] Восени 1858 року Куліш вів жваву полеміку з Аксаковим з приводу видання в Росії українського журналу. Зокрема, в жовтні він писав Аксакову: «Слова мои кажутся иногда резким криком потому, что им не предшествовали свободные объяснения с читающим обществом; что свободы слова мы, Малороссияне, лишены более, нежели какая-либо народность в Русской Империи; что мы поем свою песню *на земле чуждей*... Мы имеем против себя не одно Правительство, но и ваше общественное мнение. Мы имеем против себя даже собственных земляков-недоумков. Нас горсточка, хранящих веру в свою будущность, которая, по нашему глубокому убеждению, не может быть одинакова с будущностию Великорусского народа. Между нами и вами лежит такая же бездна, как между драмой и эпосом: и то и другое великие создания божественного гения, но странно желать, чтобы они слились в один род! А ваше общество этого желает и в это слепо верует. Ваше общество думает, что для нас клином сошлась земля в Московском царстве, что мы созданы для Московского царства, а пожалуй, что Московское царство создаст нашу будущность. Мы это видим и чувствуем беспрестанно и, не имея возможности писать за себя так, как пишут *дома*, изредка только нарушаем свое молчание... Мы не домогаемся от Правительства и вашего общества невозможного покамест, но мы храним завет свободы нашего самостоятельного развития...»

Важливо відзначити, що Куліш висловлювався цілком відверто, довіряючи своєму адресатові в тому розумінні, що лист не стане надбанням недоброзичливців. Принагідно зауважу, що в 1860–1862 роках друкарня Куліша видала в серії «Сельская библиотека» 39 різних брошур українською мовою, що дорівнювало кількості українських книг, виданих у попередні сорок років.

талантливый и умный, но проникнутый... сословными предрассудками, начнет уверять нас, что для исправления нравственности крестьян необходимо предоставить помещикам право наказывать их 18-ю ударами плети... или что-нибудь вроде этого, то такие господа подвергают себя одинаковому общественному суду — сожалению и смеху».

Отже, Шевченко рішуче відмежувався від суспільного ретроградства, яке в атмосфері пожвавлення громадського життя і назрівання революційних настроїв у Росії почало виявлятися у багатьох слов'янофілів рельєфніше й відкритіше, ніж раніше.

Відповідаючи Шевченкові, Михайло Максимович висловив свою і Щепкіна незгоду з виступами Володимира Черкаського та Івана Аксакова й щиро намагався прояснити ситуацію та подружньому заспокоїти поета:

«А що ти тепер мені написав, то, здається, і дивуватися нічого, що я передав тобі просьбу Аксакова Івана об твоїх віршах задля його «Паруса»: дурний би лоцман був, коли б не забажав і не запрохав такого пловця, як ти, споряжаючи собі нового дуба чи паруса! А що він недогадлив був, задумавши упоруч себе посадити і нас всіх, тоді як треба було спорядити особиту лаву, то не зовсім гарно, да ще ж і не так погано, щоб уже і зовсім цуратися доброго чоловіка. Недоладна дуже була і його оборона того вельможного, що збрехнув погане слівце про березову кашу — і то правда![1] Мені, так же як і тобі, прийшлось воно дуже не по нутру; а коли б ти бачив, як розходивсь був тут старий Михайло наш — і господи як!...»

Так що слов'янофіл Іван Аксаков отримав від поета по заслугах. Але це зовсім не означає, що Шевченко завчасно носив у

---

[1] Максимович спрощував ситуацію й позицію Івана Аксакова. В «Автобиографии», написаній на початку 60-х років, той писав: «Аксаков Иван принадлежит к той школе, которой организована была „Русская беседа“. Издавая «Парус», он имел в виду создать центральный орган славянской мысли, что вполне ясно выражено в его объявлении об издании газеты „Парус“, объявлении, переведенном и напечатанном по-польски, болгарски, сербски и чешски». Неприязну, хоч і поміркованy позицію щодо українського руху займав і слов'янофільський «День» Аксакова. З 1864 року Аксаков виступав за пом'якшення Валуєвського циркуляру про заборону друкувати українською мовою шкільну та релігійну літературу, бо вважав його занадто жорстким.

собі негативне ставлення до нього, знаходячись у Москві в березні 1858 року. Пам'ятаймо, що й 25 квітня того року Шевченко в листі до Сергія Аксакова дякував Івана Аксакова за пересланий його вірш: «...Ивана Сергеевича целую трижды за его алмазное стихотворение "На Новый год"». Не варто замовчувати і деякі пояснення, які Шевченко отримав від Максимовича:

«Да знаєш що: те вельможне княжа само зроду нікому не дало і одної ложки березової каші, і, мабуть, не бачило зроду, як і годують нею, хоч і наварило такого кулішу, що, як кажуть у нас, — крупина за крупиною ганяється з дубиною... Бачить, сердечний, що накоїв тривоги, да вже й кається тепер на ввесь світ, і цурається від тої несмачної страви, да ще й дякує добрим і всім людям, що так проплювали на його мисочку... Поглянь же незлим своїм оком на тую добру людину, і посмійся тій кумедії, як баранча між вовками і само було здумало завити по-вовчому, а далі схаменулось, що неподоба. Така поворотка на добру стать сто́їть того, щоб пересердіє змінити на милосердіє. І з ким на віку не траплялось помилиться то в слові, то в ділі...»

Заради справедливості відзначимо, що в двох числах «Паруса», які встигли вийти в світ, українська проблематика все ж знайшла своє відображення. У статті «Письма из Польши» зазначено, що «многочисленный люд южнорусский стоит того, чтобы не презирать его собственного языка, чтобы просветители его говорили с ним его собственной речью». В рецензії Куліша на «Хохлацькі співки» Крутоярченка відзначено цілковиту несумісність подібних недолугих вправ з усім розвитком української літератури від Котляревського до Шевченка й Марка Вовчка. Після виходу другого числа газету «Парус» було заборонено за скептичні відгуки про деякі урядові розпорядження та різку критику (з правих позицій) зовнішньої політики Росії в статті Михайла Погодіна «Прошедший год в русской истории»[1].

Як би там не було, Іван Аксаков аж ніяк не був людиною, яку Шевченко в березні 1858 року міг «не помітити» чи зігнорувати. Взагалі, ставлення Шевченка до тих чи інших представників слов'янофільства і до всієї слов'янофільської течії, потребує

---

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Т. 6. К.: Наукова думка. С. 463.

конкретно-історичного, неупередженого підходу. Принаймні, Шевченкову критику слов'янофільства не слід огульно переносити на кожного із слов'янофілів, з якими він контактував. Та ще пам'ятаймо, що близьких до слов'янофільства поглядів дотримувалися в окремих питаннях поетові друзі Бодянський, Максимович, Костомаров.

«Кричать о братстві, а гризуться...»

У Кошелєва Шевченко познайомився ще з одним видатним слов'янофілом Олексієм Хомяковим, який у своїх творах висловив, як писав Іван Аксаков, «ціле слов'янське віросповідання». За словами Сергія Єфремова, Хомяков «був одним з найвиразніших теоретиків слов'янофільства, що положив підвалини під його теорію». На думку Петра Струве, «Хомяков, самый универсально образованный русский человек и самый всеобъемлющий ум, какой произвела Россия XIX века». Сергій Аксаков, підкреслюючи різнобічні таланти Хомякова, говорив, що з нього можна викроїти десять чоловік. Олександр Герцен так характеризував Хомякова: «Ильей Муромцем, разившим всех, со стороны православия и славянизма, был Алексей Степанович Хомяков... Ум сильный, подвижный, богатый средствами и неразборчивый на них, богатый памятью и быстрым соображением, он горячо и неутомимо проспорил всю жизнь... Необыкновенно даровитый человек, обладавший страшной эрудицией...»

Шевченко не розповідає в щоденнику про розмову з Хомяковим, але це зовсім не значить, що він його проігнорував, а скоріше за все поет захопився декабристом Сергієм Волконським. Знаючи про прірву між Шевченком і Хомяковим, я хотів би все-таки акцентувати увагу не на ній, а на тому, що поет у Москві мав змогу зустрітися з ідеологічним лідером слов'янофільства, своїми очима побачити талановиту людину, якій з часом дасть різко негативну оцінку. Так само, як у випадку з Іваном Аксаковим, нерозумно й антиісторично применшувати масштаб Олексія Хомякова та інших російських інтелектуалів, з якими знайомився в Москві Шевченко, на тій підставі, що він з ними розходився в поглядах, іноді діаметрально. Навпаки, пишатимемося з того, як вивищується над ними великий українець.

Російське слов'янофільство, яке в 40–50-х роках XIX століття, склало вагому течію суспільно-політичної та філософської думки, виникло в Москві і було суспільним явищем московського, точніше, арбатського гатунку, бо формувалося й відгранювалося в арбатських особняках Хомякова[1], Кошелєва, Аксакова. Для слов'янофілів Москва була символом протистояння Петербургу з його орієнтацією на захід і чиновною бюрократією. Вони були тісно пов'язані з московським дворянством, і самі його представляли. Слов'янофіли вбачали самобутність Росії в ізоляції від впливу «безбожного» і «революційного» заходу та всеохопності православ'я, а за політичними поглядами були прихильниками абсолютної монархії і жорсткого централізму. Вони виявляли симпатії до слов'янських народів, сприяли розвитку слов'янознавства в Росії, проте не визнавали національних прав неросійського населення імперії, в першу чергу українців, заперечували саме існування українського народу, були противниками визволення Польщі. Закликаючи всі слов'янські народи до єднання, спільної культурної діяльності, поширення й поглиблення взаємопізнання, вони нерідко обертали ідею братерства слов'ян на ідею фактичного підданства слов'янських народів російському цареві, який насправді виступав поневолювачем українців, білорусів і поляків у межах імперії. В інтелектуальному полі слов'янофілів формувався суспільний і бюрократичний образ великої російської нації, що включає до себе всіх східних слов'ян імперії. Навіть слов'янофіл Ю. Самарін, який виступав за збереження самобутності українського народу, в 1850 році записав у своєму щоденнику: «Но в то же время пусть он помнит, что историческая роль его — в пределах России, а не вне её, в общем составе государства Московского».

Сучасний дослідник Олексій Міллер відзначає, що в першій половині XIX століття малоросійська специфіка викликала жвавий інтерес у Петербурзі й Москві, як яскравий, романтичний варіант російськості. Це стосувалося й літературних опусів українською мовою:

---

[1] Олексій Хомяков знімав квартиру на Арбаті (тепер № 23), де збиралися його однодумці, а затим його особняк на арбатській Собачій площадці став справжнім оплотом слов'янофільства в 1840-х роках. Після революції в ньому деякий час навіть розміщувався «Музей 1840-х років».

«Литературные опыты на “малорусском наречии”, отражавшие специфику местной жизни, вызывали благожелательный интерес в Петербурге и Москве как часть русской литературы, но попытка трактовать это “малорусское наречие” как отдельный от русского, самостоятельный украинский язык была для сторонников концепции большой русской нации неприемлема. Украинский национализм отрицал малорусскую идентичность, которая могла мирно уживаться с общерусской, и создавал свой образ идеального Отечества, стоявший в конфликте и с польским, и с русским. Украинская идея “отбирала” у русской не просто часть национальной территории, но “Киев — мать городов русских”, место обретения православной веры и государственности, а также лишала идеологической основы в конфликте с польским движением. Не случайно наиболее влиятельный русский националистический журналист М.Н. Катков рисовал украинофилов вольными или невольными агентами “польской интриги”. Вызов со стороны других национализмов воспринимался правительством и русским общественным мнением как вызов “извне”, в то время как угроза украинского национализма для сторонников общерусской нации была диверсией изнутри “национального тела”»[1].

Шевченко ще в 1847 році викрив облудність слов'янофільських гасел про створення єдиної слов'янської культури й літератури: «Кричать о братстві, а гризуться, мов скажені собаки. Кричать о единой славянской литературе, а не хотять і заглянуть, що робиться у слов'ян!»

Іван Дзюба звертає увагу на те, що від 30–40-х років XIX століття царизм прагне активно використовувати слов'янський рух у своїх зовнішньополітичних інтересах, зокрема, виступаючи в ролі захисника і протектора православ'я та граючи на царефільстві частини слов'янського люду. В той же час уряд Миколи І мусив дотримувати певної обережності з огляду на реакцію європейських держав та на можливі небажані впливи слов'янського руху на внутрішньополітичну ситуацію: ідеї слов'янського відродження могли загрожувати ідеї «общего отечества» великоросів з їхніми племінними варіаціями, якими оголошувано малоросів і білорусів.

[1] А.И. Миллер. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). С. 39.

Натомість «позаурядове» (напівофіціозне і неофіціозне) російське слов'янофільство — потужний напрям поміщицько-ліберальної ідеології імперської закваски діяло одверто і агресивно. До того ж, російське слов'янофільство, як суспільний настрій і «офіційний націоналізм» царизму були тісно пов'язаними, проте, самостійними явищами, що могли змикатися, але й конфліктувати. Не випадково ще Марієта Шагінян у своїй книзі про Шевченка слушно зауважувала, що слов'янофіли були всередині країни «своєрідною опозицією». Очевидно, поет добре розумів обмежений характер їх «опозиційності», але брав до уваги, що слов'янофіли виступали проти петровського «петербурзького періоду російської історії», негативно ставилися до суспільного ладу в Росії, прагнули до піднесення народної освіти, усунення цензурних утисків, впровадження гласного суду та ін. Поетові не було байдуже, що уряд дивився на слов'янофілів з підозрою і вважав «прихованими бунтівниками». До речі, Михайло Погодін і Олексій Хомяков, як і брати Аксакови, входили до згаданого раніше поліцейського «Списку підозрілих осіб у Москві». Виходить, що Шевченко був знайомий з кращою третиною лідерів опозиційної до влади московської інтелігенції. За словами Шагінян, його певною мірою «підкупали ті переслідування, яких зазнавали на собі слов'янофіли за свої виступи». Скажімо, Шевченкові припав до душі нелегальний вірш Олексія Хомякова «России»[1], який він 4 вересня

[1] Цей вірш було написано в 1854 році, під час Кримської війни, він відразу зробився надзвичайно популярним завдяки критиці миколаївської Росії. Ходив у рукописних списках. Петро Бартенєв писав: «Это стихотворение, разошедшееся в списках, пробудило негодование не только петербургских властей, в особенности наследника престола, но и многих москвичей... В марте 1856 г. новый государь (Олександр II. — *В. М.*) приказал ему (Хомякову) обрить бороду и никому не читать своих произведений». Вірш опублікований у легальній пресі в 1860 році, після смерті Хомякова. У Шевченка переписаний під назвою «Кающаяся Россия».

С душой коленопреклоненной,
С главой, лежащею в пыли,
Молись молитвою смиренной
И раны совести растленной
Елеем плача исцели.

1857 року переписав до свого щоденника. 16 квітня 1858 року «прекрасное стихотворение Хомякова» вже вдруге записав у щоденник поета Григорій Галаган.

Проте Герцен вважав слов'янофільську теорію самобутнього розвитку Росії новим єлем, що помазує царя, а самих слов'янофілів називав «добровільними помічниками жандармів». Різко відзивався про них і Чернишевський. Навіть Борис Чичерін, який розірвав стосунки з Герценом і буквально ненавидів Чернишевського, говорячи про слов'янофіла Хомякова, вимушений був визнати, що «соперничая с Герценом в блеске и находчивости, Хомяков уступал ему в добросовестности».

Поділяючи в 40-х роках загальне захоплення слов'янолюбців Колларом і Шафариком, шануючи їх і пізніше, Шевченко розвивався в бік поєднання національного визволення з соціальним. Тому свої надії він дедалі більше пов'язував не так із слов'янством взагалі, як із внутрішнім вибухом у самій Російській імперії, з самим українським народом. У всьому цьому — докорінна особливість позиції Шевченка в слов'янській та українській справі, що відрізняла його від західних слов'янських будителів, і від російських слов'янофілів, а також і від українофілів та навіть кирило-мефодіївських братчиків.

Іван Дзюба пише, що «і генезис, і зміст "слов'янського почуття" та слов'янської ідеї в Шевченка істотно відрізняються від слов'янофільських». До слов'янства він звертався від уярмленого свого народу, у слов'янстві шукав спільника по долі й роботі відродження, покріплення у вірі й надії. В XIX столітті чимало дослідників говорило про слов'янофільство Шевченка, але ті, хто справді зрозумів глибинну сутність його поезії та світогляду, рішуче відрізняли його «слов'янофільство» від слов'янофільства Хомякова і К°. Зокрема, Іван Франко вважав, що й через півстоліття «свідомі українці не перестають бути слов'янофілами в дусі Коллара й Шевченка». Слов'янофільство Шевченка — це ідея рівноправного співжиття всіх слов'янських народів у вільному союзі[1].

Дзюба звертає увагу на те, що Шевченко і Хомяков часто-густо оперували одними й тими ж фактами і питаннями російсько-

[1] Див.: Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 406.

го суспільства та життя народів Російської імперії (у ряді випадків навіть одночасно), але давали відмінні оцінки й розуміння цих фактів і питань, виявляючи неоднаковість громадянських позицій, ідеологій, творчих мотивів. Фактично, вони часто мимоволі «полемізували»між собою, навіть коли один про одного не знали або не пам'ятали, — і в цьому відбилася глибина їхнього об'єктивного, позаособового протистояння як представників і співтворців дедалі розбіжних світоглядів, а також і як послідовних речників антагоністичних суспільно-політичних таборів[1].

В цьому контексті зустріч Шевченка з Хомяковим у Москві набирає знакового характеру й не повинна забуватися.

Як зазначають сучасні дослідники, «Шевченко швидко збагнув реакційність слов'янофільської ідеології та політичної практики змикання з клерикальним обскурантизмом, яке й висміяно у вірші "Умре муж велій в власяниці...", де Хомякова прирівняно до мракобісів на зразок Аскоченського та митрополита Григорія»[2].

Пам'ятаєте вже цитований нами вірш?

І Хомяков, Русі ревнитель
Москви, отечества любитель,
О юпкоборцеві восплач...

Так само Шевченко змінив свою думку про журнал «Русская беседа», про що свідчить той же вірш з іронічним «приєднанням» цього органу до Аскоченського і Хомякова...

Шевченко рішуче розійшовся також із тією частиною українського ліберального панства, яка тяглася до слов'янофільства хомяковсько-самаринського штибу — Платоном Лукашевичем, Григорієм Галаганом та ін.

Про ставлення поета до різновиду українського, власне вже малоросійського слов'янофільства, в рамках якого вчене і «вільнодумне» панство дарувало свою любов далеким слов'янсь-

---

[1] Там же. С. 389.

[2] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Поезія 1847–1861. Т. 2. К.: Наукова думка, 2003. С. 741–742.

ким братам, залишаючи власному народові лише щедру риторику, переконливо пишуть у передмові до Повного зібрання творів Тараса Шевченка Іван Дзюба і Микола Жулинський. Найбільше обурювало поета те, що ці доморощені слов'янофіли умудрялися поєднати свій благородний патріотизм та «широку освіченість» із зневажанням рідної, української мови:

І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголять...

Шевченко рано й прозірливо помітив у слов'янофільстві тенденцію невизнання за українським народом права бути окремою і рівноправною з іншими національною одиницею, розчинення його в «общерусскости», узурпуючи на користь останньої його історію, культуру, землю:

Кажуть, бачиш, що все-то те
Таки й було наше,
Що вони тілько наймали
Татарам на пашу
Та полякам...

Це — саркастичний перифраз версії офіціозної та взагалі імперсько-патріотичної історіографії, для якої Україна була всього лиш «окраиной» царської Росії, тимчасово відступленою татарам і полякам. Багатовікове самобутнє історичне і культурне життя України, її боротьба за свободу замовчувалися, власті вдавалися, зокрема, до хитрого маніпулювання етнонімами «Україна» та «Малоросія». І «державники», і слов'янофіли не приймали слів «українець» і «Україна» як самоназви представника народу та назви країни, бо заперечували і той народ, і ту країну.

Йшлося, зрозуміло, не про невинні лінгвістичні вправи, лексичні відміни — це було принципове питання, надто для Шев-

ченка. Він поклав усе життя, щоб слово «Україна» поновлювалося і остаточно утверджувалося як самоназва народу й землі (в той час як різномасні українофоби дружно висміювали цю самоназву або спотворювали її значення). Шевченко рішуче не сприймав того, що за слов'янофільською термінологією стояла ухильність до нещирості усієї їхньої позиції відносно України: великодушно похваляючи «южное племя русского народа», вони фактично відмовляли йому в праві на власний національно-політичний і культурний розвиток (ї навіть на власне ім'я!). Все це особливо виявилося наприкінці 50-х років після відвідин поетом Москви, і стало однією з головних причин остаточного розриву Шевченка із слов'янофілами[1].

Очевидно, що у поета могли б виникнути розбіжності навіть з Осипом Бодянським, якби вони докладно розглядали політичну ситуацію в Росії чи, скажімо, взялися вдвох оцінювати згаданий твір Хомякова. Бодянський вважав, що вірші Хомякова «заключают в себе упрёки, хотя и справедливые, но совершенно неуместные, безвременные в ту пору, когда все и вся устремились к делу и деланию великому, может быть, единственному в летописях мира». Звісно, що Шевченко не числив себе серед тих, які безоглядно кинулися за новим царем Олександром II, хоча за словами Куліша, «він любить нас, він йме нам віри, і віра не посрамить його». Бодянський поділяв офіційну точку зору на чимало питань історії і тодішнього стану слов'янських народів. Зокрема, він засуджував національно-визвольну боротьбу польського народу, вважаючи, що поляки повинні жити «тільки з Росією і в Росії».

Так само не у всьому збігалися погляди Шевченка й Максимовича, передусім на українську мову, бо Максимович хоча й обстоював її незалежний статус, але поділяв також думку, що українська мова має функцію нарощення лексичного потенціалу мови російської, вважаючи її придатною скорше для народної поезії. Взагалі малоросійський патріотизм Максимовича спокійно суміщався з його загальноросійською ідентичністю.

---

[1] І. Дзюба, М. Жулинський. На вічному шляху до Шевченка. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Том 1. С. 38–39.

Шевченко став уособленням українського духу, самої України саме тому, що він не влився, як Гоголь, в стихію російської літератури, не став опрацьовувати в Росії, як Бодянський і Максимович, українську історію, міфи, перекази, казки, легенди, таким чином будячи інтерес до України. Шевченко не прийняв світоглядного «дуалізму», не допускав роздвоєння на «імперську» і «малоросійську» форми творчого самовираження. Він не сумнівався, подібно до Гоголя, яка в нього душа — хохлацька чи російська. Шевченко став живою й невмирущою запорукою неможливості національного знеособлення, до якого штовхала імперська мовно-культурна атмосфера. Поет не сумнівався щодо того, якою мовою і для якого народу він має творити:

«Він — мов той біблійний Пророк — посланий на землю Богом

Свою любов благовістить!
Святую правду возвістить!

Тривожить Шевченка інше — сам шлях його Слова до народу України. Шлях передусім духовний, бо призначення Слова — трансцендентне й інтегральне, спрямоване в майбутнє, отже, наділене місією націєтворення через розгортання духовної історії України. Тільки в національному слові, тільки в духовних межах національного світу Шевченко прагнув самоздійснитися, реалізувати своє високе призначення: духовно консолідувати українство»[1].

Проте Шевченкове «в своїй хаті своя й правда, і сила, і воля» не є слов'янофільською формулою, тим більше запереченням загальнолюдського суспільного ідеалу і світової цивілізації. Навпаки, Кобзар виходив із загальнолюдських цінностей і жив кращими ідеалами світової спільноти, він говорив про рівноправну причетність кожного народу до світу людства.

Уособлюючи національну ідею, Шевченко далекий від войовничого ксенофобства, національної пихатості:

...І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь...

---

[1] Там само. С. 15.

В цьому контексті дозволю собі зробити невеликий відступ у світ сприйняття цієї проблеми ще одним великим українцем, якого називають «Шевченком ХХ століття», — Михайлом Грушевським.

«Серце болить, а розказувать треба»

Майже століття тому, виступаючи у Львові в березні 1909 року з нагоди сорок восьмої роковини смерті Кобзаря, Грушевський сказав проникливі слова, що звучать дуже сучасно. Взагалі вони мовлені на віки. Краще не скажеш:

— Шевченкові свята[1] стали неустанними маніфестаціями народолюбних, демократичних, поступових, гуманних ідей, які одушевляли й одушевляють кращу частину нашої суспільности. Змістом Шевченкових свят стало не тільки засвідчення нашої вірности культу великого поета, але й вірности провідним ідеям його поезії. Вони є публічнимісповіданням віри для нашого громадянства й обрахунком сумління його членів. Перед лицем поета мусимо запитати в себе, чи живий у нас дух його? Чи не держимо ми тільки національної шкарлупи, позбавленої благородного змісту, вложеного в українство великим Кобзарем і іншими кращими представниками нашого відродження? Чи свідомі ми своїх обов'язків перед народними масами, цією основою українського життя, підставою нашого розвою і надій? Чи палить нас отся свята, повна пожертвовання любов до України, якій дав вираз Шевченко у знаних словах:

Я так її, я так люблю
Мою Україну небогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю![2]

---

[1] Так говорив і писав Грушевський про роковини народження та смерті Тараса Шевченка, що завжди знаходяться поруч.

[2] Пам'ятаймо, що це написано поетом, «чиї глибоко християнські переконання не підлягають ані найменшому сумніву» (Олесь Гончар), написано віруючою людиною, для якої Бог уособлює правду, волю і славу на всім світі:

Не нам на прю з Тобою стати!
Не нам діла Твої судить!

Але, говорячи словами Вячеслава Чорновола, «любов до України сягала в Шевченка таких верховіть, коли задля її кращої долі можна було ставати на прю із самим Богом...»

— Бо ж тільки тоді наше свято буде честю і славою Шевченкові, а не профанацією його імені...

У 1912 році, до дня народження Тараса Шевченка, Грушевський опублікував у «Літературно-науковому вістнику» статтю «Свято єднання», в якій зробив особливий наголос на тому, що **Кобзарева творчість «становить не тільки найвищий національний скарб українського народу, але має велику вагу, як високоцінне сполучення глибоконаціональних настроїв з такими ж настроями гуманности і загальнолюдської солідарности»** (виділено мною. — *В. М.*).

Цей висновок, зроблений незадовго до 100-річчя з дня народження Шевченка, не тільки не постарів, але й набув особливого смислу в наші дні. Грушевський підкреслював, що для українського народу, який у той час у Росії перебував ще тільки в стадії свого національного розвою, має високу вартість передусім національна сторона Шевченкових поезій. Через дев'ять з лишком десятиліть за умов незалежної України ця «національна сторона» творчості великого поета знову відіграє ключову роль в утвердженні самосвідомості українців. Але водночас зростає наголошене Грушевським значення Шевченкової творчості, «свобідної від усякої агресивности, від усяких елементів егоїстичного, зоологічного націоналізму».

У статті Грушевського ця домінанта Шевченкової поезії була ним особливо акцентована в зв'язку з тими зізнаннями Володимира Короленка, що з'явилися на сторінках «Історії мого сучасника». Короленко, життя якого було тісно пов'язане з Україною, розповідав, як, навчаючись в Рівненській гімназії, він познайомився з творчістю Кобзаря. Спочатку з поезією Шевченка романтизм старої України вривався в його душу, затим сприйняття деяких поетичних творів Шевченка стало у Короленка суттєво мінятися. Вчитаймося в ті самі рядки з «Історії мого сучасника», що привернули увагу й Михайла Грушевського:

«А затем кое-где из красивого тумана, в котором гениальной кистью украинского поэта были разбросаны полные жизни и движения картины бесчеловечной борьбы, стало проглядывать кое-что затронувшее уже и меня лично. Гонта, слу-

жа в уманьском замке начальником реестровых казаков, женился на польке, и у него было двое детей. Когда гайдамаки под предводительством того же Гонты взяли замок, иезуит приводит к ватажку его детей-католиков. Гонта уносит и режет обоих «свяченим ножом»[1], а гайдамаки зарывают живьем в колодце школяров из семинарии, где учились дети Гонты.

У Добролюбова я прочел восторженный отзыв об этом произведении малороссийского поэта: Шевченко, сам украинец, потомок тех самих гайдамаков, «с полной объективностью и глубоким проникновением» рисует настроение своего народа. Я тогда принял это объяснение, но под этим согласием просачивалась струйка глухого протеста... В поэме ничего не говорится о судьбе матери зарезанных детей. Гонта ее проклинает:

Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?..

Думалось невольно: ведь он на ней женился, зная, что она католичка, как мой отец женился на моей матери... Я не мог разделять жгучей тоски о том, что теперь...

Не заріже батько сина,
Своєї дитини,

---

[1]
«...Сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга». Махнув ножем —
І дітей немає!

Шевченко, посилаючись на сина уманського губернатора Младановича, писав, що «в Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх мати-католичка помогла єзуїтам перевести їх в католики». Насправді Гонта не вбивав своїх дітей і семилітньому синові Младановича він також зберіг життя.

За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни[1]...

Это четырехстишие глубоко застряло у меня в мозгу. Вероятно, именно потому, что очарование националистского романтизма уже встречалось с другим течением, более родственным моей душе...

Статьи Добролюбова, поэзия Некрасова и повести Тургенева несли с собой что-то прямо бравшее нас на том месте, где заставало. Казак Шевченко, его гайдамак, его мужик и дивчина представлялись для меня, например, красивой отвлеченностью. Мужика Некрасова я никогда не видел, но чувствовал его больше. Всегда за непосредственным образом некрасовского «народа» стоял интеллигентный человек, с своей совестью и своими запросами... вернее — с моей совестью моими запросами...

Эта струя литературы того времени, этот особенный двусторонний тон ее — взяли к себе мою разноплеменную душу... Я нашел тогда свою родину, и этой родиной стала прежде всего русская литература[2]...»

Михайла Грушевського ніяк не зацікавив цей вибір юного Короленка на користь російської літератури — кожний має право на свої вподобання. Проте він з усією серйозністю поставився до мотивувань відомого письменника, зауваживши, що «такі признання в устах письменника, для котрого гуманний, етичний момент був провідним мотивом творчости, мусів вразити кождого хоч трохи близше обзнайомленого з духом Шевченкової по-

[1] Ці поетичні рядки Короленко взяв із Шевченкового вірша «Гоголю». Чи й варто доводити, що в них немає «пекучої туги» за синовбивством заради Вкраїни. Кобзаря хвилювало зовсім інше: «Не заріже: викохає та й продасть в різницю Москалеві».

[2] Цю виноску Короленко зробив сам, і я цитую ту її частину, що нас особливо цікавить:

«Эта часть истории моего современника визвала оживленные возражения в некоторых органах украинской печати. Позволю себе напомнить, что я пишу не критическую статью и не литературное исследование, а только пытаюсь восстановить впечатление, которое молодежь моего поколения получала из своего тогдашнего (правда, неполного) знакомства с самыми распространенными произведениями Шевченка...»

езії — настільки вони суперечать основному гуманному тонови сеї поезії».

Грушевський не заперечував, що певні подробиці та образи української минувшини в Шевченковій творчості не раз бентежили декого своїм кривавим колоритом і навіть стягали на Шевченка закиди про негуманні настрої його поезій. Раніше подібні голоси виходили, частіше всього з польських кіл, а останнім часом «зробив певне враження голос російського письменника, що своє відчуження від української стихії, до котрої належав він походженнєм, толкував тими антипатичними нотами, які його вразили в сій книзі живота українського народу — Шевченковім Кобзарі».

Дозволю собі ненадовго перервати Грушевського й зауважити, що моторошна сцена з «Гайдамаків», у якій «сконцентровано всю жахливість релігійної ворожнечі між людьми, особливо коли вона накладається на во-рожнечу соціальну і національну» (Іван Дзюба), так само безмежно далека від оспівування національно-релігійного розбрату, як шекспірівський «Макбет» від пропаганди насилля. Дітовбивця Гонта у Шевченка щиро просить Бога «Нехай на сім світі мене за вас покарає, за гріх сей великий», але він усвідомлює заради кого вчинив нелюдський злочин:

Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивітеся: ви за неї
Й я за неї гину[1].

Криваві рядки з «Гайдамаків» своїм пронизливим болем за Україну, що «навіки заснула», співставні з розглянутою вже нами

[1] Грушевський писав про розправу поляків над гайдамаками: «Тяжкими муками замучено Гонту і багатьох інших... Тих, що не були вбиті відразу, судили потім... й засуджували на різні кари, найбільше на кару смерті:

Ой зв'язали та попарували,
Ой як голубців у парці,
Ой засмутилась уся Україна,
А як сонечко в хмарці, —

згадує пісня сумний кінець останнього великого повстання на Правобережжі».

поетичною максимою Шевченка, в якій він готовий проклясти святого Бога заради своєї Батьківщини.

Польський автор Гвідо Батталья ще в 1865 році писав про цей сюжет у «Гайдамаках»: «Душа мстивого Гонти, який, щоб бути послідовним, навіть власних дітей забив, — у боротьбі з пробудженим потім сумлінням відмальована дуже добре... Він — єдиний, може, з-поміж ватажків гайдамацьких — не забруднив рук рублями московськими і задля них напевне ж синів не вбив би. Чому ж так зневажена постать Гонти? І у ворога треба шанувати послідовність характеру й способу мислення». Микола Жулинський справедливо наголосив, що Гайдамаччина — це останнє поривання українського народу здобути свободу, це трагедія доведеного до відчаю гнобленого люду, який у невгамовній помсті за наругу втрачає моральні перестороги і в якусь історичну мить не зважає на Божі заповіді. Шевченко болісно переживає цей несамовитий сплеск «кровавого діла» в середовищі лагідного й молитовного народу, який вибухнув нещадним гнівом «за святую правду-волю» і прирік себе на багатолітнє безмежне страждання:

У старих спитаю:
«Чого, батьки, сумуєте?»
«Невесело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна...»

Гайдамаки, які «трохи не рік шляхетською кров'ю наповали Україну» — для Шевченка є месниками за нещадне гноблення українців, але їх «червоний бенкет» був і величезним пекельним лихом, що залишилося незагойною раною в душі та свідомості всього українського народу:

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо,
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти —
Жити б та брататься.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднаться!

Треба крові, брата крові,
Бо заздрю, що в брата
Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті!
«Уб'єм брата! Спалим хату!» —
Сказали і сталось.

Шевченко розумів, що трагедія Гайдамаччини визріла значною мірою на протистоянні православної та уніатської церков, на релігійній роз'єднаності, яку всіляко культивувала й використовувала польська шляхта:

Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти.

Між іншим, академік Іван Дзюба в статті «Шевченкові «Гайдамаки»: з відстані часу» (Сучасність. 2004. № 6. С. 67–96) акцентує на тому, що «моторошний акт Гонти по суті не добровільний і не спонтанний: його провокує ксьондз-єзуїт, який приносить Гонті синів...»

Оксана Забужко бачить ключ до розуміння природи гайдамацького гріха в тому, що він не є "злоначинающий", як "тваринний" гріх владчої "неситости", тільки "реактивний" щодо переможного зла; «в його основі — сама по собі цілком шляхетна («свята») спроба "виправити" світ, відновивши вже раз, було, порушену божисту рівновагу, усунути той "страшний суд", який "ляхи в Україну несуть", — "розкувать сестру" і "не дати матері в руках у ката пропадать"»[1].

Щоб глибше зрозуміти Шевченків твір, обов'язково слід брати до уваги, як невід'ємну його частину, «Передмову» до «Гайдамаків»[2], яка фактично стала післямовою. В цій «Передмові» Тарас Григорович, який іноді сам передовіряв свої думи «старому кобзареві», писав:

[1] Оксана Забужко. Шевченків міф України. Спроби філософського аналізу. — К.: Абрис, 1997. С. 109–110.

[2] На жаль, з'явилися видання Шевченкового «Кобзаря», в яких «Передмову» до «Гайдамаків» опущено.

«...Весело подивиться на сліпого кобзаря, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно ділялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло», — а надто, як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. **Серце болить**[1]**, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря слав'янськая земля»** (виділено мною. — *В. М.*).

Ось вони ключові, невідворотні слова, які свідчать про справжню громадянську й людську позицію геніального українського поета. Втім, Іван Дзюба писав, що в цих словах «не треба шукати «остаточної» відповіді Шевченка за запит українського буття. У нього будуть і інші відповіді. Проте й цю треба пам'ятати».

«Свою Ти силу ниспошли»

Михайло Грушевський не став осаджувати чи повчати Володимира Короленка, в статті «Свято єднання» він толерантно зауважував, що поезія — не математична формула, тому безпосередні почування поета, продиктовані безпосередніми враженнями, не раз далеко відбігають від провідних мотивів його творчості. На думку Грушевського, Шевченко не був теоретиком-мислителем ані практичним політиком, його сила лежала в глибині й інтенсивності його чуття, вражливого і гарячого. Але в основі своїй се чуття було глибоко гуманне, безмірно далеке від усякої національної виключності, націоналістичного канібалізму.

Інтерес до поверхневих ефектів української минувшини грає у Шевченка дуже незначну роль, особливо в пізнішій творчості. Передусім поет шукав у цій минувшині моральні, етичні вартості, відкидаючи поверхневий блиск і «славу куплену кровію».

[1] Зверніть увагу на цей повтор: у поезії — «болить серце», у прозі — «серце болить».

Насправді, почуття національної солідарності в сучаснім і минулім — з поколіннями носіїв ідеї національної спільності — не вступає у Шевченка в конфлікт з солідарністю ширшою, що виходить за межі народного зв'язку і єднає в одну людську сім'ю все людство без національної різниці.

Для поета, котрому над усе дорогим є «единомисліє і братолюбіє» — се все тільки немов концентричні кола, з котрих коло тісніше своїми інтенсивнішими й безпосереднішими почуваннями альтруїзму і солідарності електризує ширші кола: сім'я, котру ідеалізує, шанує й високо підносить поет, — рідний край і рідний народ, що становить центральний культ його поезії, — «слов'янська сім'я» — якийсь час, під впливом слов'янських ідей вона надихала поета. Нарешті, — людство, в якому розпливаються його почуття братерства, так що часто не можна відрізнити й вгадати — чи говорить він про братерство народне, чи про братерство загальнолюдське, складаючи свої молитви про дарування правди і любові «сій окраденій землі».

Вчитаємося в ті Шевченкові рядки, які мав на увазі Грушевський:

Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, і таляри,
І пута кутії пошли.

Робочим головам, рукам
На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!

Або ще:

Трудящим людям, Всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою Ти силу ниспошли.

Як тонко підмітив Грушевський! Справді, не можна відрізнити й вгадати чи говорить Шевченко про братерство українського народу, чи братерство загальнолюдське...

Грушевський знову й знову наголошував, що Кобзар всією силою свого генію виступав проти національного ренегатства, закликав своїх земляків пізнати й полюбити всім серцем «велику руїну» українського життя і віддати свою душу на службу їй. Проте Шевченко далекий від того, щоб відмежовувати національне життя від почувань і покликів загальнолюдських, він є противником національної виключності та ворожнечі. В умовах оргії агресивного, зоологічного націоналізму **Шевченко — се той національний прапор, який повинен бути дорогий всім прихильникам націоналізму гуманного і етичного, що не ділить і сварить, а єднає на грунті визнання загальнолюдських і національних прав кожної людини й кожного народу.**

Вражає, в якому контексті процитував Грушевський рядки Шевченка з поезії «Доля»:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

Великий українець вважав, що ці Шевченкові рядки можна прикласти, до вірності українства гуманному, ідеалістичному націоналізмові свого великого поета. Грушевський закликав пильно берегти чистоту національного прапора, перейнятого з рук народного пророка, й відмежовуватися від націоналистичного зоологізму й неперебірливого егоїзму. «Сього вимагають від нашого громадянства не тільки великі заповіти минулого, не тільки солідарність з кращими представниками свого народу, — а й завдання його національного життя... Бо інакше були б брехнею наші запевнення в любви і поважанню до його творчости, котрі повторяємо перед світом в сі Шевченкові дні».

Шевченкові роковини Грушевський упевнено називав традиційним днем єднання прогресивного українського громадянства з прогресивними представниками інших народностей на грунті спільної поваги до великого українського поета та проголошених ним ідей. На його думку се не тільки мало вже тоді свою традицію, усвячену часом, а й глибоке виправдання в самім характері Шевченкової творчості.

«Познайомився з декабристом Волконським»

Повернемося до вечора 25 березня, коли у Кошелєва Шевченко **«встретился и познакомился ... со стариком-декабристом князем Волконским. Коротко, без малейшей желчи рассказал он мне некоторые эпизоды из своей 30-тилетней ссылки и в заключение прибавил, что те из его товарищей, которые были заточены поодиночке, все перемерли, а те, которые томились по нескольку вместе, пережили свое испытание, в том числе и он»**.

Сімдесятирічний Сергій Волконський вразив поета молодою силою духу, неозлобленою й немстивою натурою, незнищеним благородством. Щось у його характері нагадувало Миколу Рєпніна, який, хоч і не схвалював свого молодшого брата-декабриста, але не відрікся від нього, та ще й на знак протесту не прибув на коронацію Миколи І. Шевченкові, який пройшов через тяжкі випробування заслання, була близькою й зрозумілою розповідь незломленої людини, яка пережила не менше горя й поневірянь, ніж він сам. До Москви Волконський зміг повернутися лише після смерті Миколи І, який був і Шевченковим катом. Побачивши вперше «Полярную звезду», яку видавали за кордоном Олександр Герцен і Микола Огарьов, з портретами страчених декабристів на обкладинці, Шевченко записав 3 листопада 1857 року в щоденнику: «Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события. С одной стороны — портреты этих великомучеников с надписью "Первые русские благовестители свободы", а на другой стороне медали — портрет неудобозабываемого Тормоза с надписью "Не первый русский коронованный палач"».

Поетові припало до серця те, що Волконський повідав про багаторічне заслання «без найменшої жовчі»[1]. Згадуються тут рядки з Шевченкової містерії «Великий льох», у якій вперше зустрічаємо слово «декабрист»:

Я оце літала
Аж у Сибір: та в одного

[1] Познайомившись у жовтні 1857 року з декабристом Іваном Анненковим, Шевченко також відзначив у щоденнику: «Седой, величественный, кроткий изгнанник в речах своих не обнаруживает и тени ожесточения против своих жестоких судей...»

Декабриста вкрала
Трохи жовчі...

Підтверджувалися захоплені розповіді про Сергія Волконського його племінниці Варвари Рєпніної, які він чув восени 1843 — на початку 1844 років, коли жив у сім'ї Рєпніних в Яготині. Рєпніна в юності боготворила дядька. Після одержання звістки про арешт Сергія Волконського записала до щоденника: «Накануне моего рождения 1826 года 19 июля, когда совершилось мне 18 лет, получили мы печальное известие, касающееся дядюшки Сергея Григорьевича Волконского. Увы, как страдает сердце моё. Как пожелала бы соединиться с ним в печальном пристанище его... Если бы я была дочь князя С.Г. Волконского, то меня б давно здесь не было!» Варвара Рєпніна відкрито листувалася з дружиною князя Марією Волконською, донькою генерала М. Раєвського, яка пішла за чоловіком у Сибір, і відкрито захоплювалася мужністю Сергія Волконського. Певно, що про Волконського поетові міг розповідати і Щепкін, у викупі якого з кріпацтва той брав участь.

Євген Якушкін, який зустрічався з Волконським ще на засланні, розповідав: «Я вспомнил, что ему кланается Щепкин, и он по этому случаю рассказал своё знакомство с ним в Ромнах... Чтобы отпустить его на волю... Волконский принял в нём участие и начал собирать по подписке деньги на его выкуп». Дружина Щепкіна Олена Дмитрівна в своїх «Спогадах» також писала про те, що викуп артиста відбувся «при посредстве и содействии двоюродного брата князя Репнина, князя Волконского».

Відомо, що Кобзар виявляв значний інтерес до декабристів[1] і все, що їх торкалося, дуже цікавило й зворушувало Шевченка[2].

---

[1] Див. Г.Я. Сергієнко. Декабристи і Шевченко. К.: Наукова думка, 1980.

[2] В травні 1858 року в Петербурзі Шевченко зустрів ще одного декабриста: «...Познакомился с декабристом бароном Штенгелем, с тобольским другом М. Лазаревского» (Михайло Лазаревський в 1841–1845 роках служив у Тобольську), де перебував тоді Володимир Іванович Штейнгель (1783–1862), який був засуджений до 20 років каторжних робіт. Член Північного товариства декабристів барон Штейнгель був звинувачений у тому, що він «знал об умысле на цареубийство и лишение свободы, с согласием на последнее». Свого часу Штейнгель побудував особняк на Старому

Павло Филипович, який досліджував тему «Шевченко і декабристи», звертав увагу на те, що поет незадовго до приїзду в Москву, в Нижньому Новгороді «написав поезію «Юродивий», яка свідчить, що поет мав на думці написати цілу поему про декабристів».

Лірична інвектива «Юродивий» залишилася своєрідним вступом до ненаписаної поеми про «споборників святої волі».

А ти, Всевидящеє око!
Чи Ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордовали, розпинали
І вішали?..

Зустріч з декабристом Волконським була останньою перед від'їздом у Петербург. Шевченко зворушено дивився на старого генерала, який гідно вийшов із страшенних колотнеч, що випали на його долю, й не втратив смак до життя. Поет черпав у нього сили для своєї завтрашньої дороги, для нових подолань своїх власних життєвих знегод. Мабуть, саме завдяки Волконському візит до Кошелєва поетові запам'ятався, не випадково 5 квітня 1858 року в листі до Максимовича він писав: «Низенький поклон Кошелєвим...»

«Як Пушкін колись сказав»

На Поварській вулиці замкнулося коло віртуального перетинання Шевченка з Пушкіним у Москві, бо будинок, де жив Олександр Кошелєв (тепер № 31) знаходився поруч із садибою Шереметєвих (тепер № 27), в якій Пушкін у грудні 1828 року читав свою «Полтаву». Нагадаю, що й жив Шевченко у Воротниковському провулку в двох кроках від будинку Павла Нащокіна, в якому неодноразово бував Олександр Пушкін, а востаннє —

Арбаті (ріг Гагарінського й Хрущовського провулків), відомий і сьогодні як будинок Штейнгеля. В ньому побували Лев Толстой, Олександр Писемський, Федір Достоєвський, Сергій Соловйов, Афанасій Фет, Іван Бунін...

в травні 1836 року, тобто всього за два десятиліття до Шевченка. Можна було б і не сумніватися, що Щепкін чи хто-небудь з його інтелектуального оточення сказав про це Тарасові Григоровичу, проте, на жаль, жодних ознак такої розповіді не залишилося в листах і щоденнику поета та будь-яких інших документах.

У Шевченка Пушкін уперше з'являється в листі до С.С. Гулака-Артемовського з Новопетровського укріплення 15 червня 1853 року, де Тарас Григорович перефразував рядки з «Евгения Онегина»:

Одних уж нет, а те далече,
Как Пушкин некогда сказал.

У російськомовних «Близнецах» (1855 рік) згадується «Капитанская дочка» Пушкіна, а в «Художнике» (1856 рік) — пушкінська поема «Анджело»: «За чаем Карл Павлович (Брюллов. — *В. М.*) прочитал "Анджело" Пушкина...» До речі, 19 липня 1857 року Шевченко записав у щоденнику: «...Построил каркас поэмы вроде «Анджело» Пушкина, перенеся место действия на Восток. И назвал её "Сатрап и Дервиш"». Про плани роботи над цим твором Шевченко записує в щоденнику і 8 грудня. Як відомо, задум цього твору повністю не здійснився, хоча частково був реалізований у розпочатій Шевченком поемі «Юродивий» (1857 рік). В «Прогулке с удовольствием и не без морали» (1855–1858 роки) Шевченків герой говорить: «Стихи Пушкина не сходили у меня с языка, пока мы не подъехали к селу». 12 грудня 1857 року Шевченко відзначив у своєму щоденнику, що подивився в Нижньому Новгороді сценічну переробку повісті Пушкіна «Станционный смотритель», а рівно через місяць, 12 січня 1858 року записав, що прочитав Катерині Піуновій п'єсу Пушкіна «Сцены из рыцарских времён», а вона йому — одну з «маленьких трагедій» російського поета «Каменный гость».

У всіх цих випадках Пушкін і його твори згадуються у Шевченка в абсолютно позитивному контексті. Водночас, як слушно відзначає Юрій Барабаш, Шевченкові був бридким імперський дух пушкінських творів на зразок «Клеветникам России», і омріяне ним «*слов'янське* море» (метафора, тричі повторена в по-

емі «Єретик») вочевидь супротиставне пушкінському «*русскому* морю»[1].

Проте найпомітнішими є розходження поглядів і оцінок, які стосуються пушкінської «Полтави». З цього приводу є спогади вже згаданого Полонського, вилучені із «Спогадів про Шевченка» 1958 року, але відновлені у виданні «Воспоминаний о Тарасе Шевченко» (1988 рік): «Сидя в гостях у Шевченка, я узнал из речей его, что он не любит нашего поэта Пушкина, и не потому, чтоб он считал его дурным поэтом, а просто потому, что Пушкин — автор поэмы «Полтава»: Шевченко смотрел на Кочубея не более как на доносчика, Пушкин видел в нём верного сподвижника Петра Великого, оклеветанного и казнённого Мазепой... Шевченко тем сильнее бранил Пушкина, чем горячее я защищал его».

Звісно, що в сталінські часи подібна інформація замовчувалася або зустрічалася буквально в багнети: «Протягом століття українські буржуазні націоналісти протиставляли Шевченка Пушкіну. Вони видумали версію, що Шевченко негативно ставився до творчості великого російського поета, особливо до його поеми «Полтава». Проте факти свідчать про протилежне. Шевченко любив цей твір Пушкіна, знав його напам'ять, малював до нього ілюстрації»[2].

Справді, твердження про те, що Шевченко «не любив» Пушкіна безпідставне, навіть з усіма роз'ясненнями. Власне, йдеться про те, що великий український поет оцінював Полтавську битву зовсім інакше, ніж великий російський поет, але це не було виявом нелюбові до творчості Пушкіна. Тут можна сказати словами Володимира Сосюри з його поеми «Мазепа»: «О Пушкін, я тебе люблю, та істину люблю ще дужче!»

Шевченко й Пушкін особливо наочно й переконливо показали, що в історичній пам'яті двох народів ще довго, а то й завжди по-різному поставатиме така подія, як Полтавська битва й така постать, як Мазепа.

---

[1] Юрій Барабаш. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо-й націософська парадигма. С. 6.

[2] Я.А. Дмитерко. Общественно-политические и философские взгляды Т.Г. Шевченко. — М.: Издательство Московского университета, 1951. С. 118.

Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави.

Втім, у палких суперечках про Мазепу якось забулося, що Пушкін був насправді напрочуд точний в поясненні глибинної причини історичного вибору українського гетьмана, він абсолютно правильно сформулював надзавдання, яке той ставив перед собою:

Но независимой державой
Украйне быть уже пора —
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра.

Між іншим, у фільмі Юрія Іллєнка «Молитва за гетьмана Мазепу» зустрічаємо і Пушкіна. Саме тоді, коли замогильний гетьман у виконанні Богдана Ступки в сюрреалістичному товаристві виголошує свої заповіти Пилипу Орлику щодо майбутньої конституції України. «Закарбуй головне, — наставляє Мазепа. — По-перше, віра православна, митрополія — Київська, мова — рідна...» На цих словах абсолютно несподівано з'являється і стрімко проходить через весь кадр Пушкін у закривавленій білій сорочці і з пістолетом у піднятій в'ялій руці. Через якийсь час Пушкін у кадрі знову піднімає пістоль і кудись цілить, а затим ще раз з'являється на фантасмагоричному панно серед реальних і нереальних персонажів. Мені здається, що поетова постать є одним із найдоречніших символів картини. Своєю з'явою Пушкін ніби нагадує про те, що нещадний і жорстокий Петро I не був таким нікчемним, як у фільмі. Коли хочете, Пушкін своєю присутністю збалансовує історичну справедливість, в той же час натякаючи, що й сам він грішив у зображенні гетьмана Мазепи[1].

---

[1] Шанований Шевченком голландський художник Рембрандт ван Рейн якось помістив свій автопортрет у самому центрі картини «Зведення хреста» серед тих, які піднімали хрест із розіп'ятим Ісусом. Йому закидали, що Рембрандт «мало проникнутий серйозністю теми». Насправді, великий художник особливо наголосив, що ніхто в цьому складному і суперечливому світі не залишається без гріха, навіть сам митець.

Постаті Мазепи й Петра І розмежували двох великих поетів — Шевченка й Пушкіна. Останній славив російського царя:

Но правдой он привлёк сердца,
Но нравы укротил наукой...
. . . .
То академик, то герой,
То мореплаватель, то плотник,
Он всеобъемлющей душой
На троне вечный был работник.

Пушкін наставляв і Миколу І: «Во всем будь пращуру подобен...»

Шевченкові ненависними були і сучасний йому Микола І, і Петро І, котрого він називав **«лютим катом»**, який **«розпинав нашу Україну»**. В оцінці Петра І, як зазначав Сергій Єфремов, «Шевченко пішов наперекір офіційній історії і тій російській літературній традиції, якої найблискучішим заступником був Пушкін («Полтава», «Медный всадник», «Кто он?» та ін.)».

Пантелеймон Куліш, який чи не перший широко співставив Пушкіна й Шевченка, мав щодо цього свою точку зору, заявивши, що Кобзар давав нещадні оцінки царям, «начитавшись псевдоісторичної літератури». Послухаймо роздуми Куліша, вперше опубліковані через два десятиліття після смерті Шевченка:

«В 1847 году правителям империи казалось мелочью запрятать в российскую преисподню мужицкого сына, который писал стихи на не понятном им языке. Теперь же этот мужицкий сын стоит рядом с господским сыном, рядом с Пушкиным. И если все честное, благородное и высокое в России идет за Пушкиным, то на Украине все истинно человечное идет под знаменем Шевченко. А ведь эти поэты совсем по-разному оценивали историческую роль пионеров и гигантов русского духа, спасителей империи, давших ей европейское положение... Петра Великого и Екатерину Вторую...

Оба поэты были наделены от природы огромным талантом, кто из них был более одарен, Шевченко или Пушкин? Кто из них мог глубже познать историческую правду, господский или

крестьянский сын? У кого из них было достаточно познаний, чтобы говорить о таких вещах: у того, кто имел возможность развивать свой природный талант всем образом жизни, культурой, наукой, или у того, кто всего этого был лишен? Естественно, преимущество было у Пушкина, а не у Шевченко.

Если бы судьи Тараса знали свое место и не вмешивались в то, что было выше их разумения... Шевченко дорогой познания пришел бы к общей с Пушкиным мысли (ведь правда одна, нет двух правд), и то русское единство, которого добивались не только великие Петр и Екатерина, но даже и такие «олухи царя небесного», как Дубельт и Орлов, единство это — спасение нашего будущего — укрепилось бы, благодаря обоим поэтам, более, чем то мог сделать каждый из них в отдельности».

Багато хто й сьогодні підписався б під цими словами, але коли б сталося так, як писав у цьому випадку Куліш, то Україна втратила б Шевченка, який подарував їй «святої правди голос новий».

В цьому контексті дуже цікаве спостереження зустрічаємо у Івана Дзюби вже щодо поеми «Сон»: «Шевченків “Сон” є, крім усього іншого, також і свідомою полемікою з пушкінським “Медным всадником”: в інтерпретації Петра I (і історичного, і в бронзовому ідолі та в картинах імператорської столиці)»[1]. У Оксани Забужко читаємо: «...Якщо у Пушкіна Мідний Вершник — споріднений необорністю з природними стихіями “мощный властелин судьбы...”, то у Шевченка він... — образ відверто пародійний, гротесково дегероїзований до сливе жалюгідного. І так в усьому... де Пушкін шанобливо схиляється від лику великодержавної Медузи, там Шевченко просто-напросто — глузує: по-гоголівському й по українському»[2].

Цікаво послухати, як трактувалася тема Пушкіна та Шевченка в передмові до вже згаданої «Повної збірки творів» Шевченка в суціль класовому 1927 році: «...Пушкін не міг бути зразком для Шевченка, бо був людиною иншої класи й иншого світогляду. Пушкін де в чому повставав проти режиму Миколи I. Але він

---

[1] Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 284.

[2] Оксана Забужко. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. С. 60–61.

ніколи не прагнув руйнувати підпори централізованої держави... Відбиваючи найпоступовіші прагнення культурної поміщичої верстви, Пушкін — був так чи инакше представником певної організованої державности. Шевченко на той час був представником ще не до кінця ясних і зовсім не організованих прагнень революційної селянської маси».

Взагалі, коли Шевченка порівнюють з Пушкіним, то, навіть ухиляючись від класового підходу, варто нагадати слова українського письменника минулого століття з Австралії Дмитра Нитченка (Чуба): «Його порівнюють з Пушкіним, але ж Пушкін не вийшов з найбідніших шарів народу, не був революціонером, не став оборонцем свого народу і не відбив його стремлінь у такій мірі, як Шевченко».

Так само треба пам'ятати, що Шевченко був оборонцем усіх пригноблених царизмом народів, зокрема кавказьких, які й нині благоговіють перед його іменем. Олесь Гончар якось узагальнив: «Якби Шевченко нічого більше не написав, крім своєї геніальної поеми "Кавказ", він і тоді зажив би довічної шани потомків». А Пушкін оспівував безжалісну війну Росії проти горців. Один із кавказьких авторів Г. Карачайли писав 1929 року в статті, присвяченій 180-й річниці з дня народження Пушкіна: «В то время, как Шевченко, "мужицкий поэт", с болью и обидой подчёркивал щемящую душу картину национального гнёта, при которой на всей необъятной территории России

От молдованина до финн
На всех языках все молчит... —

в это время — Пушкин не замечал национального гнёта, безмерно-великой трагедии племён, истребление которых поэт благословил, ибо нигде нет ни полунамёка, говорящего о порицании этой бойни.

Эта роль Пушкина, его патриотизм в отношении России Николая Палкина, хоть он и ненавидел, может быть, всех царей... всю сознательную жизнь отравляла прелесть пушкинской поэзии».

Найглибше розібрався в цьому, на мій погляд, Іван Дзюба. Він абсолютно зважено вказує на те, що російському генію висо-

кою мірою було властиве «державницьке» самопочуття і мислення, проте ускладнене демократичним і гуманістичним моральним ідеалом, широким діапазоном «вселюдської» сприйнятливості, відкритості й порозумілості: «В громадянському вимірі Пушкін залишається людиною імперії з усіма емоціями національного самолюбства, але і з великодушною приязню до світу...»

Пушкін, який ставив свою честь вище за царську прихильність, усе ж ідеологічно схилявся до компромісу з владою, і його політичним ідеалом був освічений абсолютизм. Він прагнув зайняти місце Карамзіна як придворного історіографа Романових, йому був притаманний показний аристократизм, йому хотілося бути визнаним вищим світом і не хотілося конфронтації з владою. А у Шевченка немає навіть натяку на щось подібне. Його ненависть до царизму була повною, безкомпромісною, абсолютною.

Досить сказати, що поетичні інвективи «Великого льоху» й сьогодні обпікають безмірністю бід, заподіяних Україні російським царем, і непрощенністю будь-якої причетності до них, будь-якої, хоч і мимовільної, солідарності. Іван Дзюба зазначає, що «в такий спосіб Шевченко висловив міру свого страждениого переживання історичної кривди, завданої Україні, — кривди, яка не лишилася в минулому, а вросла в майбутнє України»[1].

Поет сприймав історичну несправедливість царизму у вселюдському масштабі:

Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Звідси й погляд на історію своєї Батьківщини у Пушкіна і Шевченка відрізнявся буквально на генному рівні. Наприкінці життя Пушкін написав у невідправленому листі до Чаадаєва високі й прекрасні слова: «...Клянусь честью, что ни за что на свете я не хотел бы переменить отечество или иметь другую исто-

[1] Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 298.

рию, кроме истории наших предков, такой, какой нам Бог её дал...» Свою безмежну любов до Вітчизни, до України Шевченко висловив ще глибше й проникливіше. Ніхто краще від Кобзаря не прославив її минувшину. Проте Шевченко здатен був проклясти Бога й погубити душу, щоб змінити гірку долю свого народу, започаткувати нову історію нової, незалежної України.

Нагадаю, до речі, що ще за життя Шевченка, в 1859 році в Лейпцигу вийшло видання «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки», в якому вперше були надруковані знакові Шевченкові поезії «Кавказ», «Холодний Яр», «Як умру, то поховайте...», «Розрита могила», «І мертвим, і живим...» та ін. Серед віршів Пушкіна був, зокрема, вірш «Цензору» (1822). На думку Івана Огієнка в цьому збірнику «революційні вірші Шевченка заховано поміж вірші Пушкіна — Пушкін не мав слави революціонера, а Шевченко відкрито її мав, тому його вірші заховано в спокійні вірші Пушкіна».

Цікавий ракурс у порівнянні Шевченка з Пушкіним свого часу запропонував Пантелеймон Куліш: «Дивуючись і радіючи серцем, постеріг я в нім тоді велику здібність до поетичного критицизму, що ним до такого високого ступеня володів... Пушкін».

«Прочитайте тую славу...»

На окрему увагу заслуговує, так би мовити, науково-бібліофільський сегмент перебування Шевченка в Москві, вже заторкнутий нами в сюжетах про зустрічі поета з Осипом Бодянським і Михайлом Максимовичем та ін. Крім того, в щоденнику зустрічаємо й інші нотатки в цьому контексті. Найперший такий запис датується 13 березня:

«Навестил меня Маркович, сын Н. Марковича, автора "Истории Малороссии" и М.А. Максимович с брошюрой "Исследование о Петре Конашевиче Сагайдачном". Сердечно благодарен за визит и за брошюру».

Громадський діяч, юрист, музикант Андрій Миколайович Маркевич (1830–1907), який відвідав Шевченка, цікавий вже тим, що був сином уже згадуваного нами Миколи Маркевича, автора п'ятитомної «Истории Малороссии», виданої в Москві в

1842–1848 роках[1]. Не випадково в листі до Михайла Лазаревського в квітні 1857 року, згадуючи про Андрія Маркевича, Шевченко додає: «Се буде син того самого Николая Марковича, що написав "Малороссийскую историю". З батьком його ми були колись великії приятелі. А сина його, сего самого Андрія, то я, здається, що й не бачив». Справді, їх знайомство почалося заочно з листа Андрія Маркевича до Шевченка 25 жовтня 1856 року. Він підтримував поета в засланні, зокрема грошима. Писав листи, висилав книги, в тому числі «Записки о жизни Н.В. Гоголя». Шевченко називав Андрія Маркевича приятелем у листі до Якова Кухаренка 22 квітня 1857 року. Цього ж дня він писав і самому Маркевичу: «З батьком твоїм, друже мій, ми були колись великі приятелі і стрічалися з ним не в одній Качанівці... Цілуй його од мене... Дякую за гроші, а ще більше за те, що не забуваєте старого кобзаря Т. Шевченка». Маркевич цікавився Шевченком і пізніше. Відразу після від'їзду поета з Москви Віра Аксакова написала Марії Карташевській до Петербурга: «Анд[рей] Ник[олаевич Маркевич] вообразил, что Шевченко здесь, а он между тем у вас».

Маркевич служив у Петербурзі в сенаті, з 1888 року — сенатор. В цьому році йому з нащадками дозволено йменуватися Марковичем (як і називав його Шевченко), тим самим відновлювалося старовинне, не «ополячене» написання цього прізвища. З 1898 року Маркевич очолював Товариство ім. Т.Г. Шевченка в Петербурзі, добився дозволу на видання «Кобзаря» (1907 рік) за редакцією Василя Доманицького. За клопотанням сенатора Маркевича в 1906 році були визволені з-під арешту в поліційних архівах альбоми художника Шевченка.

Не могла не привернути Шевченкову увагу праця Михайла Максимовича про гетьмана Петра Сагайдачного: «брошюрою» поет назвав окрему відбитку статті Максимовича «Сказание о гетмане Петре Сагайдачном», опублікованої в 1850 році в альма-

[1] У «Споминах» Михайло Грушевський залишив своє враження від знайомства з «Історією Малоросії» Маркевича в гімназичні роки: «...Написана доволі гарно, перша глава його мені подобалась, але історії гетьманів, зроблені по «Історії русів» дуже баламутно, зоставили по собі тільки враження великої замішанини».

насі «Киевлянин». Вона знаходилася у власній бібліотеці Шевченка. Варто було відкрити статтю, як в очі впадали слова: «В ту пору и Сагайдачному довелось обнажить меч на единоверную Москву. За это историк Бантыш-Каменский налагает на славного гетмана «укоризны потомства». Но историку не должно забывать, что Киевская Русь принадлежала тогда Польской короне, и Запорожское войско звалось «войском его королевской милости», что Сагайдачный шёл на Москву не для себя, а в помощь своему королевичу, всё ещё именовавшемуся царем Московским... Осада Москвы поручена была королевичем гетману Сагайдачному... Судьба её была в опасности, ибо войско в ней было малочисленно».

Шевченко не залишив у щоденнику свідчення про те, що він переглянув статтю Максимовича чи прочитав рядки про підготовку Сагайдачним штурму Москви з боку Арбатських воріт. Не згадує він і про те, що цю тему було заторкнуто під час зустрічі з Бодянським 18 березня, коли йшлося «про слов'ян узагалі і про земляків особливо». Але це може стати й опосередкованим підтвердженням того, що тема московського штурму була Шевченкові давно знайомою, в тому числі він зтикався з нею в часи перших приїздів у Москву в 1844–1845 роках.

Зустрічі з ученим-енциклопедистом Максимовичем, який відіграв важливу роль у формуванні української самосвідомості, мали для Шевченка животворне значення, збагачували його бачення української історії. Сергій Єфремов писав, що, відшукуючи та «обслідуючи коріння українства в глибокій минувшині, Максимович тим самим національне відродження українського народу позбавив елементу випадковості й надавав йому значення глибокого органічного процесу, що йшов своїм законним шляхом...» Максимович започаткував вивчення козацької державності — гетьманщини, під його впливом Шевченків сучасник Володимир Антонович продовжив дослідження феномену козацтва й дав цілісну картину його історичного шляху. Михайло Грушевський синтезував, розвинув і поглибив погляди Максимовича й Антоновича, показавши, що з XVI століття козацтво, прославлене генієм Шевченка, стало суб'єктом історії і виступало виразником національних інтересів народу, носієм ідеї державності. Максимович помер, коли Грушевському було всього

сім років, і Михайло Сергійович у пору своєї наукової зрілості якось назвав його «старим істориком». А мені згадалося, що Максимович у своїх листах підписувався «старим українцем», і в цій самооцінці присутня висока правда людини, яка поруч із Шевченком стояла біля витоків української ідеї. Приємно, що на початку XXI століття в Києві вийшла в світ книга вибраних українознавчих творів Михайла Максимовича та книга епістолярію, в якій життя вченого читається через його листи[1].

Вкрай важливе значення мала для Шевченка нова зустріч з Осипом Бодянським, який після довгих літ заслання занурив поета в новітні публікації з історичної проблематики, розповів про свою дослідницьку роботу. Квінтесенцією наукового сегменту московського перебування стало довгожданне знайдення у власність Шевченком «Літопису» Самійла Величка, який в 40-х роках разом з іншими джерелами з історії України, живив його поезії на історичну тему[2].

Нагадаю, що кілька разів Шевченко заїжджав до книгарні сина Михайла Щепкіна — Миколи. В цей період йому дарували книги й відбитки статей Іван Бабст, Олександр Станкевич і Микола Кетчер. Шевченко познайомився з відомими російськими видавцями, редакторами, знавцями книжкової справи.

Всі ці московські зустрічі з авторами наукових досліджень, історичних праць вписуються в постійний, назгасаючий інтерес Тараса Шевченка до історії України. За точними словами Павла Мовчана, прочитання національної української метаісторії почалося саме з Шевченка, який, власне, закликав «прочитати тую славу», розлиту в українському просторі. Своєрідний заповіт великого поета про написання книги з історії України, брак якої Шевченко постійно відчував, виконав Михайло Грушевський, який з магістерської лави запам'ятав слова свого вчителя Володимира Антоновича про те, що «українська історія має ще занадто великі прогалини, аби могла бути представлена науково як цілість». Зрозуміло, що за часів Шевченка не могло бути й мови

---

[1] Михайло Максимович. У пошуках омріяної України. К.: Либідь, 2003; Михайло Максимович. Листи. К.: Либідь, 2004.

[2] Докладніше див.: Ярослав Дзира. Творчість Шевченка і літопис Величка // Вітчизна, 1962, № 5. С. 187–203.

про таку наукову фундаментальну, синтетичну працю з історії українського народу, як «Історія України-Руси». Навіть наприкінці Шевченківського століття Михайло Грушевський писав у «Передмові до першого видання» своєї капітальної праці: «Досі ми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала-б весь час його історичного існування». Найперше повною мірою відчув це саме Шевченко. Скажімо, працюючи над «Гайдамаками», він зауважував, що «надрюкованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого». Однак поет знав «Історію Русів»[1], «Энциклопедический лексикон» Плюшара, історичні праці Миколи Маркевича, Дмитра Бантиша-Каменського, використав коментарі до роману Міхала Чайковського «Вернигора» (польською мовою), можливо статтю Михайла Максимовича «Сказание о Колиивщине» (в рукопису). У передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» (1847 рік) Шевченко зазначав, що в слов'янських країнах друкують книги, а в Україні «ані телень, неначе всім заціпило». Поет дорікав українським авторам: «Чого се ви так, братія моя? Може, злякались нашествія іноплеменних журналістів? Не бійтеся, собака лає, а вітер несе».

Михайло Грушевський зазначав, що в українській історіографії не бракувало талановитих, енергійних дослідників, прив'язаних до минувшини свого народу чи до певних моментів

---

[1] Цю книгу створено наприкінці XVIII століття, в ній розповідається про історію України з давніх часів до 1769 року й особливо докладно про XVII століття. Її було опубліковано Бодянським у «Чтениях» 1846 року. Мотивуючи потребу такої публікації, Бодянський писав, що цей твір «нетерпеливо ждут Малороссияне». Наталія Полонська-Василенко зазначала: «Автор, оперуючи справжніми фактами, а більше — вигаданими, проводить свою концепцію України: її високу культуру з X століття, прагнення незалежності, конституціоналізм, відразу до абсолютизму, ненависть до гнобителів...» Дмитро Дорошенко наголошував, що жодна книга не мала у свій час такого впливу на розвиток української національної думки, як «Кобзар» Шевченка і «Історія Русів». В наш час перекладена Іваном Драчем. Він вважає, що «Історія Русів» — «це первісна частина ракети, яка запустила нас з вами в космічний безмір історії народів і держав».

Про цей твір див.: Шевченко Ф.П. «История Русов или Малой России» (до 129-річчя з часу видання твору) // Український історичний журнал. 1966, № 7. С. 146–149.

історії України[2]. Вони «інтенсивно працювали над її історією й дуже багато зробили для зрозуміння певних сторін чи періодів її історичного життя». В цьому контексті Грушевський, зокрема, називав прізвища Шевченкових знайомих, українських істориків Миколу Костомарова та Олександра Лазаревського. Проте в цих дослідженнях «зіставалися прогалини, через які й сміливіші дослідники не відважилися перекинути мостів, а через се й зрозуміння історичного розвою не могло бути».

В свій час немалі труднощі зустрів і Шевченко, бо розрізнені публікації не відповідали уявленням поета про справді масштабну працю з історії України, зокрема, Коліївщини, і він заявляв, що веде свою поетичну розповідь «без книжної справи». Зате важливим джерелом народної оцінки цих подій були для Шевченка перекази, в тому числі й розповіді рідного діда Івана Швеця: «Спасибі, дідусю, що ти заховав в голові столітній ту славу козачу: я її онукам тепер розказав...» Висока поетова повага до народної пам'яті про славне минуле добре видна з передмови до другого видання «Кобзаря» (1847 рік): «...Прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як вони говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать...»

У Шевченкових «Гайдамаках» сказано, що до поетової хатини прийшли пишними рядами отамани, сотники з панами і гетьмани — всі в золоті: «Прийшли, сіли коло мене, і про Україну розмовляють, розказують...»

Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.
....
Та хоч крізь сон подивлюся

[2] В умовах розвинутого соціалізму Василь Стус писав: «Що таке українська історія — без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського».

На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами...

Через півтора десятиліття після написання «Гайдамаків», незадовго до приїзду в Москву Шевченко вже інакше оцінював стан історичних досліджень — «книжкової справи» в Україні, зафіксувавши в своєму щоденнику: **«Историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия. Она осветила подробности, закопчённые дымом фимиама, усердно кадимого перед порфирородными идолами»**.

Це важливе аналітичне спостереження випливало передусім з прочитання поетом-засланцем монографії Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький». 22 вересня 1857 року Шевченко записав у «Щоденнику»: «После обеда, как и до обеда, лежал и читал «Богдана Хмельницкого» Костомарова[1]. Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга!» Поетом були осмислені наукові праці та літописи, які надсилав у заслання Осип Бодянський.

Скажімо, навесні 1854 року Шевченко, ймовірно, отримав від нього такі праці: Летописное повествование о Малой России Ригельмана (М., 1847); Летопись Самовидца (М., 1846); Симоновский П. Описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах (М., 1847); Миллер Г. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах (М., 1846); История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского (М., 1846). Всі ці твори є в описі особистої Шевченкової бібліотеки[2].

---

[1] Праця М.І. Костомарова «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России» друкувалася в 1857 році в «Отечественных записках» (№ 1-8). Окремим виданням вийшла в 1859 році.

[2] Крім того, в поетовій бібліотеці були також історичні праці (подаю їх за згаданим описом): Краткая история о бунтах Хмельницкого (М., 1847); Очерк истории Малороссии до подчинения её царю Алексею Михайловичу, Соловьева; Записки о Южной Руси, 2 т. (СПб., 1856–1857); Указатель источников для изучения Малороссийского края, Лазаревского (СПб., 1856); Несколько слов о Юго-Западной Руси (К., 1859); Повесть о Борисе Годунове и Дмитрии Самозванце, П. Кулиша (СПб., 1857) та ін.

Поет особливо щиро захоплювався книгою Пантелеймона Куліша «Записки о Южной Руси», надіслану йому в Новопетровське укріплення навесні 1857 року[1]. 22 квітня Тарас Григорович писав у листі до Якова Кухаренка: «Такої доброї книги[2] на нашому язику ще не було дрюковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на лодоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла добра, щира і розумна». Того ж дня в уже згаданому листі до Андрія Маркевича зізнався: «...Такої книги, як «Записки о Южной Руси» я ще зроду не читав. Та й не було ще такого добра в руській литературі. Спасибі йому, він мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив меж старими сліпими товаришами-кобзарями». І ще в той же день в листі до свого друга Михайла Лазаревського: «Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за «Записки о Южной Руси». Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав».

20 травня в листі до того ж Лазаревського Шевченко знову торкається цієї праці Куліша: «...А за «Записки о Южной Руси» подякуй ще раз од мене. Не знаю, а коли-небудь іноді я думаю удрать критику на сию воистинно драгоценную книгу». В цих словах — явне бажання поета висловитися в прозі на теми драматичної української історії. Втім, Шевченко був реалістом: «Але то ще тілько думаю, а там Бог його знає, як воно буде».

Пройшов ще місяць, і 17 червня Шевченко занотував уже в щоденнику: «Спасибо еще Кулишу, что догадался прислать книг, а то я не знал бы, что с собою делать. В особенности благодарен я ему за «Записки о Южной Руси». Я эту книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебно живо напомнила мою прекрасную бедную Украину, что я как будто с живыми бе-

---

[1] Йдеться про перший том «Записок о Южной Руси» — двотомного видання етнографічно-фольклорних матеріалів, упорядкованих П.О. Кулішем, що вийшов у 1856 році.

[2] До речі, Костомаров назвав цю книгу Куліша в переліку майже сотні джерел, використаних ним для написання «Богдана Хмельницького», правда, серед тих, «які хоч і дуже важливі, але вимагають суворої і обережної критики».

седую с её слипыми лирныками и кобзарями. Прекраснейший, благороднейший труд. Бриллиант в современной исторической литературе».

Неважко переконатися, що захоплено-емоційна, навіть екзальтована оцінка Шевченком книги зумовлена передусім тугою засланця за Батьківщиною та широким використанням Кулішем любих поетовому серцю історичних переказів, народних дум і пісень[1], які й допомогли Шевченкові «на крилах перенестись в Україну».

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.

Шевченко, який повертався із заслання, багато знав і прочитав з історії України, проте ще більше хотів знати і прочитати. Певно, що його критичне сприйняття офіційного імперського погляду на історію України загострилося. Маємо тому яскраве підтвердження. У статті журналіста Георгія Дем'янова «Т.Г. Шевченко в Нижнем Новгороде (1857–1858)», опублікованій в 1893 році за спогадами очевидця, є дуже цікавий сюжет про знайомство поета з відомим письменником-нижньогородцем Павлом Мельниковим (Печерським). Той почав розповідати в колі слухачів про історію свого краю, що й Шевченко слухав уважно. Проте невдовзі сталося таке...

«...З історії Росії він перейшов до історії України. Не зустрічаючи жодних заперечень, Мельников продовжував говорити сам. Нарешті, помітивши Шевченків пильний погляд, він раптом спинився, неначе обірвав, і запитливо подивився на нього.

---

[1] У додатку до згаданої книги Костомарова, який називався «Народные песни об эпохе Богдана Хмельницкого», автор вміщував кілька таких творів із «Записок о Южной Руси» Куліша, зокрема, думу «Угнетение Украины и восстание» (1648 рік) та «Украина после Белоцерковского мира» (1652 рік).

— Що ж ти, Павле Івановичу, далі не брешеш? — спитав Шевченко Мельникова. — Ти вже н...в в три короба, с...и й четвертого. — Потім поет спокійно й методично пояснив промовцеві, що він мовчав доти, доки той не торкнувся історії України, яку він, Шевченко, знає, як свої п'ять пальців»[1].

В одного з авторів прочитав стосовно цих Шевченкових слів, що він ніби-то не уявляє собі ситуації, за якої, перебуваючи в цьому поважному товаристві, «відомий письменник, випускник елітного столичного вузу — Імператорської Академії мистецтв, дозволив би собі поводитись таким чином». А я не уявляю собі ситуації, за якої сучасний претендент на шевченкознавця так однозначно байдуже ставиться до поетового болю за славну й нещасну історію України, болю, всотаного з молоком матері, на генному рівні, як імперський аристократизм тих російських інтелектуалів, з котрими Шевченко рішуче розходився в історичних поглядах.

Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.

Поетове сприйняття минувшини оголеними нервами було чужим освіченим росіянам, у тому числі Мельникову-Печерському, а Шевченко таки не міг допустити, що хтось «історію нашу нам розкаже». З цитованих спогадів Дем'янова добре видно, що російський письменник, на думку Шевченка, **брехав**, і я вірю Кобзареві, а не нинішнім його хулителям[2]. Адже вони, навчаючи генія вишуканому поводженню, досі не здатні почути поетове «дружнєє посланіє», звернуте й до них — «ненарожденних» українців:

Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову

---

[1] Мені приємно нагадати тут узагальнюючу думку письменниці, літературознавця й філософа Оксани Забужко про те, що «чого як чого, а браку фахової грунтовности в підході до історичних подій Шевченкові закидати не доводиться».

[2] Слово «хулитель», на жаль, відсутнє в «Словнику мови Шевченка» та насправді воно зустрічається в поетовому щоденнику.

Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли[1],
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..

На ці питання, життєво важливі для ствердження національної самосвідомості українців, відповів Михайло Грушевський. У цьому найперше вбачаю генетичний зв'язок між двома великими українцями. Здійснюючи поетичне осмислення рідної історії без опори на фундаментальну історію України, Шевченко ніби пророчив появу вичерпної наукової праці Грушевського та її величезне значення для самопізнання й самоідентифікації українського народу.

Шевченко — це код нації, в його поезії закодовано генетичні основи української духовності, а Грушевський обґрунтував право українців на самостійне державне існування, вслід за Шевченком духовно консолідував український народ, виконував історичну місію націєтворця. Вони навчили українців, кажучи поетичними рядками Василя Стуса, «не рюмсати на поріддя, коли твій гайдамацький рід ріжуть линвами на обіддя кілька сот божевільних літ».

У контексті нашої теми важливо наголосити, що Тарас Шевченко пильно стежив за розвитком сучасних йому наукових досліджень з історії України, осмислював нові знання, робив аналітичні висновки. Вражає сформульована ним методологічно важлива вимога про роль історичної науки в розвіюванні фіміамів, якими оточені порфірородні кумири. Шевченко залишив нащадкам й іншу основоположну тезу про поетичний та науковий труд, яку варто добре пам'ятати й нинішнім його огудникам:

«Щоб знать людей, то треба самому стать чоловіком, а не марнотрателем чернила і паперу. Отойді пишіть і друкуйте, і труд ваш буде трудом честним».

---

[1] Надрукований знак, який у церковнослов'янському письмі означає скорочення.

«Попрощався я з Щепкіним»

Останній запис у московському щоденнику Шевченко зробив 26 березня 1858 року:

«В 9-ть часов утра расстался я с Михайлом Семеновичем Щепкиным и с его семейством. Он уехал в Ярославль[1]**, а я, забравши свою мизерию, поехал к железной дороге и в 2-ва часа, закупоренный в вагоне, оставил я гостеприимную Москву»**[2].

Шевченко давно вирішив для себе, що шлях від Москви до Петербурга він подолає залізницею. Вже на другий день після початку ведення щоденника — 13 червня 1857 року — поет записував: «...Из Москвы, помолившись Богу за Фультонову душу[3], через 22 часа и в Питер». Очевидно, що Шевченко мав інформацію про потяг у Петербург. Відомо, що після відкриття залізниці 1 листопада 1851 року поїзд прибув із Петербурга в Москву через 21 годину 45 хвилин. Але насправді поетові довелося провести в потягу 30 годин, і це повністю відповідало розпорядку руху. Як свідчила тодішня газета «Санктпетербургские новости», поїзд від'їжджав із Москви в 14 год., а в Петербург

---

[1] 26 березня Щепкін виїхав з театром на гастролі до Ярославля. Його дружина Олена Щепкіна в той день писала синові в Самару: «Сейчас мы отца проводили и Шевченко. Отца выпроводили в Ярославль, а Шевченко в Петербург».

[2] Шевченко від'їжджав з єдиного тоді в Москві Миколаївського залізничного вокзалу, збудованого за проектом нелюбого йому Костянтина Тона. Поет вперше користувався залізницею.

[3] Згадка про американця Роберта Фултона — винахідника пароплава — була помилковою. Певно, Шевченко мав на увазі винахідника паровоза Джорджа Стефенсона. Втім, очевидно, Фултон, який згадується у щоденнику двічі, розглядався Шевченком як живе уособлення практичного застосування сили пари не лише на воді, а й на рейках. По дорозі з Астрахані в Нижній Новгород на пароплаві Шевченко висловив 27 серпня своє бачення технічного прогресу: «...Пароход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо ревущим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовою проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон! И великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрёт кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками скоро закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Моё пророчество несомненно».

прибував наступного дня в 20 год. Тобто точно так, як і зафіксував у щоденнику Шевченко. Варто додати, що між двома російськими столицями щодня курсував ще й окремий поштовий потяг, який виїжджав із Москви в 12 годин дня й прибував у Петербург о 8 годині ранку, тобто знаходився в дорозі 20 годин, оскільки не робив зупинок, як пасажирський потяг.

Судячи з усього, від'їзд Шевченка з Москви прискорило ще й те, що Щепкін їхав на гастролі до Ярославля. Навіть вранці 26 березня Тарас Григорович, мабуть, підлаштувався під його відбуття з дому, бо ж виїхав за п'ять годин до потягу. Втім, згідно з правилами, на вокзал потрібно було приїхати не пізніше, як за годину до відправлення[1]. До того ж, пасажир мав обов'язково пред'явити свій паспорт поліцейському чиновникові, який знаходився на вокзалі. Для вчорашнього засланця Шевченка це була нешвидка і неприємна процедура. Тільки після відмітки поліціянта він міг взяти квитка, який, між іншим, був тоді величезного розміру з позначенням усіх попутних станцій, а всього їх було 34. Речі треба було здати в багаж за півгодини до відходу поїзда. Судячи з усього, серед речей були і книги, які Шевченко вислав із Нижнього Новгорода Щепкіну. Нагадаю, що 23 лютого Тарас Григорович писав артистові: «Посилаю тобі квитанцію із Контори транспортів, через котору я посилаю ящик з моїми книгами. Прийми його та нехай у тебе полежить де-небудь до якогось часу». Принаймні, відомо, що деякі книжки, одержані Шевченком на засланні, в Нижньому Новгороді та подаровані йому в Москві, були в нього і в Петербурзі й зберігалися до самої поетової смерті. Як би там не було, Максимович, з яким Шевченко домовився зустрітися у Щепкіних о 9 годині ранку, прибув приблизно в цей час, але поета вже не застав. Та Михайло Чалий помилявся, коли писав, що Максимович приїхав «щойно рушив поїзд». Насправді в той час Шевченко ще сидів на вокзалі в Москві, а в Петербург він прибув ввечері наступного дня, тобто 27 березня.

Якраз у день від'їзду поета — 26 березня — московський оберполіцмейстер князь Кропоткін рапортував воєнному губернатору Закревському про... приїзд Шевченка до Москви:

---

[1] Характерно, що 19 травня 1858 року, Шевченко провів Щепкіна на вокзал у Петербурзі о 12-й годині дня, тоді як потяг відходив о 14-й годині.

«О чём имею честь донести Вашему Сиятельству, присовокупляя, что за Шевченком до выезда его отселе, в С.-Петербург, строгий полицейский надзор учреждён.

Флигель-адъютант, полковник Кропоткин

№ 332

«26» марта 1858 года»[1].

М'яко кажучи, князь Кропоткін суттєво перебільшував зусилля поліціянтів, а точніше, писав відверту неправду, бо в той час Тарас Григорович уже їхав потягом у Петербург. Очевидно, московський обер-поліцмейстер замітав сліди бездіяльності поліції щодо Шевченка в Москві. Михайло Зозуля помилявся, стверджуючи, що в Москві власті продовжували «тримати поета під ретельним поліцейським наглядом». Насправді, Шевченко почувався в місті вільно й не відчув жодної реальної перешкоди, хоча сам по собі добре пам'ятав про той самий «суворий поліційний нагляд». Отримавши 24 березня запрошення від Аксакова «в деревню на лето», Шевченко в той же день записав у щоденнику: «...Я, кажется, не устою против такого искушения. Разве попечительная полиция воспрепятствует». Власне, в поліції не сумнівалися, що Шевченко ніде не дінеться від її недремного ока в Петербурзі, й, певно, розглядали його перебування в Москві, як епізод, що не таїть в собі неприємності.

Принаймні, нові документи свідчать, що за Шевченком в Москві наглядали спроквола, й лише 9 квітня московський обер-поліцмейстер доповів генерал-губернатору міста: **«В дополнение к рапорту моему, от 26 минувшего марта за № 332, имею честь донести, что отставной рядовой Тарас Шевченко 4 сего апреля выехал из Москвы в С.-Петербург»**[2].

Насправді, 4 квітня 1858 року Шевченко вже дев'ятий день перебував у Петербурзі.

Лев Жемчужников якось справедливо відзначив про Шевченкову долю: «У кого в житті можна перелічити дні горя, у нього щасливі дні». На мій погляд, не буде перебільшенням сказати, що березневі дні 1858 року в Москві були для Шевченка щасливими. Вони стали яскравою концентрованою антитезою до тих

[1] Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 11.
[2] Центральний історичний архів Москви, ф. 17, оп. 47, спр. 130, арк. 12.

сотень і тисяч страждениих днів, які поет провів у засланні: «Нудьга, крий Мати Божа, яка нудьга сидіть склавши руки, і так сидіть дні, місяці і годи. О Господи, сохрани всякого чоловіка од такої живої смерті!»

Не менш страшним, гірким і болючим було відчуття покинутості, що неминуче огортало Шевченка на засланні, страху, що його забули, не почують. Згадаймо пронизливі рядки:

Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне
Неначе й не було мене
. . . .
Мій Боже милий! Як хотілось
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Вкраїну люблю?

Поет знав усі відповіді на ці питання. Проте він хотів підтверджень, і в Москві їх отримав.

В Москві буяло живе життя! І Шевченко, хоч і ненадовго, сповна занурився в нього, з щемливою радістю відчув, що поетична слава його, незважаючи на довгі роки відсутності в Першопрестольній, зростала. Саме в Москві Шевченко з особливою силою і на високому рівні «учених і літературних знаменитостей» відчув те, про що Максимович писав стосовно всієї дороги поета із заслання в Петербург: «Возвращение Шевченка, после 10-летней разлуки, приветствовала вся Украина и не-Украина истинным восторгом: на всём пути, от Астрахани до Петербурга, его встречали, как друга, все, без различия национальностей, знавшие его по сочинениям, или по слухам; все старались дать ему почувствовать, что разлука и 10-летнее молчание его ничуть не изменили ни уважения к нему, как человеку, ни любви и сочувствия, как к народному певцу». Цей важливий висновок підтвердив і перший біограф поета Василь Маслов: «...Возвращение Шевченка в столицу было горячо приветствовано всеми, кто только знал его значение и судьбу. Не только друзья — Малорос-

сы и многочисленные почитатели его таланта из Великороссов, но писатели и художники и вообще молодёжь спешили публично выразить Шевченку своё сочувствие и уважение. В этом радостном событии чествовались и самый факт освобождения, и личность поэта-художника».

Зустрічі та знайомства в Москві були, безумовно, важливими та знаковими для духовного космосу поета, який після заслання повертався до повноцінного життя, з насолодою вдихав інтелектуальне повітря. Він зачарував багатьох нових знайомих і не випадково в щоденнику поета 6 травня 1858 року занотовано, що його землячка, яка повернулася з Москви, «привезла мне три короба поклонов от моих московских друзей». Напевне, траплялися випадки, коли за зовнішньою гостинністю і світською чемністю поет інтуїтивно вгадував людську нещирість і аристократичну зарозумілість. Безперечно, що не всі люди, з якими Шевченко спілкувався в Москві, поділяли його погляди, і великий українець добре бачив і знав, що не з усіма йому по дорозі. Поет розумів, що часто-густо симпатії та інтерес до малоросійської теми висловлювалися людьми, які вважали Україну невід'ємною частиною Росії, а українців — російського народу. Таке ставлення до «малоросів» як органічної частини російського народу було в Шевченкові часи та й впродовж усього XIX століття офіційною позицією влади і переконанням більшості освічених росіян, у тому числі тих, з якими він зустрівся й познайомився в Москві. Лише генію було відкрито те, чого вони не розуміли чи не хотіли розуміти. Поет єдиний обігнав час, однозначно заявивши, що в росіян «народ і слово, і у нас народ і слово».

Для Шевченка було життєво важливо переконатися, що після десятиліття відірваності від цивілізації він стояв на рівні освіченості московських інтелектуалів, а широчінь його культурних інтересів, духовних запитів і, головне, творчий доробок та потужний потенціал українського поета вразили москвичів. Серед них він зустрів нових і справжніх друзів:

«В Москве более всего радовало меня то, что я встретил в просвещённых москвичах самое тёплое радушие лично ко мне и непритворное сочувствие к моей поэзии. Особенно в семействе С.Т. Аксакова».

Це були останні слова в щоденнику, що стосувалися щасливого московського березня. Краще не скажеш!

«Підождіть мене в Москві...»

Ще двічі побував поет у Москві наступного 1859 року — в травні та вересні. Олександр Кониський писав, що в травні Шевченко виїхав із Петербурга «укупі з Хрущовим». Український поміщик Дмитро Олександрович Хрущов (1825–?) був членом Харківського губернського комітету по підготовці селянської реформи і прибув до Петербурга в квітні 1859 року, щоб представити проект харківського дворянства до Головного комітету. Кониський гадав, що «з ним Шевченко спізнався у другого харківського дідича, молодого генерала Крилова». Сучасні дослідники вважають, що Шевченка й Хрущова міг познайомити давній поетовий приятель Іван Дзюбин. Йому Шевченко подарував свій «Кобзар» ще в 40-х роках, відомо, що Василь Лазаревський в 1845 році познайомився з творчістю Шевченка за Дзюбиним примірником. Дзюбин згадується в листі Шевченка з Орської фортеці до Михайла Лазаревського 20 грудня 1847 року: «Поклонітесь гарненько од мене Дзюбину, як побачите. Добряга чоловік». Дзюбин знайшов Шевченка в Петербурзі вже 31 березня: «Вспомнили старину и отправились в отель «Париж» обедать». Такі обіди з Дзюбиним мали місце ще й 3 і 4 квітня: «В 3 часа пообедал с Дзюбиным, тоже не совсем умеренно...» Наступного дня поет уже радів з того, що проспав обід із «добрягою-чоловіком»: «И я под предлогом болезни не поехал на лукулловский обед. Бог с ними. С непривычки можно сурьёзно захворать».

Так от, збираючись в Україну, поет домовився про поїздку з Петербурга через Москву з Хрущовим, але той виїхав раніше, може тому, що власті довго зволікали з офіційним дозволом для Шевченка. Поет, який хотів мати знайомого попутника в далекій дорозі, 24 травня писав Хрущову: «Во имя Божие подождите меня в Москве до 28 мая. Если не можете, то с получением сего уведомьте. Искренний ваш Т. Шевченко». Дозвіл отримано 25 травня, і Шевченко наступного дня виїхав поїздом із Петербурга до

Москви. 29 травня разом із Дмитром Хрущовим і Д. Криловим (який їхав з ними тільки до Тули) вони вирушили в Україну, прибувши 6 червня до маєтку Хрущова в с. Лихвині (тепер Лебединського району Сумської області).

Наступного разу Шевченко проїхав з України через Москву в Петербург у вересні 1859 року. В цьому допоміг Василь Тарновський, який у серпні в Качанівці позичив поетові грошей на дорогу. Шевченко писав Тарновському 22 вересня 1859 року: «Якби не трапилися ви або я до вас не заїхав, то довелося б мені в Москві захряснуть на безгрішші. А тепер, спасибі вам і моїй неледачій долі, тепер я в Петербурге...» 2 вересня Шевченко виїхав із Орла до Москви з Іваном Лазаревським, вони прибули в місто не пізніше 4 вересня. Відомо, що в Москві поет зайшов до керуючого московської контори фірми «Брати Яхненки і Симиренко» Сави Пурлевського. Річ у тому, що в червні 1859 року Шевченко відвідав у Городищі цукровий завод відомих підприємців і власників фірми, колишніх кріпаків Кіндрата Яхненка і Платона Симиренка. Поет був вражений розмахом і технічним рівнем виробництва одного з найбільших в Україні і Росії підприємств, що об'єднувало цукроварню, машинобудівний завод і заводське селище. Яхненко і Симиренко відмовилися від використання кріпацької праці й застосували оплату за вільним наймом. Для робітників і службовців було побудовано житло, лікарню, аптеку, церкву, училище на 150 чоловік. Михайло Чалий писав: «Шевченка багато що дивувало, багато що викликало в нього захоплення, а, оглянувши училище, він поривчасто обняв К.М. Яхненка, поцілував його і з почуттям промовив:

— Батьку! Що ти тут наробив! — І на очах його з'явилися сльози».

За свідченням того ж Чалого, під час перебування поета в Городищі Платон Симиренко висловив жаль з приводу того, що в продажу немає творів Шевченка і запропонував позичити йому кошти на видання «Кобзаря». 26 листопада 1859 року поет писав підприємцеві: «Ваше благородное предложение приму я теперь как благодеяние с глубочайшей благодарностию. Издание будет стоить 1100 рублей. Если вы согласитесь получить ваши деньги экземплярами книги, для меня это будет легче». 3 січня 1860 року Шевченко вітав Симиренка: «С Новым годом поздравляю вас

и весь завод ваш с механическими мастерскими, с паровым млином, с садом и со всем добром, сущим коло вас». На той час гроші вже було отримано, і поет подякував підприємцеві та пообіцяв через Пурлевського вислати примірники книги на покриття позиченої суми. Так і було зроблено, фірмі надіслано 735 примірників «Кобзаря».

Певно, що в Москві, в конторі у Пурлевського ця тема якось була зачеплена, але ми маємо лише свідчення чиновника П. Попова, який тоді бачив Шевченка: «Мы обедали. В разговоре я, между прочим, сказал Шевченку, что едва ли правдоподобен факт в его повести "Катерина", — что будто отец и мать прогнали Катерину. Но Шевченко утверждал: это — так, это — такой был случай».

Важко сказати, чому чиновник зачепився за цей факт, але насправді у «Катерині» йдеться не про побутовий випадок чи навіть сімейну драму; кохання з москалями («москалі — чужі люде») у поемі розглядається фактично як тяжкий гріх, що суворо карається люблячими батьками (!). Вдумаємося в нещадні материнські слова:

Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві...

Ці рядки з «Катерини», написаної в 1838–1839 роках, передбачають «Розриту могилу», «Чигрине, Чигрине», «Великий льох» та інші «антимосковські» поезії Шевченка. Не випадково в останні роки в шевченкознавстві набуло поширення алегоричне прочитання Шевченкової поеми. Відповідно до нього образ Катерини, як і образи інших зганьблених жінок у наступних творах поета, символізують гірку долю України, поневоленої Московщиною.

Наприкінці многотрудної розповіді про Шевченкові відвідини Москви мені хотілося б нагадати читачеві таємничі рядки з «Катерини», написані задовго до першого приїзду поета в місто:

Побачимо, почуємо...
А поки — спочину
Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять!

6 вересня 1859 року Шевченко виїхав із Москви залізницею до Петербурга. Навесні 1861 року в Москву було доставлено прах поета...

Розділ 7. «Як умру, то поховайте на Вкраїні милій»

«В чужу землю в чужій домовині»

Сталося так, як Тарас Шевченко сам і напророчив у двадцять п'ять літ у Петербурзі, що його серце «ляже в чужу землю в чужій домовині». Помер поет 26 лютого (10 березня) 1861 року; надвечір того ж дня його тіло було перенесено до церкви Петербурзької Академії мистецтв, біля якої Тарас Григорович мешкав. Похорон відбувся 28 лютого на Смоленському кладовищі неподалік від церковної дзвіниці, де Шевченко не раз бував і мав свій улюблений куточок. Він навіть лишив нам усім на згадку малюнок «Куток Смоленського кладовища в Петербурзі», виконаний олівцем та сепією влітку 1840 року.[1]

На похорон українського генія зібралося багато людей: вчені, письменники, художники, громадські діячі, журналісти, студенти... Численно була представлена велика українська колонія в Петербурзі на чолі з організацією «Громада» і редакцією часопису «Основа»[2]. Чимало було людей з польської колонії в місті. Приїхав представник московського студентства П. Петровський.

---

[1] До списку мистецьких творів Шевченка, складених Григорієм Честахівським після смерті Кобзаря, ввійшли, зокрема, «рисунок з натури на Смоленськім кладовищі» (олівцем на папері), а також рисунок «Верби на Смоленськім кладовищі», про який Честахівський написав: «Любиме місце Кобзареве. Ступенів з десяток від цього місця він був захований...»

[2] Перший український громадсько-політичний і літературно-мистецький щомісячний журнал, що виходив у 1861–1862 роках в Петербурзі українською, частково російською мовами. Редактор — Василь Білозерський. Виникнення й діяльність журналу пов'язані з іменем Шевченка, який брав участь у підготовці видання. В листах до знайомих і друзів, зокрема до Якова Кухаренка в березні 1860 року, поет просив надсилати матеріали «для нашого будущого журнала "Основа"». Шевченко віддав у часопис багато

Студент Петербурзького університету Феоктист Хартахай писав у той час: «Всі письменні люди, теж узнавши, повалили, мов хмара... У церкві шилом не повернеш...» За поетовою труною йшов майже весь Петербурзький університет і вся Академія мистецтв. У жалобній процесії були Ф.М. Достоєвський, Л.М. Жемчужников, М.С. Лєсков, М.Л. Михайлов, М.О. Некрасов, І.І. Панаєв, О.М. Пипін, М.Є. Салтиков-Щедрін та багато інших письменників і художників.

Серед тих, які стояли ближче до поетового тіла, виділялися постаті Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова і Василя Білозерського — «братчиків» Шевченка в 1847 році. Лев Жемчужников[1], який у березневому числі журналу «Основа» опублікував безцінну розповідь про смерть і похорон Шевченка, писав: «Тяжело, невыносимо — мучительно было прощание... Благоговение к покойному и ненарушимая тишина были кругом... Непритворная любовь и уважение к Шевченку крепко сдружили нас... Каждое сказанное слово был готов

своїх творів, і вони в ньому вперше побачили світ. Всього «Основа» опублікувала понад 70 творів Шевченка. Починаючи з п'ятого номера, редакція «Основи» друкувала твори, виявлені в поетових паперах після його смерті, в тому числі великі уривки з «Щоденника», листи поета, а також чимало статей і спогадів про Шевченка. Всім цим часопис «Основа» назавжди ввійшов в історію вітчизняної та світової культури.

[1] Жемчужников Лев Михайлович (1828–1912) — український і російський художник і гравер, учень К. Брюллова, фольклорист. Автор мистецьких творів з українською тематикою, зокрема шевченківською. Прочитавши про малярську діяльність Жемчужникова в «Записках о Южной Руси» Пантелеймона Куліша, Шевченко відзначив у щоденнику: «Какой милый оригинал должен быть этот г. Жемчужников. Как бы я счастлив был увидеть человека, который так искренно, нелицемерно полюбил мой милый родной язык и мою прекрасную бедную родину». В січні 1858 року Михайло Лазаревський писав Шевченкові в Нижній Новгород, що Жемчужников — «родом кацап, а душею чистий малорос» — передав гроші для поета. «...Он в душе артист, хорошо рисует и много ездил по Малороссии, для снятия видов её». Шевченко познайомився з Жемчужниковим у Петербурзі в 1858 році. Жемчужников продовжував традиції Шевченкового видання «Живописна Україна», видавши серію офортів з 48 гравюр під тією ж назвою, як додаток до журналу «Основа», створив картину «Кобзар на шляху». Він залишив «Воспоминания о Шевченке» («Основа», 1861, № 3).

каждый из нас повторить громко, — оно нам всем принадлежало»[1].

У той день над труною поета було виголошено кілька промов, спочатку в церкві, затим на кладовищі. З українців говорили П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров, О. Афанасьєв-Чужбинський, П. Таволга-Мокрицький, Ф. Хартахай. З росіян — М. Курочкін, від поляків виступив В. Хорошевський.

Хоча Петербург не входить в географію нашого дослідження, **зупинимося коротко на кожному з скорботних виступів, бо вони вражаюче відтворюють атмосферу прощання з великим українцем, що, на превеликий жаль, не збережено стосовно московської панахиди в квітні 1861 року, та передають глибочінь розуміння в обох російських столицях непоправної втрати**.

Першим над покійним говорив, ще в церкві, Пантелеймон Куліш: «Нема з нас ні одного, достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася. А все ж, ми через його маємо велике і дороге нам право — оглашати рідним українським словом сю далеку землю». Куліш особливо підкреслив міжнародне значення творчості поета, передусім у слов'янському світі. Першим після його смерті Куліш процитував рядки із Шевченкового вірша «Доля»:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

«Великий і святий завіт! — говорив Куліш. — Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив єси. Коли ж не стане в нас снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам так, як ти, безтрепетно святую правду глаголати, то лучче ми мовчатимемо...»

Затим слово взяв редактор журналу «Основа» Василь Білозерський, який повторив вже згадані Кулішем рядки з Шевчен-

---

[1] В журналі «Основа» за березень 1861 року, де були опубліковані спогади Льва Жемчужникова і промови на похоронах Шевченка, тексти наведені тією мовою — російською чи українською, — на якій були виголошені або написані. Цей принцип зберіг і я.

кової «Долі»: «Оце ж і твій завіт, для нас, для твоїх синів-українців. Як доживемо ми до того, що й об нас люди скажуть: «У вас нема зерна неправди за собою» — оттоді настане тобі праведна наша дяка, і з чистих діл наших спорядиться тобі віковічний пам'ятник». Білозерський наголосив, що Шевченкова поезія — «високе слово правди і любові» — належить не лише українському, а й іншим народам.

Микола Костомаров також говорив про це: «Шевченко не був лише поетом для України». Видатний історик запропонував попрощатися з поетом словами української думи:

Слава твоя не вмре, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж лицарями,
Поміж добрими молодцями!

Схвильований Костомаров заридав і не зміг закінчити промову[1].

Поляк Владислав Хорошевський сказав над труною поета:

«Нехай і польське слово, коротке, але сердечне, пролунає над твоєю труною, чесний український пророче. Ти любив свою рідну країну, свій блакитний Дніпро, свій сіромашний народ, ти був цього народу гідним співцем, на його сльози ти завжди сльозами відгукувався — слава тобі! Ти ніби й не любив поляків, але цю нехіть до них викликали в тобі їхні давні помилки, а через них на народ твій, що його ти гаряче полюбив, зійшли великі страждання: отже тієї нехоті причина лежить в тому, «"що ти багатьох любив, і що любив багато"».

Тож нехай над твоєю труною замовкнуть усі закиди, нехай тільки лунає сердечне слово: слава тобі! За помилки батьків сини не відповіда-ють; тож не торкаймося тут суперечок давно

[1] Очевидець згадував, що на кладовищі Костомаров «весь час оглядався, мучився, стоячи на місці, плутався в шубі і раптом спіткнувся й упав». Після похорон люди говорили, що «надзвичайно теплу, зворушливу промову сказав сьогодні на могилі Шевченка Костомаров, докінчити він її все ж не зміг, заридав...»

минулого; краще промовмо над цими останками братнє «любімося»[1].

О, якби на твоїй могилі хоча б трохи ненависти припинилося, якби такий початок привів у майбутньому до поступового взаємного, братського порозуміння і до забуття давніх кривд... Це був би найгарніший вінок і найвеличніший пам'ятник тобі, Тарасе»[2].

Два виступи над труною Кобзаря були поетичними. Ось кілька віршованих строф українського і російського письменника Олександра Афанасьєва-Чужбинського:

Не в степу, не на могилі —
Над Дніпром широким —
Ти заснув єси, Кобзарю,
Вічним сном глибоким[3].
. . . .
Круг тебé чужа-чужи́на...
Та не чужі люде:
Є кому тебе оплакать,
Є — і довго буде.

Покоління поколінню
Об тобі розкаже,
І твоя, Кобзарю, слава
Не вмре, не поляже!

Український літератор, Шевченків знайомий, Петро Таволга-Мокрицький читав над могилою поета:

---

[1] Згадаймо тут Шевченкові слова з «Передмови» до «Гайдамаків» про боротьбу козаків з ляхами: «Серце болить, а розказувати треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами».

[2] Друкуючи виступ Владислава Хорошевського на похоронах Шевченка, редакція журналу «Основа» зазначала: «З великим задоволенням і вдячністю вміщуємо тут цю прекрасну, благородну промову. Вона показала, що наш народний поет вселяв почуття справедливості соплемінникам нашим, які вивищуються над забобонами».

[3] Ці рядки в Україні стали народною піснею, яку й нині виконують кобзарі біля Шевченкової могили.

Не в хоромах, не в розкóшах
Смерть тебе постигла:
У хатині орел сизий
Склав широкі крила;
Дві свитини красять стіни,
Да і то старенькі,
Плахоткою сестриною
Зап'яті гарненько, —
Тільки всього!..
Ой не тільки — дивись скільки
Зібралося лю́ду
Різних батьків і язиків[1]...

Під час цих проникливих і схвильованих промов труну не закривали, й очевидці свідчили, що кожний з присутніх поспішав узяти на пам'ять листки з вінків, покладених до неї... Скажімо, Хартахай писав, що «на поета возложили лавровий вінок, із которого я увірвав три листика і каждий прикладував до його широкого лоба». На могилу поета було також покладено вінки з металевими листочками, які шанувальники Кобзаря брали на згадку й потім берегли як святиню, передаючи своїм дітям, онукам, правнукам. Три з них дійшли до нас і експонуються в Канівському музеї Тараса Шевченка... Домовину несли без віка до самої могили. В цей час пішов густий і мокрий сніг. Якась жінка сказала: «Се діти послали з України свої сльози по батькові».

Коли домовину опустили в могилу, наступила тиша: труну запаювали в свинцевий ящик. Феоктист Хартахай свідчив: «Труна була дубова, оббита срібною парчею, на узглавії кришки на срібній дощечці було написано: «Украинский поэт Тарас Григорьевич Шевченко. 1861 февраля 26 д.». Дубову труну положили у свинцеву через те, що його повезуть на Україну». У книзі «Святиня» Зінаїди Тарахан-Берези читаємо: «Поховали поета на Смоленському кладовищі в дубовій домовині, яку поставили в дощану скриню, вкриту зсередини свинцем»[2].

---

[1] Цікаво, що Василь Білозерський у своїй промові також говорив, звертаючись до небіжчика: «Бач, скільки зібралось доброго люду коло тебе. Різних батьків і різних язиків».

[2] Коли 26 квітня 1861 року домовину з тілом Кобзаря викопали, то свинцеву труну було покладено в основу, оббиту по кутах металом і в двох

Після цього було виголошено ще дві промови. Хартахай, зокрема, говорив: «Сумно і страшно вимовить: «Тарас Григорович умер!», а ще страшніше сказати: «На чужій чужині!» ...Україно, Україно, де твій син вірний!? Мова українська! Де твій батько, що тебе так шанував, що через його й тебе ще більше поважати стали... Спи ж, тату, поки правда з кривдою силою мірятися будуть, поки правда запанує на світі!»

Далі, плачучи, говорив поет Микола Курочкін, який був у дружніх стосунках з Шевченком і переклав на російську мову його поезії «Доля», «Муза», «Огні горять, музика грає», «Один у другого питає»: «... Не о многих можно сказать, как о нем: он сделал в жизни свое дело! Счастье в жизни было не для него, — его ждет другое, посмертное счастье — слава...»

Після Курочкіна поліція заборонила дальші виступи. Часопис «Основа» вмістив ще три невиголошені промови:

Вільнослухач Петербурзького університету, перм'як Єгор Южаков: «Песня старой твоей Родины воскресла в тебе и не умрет! Твой Кобзарь будет гулять по ней за тебя и, как правнук твоего дела, расскажет *про давню долю України!*»

Український етнограф і фольклорист Павло Чубинський, який незабаром стане творцем українського гімну «Ще не вмерла Україна»: «Угас великий поэт, угас человек, у которого *не було зерна неправди за собою.* Но не потеряется его светило посреди теней... Далёкие потомки скажут о нём: *недаром він на світ родився, свою Україну любив!*»

Поетичні рядки невідомого Псковича:

Исхить же ты из северных болот
Священный прах поэта, — и в земле родной,

місцях стягнену металевими пасками. 4 квітня 1939 року в зв'язку з будівництвом пам'ятника Тарасу Шевченку в Каневі було розкрито склеп, у якому поховали поета: «В склепе находится цинковый гроб с прахом великого поэта-революционера. Цинковый гроб содержится в сосновом гробу... На крышке соснового гроба лежала серебряно-зелёная парча и медная табличка, окружённая веночками. На табличке написано: «Тарас Григорович Шевченко, украинский поэт. 1861 г., февраля 26, СПБ». Між іншим, навесні 2005 року так само ховали Папу римського Іоанна Павла II: цинкова труна — в сосновій.

В виду степей своих привольных и цветущих,
На берегу Днепра широкого, сокрой...
То было пламенной мечтой поэта
И не нарушишь ты высокого завета...

Зінаїда Тарахан-Береза знайшла неопубліковане в «Основі» надгробне слово письменниці, дружини Пантелеймона Куліша Ганни Барвінок, на весіллі якої Тарас Шевченко був старшим бояриною, і вперше повністю опублікувала його[1]. Візьмімо з нього кілька фраз:

«Великий друже наш, батьку ріднесенький!.. Скільки твоя поетична муза нас утішала, а іноді доводила до сліз. За що тобі така доля судилася? За те, що ти широкою пеленою увесь світ обняв своєю річчю вабливою, правди своїми пахощами... Пошли тобі, Господи, спокій, царство небесне, а наші вічні сльози про твою недолю і тяжку українську — не захолонуть...

Вічна тобі пам'ять і сльози, і дяка наша, що не обездолив Україну своїм словом, зоставив риси блискучі, пам'ять, дорогий наш гонор...»

Це надгробне слово мало характер «голосіння» над покійником, яке в Україні здавна було заведено жінками. Тарахан-Береза вважає, що Ганна Барвінок була творцем і «Голосіння українок», опублікованого в «Основі». Лев Жемчужников писав, що після того, як о п'ятій пополудні розійшлися люди, українки готові були голосити над могилою поета: «Здавалося, дух Шевченка втішився б цими поетичними риданнями своїх землячок». На жаль, у біографіях та працях про Кобзаря цей історичний документ практично не згадується, а в публікації документів і матеріалів «Смерть и похороны Т.Г. Шевченко» (1961 рік) він взагалі відсутній. Зате Зінаїда Тарахан-Береза в книзі «Святиня» приділяє цьому значну увагу. Наведемо хоча б невелику частину «Голосіння українок», що вмістив часопис «Основа»[2], який спра-

---

[1] Зінаїда Тарахан-Береза. Святиня. Науково-історичний літопис Тарасової гори. К., 1998. С. 42–43.

[2] Цікаво, що в герценовському «Колоколе» поряд із некрологом російською мовою було надруковане коротке голосіння за Тарасом Шевченком українською мовою «От ієродиякона Агапія» (Андрія Гончаренка). Українець Андрій Гончаренко, виїхавши пізніше з Англії до США, став засновником першої на американському континенті слов'янської друкарні та першим перекладачем творів Шевченка англійською мовою.

ведливо вважав: «Тут, нам здається, місце цьому плачу. Хай цей плач лунає, хай наповнить простір над могилою — і дійде до Батьківщини»:

«Чого ти так задумався-загадався, наш батьку рідний! Яка важка дума обняла твою головоньку? Кому ти вручаєш вдову — Україну і діток своїх? Хто їх догляне, хто привітає, як ти наш голубе?! Хто замовить нам таке тепле і щире слово, як твоя свята душа нам оповідала!..

Скільки ти нам одради дав, а ми тобі!.. Коли б то була знала, що ти несподівано так нас покинеш, я б стояла під твоїм порогом навколішках, квилила б, молила б, слізьми б його обмила, щоб ти, мій незабутній, сподобив мене почути ще раз твоє тихе, благословенне слово...

Мій братіку, мій голубонько!.. Відкіля тебе виглядати?! Відкіля тебе визирати?! Чи з пісків, чи з долин, чи з широких україн?..

Приймайте його, пригортайте до себе!..

Прощай, мій братіку! прощай, мій сокілоньку!»

Через сто років молодий, чутливий і талановитий Іван Драч у симфонії «Смерть Шевченка» написав «Голосіння матері України»:

Відкіль тебе ж викликати?
Чи то з рути? Чи то з м'яти?
Чи з глибокої могили,
Де барвінки хрест обвили?

Похорон Тараса Шевченка, організований петербурзькою українською громадою і передусім Михайлом Лазаревським[1], за-

[1] Відразу після приїзду з Москви в Петербург 27 березня 1858 року, Шевченко прийшов саме до Михайла Лазаревського: «В 9 часов я был уже в квартире моего искреннейшего друга М.М. Лазаревского». Лазаревський мешкав у будинку російського археолога, графа О.С. Уварова, майном якого завідував. Шевченко жив у Михайла Лазаревського до початку червня 1858 року, після чого переїхав у квартиру-майстерню в приміщенні Академії мистецтв. Лазаревський піклувався про хворого Шевченка, взяв на себе турботу по організації перевезення тіла поета в Україну. Вів усі майнові справи Шевченкових спадкоємців.

пам'ятався всім, хто був присутній. Російський письменник Сергій Терпигорєв, який був на час похорон студентом Петербурзького університету, згадував через 25 років після смерті Кобзаря: «Жодні похорони, які я бачив з того часу, не мали відбитку й характеру тієї щирості і простоти, безпосередності, як ці Шевченкові. Я бачив похорони Некрасова, Достоєвського, Тургенєва і Салтикова-Щедріна, але всі вони були отруєні осоружним, робленим, нещирим духом демонстрацій. Похорон Шевченка був чистий від цього ярмаркового комедіянтства: не було тут... прикрас театральних...»

Лев Жемчужников, завершуючи свою схвильовану документальну розповідь про прощання з поетом у Петербурзі, писав: «Мы дорожили каждым словом поэта при жизни; теперь — это святой долг каждого. Пусть каждый припомнит что-нибудь, — все теперь дорого. Пусть каждый послужит листком для его венка. Теперь время собирать его многозначущее описание...»

Минуло понад 140 років з того часу. Здавалося б усе життя та післяжиттєву поетову славу докладно розкрито й описано, проте шевченкознавці продовжують невтомно працювати. Є над чим. Зокрема, посмертна зупинка в Москві домовини з тілом Шевченка в квітні 1861 року потребує повнішого, докладнішого й всебічного дослідження.

Як Москва дізналася про смерть і похорон Шевченка

Вістка про Шевченкову смерть швидко досягла Москви з допомогою телеграфу. Найшвидше, вже 28 лютого вона з'явилася в «Московских ведомостях» на першій шпальті в жалобному обрамленні. 1 березня «Московский курьер» повідомляв:

«О.М. Бодянский сообщил нам полученное из Петербурга, 26 февраля, телеграфное известие о кончине Т.Г. Шевченка, последовавшей в воскресенье утром. Погребенье... назначено на вторник.

В лице Т.Г. Шевченка малороссийская литература лишилась одного из своих даровитейших поэтов, произведения которого

известны и большинству нашей публики по переводам, появлявшимся в разных русских журналах»[1].

Наступного дня, 2 березня, газета «Русская речь» писала:

«26 февраля, в 6 часов утра, скончался в Петербурге известный литератор Тарас Григорьевич Шевченко. И талантом своим, и характером, остававшимся неизменно благородным во всех обстоятельствах жизни, покойный снискал себе всеобщее уважение. Потеря его отзовется глубоко во всех, кто имел возможность наслаждаться его произведениями».

Справді, мисляча Москва тужила за Кобзарем. 4 березня приятелька Михайла Максимовича Ольга Кошелєва написала йому з Москви про скорботу, викликану в місті звісткою про Шевченкову кончину.

9 березня в «Русской речи» москвичі вже могли читати велику статтю «Последняя встреча и последняя разлука с Шевченко». Автором її був російський письменник Микола Лєсков. Про що дізналися читачі? Передусім Лєсков розповів, що востаннє зустрічався з Шевченком наприкінці січня 1861 року, коли той уже тяжко хворів і мусів сидіти в своїй кімнаті-майстерні. Поет писав про своє самопочування в цей час Варфоломію Шевченку[2] 22 січня: «Погано я зострів оцей новий поганий рік: другий тиждень не вихожу з хати — чхаю та кашляю. Аж обісіло». Через тиждень, 29 січня, признався Варфоломієві, що зовсім ослаб:

---

[1] Між іншим, інформація про повідомлення в «Московском курьере» відсутня в «Трудах і днях Кобзаря» Петра Жура. Тоді як вона підтверджує важливий висновок про те, що Бодянський, очевидно, першим у Москві отримав звістку про Шевченкову смерть.

[2] Шевченко Варфоломій Григорович (1821–1892) — троюрідний брат Шевченка та його свояк. Поет познайомився з ним у 1844 році. Першу частину цікавої документальної драми-колажу «Гора» Іван Драч назвав: «Варфоломій Шевченко — поміркована голова». Драч зазначає, що Варфоломій «вчив Тараса, як жити, ще до арешту. Поет не послухав... Коли поет наприкінці свого життя намагався влаштувати Варфоломія на кращу роботу, то саме так він характеризував свого названого брата: чоловік не дуже дурний і не дуже розумний, а дуже-дуже щирий...» Троюрідний брат Шевченка став для нього по суті рідним, користувався великим довір'ям поета, і Варфоломій усім серцем бажав «довести йому по смерті його, що був гідним того». За словами Пантелеймона Куліша, Варфоломій Шевченко така людина, що нею можна похвалитись перед усіма земляками.

«Так мені погано, що я ледве перо в руках держу. І кат його батька знає, коли воно полегшає». Протягом січня й лютого перебіг Шевченкової хвороби набрав загрозливого для життя характеру: говорячи сучасною мовою, поглиблювались ознаки серцевої недостатності, почастішали приступи стенокардії, розвинувся набряк легень.

Якраз тоді, коли Лєсков опублікував свою статтю, Марко Вовчок, ще не знаючи про Шевченкову смерть, в листі до нього з Рима писала: «Мій дуже дорогий Тарас Григорович! Чую, що Ви усе нездужаєте та болієте, а сама вже своїм розумом доходжу, як то Ви не бережете себе... Прошу Вас дуже: бережіть себе. Чи таких, як Ви, в мене поле засіяно?»

Та прочитаємо, як про стан здоров'я поета розповів Микола Лєсков:

«В комнате, служившей мастерской художнику, никого не было, а на верх я не хотел идти, боясь обеспокоить поэта... «Кто там?» — раздалось в это время сверху. Я узнал голос Шевченко и назвал свою фамилию. «А!... ходить же голубчику сюда», — отвечал Тарас Григорьевич. Войдя, я уви-дел поэта: он был одет в коричневую малороссийскую свитку на красном подбое и сидел за столом боком к окну. Перед ним стояла аптечная банка с лекарством и недопитый стакан чаю.

«Извинить, будьте ласковы, что так принимаю. Не могу сойти вниз, — пол там проклятый, будь он не ладен. Сидайте». Я сел около стола, не сказав ни слова. Шевченко мне показался каким-то странным. Оба мы молчали, и он перервал это молчание. «Вот пропадаю, — сказал он. — Бачите, яка ледащица з мене зробылась?»

Я стал всматриваться пристальней и увидел, что в самом деле во всем его существе было что-то ужасно болезненное; но ни малейших признаков близкой смерти я не мог уловить на его лице. Он жаловался на боль в груди и на жестокую одышку: «Пропаду», — заключил он и бросил на стол ложку, которой только что проглотил лекарство. Я старался его успокоить обыкновенными в этих случаях фразами, да впрочем и сам глубоко верил, что могучая натура поэта, вынесшая бездну потрясений, не поддастся болезни, ужасного значения которой я не понимал. «Ну годи обо мне, — сказал поэт, — расскажите мне

лучше, что доброго на Украйни». Я передал ему несколько поклонов от его знакомых...

«От як-бы до весны дотянуть! — сказал он, после долгого раздумья, — да на Украйну... Там може б и полегшело, там може-б еще хоть трошки подыхав»[1]. Мне становилось невыносимо, я чувствовал как у меня набегали слезы...»

Вражає ця пронизлива Шевченкова віра в те, що в Україні можна було б ще пожити... За десять років до того в Москві тужив за домівкою Гоголь, який не дожив до весни 1852 року, щоб поїхати в Україну...

14–15 лютого 1861 року Шевченко записав свого останнього вірша — розмову з Музою, який дихає розумінням невідворотності життєвого кінця[2]:

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до Бога,
Почимчикуєм спочивать.

А все ж була в поета слабка надія на те, що лікарі допоможуть віддалити смерть, яка заглядала в очі, й він ще здійснить свою мрію:

Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насажу,
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посажу.
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах —
І веселенько заспіваєм...

---

[1] Якраз у цей час, 29 січня 1861 року, Шевченко писав брату Варфоломію, якого просив допомогти придбати земельну ділянку й побудувати на ній хату: «Кінчай швидше в Каневі та напиши мені, як кончиш, щоб я знав, що з собою робить весною».

[2] Вперше опублікований в п'ятій книжці «Основи» за 1861 рік під заголовком «Передсмертні думки».

Не було в усьому світі іншого великого поета, який в останньому вірші так хвилююче сказав про найдорожче в його житті, про мрії, що не збулися...

Неабиякий інтерес становить для нас розповідь Лєскова в «Русской речи» про похорон Шевченка, в якому письменник брав участь:

«Красные шторы у церковных окон, против которых стоял гроб, были спущены и бросали красноватый свет на спокойное лицо мертвеца, хранившее на себе печать тех благородных дум, которые не оставляли его при жизни. Три художника с бумагою и карандашами в руках стояли по левую сторону гроба и рисовали[1]...

28 февраля, по совершении в академической церкви заупокойной обедни по рабу божьему Тарасу и после отпевания по уставам церковным, ближние покойника почтили его надгробным словом... Особенно сильно отозвалось в душе слушателей слово любимого нашего профессора Н.И. Костомарова и г. К....на[2], которому сдерживаемые слезы мешали произнести свое короткое слово, дышавшее сердечной простотой и искренностью...

Когда крышка ящика, в который поставили гроб, была запаяна, провожавшая покойника толпа стала расходиться. Снег повалил довольно большими хлопьями, какой-то господин с папкою в руках юлил между проходящими, предлагая литографированные портреты мертвого Шевченки...»

В тому ж номері «Русской речи», де з'явилася процитована стаття, невідомий автор у рецензії на вірші російського поета Олексія Плещеєва відзначив: «По нашему мнению, огромный талант недавно умершего Шевченки сильно и благотворно подействовал на развитие дарования г. Плещеева, и действительно, последнее имеет много родственного с дарованиями знаменитого малороссийского поэта, ранняя смерть которого ещё раз доказывает, что сильному таланту как-то не живётся на русской почве».

---

[1] Відомо, що поета в труні малювали В.П. Верещагін, М.Д. Дмитрієв-Оренбурзький, П. Ейснер, Л.М. Жемчужников, М.О. Мікешин, В.М. Рєзанов.

[2] Очевидно, йдеться про Миколу Курочкіна.

Між іншим, у цій же газеті було опубліковано... «Царський маніфест про скасування кріпосної залежності»; колишній кріпак не дожив до нього лише тиждень. 5 березня, в Прощену неділю в московських храмах читали маніфест про звільнення селян[1]. Приходить на пам'ять фраза з повісті «Варнак» Тараса Шевченка: «...Слово *крепостной*. Горькое!

Проклятое слово! И день тот проклят, в который я его услышал в первый раз!»[2]

І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... Закони
Катами писані за вас,
То вам байдуже...

Цікаво, що 23 квітня 1861 року російський учений і літератор Федір Чижов у листі з Москви до Григорія Галагана критикував царський маніфест про звільнення селян, посилаючись на твори Шевченка. Кажучи про те, що положення маніфесту, написані

---

[1] За рік до того поет з глибокою гіркотою писав: «...Для меня ужасно, что мои родные братья и сёстры... до сих пор крепостные. Да, милостивый государь, они крепостные до сих пор!»

У неділю 19 березня 1861 року знайомий Шевченкові петербурзький інженер Федір Черненко зайшов до поета, і той замість привітання запитав його:

«"Що?.. є воля? є маніфест? — и, взглянув в глаза гостя, понял ответ... Глубоко вздохнув, он сказал: — Так нема?.. Нема?.. Коли ж воно буде?!" И, пустив крепкую непечатную фразу, Тарас закрыл лицо руками, упал на постель и зарыдал.

Черненко стал его успокаивать, говоря — есть достоверное известие, что царь подписал в тот день манифест об отмене крепостного права, но велел не оглашать его, пока не начнётся пост, то есть до 5 марта, с тем, "чтобы народ встретил свою волю не в кабаках, а в церквях..."»

[2] Згадаємо тут предстоятеля Української православної церкви в Канаді митрополита Іларіона, відомого в науковому світі як професор Іван Огієнко. В своїх працях він якось напрочуд просто розповів про Шевченка, як «найбільшого борця проти панщини»: «Коли кажемо, що російська і українська літератури багато зробили для повалення панщизняного рабства, то перше місце в цьому належить безумовно Тарасу Шевченкові! Власне в цьому перша й найбільша заслуга Тараса Шевченка: він найбільше зробив, щоб звалити і в Росії, і в Україні панщину — рабство!»

«далеко від народу», Чижов наводив по пам'яті слова Шевченка: «нема раю на сім світі, хіба що на небі?» Далі продовжував: «А по мне не будет и на небе неба, если не приготовили небо на земле страданиями, полным сочувствием людям, особенно страждущим... А на это перескажу стихами того же Шевченка: «Страшно впасти у кайдани, умирать в неволі, а ще гірше — спати, спати і спати на волі, і заснути навік-віки, і сліду не кинуть ніякого! Однаково — чи жив, чи загинув...»

Москва могла познайомитися з третьою книжкою часопису «Основа» зі згаданою тут розповіддю Льва Жемчужникова про смерть і похорони Шевченка. Всередині літа 1861 року москвичі вже читали червневий номер часопису «Основа», в якому було вміщено велику (майже 40 сторінок) статтю Михайла Максимовича «Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга» (невдовзі було випущено окремою брошурою). За словами автора цієї грунтовної публікації, він обмежував своє завдання історично-вірним викладенням фактів, які надійшли в його розпорядження відразу після смерті Шевченка. Проте, водночас, автор глибоко усвідомлював важливість аналізу нової ситуації в українстві, зумовленої смертю великого поета, та потребу формулювання в цьому зв'язку «висновків і для сьогодення, і для майбутнього». Справді, ключові підсумкові оцінки творчості Кобзаря, зроблені Максимовичем півтора століття тому, не втратили актуальності й нині. Можна сказати, що саме з цієї статті значною мірою починалося посмертне наукове шевченкознавство. Згрупуємо й виокремимо важливі висновки, сформульовані в часописі «Основа» невдовзі після смерті Шевченка.

Насамперед, про резонанс від смерті українського генія:

«По всем известиям, смерть бедного Кобзаря отозвалась повсюду — от хат до палат, в украинцах и неукраинцах, читавших и нечитавших Шевченко, а только слышавших об этом крепакепоэте.

И, что всего замечательнее, сочувствие это в большинстве возбуждено не произведениями его за последнее время, известными лишь весьма немногим: оно идет с давнего времени, со времени появления «Кобзаря» в 1840 году, и только обновлено изданием его в 1860. Это сочувствие не изменило поэту во все

20 лет его литературной известности; он и сам, быть-может, не подозревал, как оно было велико и глубоко, так точно, как весьма многие только по смерти его узнали, что Тарас — действительно был для украинцев батьком».

По-друге, Михайло Максимович написав про вирішальне значення творчості Шевченка для збереження, ствердження і розвитку української мови, становлення нової літературної мови.

«Десятилетняя разлука Украины с Шевченком нисколько не охладила восторга и любви молодого поколения к поэту, который нежданно (в 1840 году) заговорил языком, по мнению письме́нных — уже замершим на устах простого, непросвещённого народа языком, давно осуждённым ими на безжизненность. С самых первых песен Кобзаря оживилась надежда немногих, ещё связанных с корнем народной жизни, что этот мелодический родной язык, эта богатая и прекрасная народная поэзия, отразившая в себе такую живую жизнь, не умрут бесплодно; а через несколько лет, когда взгляд Шевченко расширился, когда жизнь и искусство мало по малу восполнили в его развитии то, чего не дало ему образование, когда его песни зазвучали всеми струнами народной души и народное слово каким-то чудом стало выражать самые задушевные думы современного человека — **надежда немногих перешла в отрадную уверенность, и вскоре самые неверующие поверили в возможность развития нашего языка, словесности и жизни на чистых народных началах**» (виділено мною. — *В. М.*).

В цих словах — витоки національної максими, гранично й чітко сформульованої в наш час українським поетом Павлом Мовчаном. Він пише про те, що Шевченко ніби розкодовує великий зміст в рідному слові, а за ним з плином часу відкриваються нові й нові додаткові змісти. Тому твори національного генія і сприймаються як одкровення з високим трансцендентним змістом, який вичитують нові й нові покоління. «І цих Великих слів ані замазати, ані засмальцювати, ані розтерти: ними наповнений наший національний простір. Тому Він завжди **свій, рідний, спокревний**...»[1].

---

[1] Павло Мовчан. Душевна безвічність слова Тараса Шевченка. В кн. Т.Г. Шевченко. Кобзар. К.: Вид. центр «Просвіта», 2004. С.8.

По-третє, Максимович особливо підкреслив народність Шевченкової творчості, навів у цьому контексті влучні слова Миколи Костомарова:

«Песня Шевченко была сама по себе народная песня, только новая, — такая песня, какую мог бы запеть теперь целый народ, — какая должна была вылиться из народной души в положении народной современной истории. С этой стороны, Шевченко был избранник народа в прямом значении этого слова, народ как бы избрал его петь вместо себя»[1].

В статті показано, що після довгої й, здавалося, безплідної боротьби за народне благо, коли струни народної душі завмерли і це нагадувало про кінець, з'явився справжній поет, і те, що вважали за смерть, виявилося лише сном, втомою, розчаруванням.

Четверте. В «Основі», по суті, вперше було чітко сформульовано методологічно важливий висновок:

«...При всей своей народности поэзия Шевченко не носит в себе ни малейшего признака какой бы то ни было исключительности — национальной, религиозной, политической, сословной; его песни исполнены такой... человеческой правды, что нет ни одного народа, нет ни одного современно-развитого человека, который бы не признал их близкими, родными себе».

Нарешті, Максимович вказав на те, що велика душа великого поета була наповнена безмежною любов'ю до людей: «Шевченко любил и уважал человека как он есть, как он вышел из рук жизни, истории; он яснее многих разумел, отчего люди вышли такими, а не иными — и был снисходителен ко всем их недостаткам...» Автор вважав, що Шевченко, будучи справжнім поетом правди і життя, виразником інтересів цілого народу, який так багато страждав, не міг уособлювати в своїй поезії лише ідеальні прагнення. «Но там где он выражает самого себя, его поэзия всегда проникнута духом новой жизни, примирительных отношений даже к врагам... Шевченко, как великой нравственной силе, не надобно были проклятия».

---

[1] 14 квітня 1861 року Костомаров сказав на вечорі, присвяченому пам'яті Кобзаря: «Шевченко как поэт — это был сам народ, продолживший своё поэтическое творчество».

Такий велет, як Шевченко, в повний зріст сприймається з історичної дистанції. Проте Михайло Максимович переконливо показав, що й зблизька побачив безцінні заслуги Кобзаря перед українським народом і світовою культурою[1]. Втім, це зуміли зробити й інші петербурзькі друзі Шевченка. Лев Жемчужников у тому ж журналі «Основа» писав: «Оценка частью сделана, но полная, всесторонняя оценка великого поэта-художника — дело будущего и требует серьёзного и долгого труда». Іван Тургенєв зізнавався: «Нам всем, тогдашним литераторам, хорошо было известно, какая злая судьба тяготела над этим человеком; талант его привлекал нас своею оригинальностью и силой, хотя едва ли кто-нибудь из нас признавал за ним то громадное, чуть не мировое значение, которое, не обинуясь, придавали ему находившиеся в Петербурге малоросы...»

З усього, що було написано про Тараса Шевченка в московській, загальноросійській та іноземній пресі в перші місяці після його смерті, неперевершено точною і вражаючою залишається стисла й далекоглядна оцінка творчості українського генія, яку дав російський літературний критик Аполлон Григор'єв у журналі «Время» в квітні 1861 року:

«Щодо краси і сили поезії, багато хто ставить Шевченка врівень з Пушкіним і Міцкевичем. Ми підемо навіть далі — у Тараса Шевченка на кожній сторінці «Кобзаря» сяє та гола краса виразу народної поезії, яка хіба що іскорками блищить у великих Пушкіна і Міцкевича... Натура його поетична... світліша, простіша і щиріша за натуру Гоголя, великого поета Малоросії, який поставив себе у фальшиве становище — бути поетом абсолютно чужого йому російського побуту... Шевченко — останній коб- зар і перший великий поет нової великої літератури. Вустами цього першого великого поета Україна без самохвальства могла сказати:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...

---

[1] Шкода, що розглянута нами стаття Михайла Максимовича не ввійшла у вже згаданий збірник його вибраних українознавчих творів «У пошуках омріяної України» (2003 рік). Тим більше, що Шевченко в творах Максимовича згадується не часто.

От де, люде, наша слава
Слава України».

В Україну — через Москву

Ще в день смерті Тараса Шевченка його друзі зібралися у Михайла Лазаревського й вирішили перевезти поетове тіло й поховати в Україні, як і заповідав Тарас Григорович. Поки йшли довгі клопоти з цього приводу, могила Шевченка на Смоленському кладовищі, як писав часопис «Основа», постійно вся була в зелені та вінках, за ними не було видно ні землі, ні снігу, і вона скоріше нагадувала весну і життя, ніж холод і смерть.

Дозвіл на перевезення тіла Шевченка в Україну, до якого чимало зусиль доклав Михайло Лазаревський, було отримано у квітні. 26 числа домовину з прахом поета відкопали, й попереду її чекав довгий шлях, по завершенні якого в Каневі Михайло Максимович написав:

Із могили домовина
На світ піднялася;
Через Москву, через Київ,
Сюди донеслася.

А поки-що Шевченкову труну поставили на дорогі ресорні дроги, і жалобна громада оточила її. Часопис «Основа» в червні 1861 року розповідав про цю мить так:

«Черный гроб уже возвышался на запряженных дрогах. Какое тяжелое впечатление! Какие печальные, серьезные у всех лица! Все были поглощены минутой, всех пронзала мысль о вечной разлуке с дорогим поэтом и человеком... Когда все, таким образом, находились под гнетом сосредоточенной печали, вдруг заговорил П.А. Кулиш».

Отож, послухаймо Пантелеймона Куліша:

«Що ж се ти, батьку Тарасе, від'їжджаєш на Україну без червоної китайки, заслуги козацької? Чим же ти нижчий од тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривалися, заслугою козацькою пишалися. Ні один вільний предок твій, Тарасе, не

сходив з сього світу без сеї останньої чести[1]. Чи вже ж ти... вмер чужим чужиницею на чужині? Що ж се про нас на Вкраїні скажуть, як ми тебе вирядимо в дорогу, не покритого червоною китайкою? Скажуть, що й ми такі перевертні, як ті дуки, що позабирали всі козацькі луги й луки та й старосвітські звичаї позанедбували. Ні, батьку Тарасе, не годиться тобі так від'їжджати на

Вкраїну! Ще, дякувати Богові святому, не попереводились козацькі діти, козацькі душі, є кому тебе на дорогу китайкою червоною вкрити... Розкиньте ж, небожата, червоний цвіт славетний по чорній, сумній домовині Тарасовій. Нехай наш батько з'явиться на Вкраїні лицарем щирим, що жив і вмер, дбаючи про добро, про честь і волю нашу... Отепер їдь, батьку Тарасе... Нехай земляки бачать, що... ми тут в столиці своєї святої старосвітщини не занедбали, що ми сво-го великого поета по-своєму шануємо».

Червона китайка на труні швидко потемніла під мокрим дощовим снігом, а Пантелеймон Куліш в цей час говорив:

«В останнє вітаємо тебе на чужині, друже наш Тарасе!.. Тяжко бо сумував єси, що тобі засиплять чужим піском очі, гаряче ждав єси, щоб тебе на Вкраїні поховано:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі

---

[1] Китайка — первісно густа шовкова тканина, яку завозили з Китаю, потім — бавовняна тканина місцевого виробництва. За козацьким звичаєм, тіло померлих козаків покривали червоною китайкою, про що згадано в численних народних піснях і думах.

Молодий, двадцятип'ятирічний Тарас Шевченко писав у тому ж таки Санкт-Петербурзі, де помер (вірш «Іван Підкова»):

Минулося — осталися
Могили на полі.
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло,
В китайку повите.

Лев Жемчужников згадував про похорон Шевченка: «Гроб его был покрыт, по казацкому обычаю, широким красным покрывалом».

Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Отже ми вволили твою волю, Тарасе... З'явися, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою, заслугою козацькою[1]; згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай побачать, як далеко від правди постали, нехай почують із мертвих уст твоїх твоє слово безсмертне, нехай, хоч помиляючись, почнуть говорити непозиченою мовою...

Твоїм шляхом, Тарасе, всі ми підемо... Наш єси, поете, а ми народ твій, ми духом твоїм дихатимемо во віки і віки...»

Жалобна процесія поволі рушила зі Смоленського кладовища до Миколаївського двірця через Васильєвський острів, Адміралтейську площу, а потім Невським проспектом. Нарешті добралися до вокзалу. Тут востаннє «тихо стовпились друзі навколо труни, тихо й бережно підняли її на плечі, поставили в вагон, — зібрали в далеку путь».

Як підсумував у своїх спогадах Олександр Афанасьєв-Чужбинський: «Друзі покійного зібрали суму, виклопотали дозвіл і повезли прах Тараса туди, де...

Могили
Чорніють, як гори,

---

[1] В Москві червона китайка також супроводжувала прах поета. З нею труна прибула і в Україну. Григорій Честахівський зазначив у листі від 7 травня про «Кобзарську труну, накриту червоною китайкою — заслугою козацькою» на під'їзді до Києва. Михайло Максимович писав тоді про домовину у вірші «На похорони Т.Гр. Шевченка»:

Стоїть в Каневі в соборі,
Вся квітками ввита;
По-козацьки — черво́ною
Китайкою вкрита.

Китайку зберіг Григорій Честахівський. Він передав її згодом до музею В.В. Тарновського, а з 1961 року вона зберігається в Канівському музеї Т.Г. Шевченка.

Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять».

Починалася Шевченкова дорога в безсмертя...

«Свято виконав місію...»

Труну з прахом Шевченка супроводжували Григорій Честахівський і Олександр Лазаревський. Останній писав: «Г.Н. Ч-ий был главным распорядителем проводов и похорон, а пишущий эти строки был лишь его, так сказать, помощником».

Український художник Григорій Миколайович Честахівський (1820–1893) народився 1820 року в посаді Нова Прага Олександрівського повіту Херсонської губернії (тепер Кіровоградської області) в родині військового поселенця. Навчався в Академії мистецтв у Петербурзі, познайомився з Шевченком у 1844 році, коли вони разом працювали під керівництвом Карла Брюллова. Григорій Миколайович відразу захопився поетом і обожнював його. Честахівський найкраще виявив себе художником-копіїстом і не залишив помітного сліду в історії українського малярства. Проте він увійшов назавжди в історію України людиною, яка свято виконала останній заповіт Кобзаря — перевезти його прах в Україну.

Стосунки Честахівського і Шевченка відновилися після приїзду поета з Москви в Петербург навесні 1858 року. Олександр Лазаревський згадував: «С переселением Шевченка в Петербург... в круг его близких знакомых скоро вошёл Г.Н. Честаховский. Сближение последовало сначала на задушевном пении Честаховским малорусских песен, а затем горячая привязанность певца к поэту была последним оценена, и Г.Н. Честаховский стал одним из частых и желанных посетителей Шевченка, когда последний зажил своим хозяйством в здании Академии Художеств».

Григорій Честахівський любив співати в колі друзів, і Шевченко приєднувався до нього: «Йому подобалося моє виконання, і він вважав, що я співав серцем, — згадував Честахівський. — Це він мені казав! Мені. Та що мій спів порівняно з тим, як він

сам співав!» Григорій Миколайович швидко став одним із найближчих друзів Шевченка. Про їх душевну близькість свідчать дві прижиттєві фотографії поета, на яких він зображений із Честахівським. Тарас Григорович тепло ставився до Честахівського, називав його Грицем, любив, коли він був поруч. Збереглася Шевченкова записка Честахівському, написана 18 травня 1858 року, коли в Петербурзі був Михайло Щепкін: «Грицю! Як хочете побачить старого Щепкіна, актера, й матимете час, то приходьте в 7 часов к Лазаревському. Т. Шевченко». Поет подарував Честахівському «Кобзар» 1860 року: «Козакові Грицеві Честахівському. *Кобзар Тарас*».

Після Шевченкової смерті Честахівський виконав олією картини, що зображують різні моменти похорону Шевченка: «Селянин біля домовини Т.Г. Шевченка», «Домовина Т.Г. Шевченка в дорозі», «Домовина Т.Г. Шевченка в церкві» та ряд малюнків, присвячених поетові. Разом з іншим поетовим другом Зосимом Недоборовським зробив опис малюнків, офортів і речей поета. Окремі з них він зберігав особисто і пізніше передав надійним людям — українському художнику, мистецтвознавцеві й етнографу Опанасу Сластіону та до музею старожитностей Василя Тарновського. Серед них були плани і проекти хати, яку хотів собі збудувати Шевченко; оригінал посмертної маски поета; малярське приладдя Шевченка з мольбертом, палітрою і т. ін., яке Честахівський врятував під час розпродажу поетових речей. Передав він і подарований йому Кобзар 1860 року з автографом Шевченка, собі залишив на згадку лише таке саме видання з власноручними правками поета та кілька фотографій. Нарешті, як пише Зінаїда Тарахан-Береза, свідчення Честахівського є сьогодні «найглибшим джерелом для розкриття історії перевезення праху Т.Г. Шевченка із Петербурга на Україну та поховання його в Каневі».

Саме йому — Григорію Честахівському — петербурзька громада українців («люба Громадонька Українська») довірила перевезення праху Кобзаря в Україну. Найкраще сказав про це його помічник у всенародній справі Олександр Лазаревський: «Лучше Г.Н. Честаховского для этого трудно было и придумать. На него и указали ближайшие друзья поэта. Можно сказать, что Честаховский с в я т о исполнил возложенную на него миссию». Іван

Драч називає Грицька Честахівського «буйною головою» і вільно та красиво пише: «Дивне прізвище для степового херсонського чоловіка, одчай-душі козацької. Може, десь генеалогія веде аж до «Матки Боскої Ченстаховської»! Але ж затятий який! Коли б не він, не мали б ми Шевченкової гори в такому варіанті».

Надійний помічник Честахівського у виконанні Шевченкового заповіту відомий український історик Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) був п'ятим з шести братів Лазаревських. Він познайомився з Шевченком 19 березня 1858 року, будучи студентом останнього курсу Петербурзького університету. В цей день Шевченко записав у щоденнику: «...С М. Лазаревским поехали к Василю Лазаревскому. На удивление симпатические люди эти прекрасные братья Лазаревские, и все шесть братьев как один замечательная редкость...» Зі свого боку, Олександр Лазаревський згадував про Шевченка: «Якесь легке й світле було враження від спілкування з цією людиною». Відразу після поетової смерті Олександр Лазаревський написав статтю «Последний день жизни Т.Г. Шевченко», яку було опубліковано в петербурзькій газеті «Северная пчела» вже 28 лютого 1861 року. Зокрема, писав у ній, що в присутності Василя Лазаревського «Тарас Григорьевич начал говорить, как бы хотелось ему побывать на родине и что весной поедет он в Украйну... родной воздух восстановит его здоровье. "От якби додому, там би я, може, одужав". Несколько раз повторял он, как не хочется ему умирать».

Шевченко подарував Лазаревському «Кобзар» 1860 року: «Чистому серцем доброму козакові Александру Лазаревському». Цю дорогоцінну книгу Лазаревський передав своєму сину, тепер вона зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка. Олександр Лазаревський з 1880 року жив і працював у Києві. Він увійшов у шевченкознавство винятково цінним свідченням про перебування домовини з прахом Тараса Шевченка в Москві, про що й розповімо тепер.

Єдине свідчення

27 квітня труна з прахом Шевченка у супроводі Григорія Честахівського та Олександра Лазаревського прибула залізницею на

Миколаївський двірець[1]. Все, що відбувалося далі, з часів Михайла Чалого вміщувалося в кількох фразах. У того ж Чалого: «После торжественной встречи гроба Шевченка в Москве, поезд достиг Орла»[2]. Щоправда, з часом інформація стала трохи багатшою й дорівнювала приблизно вже відомим нам рядкам із передмови Корнійчука до тритомника Шевченка чи лапідарній інформації з «Шевченківського словника», виданого у 1977 році: «Через Москву навесні 1861 домовину з тілом Шевченка везли з Петербурга на Україну. 27.IV її привезли в Москву і встановили в церкві Тихона-чудотворця біля Арбатських воріт[3]. З поетом прощалося багато москвичів». В еміграції також українці знали про це мало. Знана літераторка Оксана Соловей в березні 1972 року читала в США доповідь «Останні дні, остання дорога», в якій повідомила лише про те, що домовину «відправили залізницею до Москви».

В наукових працях інформації містилося не набагато більше. Скажімо, в грунтовній біографії Павла Зайцева «Життя Тараса Шевченка», завершеній у Львові 1939 року, серед докладностей і подробиць останнього періоду життя й смерті та похорон Кобзаря, читаємо енциклопедично скупе повідомлення: «27 квітня тлінні останки поета прибули до Москви, де їх внесли до однієї з церков. Зустріч була урочистою. Відправлено панахиди». Євген Кирилюк у праці «Т.Г. Шевченко. Життя і творчість» (1959 рік) взагалі не згадав про арбатський храм, зазначивши лише, що труну з тілом поета «поїздом відправлено до Москви». Відкриємо тепер офіційну радянську «Біографію» поета (1984 рік): «27 квітня останки Шевченка прибули до Москви; домовину перевезено з вокзалу на Арбат і встановлено в Тихонівській церкві. З прахом небіжчика приходили прощатися численні москвичі,

[1] Побудований у 1844–1851 роках на околиці Москви — Каланчовському полі — за проектом архітектора Костянтина Тона. Миколаївським вокзалом називався з 1856 року. В цей самий час будувався Миколаївський вокзал у Санкт-Петербурзі, з якого труну з тілом Шевченка було відправлено в Москву.

[2] З Москви труну з тілом Шевченка везли вже на кінних дрогах.

[3] В XVIII і XIX століттях церкву часто саме так і називали: «Тихона чудотворця біля Арбатських воріт». Арбатські ворота знаходилися в стіні Білого міста, яку розібрали наприкінці XVIII століття.

серед них видатні вчені — О. Бодянський та М. Тихонравов. Відбулася панахида при значній кількості народу». В біографії Павла Федченка «Тарас Григорович Шевченко» (1989 рік) відзначено: «У Москві, в Тихонівській церкві на Арбаті, ще раз відбулася багатолюдна урочисто-траурна панахида, після якої труна знову була поставлена на кінні дроги і в супроводі Г. Честахівського та О. Лазаревського відбула на Україну». Навіть у книзі І. Карабутенка, О. Марусича, М. Новохатського «Шевченко в Москве» сказано так само коротко: «В Москву труна прибула 27 квітня. З вокзалу її перевезли на Арбат у церкву Тихона. Попрощатися з покійним прийшли багато москвичів...» У скрупульозній праці З. Тарахан-Берези «Святиня» (1998 рік) є тепла фраза про те, що москвичі «в тихій задумі прощалися з ним назавжди в церкві Тихона-чудотворця на Арбаті». Нарешті, в енциклопедичному літопису життя й творчості поета «Труди й дні Кобзаря» Петра Жура, виданому в Києві в 2003 році, читаємо те саме: «27 квітня. Труна з тілом Шевченка прибула до Москви, її перевезли на Арбат і поставили в церкві Тихона. З тілом покійного прощалось багато москвичів, прийшли вклонитися вчені О.М. Бодянський, М.С. Тихонравов. Відбулася багатолюдна панахида».

Така дивовижна скупість інформації пояснювалася практично повним браком джерел про перебування праху Шевченка на Арбаті. Власне збереглося **єдине (!), дуже коротке (!) свідчення,** з якого й черпали всі шевченкознавці. Розповім про нього. 1898 року Олександр Лазаревський опублікував у «Киевской старине» листи Григорія Честахівського про похорон Тараса Шевченка, написані в 1861 році. У невеличкій передмові до цієї публікації він окремо згадав про перебування домовини з тілом поета в Москві: **«Прямо со станции железной дороги гроб был перевезен и поставлен до следующего дня в церкви *Тихона на Арбате*. Это обстоятельство хорошо помнит и Н.В. Шугуров**[1]**, тогда сту-**

---

[1] Шугуров Микола Васильович (1843–1901) — юрист і літератор. Після закінчення Московського університету працював у Московському окружному суді, а з травня 1868 року — в Петербурзькому окружному суді. Пізніше переїхав в Україну, був призначений товаришем голови Одеського окружного суду, потім переведений в Стародуб на Чернігівщину, де працював товаришем голови суду. За підтримки О. Ла-

дент Московского университета. В церкви телу поэта кланялись О.М. Бодянский и Н.С. Тихонравов (хорошо его помню по хромоте). Других посетителей из тогдашнего московского учёно-литературного мира что-то не помним, кажется, их и не было»[1]. З останньої фрази добре видно, що Лазаревський прямо залучає до своїх спогадів Шугурова, з яким, безперечно, радився з цього приводу. Проте це зовсім не означає, що сам Микола Шугуров залишив окремі спогади про московську панахиду, як твердили автори книги «Шевченко в Москве»[2].

Взагалі вкрай коротке і дуже цінне свідчення Олександра Лазаревського в трактуванні деяких дослідників набувало несподіваних відтінків і сумнівних штрихів. Ще 1928 року в цікавій книзі «У могилы Т.Г. Шевченко» Всеволод Чаговець писав: «Непреложный свидетель, М.М. Лазаревский, пишет, что прямо с вокзала гроб был перевезен в церковь «Тихона» на Арбате, где он и находился до того времени, когда уже можно было двинуться в дальнейший путь. Сюда, в церковь, приходило много москвичей, среди которых у Шевченко было много друзей и поклонников его таланта. Об этом вспоминают и проф. Бодянский и проф. Тихонравов, которые оба приходили в церковь поклониться праху поэта. Они же и провожали печальную, но и торжественную процессию, при выезде из Москвы». Насамперед, «незаперечним свідком» був не Михайло, а Олександр Лазаревський. Що ж до Бодянського й Тихонравова, то вони, як ми вже знаємо, справді, були в церкві, але не залишили спогадів про це.

заревського Шугурова було обрано до Київської судової палати. Працював головою окружного суду в Ніжині.

27 квітня 1861 року студент Московського університету Микола Шугуров брав участь у перевезенні домовини з тілом Шевченка з вокзалу до церкви Тихона Амафунтського на Старому Арбаті. До речі, цей факт не знайшов відображення в «Шевченківському словнику», в якому йдеться про Шугурова, а в «Трудах і днях Кобзаря» Петра Жура його ім'я навіть не згадується.

[1] Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка // Киевская старина. 1898. Том LX. С. 168.

[2] И.Ф. Карабутенко, А.Г. Марусич, М.И. Новохатский. Шевченко в Москве. С. 99 і 215. Автори цієї книги переплутали прізвища Шугурова, назвавши його Шунгуровим і Тихонравова, назвавши його Тихомировим.

Не можна стверджувати напевне, що Бодянський і Тихонравов супроводжували домовину на виїзді з Москви.

Були випадки й зовсім вільного поводження зі свідченням Лазаревського. Щоб не бути голослівним, наведу цитату з однієї публікації: «Про останнє прощання з Кобзарем згадує Честахівський: «В церкви телу поэта кланялись О.М. Бодянский с С.Н. Тихонравовым (хорошо помню его по хромоте). Других посетителей из тогдашнего московского учено-литературного мира что-то не помнится; кажется, их и не было». Честахівський переплутав ім'я та по-батькові російського літературознавця Тихонравова. Його звали Микола Савович (Николай Саввович)». Знову ж таки, згадував не Честахівський, який на той час уже помер, а Лазаревський. Легко переконатися й у тому, що цитата з «Киевской старины» наведена з грубими неточностями. Особливо вражає повчальний тон автора щодо «переплутаних» імені та прізвища Тихонравова, які в «Киевской старине» наведено абсолютно правильно. Судячи з усього, автор її в очі не бачив.

Невдовзі після смерті Тараса Шевченка його близький друг Михайло Лазаревський рішуче виступив у пресі проти помилок, неточностей і спотворень у публікаціях про Кобзаря, «поскільки отакі статті можуть колись стати джерелом при написанні біографії Шевченка». Згадані мною випадки не загрожують науковій поетовій біографії, проте вони можуть дезорієнтувати читача, чому я й зробив уточнення.

Практично повна відсутність інформації про перебування труни з прахом Шевченка в Москві не може не дивувати, більше того, цей історіографічний феномен вражає, бо маємо справу з унікальною документальною лакуною в біографії українського генія. В розпорядженні шевченкознавців знаходяться численні документи й спогади про похорон поета в Петербурзі. Так само — про перевезення його праху з Москви в Україну. Лише московський епізод у цій посмертній дорозі зафіксовано в одному-єдиному побіжному свідченні Лазаревського. Все мало бути інакше! Журнал «Основа», друкуючи в червні 1861 року докладну статтю про проводи тіла Шевченка з Петербурга в Москву, обіцяв дальшу розповідь після **«отримання докладного опису проводів Шевченка від Москви до нової його могили і промов, сказаних над ним у Москві**...» (виділено мною. — *В. М.*) Жодна з промов, якщо вони

й були, над тілом Шевченка в Москві, є невідомою. Може виступи на панахиді були заборонені владою, тим більше, що в травні Москва чекала приїзду царя. Втім і в цьому випадку мала б обов'язково бути якась інформація — її немає, **принаймні, її досі не знайдено**. Відомо, що в Києві генерал-губернатор міста Іларіон Васильчиков та митрополит Арсеній дозволили поставити домовину в церкві Різдва Христового на Подолі лише за умови, щоб у ній не виголошувалися промови. Така сама ситуація могла бути і в Москві з церквою Тихона Амафунтського. Але чому тоді поліцейське регламентування Шевченкових проводів у місті не знайшло відбиття в пам'яті й спогадах очевидців? Ніде й ніколи жодного слова про це не залишили Григорій Честахівський і Олександр Лазаревський. Честахівський, який писав у своїх листах про похорони поета, свою розповідь почав лише з 3 травня 1861 року, коли «Кобзар наш дужий став на рідну землю Українську, а я став навколішки і тричі вклонився рідній неньці Україні й тричі поцілував її святу землю од себе **і од рідних дітей її, котрі свято почитають її, проживаючи на чужині далекій»**[1] (виділено мною. — *В. М.*). Спогади Лазаревського — «Гроб Т.Г. Шевченко в Киеве, у Христорождественской церкви (7 мая 1861 г.)» вже самою назвою говорять про те, якому відрізкові шляху поетової домовини приділив увагу автор. Може друзі й знайомі Шевченка, які вже прочитали в «Основі» масштабну й хвилюючу розповідь про похорон поета в Петербурзі, не знайшли потрібним описувати московський епізод у перевезенні його праху?

Там, де до траурної процесії віднеслися інакше, інформація про неї була опублікована. Скажімо, російський етнограф і фольклорист, співробітник журналу «Современник» Павло Якушкін, який брав участь у зустрічі труни Шевченка в Орлі, 2 травня відправив кореспонденцію в петербурзьку «Северную пчелу», й вона була надрукована 29 травня. Якушкін, зокрема, писав: «Много было желающих поклониться праху знаменитого покойника... Тут были и чиновники, и купцы, и офицеры, и простые мужики...» Очевидець залишив чимало цікавих подробиць, про які ми ще скажемо.

Щодо Москви жодного свідчення не виявлено. Проте необхідно шукати! Вдалося ж мені знайти в «Московских ведомостях» інфор-

---

[1] Письма Честаховского, писанные в 1861 году о похоронах поэта Шевченка // Киевская старина, 1898, № 2. С. 168–169.

мацію про те, що 6 квітня — на сороковий день після смерті Шевченка — в Москві в церкві Успіння Божої Матері в Газетному провулку пройшла «с благоговением панихида по покойном поэте».

В цьому контексті ще більше дивує, що серед учасників панихиди наприкінці квітня 1861 року названі лише Осип Бодянський і Микола Тихонравов. Зупинімося на цьому прізвищі. Заради правди слід сказати, що на час смерті Тараса Шевченка двадцятидев'ятирічний історик літератури і археограф Микола Савич Тихонравов (1832–1893) ще не став «видатним ученим», як Осип Бодянський, хоча з 1859 року був уже професором Московського університету. Він особисто не знав (!) Шевченка[1], і поява Тихонравова в церкві святого Тихона могла пояснюватися значною мірою безпосереднім впливом Бодянського, який працював з Тихонравовим на історико-філологічному факультеті Московського університету[2]. Нітрохи не хочу применшити повагу й увагу молодого російського вченого до великого українця, проте не вважаю переконливим бездумне багатократне повторення саме його прізвища на підтвердження високої шани мислячої Москви до нашого Кобзаря.

Настав час абсолютно впевнено робити наголос на тому, що всі чи майже всі московські друзі й знайомі Шевченка та московські шанувальники його поезії, які в той час були в місті, не могли не попрощатися з прахом Кобзаря! Не могли! Згадав, як Олександр Кониський у своїй книзі про Шевченка написав одного разу, коли вже

[1] В «Алфавітному покажчику імен і назв» до академічного видання творів Шевченка прізвище Тихонравова відсутнє. З Шевченком він перетнувся лише віртуально: в листопаді 1858 року разом з поетом та іншими відомими громадськими і культурними діячами Тихонравов підписав вже згаданий нами протест проти антисемітського виступу журналу «Иллюстрация».

Коли Шевченко вперше приїжджав у Москву, Микола Тихонравов мешкав на Знам'янці в будинку Макарова, який виходив безпосередньо на Арбатську площу, а під час приїзду поета в 1858 році — на Великій Дмитрівці. В 1890 році Тихонравов став академіком Петербурзької Академії наук. Відомий працями про М.І. Новикова, М.В. Ломоносова, О.П. Сумарокова, М.В. Гоголя. Публікував пам'ятки древньоруської літератури. Сигурд Шмідт розповідав мені, що вчений закінчив своє життя (1893 рік) на Арбаті, в будинку братів-видавців Сабашникових (не зберігся), що знаходився поруч з нинішнім театром ім. Євг. Вахтангова.

[2] У 1877–1883 роках Микола Тихонравов був ректором Московського університету. Випускник університету 80-х років князь Борис Щетинін у своїх спогадах називав професора Тихонравова «зіркою першої величини».

здається, не було доказів: «Але я сьому зовсім не йму віри». Так само і я не йму віри, щоб московські друзі та знайомі Шевченка пропустили панахиду над прахом поета. Є всі підстави розглядати інформацію про Бодянського і Тихонравова, як одинокий, але щасливий документальний знак того, що в панахиді брали участь близькі друзі Шевченка, як Осип Максимович Бодянський, і прихильники його таланту з інтелектуалів, не знайомі з ним особисто, як Микола Савич Тихонравов. Якраз вони вдвох уособлюють значну частину москвичів, які прийшли попрощатися з великим українським поетом. Йдеться передусім про друзів і нових знайомих поета по весні 1858 року. Найперший з них — Михайло Щепкін. Як вдалося встановити, в лютому і березні Щепкін грав у спектаклях у Москві, а з 6 березня по 2 травня театри в місті було закрито на час Великого посту і Пасхи. В цей період Щепкін виїздив у Петербург, але зафіксовано лише його перебування в столиці Росії 22–26 березня. Теодор Гріц, який склав літопис життя і творчості Щепкіна, пропускає в ньому понад місяць — з 26 березня по 2 травня 1861 року, не подаючи жодного факту з цього періоду життя великого артиста[1] (через три дні після від'їзду траурної процесії з Москви — 2 травня Щепкін уже грав у спектаклі). Отже невідомо, де був і що робив Щепкін 27–28 квітня. Може, виїздив із міста? Може, хворів у ці дні?[2] Лише ці дві причини, на мій погляд, могли пояснити відсутність Щепкіна на панахиді. В іншому разі, артист попрощався зі своїм другом, а Олександр Лазаревський не помітив його. Взагалі втомлений і заклопотаний Лазаревський міг не зафіксувати в пам'яті багатьох учасників панахиди або ж просто не знати їх в обличчя. В цьому немає нічого дивного і незвичайного.

---

[1] Т.С. Гриц. М.С. Щепкин. Летопись жизни и творчества. М.: Наука, 1966. С. 666–667.

[2] Біографія Щепкіна, в тому числі тих періодів, коли він зустрічався в Москві з Шевченком, мало документована й недостатньо досліджена. Скажімо, весь час спілкування Щепкіна з Шевченком у березні 1858 року та й взагалі вся життєдіяльність артиста в ті дні у Теодора Гріца зафіксована виключно з тих записів, які зробив у своєму щоденнику Шевченко. Що й казати, це надзвичайно важливий історичний документ. Але слід шукати й інші джерела. Важливо підготувати фундаментальну монографію «Шевченко і Щепкін».

Хто ж міг усе бачити і знати? Московські студенти, передусім із українців, яких було чимало на панахиді!

Відомо, що в Московському університеті діяли підпільні суспільно-політичні гуртки, до яких входили українські студенти. Члени цих гуртків, як правило були знайомі з безцензурною поезією Шевченка. Скажімо, в гурток «Вертеп» (1856–1859 роки) входили О. Котляревський, М. Свириденко, П. Єфіменко. На рубежі 50–60-х років в університеті існував гурток І. Аргіропуполо — П. Зайчневського, який видавав літографованим способом і поширював твори Шевченка. Навіть заклик Зайчневського «до сокири», кинутий в суспільну думку, певно, взятий із поезії Шевченка. Один із активних учасників цього гуртка Л. Ященко листувався з «вертепником» Єфіменком. При арешті Ященка й Аргіропуполо в них було знайдено твори Шевченка[1]. О. Котляревський, уже будучи відомим ученим, писав у 1881 році: «Придёт время... когда беспристрастный историк русской литературы отметит в историческом движении её много чистых, освежающих струй, внесённых в неё поэзией Шевченко».

Та творчістю Шевченка цікавилися не лише члени гуртків. Усі українські студенти Московського університету знали поезії Кобзаря. Се-ред них уперше називаю друга Миколи Шугурова студента П.Г. Васькова, який, дуже ймовірно, був на панахиді. Можна з великою впевненістю припустити, що на панахиді було чимало студентів Московського університету з росіян, поляків та інших національностей. Якраз тоді університет у зв'язку з відміною кріпосного права переживав переломний час і піднесення волелюбності, до нього потягнулася нова молодь з провінції. В університеті відмінили навіть традиційну форму одягу, що було серйозною ознакою демократизації студентського життя, адже впродовж багатьох років студенти мали суворо додержувати форми. Не випадково Лев Толстой писав: «вступая в Университет, я уже не думал о поприще науки... а о мундире с синим воротником...» У травні 1861 року вступні екзамени в університет проходили більш демократично, екзаменаторами виступали вчителі гімназій під головуванням когось із універси-

---

[1] И. Карабутенко, А. Марусич, М. Новохатский. Шевченко в Москве. С. 98, 100–103.

тетських професорів, вони доброзичливіше ставилися до вихідців із простого люду. Водночас, намагаючись вгамувати студентські пристрасті, університетське начальство ввело нові правила, що звужували права студентів і перешкоджали доступ в університет демократичним елементам.

Московський університет незадовго до цього, в 1855 році відзначив свій 100-річний ювілей, і пишався своїми здобутками. За час царювання Миколи I, тобто приблизно за три десятиліття він випустив 1670 студентів, підготував 114 докторів наук і 881 кандидатів наук, 58 магістрів, 1442 лікарів. Серед вчених, які захистили в університеті докторські дисертації, були Степан Шевирьов (1838 рік), Сергій Соловйов (1848 рік), Тимофій Грановський (1850 рік), Іван Бабст (1853 рік), а ступінь магістра здобули Дмитро Щепкін (1843 рік), Михайло Катков (1846 рік), Костянтин Аксаков (1847 рік), Костянтин Леонтьєв (1850 рік) та ін[1].

На той час в університеті навчалося вдвічі більше студентів, ніж у перший приїзд Шевченка в Москву, тобто понад 1600 чоловік, і третину з них складали вихідці з різночинських і демократичних прошарків суспільства. За настроями серед студентів уважно стежили, в університеті існувало «морально-політичне відділення», де, зокрема, читалося богослів'я. Після царського маніфесту про відміну кріпосного права студентство захвилювалося, і це серйозно стурбувало московські власті. Професор Осип Бодянський писав через три дні після панахиди над прахом Шевченка в церкві святого Тихона: «В университете нашем дивная совершается. Кажется, последняя кончина ему приходит. Странные пророчества ходят насчёт его. Горе ему, если десятая часть сбудется». Бодянський співчував неімущим студентам, але вважав, що вони не повинні займатися політикою, він не належав до «лівих» професорів університету. В цьому контексті у Бодянського є цікавий запис у щоденнику, датований початком 1859 року, коли з допомогою воєнного генерал-губернатора Москви Закревського він одержав кафедру в університеті. Між

---

[1] С.П. Шевырёв. История Императорского Московского университета, написанная к столетию его юбилея. 1755–1855. М.: Изд. Московского университета. 1998. С. 574–575.

ученим і губернатором, який виступав навіть проти натяку на будь-яку прогресивність поглядів, відбулася така розмова:

«— Что угодно вам?

— Обязанный столько милостивому участию в судьбе моей, ваше сиятельство, я не хотел бы взойти снова на кафедру, как явившись вашему сиятельству и принесши бесконечно глубокую признательность.

— Покорно благодарю. Вы знаете, что я взял вас на свою ответственность. Будьте особенно осторожны в словах. Что делать? Таков век. Нельзя же нам желать всего того, что там!.. Не правда ли?

— Избави Бог! — ответил я».

Разом з тим, Осип Бодянський був критично настроєний до тодішньої системи освіти в Росії. В травні 1858 року записав у щоденнику: «Вообще, мы пятимся назад, по крайней мере в деле просвещения. За шаг вперёд делаем два назад». Значною мірою незалежні погляди професора Бодянського призвели до того, що восени 1868 року він був змушений залишити університет. Але й після цього, на початку 70-х років Бодянський енергійно відстоював університетську автономію, зокрема, виступив проти реформи університетського Статуту 1863 року, яку готував міністр народної освіти Д.А. Уваров.

Гадаю, що студенти Московського університету запримітили на панахиді значно більше відомих у Москві облич, ніж Олександр Лазаревський, але скоріше за все не здогадалися чи не мали змоги відразу розповісти про це в пресі. Тим паче, що називати публічно прізвища учасників панахиди не було безпечно. Та й у майбутньому, на жаль, ніхто не залишив про цей печальний день спогадів, принаймні, вони є невідомими.

Мовчання Миколи Шугурова

Яскравим прикладом може бути вже згаданий студент університету 18-річний Микола Шугуров, який у Москві супроводжував труну з тілом Шевченка, був у храмі на панахиді і багато чого й кого бачив. До того ж, Шугуров володів пером, у майбутньому він друкувався в газетах «Одесский вестник», «Полтавские губернские новости», «Черниговские губернские ведомости».

Більше того, з часом Шугуров став літературним співробітником часопису «Киевская старина», який за роки свого існування (1882–1906) опублікував близько 170 матеріалів про Шевченка. Збереглася прекрасна фотографія, зроблена на початку 90-х років XIX століття в редакції часопису, на якій Шугуров зображений разом з О. Лазаревським, В. Тарновським, М. Чалим, В. Антоновичем і співробітниками «Киевской старины». Сьогодні мало хто знає про дружбу й духовну спорідненість Миколи Шугурова з Олександром Лазаревським, у сім'ї якого Шугуров завжди був бажаним гостем. Вважаю своїм обов'язком познайомити читача з інформацією про Миколу Васильовича, яку залишив часопис «Киевская старина» понад сто років тому:

«Большую часть жизни Н.В. Шугуров прожил одиноким человеком и только под конец дней ему улыбнулось семейное счастье. Но не надолго: смерть скоро похитила его. Раньше, когда он был одиноким, когда наступали каникулы, праздники, он уезжал на несколько дней в деревню Коренек, Глуховского уезда, навестить старушку-мать и так делал всегда до самой смерти матери. Ничто не останавливало его, никакая погода, и часто 70 верст тащился он от железной дороги по весенней распутице, чтобы провести пасху со старушкой-матерью. От матери он уезжал куда-нибудь по белу свету: в Петербург, Финляндию, на Кавказ. Он любил ездить и как раз перед смертью посетил Днепровские пороги. Но за последние годы дальние поездки на каникулах делались все реже и реже. Н.В. Шугуров любил на каникулах заехать в Подлипное (Конотопского уезда) к А.М. Лазаревскому, прожить там недельку, другую, а то и месяц, и там провести большую часть своих каникул... Александр Матвеевич любил Николая Васильевича за его душевную чистоту, не позволявшую и, можно смело сказать, не позволившую ему когда-нибудь поступиться своими основными убеждениями. Это был в полном смысле слова честный человек, честный гражданин, честный судья; при том же Николай Васильевич горячо любил свою родину и науку, — словом, у Н.В. Шугурова была наличность всех тех заповедей, исполнения которых А.М. Лазаревский требовал от близких к себе людей и прежде всего от самого, конечно, себя»[1].

---

[1] Киевская старина. 1902. Июль-август. С. 285–286.

Через Олександра Лазаревського Микола Шугуров близько познайомився з українським громадським діячем і засновником музею українських старожитностей у Чернігові Василем Тарновським, якого Зі-наїда Тарахан-Береза влучно назвала «найсумліннішим збирачем та хранителем шевченківських реліквій». Але навіть вона не торкається цього знайомства, що заслуговує на нашу добру пам'ять. Лазаревський і Шугуров неодноразово відвідували Василя Тарновського в Качанівці, де в 1859 році був у нього в гостях і Тарас Шевченко. Якось тут і з'явилася любительська фотографія: посередині сидить Тарновський, ліворуч від нього — Лазаревський, а праворуч — Шугуров. З цієї фотографії було зроблено малюнок, який часопис «Киевская старина» опублікував у 1902 році, після смерті всіх трьох друзів, додавши до нього статтю «Памяти В.В. Тарновского, А.М. Лазаревского и Н.В. Шугурова. (К рисунку)». Часопис відзначив: «А.М. Лазаревского, Н.В. Шугурова и В.В. Тарновского связывало вместе одно главное чувство — любовь к своей родине — Малороссии и желание быть ей, так или иначе, полезным...» Додам, що цих трьох чудових українців об'єднувала жива причетність до Шевченка, любов до нього і бажання зробити свій внесок у шевченкознавство.

Миколі Шугурову належить низка відгуків на статті про життя і творчість Кобзаря, в яких він виявив окремі суттєві помилки, що їх припустилися автори надрукованих матеріалів. У 1899 році Шугуров опублікував спогади Федора Лазаревського про зустрічі з Шевченком. Того ж року він передрукував з «Русского архива» спогади Михайла Лазаревського про Шевченка, вмістивши їх у своєму викладі в часописі «Киевская старина», а також у перекладі на українську мову — в «Літературно-науковому вістнику». У 1900 році Шугуров уперше опублікував в «Киевской старине» невеличкі спогади знайомої поета Варвари Карташевської про сватання Шевченка до Ликері Полусмакової. До цього часу не втратили наукового значення публікації Шугурова про деяких маловідомих сьогодні українських діячів XIX століття. Скажімо, статті Шугурова в «Киевской старине» про Іллю Тимківського — доктора права і філософії, професора Харківського університету, засновника престижної Новгород-Сіверської гімназії, старшого дядька Михайла Максимовича — цитуються нині в новітніх дослідженнях.

Часопис «Киевская старина» повідомляв на початку минулого століття: «Н.В. Шугуров поработал ... немало для истории Малороссии и составил также ценное собрание материалов и библиотеку, которая пока еще, благодаря отсутствию завещания, не нашла себе пристанища». Нині все, що залишилося від документів Шугурова (наукові, творчі, біографічні матеріали, папери, пов'язані зі службовою та громадською діяльністю, листування, образотворчі матеріали, фотографії) знаходиться у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Зокрема, тут зберігаються спомини Шугурова про Шевченка та Забілу; його етнографічні записи (пісні, приказки, колядки); щоденник; листи, фотографія з Тарновським і Лазаревським, про яку йшлося, та інші документи. Користуючись ними, можна написати цікаву статтю чи навіть книгу про щирого, справжнього українця, котрий все життя служив справі шевченкознавства. Проте, на превеликий жаль, у цих документах немає жодної згадки про ті два квітневі дні, коли прах Шевченка був у Москві!

Зате несподівано потрапив до рук абсолютно невідомий документ, який свідчив про те, що після закінчення Московського університету Микола Шугуров працював у Москві: «Дано сие свидетельство из Московского окружного суда служащему в оном суде кандидату на судебные должности Николаю Васильевичу Шугурову для свободного проживания в г. Москве впредь на один год. Февраля 3 1867 года».

Де жив Микола Шугуров цей рік у Першопрестольній? Виявляється, в Арбатській дільниці! Ніби сама доля не відпускала його далеко від того місця, де в свій час знаходилася домовина з прахом Шевченка...

Повторю, Лазаревський особливо наголосив, що разом із ним цей історичний факт «добре пам'ятає і М.В. Шугуров». Немає сумніву: тоді, на самому кінці Шевченкового століття, вже літні люди говорили між собою про перебування домовини Шевченка на Старому Арбаті! Лазаревський розумів, що для більшої достовірності й вагомості треба назвати ще одного живого свідка цієї події[1]. Шугуров якраз і був таким очевидцем. Якби він у

[1] Микола Шугуров помер у 1901 році, а Олександр Лазаревський у 1902 році.

1861 році відправив у часопис «Основа» розповідь про панахиду над тілом Шевченка на

Арбаті, то її, безперечно, було б опубліковано. Проте студент з України, мабуть, й помислити не міг тоді про виступ у пресі. Але чому він не зробив цього пізніше, коли вже займався шевченкознавством і співробітничав у «Киевской старине»?! Принаймні, через десятки років привід однозначно був, адже Лазаревський звернувся до нього — очевидця! — за підтвердженням своїх спогадів. А Шугуров, можливо, вже не пам'ятав конкретних людей, які були в церкві Тихона. Чи він таки не мав чого додати? А може, Шугуров вважав, що досить буде свідчення людини, яка разом з Честахівським супроводжувала труну?

Я довго шукав відповідь на ці питання і нарешті знайшов її у свідченні людей, які добре знали Миколу Васильовича, — у співробітників «Киевской старины». Вже після смерті Шугурова журнал писав про свого автора: **«К сожалению, сравнительно редко Н.В. Шугуров брался за перо, да и то в большинстве случаев А.М. Лазаревский побуждал его поделиться с читателями богатыми сведениями, которыми, несомненно, обладал Н.В. Шугуров и которые он, к сожалению, совсем неиспользованными унёс с собой в могилу»** (виділено мною. — *В. М.*).

У неопублікованому щоденнику Шугурова зустрів запис: «Теперь, перенесшись в прошлое, я как будто опять переживаю и то, что меня когда-то радовало, и то, что меня потом мучило». В іншому місці щоденника обпекли слова: «Трудно всё записать...»

Серед відомостей, які забрав з собою в могилу скромний і мовчазний від природи Шугуров, я поставив би на перше місце дорогоцінну в наш час інформацію про перебування домовини з прахом Тараса Шевченка в Москві. Дуже шкода, що Шугуров не залишив спогадів про 27–28 квітня 1861 року... Так, так, я добре знаю, що історія не терпить умовного способу, але ж як шкода!

Малюнок Григорія Честахівського

Щодо відомих москвичів, то, може, вони не знали про прибуття домовини з прахом Шевченка на Старий Арбат? Адже в московських газетах немає жодного попереднього повідомлення

про цю подію чи наступну розповідь про неї. Разом з тим, важко уявити, що печальна вістка могла обійти друзів і знайомих поета. Тоді чому ми нічого не відаємо про прощання з поетом у храмі Тихона 27 квітня 1861 року того ж Михайла Щепкіна чи Варвари Рєпніної, багатьох інших московських друзів і знайомих Шевченка? На мій погляд, лише тому, що з причини дивовижного й нез'ясованого збігу обставин про це не залишилося жодного документального свідчення. Таке буває, і вчений має з цим рахуватися. Історик змушений змиритися перед браком звичайного факту, що, здається, вислизнув від обов'язкового тлумачення. Проте письменнику, який взявся б описати московську панахиду в художньому творові, треба було б лише довідатися, чи були московські знайомі Шевченка в той день у місті і, не вагаючись, «привести» їх на церковну службу в храмі Тихона Амафунтського... Не випадково поетично-розкута З. Тарахан-Береза пише, що з поетом прийшли попрощатися не лише Бодянський і Тихонравов, але й «письменники, актори». Втім, Олександр Лазаревський і Микола Шугуров чесно заявили, що інших учасників панахиди вони просто **«не пам'ятали»** і що їх «**здається**, не було». В цих словах є відсутньою будь-яка категоричність.

До речі, в своїй книзі «Святиня» Тарахан-Береза доречно вміщує малюнок Григорія Честахівського «Домовина Т.Г. Шевченка в церкві», зроблений в дорозі з Москви в Україну, в контексті матеріалу про перебування праху поета в церкві Тихона на Арбаті. Хоча малюнок не датований, на мою думку, Честахівський зафіксував поетову домовину саме в цьому старовинному й знаменитому храмі — **першому по дорозі в Україну**. За це свідчить і значний обшир церкви, що відчувається в малюнку. Честахівський зобразив Шевченкову домовину, покриту китайкою, тоді, коли вона залишилася наодинці з Богом, і в атмосфері розлита тиха урочистість цієї миті. Поруч з домовиною лише одна постать, мабуть, священик, а на відстані — скоріше за все, хтось із друзів поета (можливо, Олександр Лазаревський?).

Отже, домовину з тілом Шевченка було встановлено в храмі, над входом у який був напис: «Церковь Тихона Чудотворца, что у Арбатских ворот». Назву було дано на честь православного святого, чудотворця Тихона, що народився на острові Кіпр у місті Амафунті, був там єпископом і обернув багатьох язичників у

Христову віру (помер у 425 році). У письмовій спадщині поета немає жодної згадки про цього святого, тоді як Шевченко неодноразово торкався пам'яті святих Бориса і Гліба; церква їх імені знаходилася неподалік на Арбатській площі. Місце над річкою Альтою в Україні, де «бешеный честолюбец, окаянный Святополк, зарезал родного праведного брата своего Глеба» згадано в повістях Шевченка «Капитанша» й «Близнецы». В «Археологічних нотатках» він зазначав, що в Переяславі «на месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церковь...»

За документами церква святого Тихона Амафунтського відома з 1620 року, проте існувала ще до царів Романових, бо одержувала ругу[1]. Була дерев'яною і в 1629 році згоріла, після чого збудована з каменю. В 1689 році на її місці звели нову церкву, освячену в день пам'яті святого Тихона 16 червня Патріархом у присутності цариці Софії[2]. В 1756 році граф Г.І. Головкін прибудував з півдня Воскресенський вівтар, рівновеликий самій церкві. Тому церква Тихона Амафунтського мала незвичайний для православного храму «парний» вигляд, що складався із двох симетричних і майже однакових зовні половин, північної та південної. Після пожежі 1812 року храм хотіли знести, але парафіяни його відстояли. В 1813 році була зведена нова дзвіниця, що відразу зарахувала храм святого Тихона до того типу московських післяпожежних церков, увінчаних банею без барабана, в яких особливо виразним і красивим був явний контраст між громіздкістю і важкою лапідарністю об'єму храма та спрямованою угору стрункою дзвіницею. На превеликий жаль, в сучасній Москві не збереглася жодна з таких унікальних церков.

У Центральному історичному архіві Москви знайшлися документи про те, що в 1861 році церква була «зданием каменная, с таковою же колокольнею, крепка», престолів у храмі було три: «в настоящей, во имя святого и Чудотворца, Тихона Амафунтского, в приделах: во имя Божией матери, именуемой Утоли мои

---

[1] Річне утримання попа та причету від приходу.

[2] Впродовж довгого часу це всіляко підкреслювалося. Скажімо, в «Путеводителе по Москве», виданому 1824 року читаємо: «Церковь Святого Тихона Амафунтского, у Арбатских ворот, освящена 1689 года в присутствии царевны Софьи Алексеевны».

печали и во имя святителя Николая»[1]. З інших джерел відомо, що в церкві знаходилася ікона «Богоматір Галатська»[2], що нині зберігається в Третяковській галереї. Москвознавець Іван Кондратьєв наприкінці XIX століття повідомляв у книзі «Седая старина Москвы», що в церкві, крім згаданої ікони «Вгамуй мої печалі» знаходився ще якийсь «найдавніший список». Все це важливо пам'ятати, бо ж і Шевченко в «Археологічних нотатках» описував стародавні церковні книги і предмети, які мали значну історико-культурну цінність. Зовнішній вигляд храма святого Тихона можна побачити на фотографії та на репродукції гравюри художника Івана Павлова «Церковь святителя Тихона Амафунтского у Арбатских ворот», які вміщено в книзі.

Мальовничий силует церкви святого Тихона понад два століття прикрашав Арбатську площу[3], перегукуючись з сусідньою церквою Бориса і Гліба. Разом вони складали архітектурну домінанту площі.

Храм святого Тихона на Арбаті

Чому було обрано саме цей храм біля Арбатських воріт? Адже від вокзалу, який розташовувався на околиці північного сходу міста, до центру, тобто до Арбатської площі — немалий шлях і можна було зупинитися, скажімо, в якійсь ближній церкві або навпаки відразу перевезти домовину в один із храмів на виїзді з Москви по шляху, що вів в Україну. (В Києві студенти хотіли везти домовину поета до університетської церкви, але митрополит Арсеній визначив для неї парафіяльну церкву Різдва Христового, найближчу до Дніпра, по якому її було відправлено пароплавом у Канів.)

Оскільки звістку про смерть Шевченка в Москві першим отримав, очевидно, Бодянський, церкву скоріше за все вибирав

[1] Центральний історичний архів Москви, ф. 203, оп. 744, спр. 2396, арк. 181–190; ф. 454, оп. 3, спр. 62, арк. 201–205.

[2] Назва отримана від Галати — частини Костантинополя.

[3] Церкву Тихона Амафунтського знесено в 1933 році. Її адреса була — Арбатська площа, 14.

він. При цьому Бодянський враховував кілька моментів і відомих йому обставин. Серйозним аргументом на користь арбатського храму могло стати те, що Михайло Лазаревський, підстарший з шести братів Лазаревських, який взяв на себе турботи про перевезення поетового тіла в Україну, найперше в Москву, мав помешкання в **Сивцевому Вражку в будинку Димкової**[1], тобто недалеко від храму святителя Тихона. Було зрозуміло, що Олександру Лазаревському, який безпосередньо супроводжував тіло Шевченка, зручніше було зупинитися на Старому Арбаті. (Між іншим, після закінчення університету Олександр Лазаревський з літа 1858 року два роки жив у Москві[2] і також мав тут знайомства.) До того ж, вибір арбатського храму для зупинки й панахиди давав перевагу, бо з нього легко було виїхати на шлях в Україну. Не виключено, що у Бодянського чи Лазаревських були знайомі або рекомендовані друзями церковнослужителі в церкві Тихона Амафунтського. Не можу не висловити також припущення, що друзі Шевченка, передусім історики Осип Бодянський і Олександр Лазаревський, враховували й те, що біля церкви святого Тихона стояли козаки Петра Сагайдачного перед штурмом Москви в 1618 році. Напевне, бралася до уваги й престижність Арбату, його близькість до Кремля. Церква Тихона Амафунтського, між іншим, входила до Білого міста, тоді як, скажімо, ближня від неї церква Миколи Явленого на Арбаті вже знаходилася в Земляному місті[3]. Взагалі все, що було пов'язане з похороном Шевченка та перевезенням його праху, друзі намагалися робити найкращим чином і не шкодували грошей.

---

[1] Останні роки життя професійний чиновник Михайло Лазаревський керував справами та маєтками російського археолога, графа Олексія Уварова в Москві, мав неабиякі зв'язки у місті.

[2] Олександр Лазаревський згадував: «...Щодня майже зустрічався я з Тарасом Григоровичем (в Петербурзі. — *В. М.*) до літа 1858 року, коли по закінченні університету переселився разом з музеєм і бібліотекою гр. Уварова до Москви».

[3] Церква Тихона Амафунтського якийсь час входила до Міської дільниці разом із кремлівськими соборами і дзвіницею Івана Великого, а затим — до Тверської дільниці разом із храмом Христа Спасителя. Церква Миколи Явленого належала до Арбатської дільниці Москви.

Про все це я розповів у червні 2005 року видатному арбатознавцеві Сигурду Шмідту, який на той час уже 83 роки жив на Арбаті і знав про нього, здається, все. Сигурд Оттович сказав, що церкви Бориса і Гліба та святого Тихона були дуже шанованими серед професури та викладачів Московського університету. Це лише підтверджує, що у виборі храму для панахиди значну роль відіграв Осип Бодянський. Зауважу, до речі, що Московський університет і його домова церква Тетяни Великомучениці, як і церква Тихона Амафунтського, знаходилися на території однієї і тієї ж дільниці міста — Тверської. В Тверській дільниці жив і Бодянський. Тому професорові легше було організувати студентів університету для супроводу домовини з вокзалу на Старий Арбат. В цьому супроводі брали також участь викладачі і випускники університету, передусім вихідці з України, зокрема, славісти, пов'язані з Бодянським. Скажімо, вже згаданий учень Бодянського, славіст, філолог і етнограф Олександр Котляревський. Оскільки прямих доказів про участь цих людей у панахиді немає, називаю лише Котляревського, бо він в той час працював педагогом в Олександрівському кадетському корпусі, що поруч з храмом святого Тихона і не міг пропустити панахиду.

Відомо, що петербурзькі Шевченкові друзі зібрали на похорон поета та перевезення його праху в Україну більше тисячі карбованців, що складало на той час значну суму. Скажімо, проїзд у потягу з Петербурга до Москви коштував усього 6 крб. 50 коп., дорога від Тули до Орла на конях — близько 122 крб., а горілка для візників на цей шлях — 2 крб. 40 коп. Поетові друзі не допускали в дорозі нічого такого, що могло б зашкодити достойному супроводу його праху[1].

У цьому контексті розповім про цікавий історичний факт. У жовтні 1882 року Микола Білозерський опублікував у «Киев-

---

[1] Лазаревський і Честахівський продумали все до деталей, зокрема передбачили гроші не лише на оплату візників і паромщиків на ріках, але й на горілку для візників і змащування дрог у дорозі. Коней на станціях Лазаревський і Честахівський міняли дуже швидко. Російський поет О. Фет у спогадах писав зі слів своєї дружини: «...От Тулы жену мою на каждой станции догонял и затруднял в получении лошадей гроб Шевченка, сопровождаемый ассистентами, перевозившими тело его на юг».

ской старине» статтю «Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.)», в якій, посилаючись на Михайла Лазаревського, стверджував: «В Москве гроб Шевченка стоял за городом, на дворе какого-то столяра, среди куч стружек; стечение публики было значительное». Якось так сталося, що півтора десятиліття ніхто публічно не заперечив інформацію про заміський двір столяра. В 1893 році пішов з життя Григорій Честахівський, але залишався Олександр Лазаревський, який нарешті сказав своє вагоме слово. «Гроб Шевченка... среди куч стружек...»? Той, хто супроводжував труну, відповів коротко й категорично: «Это неверно». Його вустами друзі Шевченка, які вклали душу в організацію останньої дороги Кобзаря в Україну, поправили кричущу неточність, що межувала з явною неповагою до їх турбот про перевезення поетового праху в Москву.

Здається, першим серед шевченкознавців минулого століття звернув увагу на це Всеволод Чаговець, який писав: «В воспоминаниях В.М. Белозерского[1] есть указание на то, будто гроб поэта пришлось поставить где-то на окраине Москвы, на задворках у какого-то столяра, в сарае, среди всякой рухляди. Это было бы очень обидно за Москву. Но, к счастью, это неправда»[2]. Олександр Лазаревський, як уже відомо, дав абсолютно точну адресу перебування труни з прахом Шевченка — арбатський храм святого Тихона. Проте, й інформацію, яку розголосив Білозерський, не варто відкидати категорично; цілком можливо, що, виїхавши з Москви, жалобний супровід зупинився, щоб востаннє розпрощатися з прахом Шевченка. (Нагадаю, що в Орлі поетову труну аж до кінця міста супроводив священик і ве-

---

[1] Насправді, йдеться про спогади Миколи (а не Василя) Білозерського.

[2] Втім, у подальшій дорозі траплялося, мабуть, всяке. Павло Якушкін писав про перебування труни в Орлі:

«— Где стоит гроб? — спросил я кого-то, проходя к почтовой станции.

— Ступайте в ворота, там на дворе под сараем!

Вхожу: на дворе под навесом, среди пустых ямских телег, на куче навоза, стоят дроги с гробом, покрытым

Червоною китайкою,
Заслугою казацкою!..»

лика кількість людей, а за містом було відправлено ще одну панахиду.)[1]

Можливо, підмосковний двір столяра був вибраний для того, щоб ще раз перевірити в далеку дорогу дроги — віз, пристосований для перевезення гробів. Підтвердження цьому знаходимо в листі Олександра Лазаревського до Григорія Честахівського зі скрупульозним рахунком витрат на перевезення тіла Тараса Шевченка з Петербурга до Києва. Познайомимося з початком цього документа, який стосується витрат, пов'язаних із Москвою:

«Счет денег, издержанных на перевезение тела Т.Гр. Шевченка из Петербурга до Киева.

Провоз тела из СПБ до Москвы — 55 р.
Провоз Ал. Лазаревского и Гр. Честаховского до Москвы — 13
Прогоны от Москвы до Серпухова — 15
Извозчик в Москве — 1
На водку ямщикам от Москвы до Серпухова — 1.25
Смазка — 12[2]...»

Увага! Ось це перше змащування мастилом дрог (в дорозі їх було кілька) могло бути зроблене відразу на виїзді з Москви у місцевого столяра...

Імена для пам'яті

Хто ж відправив панахиду над Тарасом Шевченком у Москві? Хто доглянув домовину з його тілом у храмі 27–28 квітня 1861 року? Мені дуже хотілося нарешті назвати (через майже півтора століття!) імена церковнослужителів храму святого Тихона, залишити їх у нашій пам'яті. Пошуки в Центральному істо-

---

[1] Павло Якушкін писав про це: «Толпа народу более и более прибывала... **священик отслужил панихиду**, и поезд тронулся. По пути толпа народу увеличивалась, как снежный ком... И, несмотря на страшную жару, провожали поэта за шоссейную заставу. **За заставой отслужили панихиду**...» (виділено мною. — *В. М.*).

[2] Копійок.

ричному архіві Москви виявилися вкрай складними: архів Московської духовної консисторії після Жовтневої революції серйозно постраждав. Але все-таки збереглися справи деяких московських храмів — церковні книги, переписка шести сороков[1], у тому числі Пречистенського, до якого і входив храм Тихона Амафунтського. В «Списке церквей Московской епархии» церква «Тихоновская у Арбатских ворот» стоїть під № 27 у 1-му відділенні Пречистенського сорока. В архівному путівнику довідався про наявність «Метрики церкви Тихона Чудотворца возле Арбатских ворот»[2]. Зажевріла надія, адже метричні книги традиційно складалися з трьох частин: про тих, які народилися, тих, які вступили в шлюб і тих, які померли. Можливо, в останній — третій — частині метрики храму залишилася хоча б якась інформація про панахиду над тілом Шевченка? Проте в отриманих в архіві матеріалах навіть згадки про храм Тихона Амафунтського не знайшов і, здавалося, що тепер уже втоплюся в архівному морі безнадійно. Час ішов, а результатів не було. В ті дні гортав якось Шевченкові поезії, й в очі впали рядки:

На батька бісового я трачу
І дні, і пера, і папір!

---

[1] Сóрок — чотири десятка. У Володимира Даля читаємо, що в старовину рахували сорокáми: перший сорок, другий сорок і т.д. За переказами, в Москві нараховувалося 40 сороков церков (тобто 1 тис. 600), хоча насправді їх було значно менше. Москвознавець XIX століття Іван Слонов писав, що в 70-х роках нараховувалося 329 православних храмів, а Петро Ситін зазначав, посилаючись на дослідника московських храмів М.І. Александрівського, що число їх ніколи не перевищувало 500 одиниць разом з домовими і монастирськими церквами. Сучасні дослідники вважають, що кількість храмів у Москві наближалася до тисячі. Як би там не було, до с_рока, як об'єднання храмів, частіше всього входило менше чотирьох десятків церков. У документах, які мені довелося вивчати, сорока нараховували від 14 до 35 храмів. Вони були розділені на староства і благочинія (відділення).

Словосполучення «сорок сороков» міцно ввійшло як у церковний ужиток, так і в світське життя. Скажімо, в поезії Марини Цвєтаєвої читаємо про кількість московських храмів: «Всех счетом: сорок сороков...» Історія всіх московських храмів, видана в Москві на початку XXI століття, називається «Сорок сороков».

[2] Центральний історичний архів Москви, ф. 454, оп. 3, спр. 62, арк. 201–205.

Допомогли досвідчені архівісти, і врешті-решт у справі «Клировые ведомости Пречистенского сорока г. Москвы за 1861 год» таки знайшлася «Ведомость о церкве Святого и Чудотворца Тихона Амафунтского, что возле Арбатских ворот». В ній і були прізвища всіх церковнослужителів арбатського храму. То була перемога! Подумалося, що так само як не горять рукописи, не зникають безслідно й архівні документи. Тепер ми можемо назвати цих людей.

Священик **Левітський Микола Сергійович**, 32 роки, народився в Московській єпархії, син священика, навчався у Віфанській семінарії, яку закінчив у вересні 1850 року з атестатом 1-го розряду. В листопаді того ж року призначений дияконом Георгіївської церкви в Єндові. **З 2 лютого 1860 року — священник церкви Тихона біля Арбатських воріт**[1].

У Миколи Левітського була дружина і троє синів.

Диякон[2] **Фівейський Павло Васильович**, 37 років, народився в Московській єпархії, син паламара, навчався в Московській семінарії, яку закінчив у 1844 році з атестатом 2-го розряду. **З серпня 1848 року до травня 1863 року — диякон церкви Тихонівської біля Арбатських воріт.**

Одружений, мав двох дітей, дівчинку і хлопчика. Жив у Афанасьєвському провулку, неподалік від території, де тепер знаходиться Культурний центр України.

Паламар[3] **Бєляєв Петро Васильович**, 29 років, народився в Московській єпархії[4], син священика, навчався в Московській семінарії. **З жовтня 1853 року до листопада 1864 року — паламар церкви Тихонівської біля Арбатських воріт.**

---

[1] Є дані про те, що Левітський був священиком у церкві Тихона і через десять років. У той час його старший син Сергій уже навчався в духовному училищі. 18 жовтня 1870 року Левітського було нагороджено набедреником (парчевий прямокутник із зображенням хреста, що його священики одержують як першу нагороду і носять з правого боку нижче пояса).

[2] Помічник священика у відправі церковної служби, нижчий духовний чин.

[3] Служитель православної церкви, що допомагає священнику під час богослужіння; дячок, псаломщик, причетник.

[4] Як бачимо, всі три служителі церкви Тихона на Арбаті народилися в Московській єпархії, тому відпадає припущення деяких авторів, що священик цього храму був вихідцем із України.

Одружений, мав двох дітей, дівчинку і хлопчика.

Проскурниця[1] **Соловйова Євдокія Микитівна**, 63 роки, в церкві святого Тихона з жовтня 1840 року, тобто задовго до того, як у Москву вперше приїхав Шевченко. «Читати і писати вміє». Жила з дочкою. Працювала в храмі до старості[2].

Ці люди так чи інакше причетні до вшанування пам'яті про Тараса Шевченка в храмі святого Тихона на Старому Арбаті, до панахиди над ним. Вони заслуговують на нашу добру пам'ять і на те, щоб їх імена й прізвища віднині згадувалися у відповідних працях про Кобзаря.

Живий Арбат часів Шевченка

Мені давно хотілося «населити» Арбатську вулицю (тепер — Арбат) живими людьми, які мешкали на ній за часів Шевченка чи трохи пізніше, тобто назвати поіменно всіх, хто мав тут власний будинок. Робота вияви-лася дуже непростою, але в книзі «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті» були вперше оприлюднені прізвища московських-арбатських сучасників українського поета. Після того ще довго вивчав списки домовласників усієї Арбатської дільниці, й тепер ми можемо уявити її соціальний склад у часи Шевченка, який відображав процеси, що проходили в арбатському ареалі.

Передусім про сусідів Єлизавети Пуколової — домовласниці на території нинішнього будинку № 9. В Афанасьєвському провулку недалеко від неї мали власні будинки купчихи Феоктиста Травнікова і Олександра Бобильова; міщанки Євдокія Максимова та Ганна і Уляна Лазарєви. Найближчими сусідами Пуколової по Арбатській вулиці були: титулярний радник Олександр

[1] Жінка, що випікає проскуру — білий прісний хлібець особливої форми, що використовується в православному богослужінні. Проскурницями часто були вдови священиків. Цікаво, що Пушкін згадував про проскурниць в зв'язку з його роздумами про мову: «Не худо нам иногда прислушиваться к московским просвирням, они говорят удивительно чистым и правильным языком».

[2] Центральний історичний архів Москви, ф. 203, оп. 744, спр. 2396, арк. 181–190; ф. 2125, оп. 1, спр. 1595, арк. 1–4.

Нємчинов, купці Макар Лапін і Федір Большой та згаданий вже селянин графа Шереметьєва Григорій Марковкін. Недалеко від Єлизавети Пуколової мали власні будинки «кандидат Санкт-Петербурзької Академії» Олександр Стрекалов і губернський секретар, князь Петро Голіцин.

На тому боці Арбатської вулиці, що відносилася до Пречистенської дільниці, мали володіння: надвірний радник Степан Лошаківський; цехова[1] Марія Аріола; чиновник 12 класу Авдій Лазарик; підпоручиця Катерина Сємичева; генерал-майор Федір Тиньков; колезькі асесори Михайло Хрущов і Михайло Лопиревський; купець Іван Селівестров; дочки надвірного радника Єлизавета і Ольга Вельяминови; штабс-капітан Микола Новиков. Чотири будинки мав на Арбаті та в Кривому провулку князь Микола Меншиков. Далі мешкали: міщани Афімія Мокеєва і Семен Дубровін; цеховий Костянтин Виноградов; купець Семен Буров; надвірний радник Никанор Хитров. Один біля одного стояли будинки церковнослужителів паламаря Івана Любимова, протоієрея Сергія Платонова, дяка Петра Голосова. Далі жив статський радник Микола Васильчиков. На цьому боці Арбатської вулиці знаходилося також приміщення Московської провіантської комісії.

На протилежному боці вулиці, що належала до Арбатської дільниці, жили штатські (цивільні) чиновники: дійсний статський радник, князь Михайло Оболенський; титулярний радник Іван Тоон; таємний радник Олександр фон-Дребуш; колезька радниця Софія Митькова; колезька асесорша Ганна Писемська. Чимало будинків належали військовим чинам: генерал-майорам Миколі Бутурліну і Сергію Самсонову (біля Арбатських воріт); полковницям Олімпіаді Насакіній, Ганні Прожевській і Катерині Давидовій; секунд-майору Петру Загряжському (мав також будинок на Молчановці); поручику Петру Кікіну; дружині генерала від інфантерії Єлизаветі Головіній. Окремо виділимо купців: Федір і Петро Староносови; Сергій Славний (біля Арбатських воріт); Микола Кубєєв (лавка на Смоленській площі); Ганна Шоріна, Олександра Корольова. Серед інших — почесні громадяни Микола Троїлін і Марія Комарова, дяк Євграф Ост-

[1] Майстри, які мали цех з пошиву одягу чи взуття, білизни або капелюхів, виробництву меблів чи карет і т. д.

роумов, цеховий Гільдебрандт[1]. На цьому боці вулиці знаходився також будинок «Комитета Императорского Московского человеколюбивого общества» (при церкві Миколи Явленого).

Домовласниками на Арбатській вулиці були три князі — Петро Голіцин, Михайло Оболенський і Микола Меншиков. Так само було в інших куточках Арбатської дільниці. Скажімо, дійсний статський радник, князь Сергій Сергійович Гагарін мав землю в Трубниковському провулку, колезький регістратор князь Лев Миколайович Гагарін — будинок на вулиці Новинський вал, генерал-майор, князь Павло Гаврилович Гагарін та гвардії полковник, князь Олександр Черкаський — на Великій Нікітській, а князь Олексій Кропоткін — в Дєнєжному провулку. Княгиня Дар'я Волконська мешкала біля Пречистенських воріт, а княжна Софія Голіцина — в Гагарінському провулку і т.д. Графиня Аграфена Єфімовська мала будинок на Великій Молчанівці, дійсний статський радник граф Олексій Зубов — на Поварській, а граф Платон Зубов — у Гранатному провулку. Барон Михайло Боде мешкав на Поварській, а баронеса Анна Корф — на Малій Нікітській вулиці і т. д. Всього в Арбатській дільниці міста нараховувалося понад двадцять дворянських прізвищ з почесним титулом барона, князя та графа, в тому числі, Мещерські, Щербатови, Урусови, Ухтомські, Мансирові, Бобринські...[2]

На Арбатській вулиці 13 прізвищ належали до чиновної знаті та дрібніших рангів, а в усій Арбатській дільниці таких домовласників нараховувалося понад 180 (!). Вони представляли практично всі щаблі Табелі про ранги. Несподівано багато виявилося домовласників, які належали до військової знаті і менших чинів — 11 прізвищ на Арбатській вулиці і близько 160 (!) в Арбатській дільниці. Дивно, що така інформація в арбатознавчій літературі раніше не зустрічалася. В арбатському ареалі деякі будинки належали дрібним власникам «із дворян», зустрічалися «з дворян дівиці» і т. д.

---

[1] Московський побутописець П. Вістенгоф зауважував: «Этот-то класс цеховых, преимущественно отстал в Москве между русскими от иностранцев... Заказывайте мебель у Фреймана на Арбате...»

[2] У Шевченкові часи кількість дворян у Москві була значною, їм належала керівна роль у міському самоуправлінні.

Вісім купецьких прізвищ на Арбатській вулиці та численні купецькі домоволодіння в усіх кінцях Арбатської дільниці чітко окреслюють тенденцію, що набирала силу в Шевченківські часи[1]. Брат і сестра Селіверстови мали будинки на Поварській і на Великій Молчановці. Купець Максим Козаков жив у Єрмолаєвському провулку, а купець Олександр Деген — на Остоженці, купець Гаврило Брюшков купив землю в Палашевському провулку, а Василь Карнаухов — у Зачат'євському провулку і т. д. Всього в Арбатській дільниці числилося близько 70 купецьких домоволодінь. Серед їх власників були Бакланови, Бокови, Головастікови, Козакови, Кожухови, Ламакіни, Лодкіни, Мамрови, Понизовкіни, Смуренкови, Тулупови і т. д.

Ще більше — близько 80 домовласників — з них чотири з Арбатської вулиці — були церковнослужителями (протоієреї, священики, диякони, дяки, паламарі). Це й зрозуміло, в той час в ареалі Старого Арбату діяло понад 30 храмів і 4 домових церкви. Серед церковнослужителів зустрічаємо прізвища Архангельських, Богородських, Богословських, Воздвиженських, Лаврових, Остроумових, Преображенських, Святославських, Троїцьких, Фівейських, Цвєткових... Окремим рядком скажемо про проскурниць, їх в Арбатській дільниці нараховувалося 13 (Казанцева, Петровська, Протопопова, Сахарова, Федорова і т. д.).

Серед інших мешканців Арбатської вулиці зустрічаємо двох почесних громадян, а в Арбатській дільниці вони володіли більш як десятьма будинками. З московських міщан на Арбатській вулиці виявлено лише два прізвища, втім, у всій Арбатській дільниці вони володіли майже 60-ма будинками. Близько 10 будинків числилися за цеховими. Навіть селянин графа Шереметєва, домовласник з Арбатської вулиці не був одиноким. В Єрмолаєвському провулку знаходився будинок Івана Соколова, а у Великому Козихинському провулку — Тимофія Головкіна, обидва — колишні «селяни графа Шереметєва». Двома будинками володіли вчителі: домашня вчителька Лідія Марконет жила

[1] В 70-х і особливо у 80-х роках до купецтва переходить перевага у міських справах. Після виборів 1877 року йому належало вже близько 80 % гласних міської думи.

на Спиридонівській вулиці, а вчитель Михайло Терновський — у Малому Бронному провулку.

Серед людей мистецького світу домовласниками на той час були артистки: Єлизавета Гартман — в Благовіщенському провулку, Акуліна Медведєва — в Дурновському провулку, Анна Федорова — в Гранатному провулку і танцмейстерша Катерина Лобанова — в Серєбряному провулку. В Старому Конюшенному провулку будинок був записаний на дружину відомого актора Василя Живокіні (працював у Малому театрі з 1824 по 1874 роки) Мотрону Живокіні. Два будинки числилися за театральними службовцями — капельдинерами. Що ж до інших представників інтелігенції та художньої богеми, то вони не мали власних будинків.

Не виключено, що хтось із названих арбатців у свій час зіткнувся з Шевченком на московських вулицях чи в провулках, хочеться сподіватися, що хтось із них побував на панахиді у храмі Тихона Амафунтського...

З Арбату — в Україну

Григорій Честахівський залишив нам малюнок олівцем «Домовина Т.Г. Шевченка в дорозі», який вміщено в цій книзі. На ньому — дроги, намальовані абрисом, і детальніше прописані візник та четвірка коней. Ці дроги стояли вранці 28 квітня на Арбатській площі біля храму Тихона Амафунтського. Звідси, з центру Москви і до самого Києва Шевченків прах везли кіньми поштовим трактом, що проходив через Серпухов—Тулу—Орел—Кроми—Волобуєво—Кошельовку—Дмитровськ—Севськ—Есмань—Глухів—Кролевець—Батурин—Борзну—Ніжин—Носівку—Козелець—Залісся—Бровари. То була далека й печальна дорога, й Україна пам'ятає про неї. Заакцентую читачеву увагу на тому, що починалася вона зі Старого Арбату.

Отож, уявімо собі 28 квітня 1861 року — день, про який досі не написано жодного рядка... Над Арбатською площею підіймається по-весняному тепле сонце, золотить маківки храмів святих Бориса і Гліба та Тихона. Біля Тихонівського храму зібралося чимало людей, особливо багато молоді. Чується ме-

лодійна українська мова. Григорій Честахівський і Олександр Лазаревський тихо перемовляються з арбатським священиком років тридцяти, потім всі троє заходять у церкву. Від розкішної садиби Голіциних, де стоять екіпажі, хтось направляється до людського натовпу. Група молодих людей наближається від Олександрівського кадетського корпусу. Біля восьмигранного водорозбірника з червоної цегли, що поряд із церквою, перемовляються візники, які приїхали з діжками за водою, та торговки — на площі ярмарок. Ось вони вкупі підходять до церкви, хрестяться й стоять мовчки. Проходив катеринщик із шарманкою-шафочкою та танцюючими ляльками в ній, зупинився. Благовидна жінка свариться на хлопчаків, які галасують біля струмка Чорторий. Від Арбатської і Знаменської поліцейських будок підійшли будочники. Ніби розчинилися в натовпі жандарми й навіть юродиві. Щось було таке в атмосфері, що зупинило й зібрало людей біля Тихонівського храму. Над Арбатською площею повисає тиша...

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій...

Хтось із студентів схвильовано читає ці Шевченкові рядки. Бо саме заради втілення поетового заповіту зібралися друзі й знайомі Кобзаря до церкви святого Тихона...

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Раптом загули дзвони, студенти виносять із церкви домовину з тілом Шевченка і влаштовують її на дрогах. Візник піднімається на своє місце й легенько смикає за віжки. Дроги рушають. За ними їде критий екіпаж для Честахівського і Лазаревського, тепер вони йдуть пішки, разом з усією траурною процесією, яка виходить на старовинну Знаменську вулицю. На розі Знаменки і Арбатської площі траурний кортеж минає могутню колонаду Олександрівського кадетського корпусу, що фасадом

виходить на вулицю. Біля церкви Знамення Пресвятої Богородиці заклякли богомолки і ревно хрестяться. Звідси за труною пішли кілька чоловіків інтелігентної зовнішності в дорогих пальтах, мабуть, професори Московського університету, які живуть поруч. З церкви вийшли люди, спостерігають за процесією, дехто приєднується до неї. З вікон особняків виглядають господарі й прислуга.

На розі Знаменки й Волхонки процесія призупинилася біля п'ятиглавого храму Миколи Чудотворця з дзвіницею. Тут зібралося чимало москвичів...

А чистих серцем? Коло їх
Постави ангели свої,
І чистоту їх соблюди.

Скорботна процесія перетинає вулицю Волхонку і повертає до недавно побудованого Великого Кам'яного мосту, позаду — красень Кремль, який любив Кобзар, а попереду — храм Христа Спасителя. Частина людей розходиться, молодь іде далі, дехто збирається під'їхати на візниках за місто, де передбачається зупинка дрог з домовиною. Згадаємо про цю зупинку за містом ще раз: «Стечение публики было значительное». Тарас Шевченко назавжди залишив Старий Арбат, щоб залишитися тут назавжди...

Домовина з прахом Кобзаря направляється через Велику Полянку, яка раніше називалася ще й Серпуховською вулицею, до поштового тракту. Цією дорогою Тарас Григорович їхав у 1845 році...

«Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молітесь Богу і работайте разумно, во ім'я матері нашої України безталанної. Амінь».

«Любов до нього повинна знайти ще інший вираз»

(Замість післямови)

Насамкінець строго наукової розповіді про перебування Шевченка в Москві вперше дозволю собі на коротку мить пофантазувати. Легко уявляю собі бородатого поета на Арбатській вулиці біля будинку, на місці якого тепер знаходиться Культурний центр України в Москві. Він зупинився, вражений тим, що на вулицю виходить цегляна стіна з фальшивими декоративними вікнами. Можна рукою доторкнутися до неї. Шевченко так і робить. Проводить рукою по малюнку вікна... Про що він думає? Може про те, що будинок уже час повернути входом до вулиці? Що вікна мають увечорі світитися справжнім теплом? От якби в цьому чужому московському будинку хтось завжди пам'ятав про далеку неньку Україну та і його не забув пом'янути незлим тихим словом...

З початку XXI століття в Культурному центрі України в Москві здійснюється масштабний проект «Тарас Шевченко», спрямований на підготовку до 200-річного ювілею з дня народження Тараса Григоровича Шевченка. В його рамках виходить у світ і це дослідження. Науковий пошук необхідно продовжити, щоб до великої річниці максимально повно і цілісно висвітлити тему «Шевченко в Москві» українською та російською мовами на рівні сучасного шевченкознавства.

Московський сегмент системної пропаганди життя і творчості Тараса Шевченка заслуговує окремої уваги і дальшого розвитку, вимагає нових підходів і щоденного наповнення. Торкнуся лише тієї роботи, яка проводиться в бутність мою генеральним директором Культурного центру. **Нам є чим звітувати перед українською державою.** Щороку в березні в Культурному центрі

проходять урочисті вечори й концерти, присвячені Шевченкові, на які ми запрошуємо відомих артистів, діячів науки і культури. Скажімо, в 2002 році до нас приїхав із Санкт-Петербурга народний артист України й Росії Валерій Івченко. Зал буквально завмер, коли Шевченкові поезії читав народний артист Росії Олексій Петренко. На нашій сцені виступило тріо бандуристок «Росава», концерт вів заслужений артист України Василь Ілащук.

Наступного року на урочистості, присвячені Кобзареві, до Центру приїхав директор Національного музею Тараса Шевченка Сергій Гальченко, а в концерті читав твори поета народний артист України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка Анатолій Паламаренко. В урочистому вечорі, присвяченому 190-й річниці з дня народження Шевченка, взяли участь Надзвичайний і Повноважний Посол України в Російській Федерації Микола Білоблоцький і народний депутат України, директор Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної Академії наук України, академік Микола Жулинський. Святковий концерт прикрасили тріо бандуристок «Намисто» Центрального народного дому м. Івано-Франківська та Міжнародна хорова капела «Славутич» Культурного центру України в Москві, а також московські школярі, які читали вірші Шевченка. З величезним успіхом виступив чоловічий квартет «Явір» у складі народних артистів України, лауреатів Національної премії україни імені Тараса Шевченка Олексія Харченка, Євгена Пруткіна, Володимира Дідуха, Валентина Реуса.

В рамках проекту «Тарас Шевченко» в Центрі раніше ніж в Україні відбулася презентація перших томів Повного дванадцятитомного зібрання творів Кобзаря. Так само у нас пройшла презентація документального телефільму «Мій Шевченко», знятого на «Студії 1+1». Глядачі зустрілися з авторами фільму Юрієм Макаровим і Оленою Чекан. Постійно приїздять до Центру лауреати Національної премії імені Тараса Шевченка, скажімо, Богдан Ступка вже став його живим талісманом. У нас виступали Ніна Матвієнко, Марічка Миколайчук, Світлана Коротя-Ковальська, Марія Стеф'юк, Євген Станкович, Мирослав Скорик, пройшла фотовиставка Василя Пилип'юка, кілька разів виставлялися

гобелени Людмили Жоголь... Ми запрошували до себе співробітників Шевченківського національного заповідника в Каневі і разом з ними відкрили книжкову виставку «Безсмертне слово Кобзаря» з фондів заповідника. На ній було представлено понад 100 унікальних музейних експонатів: прижиттєві видання творів Шевченка, література XIX і XX століть про життя і творчість Кобзаря, художні листівки шевченківської тематики, портрет Тараса Григоровича роботи відомого українського художника Івана Марчука. Відвідувачі Центру мали змогу подивитися відеофільм про Шевченківський заповідник і Тарасову гору.

До 190-річчя з дня народження поета в Культурному центрі було відкрито художню виставку творів народних майстрів України з шевченківської тематики, показано кіносеріал «Тарас Шевченко. Заповіт», пройшла презентація монографії лауреата Національної премії імені Тараса Шевченка, доктора філологічних наук Юрія Барабаша «Коли забуду тебе, Єрусалиме...». Щороку Центр організує конкурс на краще читання поетичних творів Шевченка серед московських студентів і школярів, а в московському лінгвістичному ліцеї № 1555 проводить Шевченківські уроки.

Найголовнішим нашим подарунком до Шевченківського ювілею став вихід у світ збірки вибраних поетичних творів Кобзаря українською і російською мовами, упорядкований в Культурному центрі за підтримки Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України та Національного музею Тараса Шевченка. Збірник покликаний популяризувати творчість національного генія серед української діаспори в Росії та інших країнах СНД. Видання щедро ілюстроване малюнками, офортами та малярськими творами Шевченка, які віддзеркалюють ще одну яскраву грань його могутнього таланту, наочно підтверджують його неосяжний мистецький потенціал. Глибоку передмову до збірки написав академік Микола Жулинський. Книгу було прекрасно видано до 190-ї річниці з дня народження поета Державним видавництвом «Либідь» у Києві. Ми розіслали її в усі організації української діаспори в Росії та в обласні російські бібліотеки.

В 2005 році на Шевченківські свята в Культурний центр приїхав народний депутат України, голова Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка, поет Павло Мовчан.

У святковому концерті взяв участь ансамбль солістів «Благовіст» Українського академічного фольклорно-етнографічного ансамблю «Калина». Поетичну композицію «Не питайте свою долю» за баладами і думами Тараса Шевченка блискуче виконала народна артистка України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка Раїса Недашківська.

У Шевченковий березень 2006 року в Культурному центрі побували понад 2 тис. чоловік. На самому початку місяця пройшов фінальний тур V Всеросійського конкурсу серед школярів і студентів на краще читання поетичних творів Тараса Шевченка. В ньому взяли участь 47 чоловік з Москви і Московської області, Санкт-Петербурга, Нижнєкамська, Петрозаводська, Твері, Томська. Переможцями стали Добриня Ситніков (Твер) у молодшій групі, Максим Бондарук (Москва) в середній групі та Сергій Мельничук (Москва) в старшій групі. Другу й третю грошові премії, дипломи та подарунки одержали ще 8 школярів і студентів.

Вручення нагород відбулося 16 березня на урочистому вечорі, присвяченому 192-й річниці з дня народження Тараса Шевченка. З доповіддю про національного генія виступив доктор філологічних наук, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка Юрій Барабаш. У святковому концерті взяв участь Чернігівський народний хор (художній керівник та головний диригент Володимир Коцур). 350 чоловік піднялися в єдиному пориві, коли хор виконував «Заповіт» Шевченка разом з учнями Української недільної школи при Культурному центрі. Такі пронизливі миттєвості духовно об'єднують українців і наших гостей всіх національностей. Наступного дня в Центрі відбулася моновистава «Сон» Львівського «Театру у кошику» за мотивами однойменної поеми Тараса Шевченка у виконанні заслуженої артистки України Лідії Данильчук. У відеопрограмі був показаний фільм-опера М. Вериківського «Наймичка» за однойменною поемою Тараса Шевченка (автор сценарію та режисер Ірина Молостова). Була відкрита книжкова виставка «На вічному шляху до Шевченка».

Наступним важливим кроком, який обов'язково матиме добре продовження в майбутньому, стало відкриття в Центрі 27 квітня 2005 року Меморіальної кімнати, присвяченої Тарасу Шевченку й Михайлу Грушевському. Тепер кожний бажаючий

може отримати потрібну інформацію про перебування Кобзаря в Москві. З часом необхідно підготувати пішохідну й автобусну екскурсії по Шевченківських місцях Москви.

Ще на III Конгресі українців Росії в квітні 2002 року Культурний центр виступив із ініціативою об'єднати наші зусилля на темі «Шевченко в українській діаспорі Росії». Йдеться про виявлення кращого досвіду вивчення творчості Кобзаря в російських регіонах і пропаганду його через Культурний центр України в Москві. До ювілею поета можна було б підбити підсумки цієї роботи в масштабах Росії й організувати в Культурному центрі Шевченківський фестиваль.

В розпалі роботи над проектом «Тарас Шевченко» вийшов Указ Президента України про підготовку до відзначення 200-річного ювілею Кобзаря, який підтвердив правильність курсу, обраного Культурним центром України в Москві та додав нових сил і творчого натхнення всьому колективові.

Задовго до сторіччя з дня народження Великого Кобзаря Михайло Грушевський наголошував, що цей ювілей вимагає від українців **«чогось більшого, чогось нового понад наші звичайні Шевченківські свята...»** Закрема він закликав тоді «взятися до здвигнення йому пам'ятника, **гідного його і нас, не тільки во славу поета, а і во славу нашої національної ідеї**» (виділено мною. — *В. М.*).

Ці слова мали б стати ключовими у підготовці до двохсотрічного ювілею Тараса Шевченка, який вже не за горами. Що в наш час — на початку нового століття й тисячоліття — є справді гідним пам'ятником Шевченку во славу його і нашої національної ідеї? Питання для кращих умів української нації. Ясно, що, говорячи словами Грушевського, **«в теперішній момент наша честь і любов до нього повинна знайти... у всій українській суспільності ще інший вираз»**[1].

---

[1] Нагадаю, до речі, що століття з дня народження Тараса Григоровича у 1914 році Грушевський назвав «великими роковинами» й писав тоді з приводу цього: «Шевченківське століття, що ми поминаємо сього року, являється заразом ювілеєм українського відродження — святом, переглядом, обрахунком його розвою на протязі сього століття, так тісно зв'язаного з культом його національного поета».

Здається, що ця думка ще більше стосується наступного — другого століття Шевченкового безсмертя.

Не буду замахуватися на повну відповідь, проте в процесі специфічної культурницької роботи в столиці Росії виникають ідеї і пропозиції по відзначенню 200-річного ювілею, які виходять за рамки Культурного центру. Деякі з них вимагають серйозної і тривалої підготовки та реалізації, і їх хотілося б оприлюднити вже тепер.

В науковому плані загальнонаціональним проектом мало б стати **створення багатомної широкомасштабної Біографічної хроніки Тараса Григоровича Шевченка**, що забезпечить якісний прорив від рівня малоформатних літописів життя та творчості поета.

Настав час **перевидати «Словник мови Шевченка»**, який уперше побачив світ до 150-річчя з дня народження Кобзаря й давно вже став раритетом. До того ж, навіть невеликий московський сегмент мовної практики Шевченка свідчить, що цей Словник має бути розширений, зокрема, за рахунок російськомовних слів, уживаних поетом, та специфічної московської лексики, яку він знав.

Вже зараз треба подумати про те, щоб у концепцію відзначення 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка включити **всенародний похід останнім шляхом Кобзаря з Петербурга в Україну**, яким пройшла домовина з прахом Шевченка навесні 1861 року. Мабуть, **найкраще це було б зробити в 2011 році, до 150-річчя перепоховання Тараса Шевченка**[1]. Справді, перенесення тіла Шевченка на Батьківщину вікопомної весни 1861 року стало символом віри нашого народу в те, що

Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,

[1] В травні 1991 року, на світанку незалежної України, відбувся похід-реквієм, присвячений 130-річчю перепоховання Тараса Шевченка. Він пройшов з Петербурга через Москву — в Україну, в Канів, на Чернечу гору, де в травні 1861 року Україна поховала свого великого сина. Учасники цього походу побували й на тому місці на Старому Арбаті, де стояв храм святого Тихона. На цьому святому й пам'ятному всім українцям місці відбулася 9 травня 1991 року панахида, під час якої пролився рясний весняний дощ. Один із учасників того походу писав тоді, що «шлях до визволення України проходить через цю Шевченкову духовну дорогу» (Див. Останнім шляхом Кобзаря. К.: Український літопис, 1994).

І помоляться на волі
Невольничі діти!..

Це збулося! Сталося! Мабуть, і тому, що мудрі предки наші не залишили прах поета «в чужій землі в чужій домовині», а виконали його заповіт і поховали свого Кобзаря «на Вкраїні милій».

В цьому контексті **Москва має зайняти ключове місце на російському відрізкові походу**, а в ній головні події мають відбутися в Культурному центрі України в Москві та недалеко від нього — на тому місці, де знаходилася церква Тихона Амафунтського. До речі, вона чекає зримого закарбування до пам'яті сучасної Москви, адже церкві святого Тихона в новій Росії повезло значно менше, ніж сусідній, теж знесеній, церкві Бориса і Гліба біля Арбатських воріт. У травні 1997 року напроти кінотеатру «Художественный» було відкрито пам'ятний знак, присвячений церкві Бориса і Гліба, а також зведено чималеньку каплицю, на якій читаємо: «Часовня во имя святых Благоверных Страстотерпцев Бориса и Глеба по благословению Светейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. Сооружена в 1997 году... в пределах исторического места размещения храма во имя святых Бориса и Глеба, построенного в 1483 году, перестроенного в XVI и XIX веках и разрушенного в 1930 году, а также **на месте церкви святителя Тихона Амафунтского у Арбатских ворот, существовавшей здесь в начале XVII века до 1933 года**» (виділено мною. — *В. М.*).

Треба віддати належне достатній точності формулювань цього напису. Каплицю справді збудовано лише приблизно «в межах історичного місця розміщення храму в ім'я святих Бориса і Гліба», бо цей храм знаходився значно далі в бік до Воздвиженки, а стоїть каплиця практично «на місці церкви святителя Тихона Амафунтського...» Так що московські українці мають тепер можливість відслужити панахиду та поставити свічку за спокій душі Кобзаря на тому місці, де знаходилася його домовина 27—28 квітня 1861 року. 2006 року Культурний центр України в Москві започаткував цю традицію. В каплиці Бориса і Гліба відбулася панахида з нагоди 145-х роковин перевезення через Москву праху Тараса Шевченка. В попередній книзі «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський» я писав про те, що відсутність каплиці в ім'я святителя Тихона Амафунтського ви-

магає **порушити питання про встановлення хоча б окремого пам'ятного знака на честь церкви, яка дала тоді пристановище праху великого українця**.

Але тема ця не дає спокою. Нагадаю, що в 1961 році, в зв'язку з 100-річчям із дня смерті великого українського поета, вулиця Дорогомиловська на правому березі Москви-ріки була перейменована в набережну Тараса Шевченка. До 150-річчя з дня народження Кобзаря на цій набережній, в сквері перед будинком готелю «Україна» було відкрито в 1964 році величний пам'ятник Тарасу Шевченку. Що могло б стати достойним продовженням традиції відзначення Шевченкових ювілеїв у Москві? Викладу свою пропозицію, пов'язану з храмом святого Тихона.

На Різдво в останні роки я ставлю свічку до посмертної маски Кобзаря в церкві Різдва Христового на Поштовій площі в Києві, де в травні 1861 року по дорозі в Канев була встановлена домовина з тілом Шевченка й відправлена панахида за спокій його душі. Як і московський храм Тихона Амафунтського, київська церква Різдва Христового була знесена в 30-х роках минулого століття, проте на початку XXI століття зведена знову. От, **якби й у Москві зробити подібну святу справу й відновити храм Тихона Амафунтського**! Утопія? Ні, якщо підійти до цієї ідеї з усією відповідальністю й розглянути її на міждержавному рівні, за участю президентів обох держав. І тоді до 200-річного ювілею Кобзаря можна було б зусиллями Росії та України, Києва та Москви відновити на Арбатській площі храм, який дав останній у Москві притулок прахові Тараса Григоровича. Часу залишилося обмаль — всього сім років, але ж і цілих сім років. Устигнемо!

Певно, що слід використати й інший розмаїтий досвід відзначення в Москві попередніх ювілеїв з дня народження та смерті поета. Зокрема, 26 лютого 1911 року відбулася панахида в церкві Феодора Студита біля Нікітських воріт; навесні 2014 року такі панахиди треба провести в храмах усіх районів Москви, де побував свого часу Шевченко. В 1911 році в Училищі живопису, скульптури й архітектури було влаштовано виставку пам'яті Шевченка, на якій було представлено понад 650 експонатів. Подібну виставку в Москві необхідно передбачити й до 200-річного ювілею. В радянські часи в Москві чотири рази видавалися зібрання творів Шевченка; вже зараз треба домовлятися про випуск у світ

в Москві поезій Кобзаря українською та російською мовами. В 1964 році ім'ям Шевченка названо одну з московських бібліотек; нині його ім'я доречно присвоїти Бібліотеці української літератури в Москві. Добре було б використати досвід проведення спільних наукових сесій гуманітарних академічних інститутів Академій наук України і Росії.

Ще кілька конкретних пропозицій. Очевидно, що **треба встановити меморіальну дошку на одному з московських будинків, які відвідував Тарас Шевченко**. Враховуючи те, що не всі вони збереглися, скажімо, давно відсутній найперший в цьому ряду будинок Щепотьєвої у Воротниковському провулку, в якому мешкав Щепкін, можна було б розглянути, принаймні, два варіанта. Перший — будинок № 24 на Тверському бульварі, в якому Шевченко тричі побував у Сергія Аксакова. Щоправда за цим номером зберігся лише флігель міської садиби 40-х років XIX століття. Другий — будинок Російської академії живопису, скульптури і архітектури на М'ясницькій, 21, куди поет двічі приходив до Аполлона Мокрицького. Тим паче, що Шевченко був академіком Петербурзької Академії мистецтв. Фасад будинку на М'ясницькій зберіг первісний вигляд, і меморіальна дошка на ньому буде повністю доцільною.

Вже тепер треба визначитися, хто з українських шевченкознавців, які володіють письменницьким даром, міг би **підготувати книгу «Шевченко» в серії «Жизнь замечательных людей» для московського видавництва «Молодая гвардия»**. Це дасть можливість розповісти багатьом новим читачам у Росії та за її межами про життя і творчість великого Кобзаря. В Україні **доцільно видати новітню колективну монографію (чи збірник статей) на тему «Московські друзі і знайомі Тараса Шевченка»**. Більше того, вважаю, що заслуговують окремих книг стосунки поета з Михайлом Щепкіним, Осипом Бодянським, Михайлом Максимовичем, Варварою Рєпніною.

У цьому зв'язку **було б доцільно провести в Культурному центрі України в Москві наукову конференцію «Шевченко і Москва» на базі Московського і Київського університетів та Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України**. Культурний центр має домовленість з Будинком-музеєм М.С. Щепкіна у Москві про проведення в ньому Шевченківських читань. З урахуванням того,

що московські маршрути Тараса Григоровича стали тепер ясними й зрозумілими, настав час **організувати постійні екскурсії по Шевченківських місцях Москви.** Необхідно також **зняти документальний фільм**, який допоможе багатьом уявити поета в Москві середини 40–50-х років XIX століття та побачити сучасний вигляд будинків і місць, в яких він побував. Добре було б, якби цей фільм озвучив Богдан Ступка, який вже прекрасно виступив Ведучим у документальному телесеріалі Станіслава Клименка «Тарас Шевченко» (автори сценарію І. Дзюба, П. Мовчан, Б. Олійник, С. Клименко).

Нові моменти, що стосуються перебування Кобзаря в Москві, треба **відобразити в Шевченківській енциклопедії**, підготовка якої ведеться в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Передусім інакше, з урахуванням новітніх наукових досліджень, має виглядати стаття «Москва», в ній, зокрема, необхідно назвати всі відомі московські адреси Шевченка, слід включити в енциклопедію нові позиції, скажімо, про храм Тихона Амафунтського та церковнослужителів, які відправили панахиду над прахом поета в Москві в квітні 1861 року. Ряд нових штрихів можна додати до статей про Бодянського, Шугурова та ін.

Нарешті, хотілося б сподіватися на підтримку держави в **спорудженні біля входу до Культурного центру України в Москві пам'ятника Тарасу Шевченкові**, що стане гідним українським наголосом не лише в арбатському ареалі, але й в усій Москві та Росії. Хай би Присносущий Тарас Григорович постав на Старому Арбаті молодим, яким він уперше приїхав у першопрестольну й написав у ній геніально-болісний «Чигрине, Чигрине»...

Не рвіть, думи, не паліте,
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.

Зміст

Володимир Мельниченко

ТАРАС ШЕВЧЕНКО:
«МОЄ ПЕРЕБУВАННЯ В МОСКВІ»

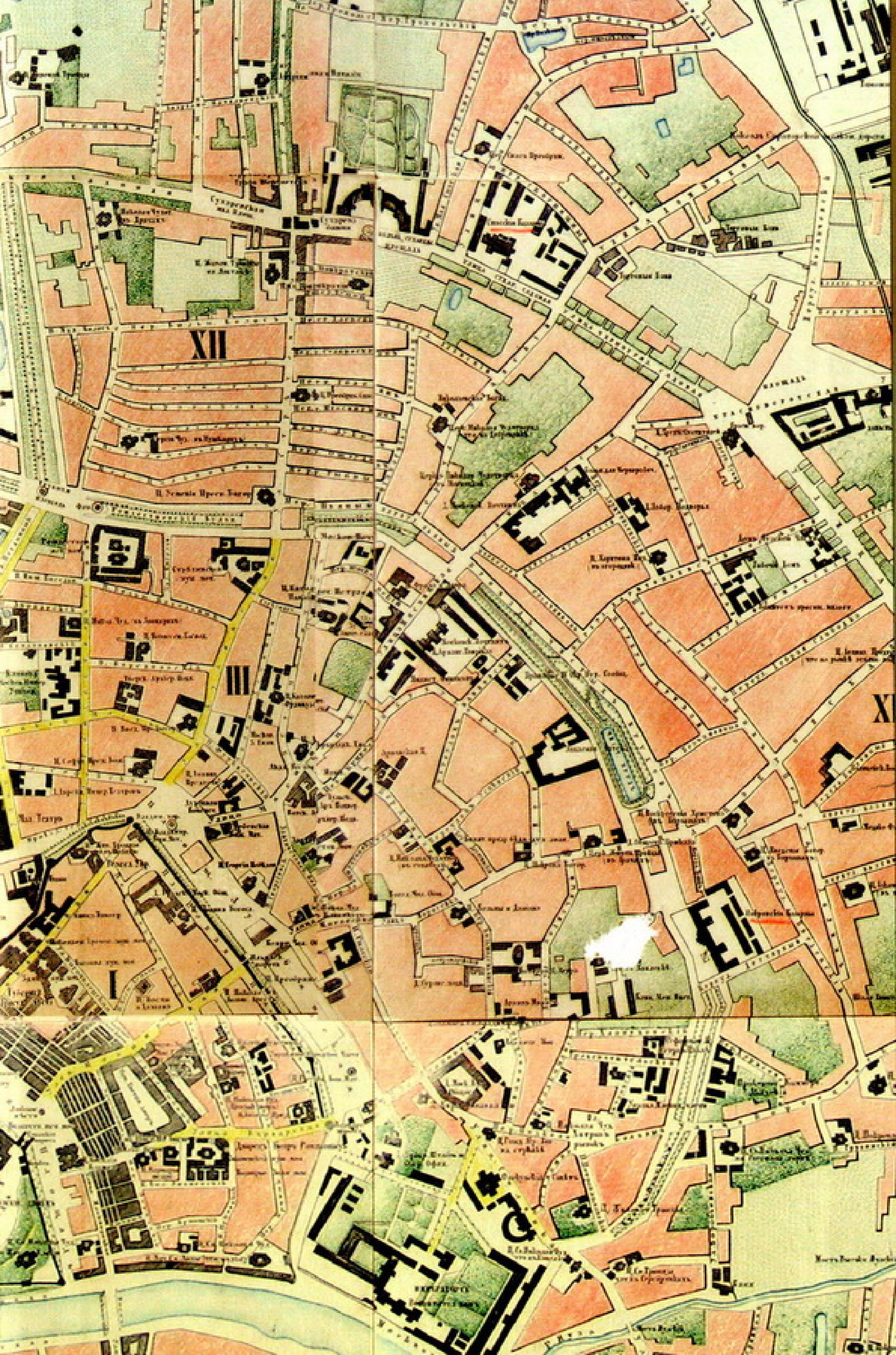
Відповідальний за випуск *Л. Бурякова*
Технічний редактор *Л. Бирюкова*
Компьютерная верстка *О. Баканкової*
Коректор *Т. Горова*

Підписано до друку 13.02.07.
Формат 60х90 1/16. Гарнітура «Ньютон». Офсетний друк.
Умовн. друк. арк. 32.0. Тираж 1000 прим.
Видання. № 06-8475. Замовлення № 130

ЗАТ «ОЛМА Медиа Групп»
129075, Москва, Зоряний бульвар, буд. 23.

Надруковано в точній відповідності
з якістю наданих діапозитивів
в поліграфічній фірмі «Красный пролетарий»
127473, Москва, вул. Краснопролетарська, 16

ПЛАНЪ
СТОЛИЧНАГО ГОРОДА
МОСКВЫ
VII
II

XII
III
I

ОЛМА
МЕДИАГРУПП

ISBN 978-5-373-00888-4

